

T.C.

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

BURSALI MEHMED TÂHİR BEY'İN İLMİ KİŞİLİĞİ VE
***DELÎLÜ'T-TEFÂSİR* İSİMLİ ESERİNİN TEFSİR USULÜNDEKİ**
YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Selahattin CENGİZ

Niğde
Temmuz, 2025

T.C.
NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

BURSALI MEHMED TÂHİR BEY'İN İLMİ KİŞİLİĞİ VE *DELÎLÜ'T-
TEFÂSİR* İSİMLİ ESERİNİN TEFSİR USULÜNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Selahattin CENGİZ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Hamza SADAN

Niğde
Temmuz, 2025

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Semineri olarak sunduğum “BURSALI MEHMED TÂHİR BEY’İN İLMİ KİŞİLİĞİ VE *DELÎLÜ’T-TEFÂSİR* İSİMLİ ESERİNİN TEFSİR USULÜNDEKİ YERİ” başlıklı bu çalışmanın bilimsel ve akademik kurallar çerçevesinde tez yazım kılavuzuna uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

../../2025

Selahattin CENGİZ

ÖN SÖZ

Dünya ve ahiret hayırlarının en büyüğü olan Kur'an'a hizmet etmek yüce bir şeref ve tarifsiz bir bahtiyarlıktır. Kur'an, insan için kâinat mesabesinde olduğu için üzerinde yapılan çalışmalar da ahirete kadar son bulmayacaktır. Bu kâinattaki sayısız değerli zerreden biri de Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* isimli çalışmasıdır.

Çalışmamızın birinci bölümünde, hayatını biyografi ve bibliyografya ilmine adanmış Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in hayatı araştırılmış; ulaşılabilen risaleleri ve dergi yazıları incelenerek, Tâhir Bey'in ilmi kişiliği ve eserlerinin önemi anlaşılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, Tâhir Bey'in inceleyebildiğimiz çalışmalarında tefsir alanına ilişkin vermiş olduğu bilgilerin, araştırmacılara keşfi mahiyette bir işarette bulunabileceği düşünülerek tespit edilip kayda alınmasına gayret gösterilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* isimli eserinin el yazma ve iki farklı matbu nüshası mukayese edilmiş, farklılıklar ortaya konulmuştur. Ayrıca bu eserin içerdiği bilgilerin tefsir alanına ilişkin pek çok çalışmayla değerlendirilerek *Delîlü't-tefâsîr İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye'nin* tefsir usulündeki yeri tespit edilmek istenmiştir.

Bu çalışmamızda “Âlimin ölümü, âlemin ölümü gibidir” hadis-i şerifini idrak etmemize vesile olan, mesai saatleri dışında dahi rehberliğini esirgemeyen, tecrübeleriyle bana her türlü desteği sunan kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hamza SADAN'a sonsuz teşekkür eder, kendilerine derin saygılarımı sunarım. Ayrıca bu çalışma dönemi boyunca üç çocuğumla ve ev işleriyle daha çok uğraşarak bana çalışma alanı hazırlayan ve her koşulda sabırla yanımda olan kıymetli eşime minnetimi içtenlikle ifade ederim. Yine bu zorlu yolculuğumda yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşlarıma şükranlarımı borç bilirim.

Gayret bizden, bütün başarı ise yalnızca Allah'tandır.

Selahattin CENGİZ

ÖZET
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BURSALI MEHMED TÂHİR BEY'İN İLMİ KİŞİLİĞİ VE *DELİLÜ'T-TEFÂSİR*
İSİMLİ ESERİNİN TEFSİR USULÜNDEKİ YERİ

CENGİZ, Selahattin
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hamza SADAN
Aralık 2025, 359 Sayfa

Müminlerin en büyük hazinesi olan Kur'an'ı anlamayı kolaylaştırmak, daha derin anlamlarına inebilmek ve yer yer Kur'an'ın kompleks yapısını çözümlemek için hazırlanan Kur'an tefsiri çalışmaları, Kur'an okuyucularının hayatında önemli yere sahiptir. Kuşkusuz okuyucunun hazır bulduğu tefsir çalışmalarının altında yatan bir buz dağı bulunmaktadır. Bu buz dağı, "tefsir usulü" çalışmaları adı altında kuralları ve metotları zaman içinde belirlenerek hazırlanmış gelişmeye devam eden canlı bir alet ilmidir. Çalışmanın birinci bölümünde tefsir usulü eserini hazırlayan Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in hayatı ve eserleri incelenmiş, Tâhir Bey hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte incelenen çalışmalarında tefsir alanına ilişkin vermiş olduğu bilgiler tespit edilerek kayda alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise çok yönlü bir Osmanlı aydını olan, aynı zamanda çalışmalarını bibliyografya ilmi üzerine inşa eden Tâhir Bey'in tefsir usulü çalışma denemesi *Delîlü't-tefâsîr İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* isimli eseri incelenmiştir. Çalışmamızı önemli kılan, Osmanlıca olarak hazırlanan ilk tefsir usulü eseri olma özelliğine sahip Türkiye Türkçesine tam olarak çevrilmiş bir baskısı bulunmayan bu eserin tez çalışması kategorisinde ilk kez değerlendiriliyor olmasıdır. Aynı zamanda bu çalışma, Kur'an ilimlerinde uzman olmayan ancak entelektüel bir bibliyografya âliminin tefsir usulüne yaklaşımını görmek açısından da önem arz etmektedir. Amacımız bir Kur'an okuyucusu için usul çalışmalarının önemini hissettirerek *Delîlü't-tefâsîr* isimli çalışmayı araştırmacılar ve okuyucular için önemli kılan amilleri tespit etmektir. Bu nedenle *Delîlü't-tefâsîr*'in kaynakları ve verdiği bilgiler klasik ve güncel bilgilerle mukayese edilerek bu eser, incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir Usulü, Delîlü't-tefâsîr, Bursalı Mehmed Tâhir.

ABSTRACT
MASTER'S THESIS

**THE SCIENTIFIC PERSONALITY OF BURSALI MEHMED TÂHİR BEY AND
THE PLACE OF HIS WORK NAMED DELÎLÜ'T-TEFÂSİR IN THE
TERMINATION PROCEDURE**

CENGİZ, Selahattin
Department of Basic Islamic Sciences
Advisor: Dr. Instructor Member Hamza SADAN
December 2025, 359 Pages

Qur'anic exegesis studies, which aim to facilitate the understanding of the Qur'an-the most precious treasure of believers-by delving into its deeper meanings and analyzing its complex structure, hold a significant place in the lives of Qur'anic readers. Undoubtedly, there is an iceberg underlying the tafsir studies that the reader finds ready. This iceberg is a living tool science that continues to develop under the name of 'tafsir methodology' studies, whose rules and methods have been determined over time. In the first part of the study, the life and works of Bursalı Mehmed Tâhir Bey, who prepared the tafsir methodology work, were examined and an effort was made to provide information about Tâhir Bey. In addition to this, the information he gave in the field of tafsir in his analysed works has been determined and tried to be recorded. In the second part of the study, the work of Tâhir Bey, who was a versatile Ottoman intellectual and built his works on the science of bibliography, was analysed in his work entitled Delîlû't-tefâsîr İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Qur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye. The significance of our study lies in the fact that this work, the first tafsir methodology text written in Ottoman Turkish, has now been fully translated into modern Turkish and evaluated academically for the first time. At the same time, this study is also important in terms of seeing the approach of an intellectual bibliographical scholar, who is not an expert in Qur'anic sciences, to the methodology of tafsir. This study also aims to identify the factors that make Delîl al-Tafâsîr valuable for researchers and readers, by emphasizing the importance of methodological studies in understanding the Qur'an. To this end, the sources and content of the work have been compared with both classical and contemporary data. For this reason, the sources of Delîl al-tafâsîr and the information it provides have been compared with classical and current information and this work has been tried to be analysed.

Keywords: Tafsir method, Delîlû't-Tefâsîr, Bursalı Mehmed Tâhir.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	xiv

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Amacı.....	7
1.2. Çalışmanın Kapsamı ve Metodu	8
1.3. Çalışmanın Önemi	10
1.4. <i>Delîlü't-Tefâsîr</i> 'e İlişkin Literatür Taraması	10

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSALI MEHMED TÂHİR'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

2.1. Bursalı Mehmed Tâhir'in Hayatı	16
2.1.1. Bursalı Mehmed Tâhir'in Dünyaya Gelişi ve Ailesi.....	17
2.1.2. Bursalı Mehmed Tâhir'in Tahsil Hayatı	19
2.1.3. Bursalı Mehmed Tâhir'in Siyasi Faaliyetleri	22
2.1.4. Bursalı Mehmed Tâhir'in Tasavvufî Ağırılığının Akademik Çalışmalara Kayması.....	25
2.1.5. Tahsil Hayatı Sonrası Öğretmenlik Vazifesi.....	26
2.1.6. Bursalı Mehmed Tâhir'in Üstlendiği Diğer Görevler	28
2.1.7. Bursalı Mehmed Tâhir'in Çalışma Metodu	33
2.1.8. Bursalı Mehmed Tâhir'in Son Zamanları ve Vefatı	34
2.2. Bursalı Mehmed Tâhir'in İlmî Kişiliği	35
2.2.1. Biyografi Üzerine Dergi Yazıları.....	35

2.2.1.1. Biyografi Çalışmalarının Dergilerde ve <i>Osmanlı Müellefleri</i> Eserinde Yansıması	36
2.2.1.2. Biyografi Çalışmalarının Dergilerde ve DİA'da Yansıması	43
2.2.1.3. Biyografi Çalışmalarında Geçen Mezar Yerleri.....	47
2.2.1.4. Biyografi Çalışmalarında Geçen Vefat Tarihleri	49
2.2.1.5. Biyografi Çalışmalarında Geçen Bilginin Kaynağı Hakkında	50
2.2.1.6. Biyografi Çalışmalarında Geçen Dipnot Açıklamaları	53
2.2.1.7. Biyografi Çalışmalarında Dikkat Çeken Manevi İşaretler	54
2.2.1.8. Biyografi Çalışmalarında Geçen Toplum Gelenekleri	54
2.2.1.9. Biyografi Çalışmalarında Tâhir'in Yorumları.....	55
2.2.1.10. Biyografi Çalışmalarında Verilen Eser Listesi.....	55
2.2.1.11. Biyografi Çalışmalarında Kullanılan Kaynaklar Hakkında Bilgi Verilmesi	57
2.2.1.12. Biyografi Çalışmalarında Bahsi Geçen Tefsir İlmi ve Önemi	58
2.2.1.13. Biyografi Çalışmalarında Kayıt Altına Alınan Tefsirlerde Görülen Farklılıklar	59
2.2.1.14. Biyografi Çalışmalarında Geçen Dikkat Çekici Diğer Hususlar.....	61
2.2.2. Diğer Dergi Yazıları.....	63
2.2.2.1. Cihada Teşvik Yazıları	63
2.2.2.1.1. Menâkıb-ı Harbiye-i 'Osmâniyeden Bir Nebze.....	63
2.2.2.1.2. Fedâil-i Cihād Hakkında Müellefat-ı 'Osmâniyye	65
2.2.2.1.3. 'Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma'neviyesi.....	66
2.2.2.2. Çeşitli İmi Yazıları	68
2.2.2.2.1. Şan'at-ı Haţ.....	68
2.2.2.2.2. Şırât-ı Müstaķîm Cerîde-i İslamiyyesine.....	69
2.2.2.2.3. Nisâiyyâta Ait Eserler.....	70
2.2.2.2.4. Hayâl- Karagöz.....	70

2.2.2.2.5. Eski ve Yeni Ahlāk Kitāblarımız.....	71
2.2.2.3. Eleştirel Yazıları.....	72
2.2.2.3.1. Tefrikanın Şonı Memâddır	72
2.2.2.3.2. Ahkām-ı Kur’ āniyenin İfâsı İçün ‘Ulema Da‘vetnâme-i Resmî Bekliyor!	73
2.2.3. Bursalı Mehmed Tâhir’in Kitap ve Risaleleri.....	75
2.2.3.1. <i>Türklerin Ulum ve Fünûna Hizmetleri</i>	75
2.2.3.1.1. Türklerden Yetişen Urefâ ve Meşâyah-i Muhakkikînden Bazıları	76
2.2.3.1.2. Türklerden Yetişen Müfessirîn-i kirâm	77
2.2.3.1.3. Türklerden Yetişen Muhaddisîn-i İzâm.....	80
2.2.3.1.4. Türklerden Yetişen Mütakellimîn ve Fukahâ	81
2.2.3.1.5. Tabakât-ı Fukahâyı Teskîl Eden Zvât-ı Kirâmın İçindeki Türk Fukahâsı.....	81
2.2.3.1.6. Türklerden Yetişen Ulûm-ı Edebiyye Ulemâsı	82
2.2.3.1.7. Türklerden Yetişen Sahib-i Dîvân-ı Meşâhir-i Şuerâ.....	82
2.2.3.1.8. Türklerden Yetişen Hükemâ ve Etıbbâ.....	82
2.2.3.1.9. Türklerden Yetişen Nücûm, Hey’et ve Riyâziyye Ulemâsı	83
2.2.3.1.10. Türklerden Yetişen Tarih ve Coğrafya Uleması.....	83
2.2.3.2. <i>Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî</i>	84
2.2.3.2.1. Tercüme-i Hâl-i Hazreti Şeyh.....	86
2.2.3.2.2. Hazret-i Şeyh’in Fazileti.....	87
2.2.3.3. <i>Kibâr-ı Meşâyah ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli</i>	88
2.2.3.3.1. İbnül’l Arabî	89
2.2.3.3.2. Sadreddin Konevi	90
2.2.3.3.3. Abdurrahman-ı Bistâmî	90
2.2.3.3.4. Şeyh Cemâl Haltevi’	91

2.2.3.3.5. Sofyevî.....	91
2.2.3.3.6. Hüdâyî.....	92
2.2.3.3.7. Niyâzî-i Mısrî'	92
2.2.3.3.8. İsmâil Hakkı.....	93
2.2.3.3.9. Alâeddin Ali.....	93
2.2.3.3.10. Uşşâki	94
2.2.3.3.11. Seyyid Murtaza.....	94
2.2.3.4. <i>Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli</i>	95
2.2.3.4.1. Şemseddin Sivâsî'	95
2.2.3.4.2. Ali Dede Bosnevî.....	96
2.2.3.4.3. Ali Çelebî-i İznîkî.....	96
2.2.3.4.4. İsmâil Ankaravî	96
2.2.3.4.5. Abdullah Bosnevî	97
2.2.3.4.6. Abdülahad Nûri	98
2.2.3.4.7. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi	98
2.2.3.4.8. Gazzîzâde Abdüllatif Bursevî Efendi	98
2.2.3.5. <i>Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli</i>	99
2.2.3.5.1. Muhyiddin Kâfiyeci.....	100
2.2.3.5.2. Dede Cöngî	100
2.2.3.5.3. Birgivî Mehmed Efendi	101
2.2.3.5.4. Mehmed Ayşî Efendi.....	102
2.2.3.5.5. Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi	102
2.2.3.5.6. Mehmed Ebû Saîd el-Hâdimî	103
2.2.3.6. <i>Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri</i>	104
2.2.3.6.1. Âlî Çelebi.....	104

2.2.3.6.2. Kâtib Çelebi	105
2.2.3.7. <i>Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli</i>	107
2.2.3.7.1. İfâde-i Mahsusa	107
2.2.3.7.2. Meşayih Faslı.....	107
2.2.3.7.3. Şuarâ Faslı	112
2.2.3.7.4. Müverrih Faslı	113
2.2.3.7.5. Tıpçılar Faslı.....	114
2.2.3.8. <i>Ahlak Kitaplarımız</i>	115
2.2.3.9. <i>Müntehabât-ı Mesâri‘ve Ebyât</i>	116
2.2.3.10. <i>Divan-ı Hazret-i Üftade</i>	118
2.2.3.11. <i>Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî Kuddise Sırrrahu Hazretlerinin Muhtasaran Terceme-i Halleriyle Matbû ve Gayr-i Matbû Âsârını Hâvî Risaledir</i>	119
2.2.3.12. <i>Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye</i>	120
2.2.3.13. <i>Nazar-ı İslâm’da Fakr</i>	122
2.2.3.14. <i>Hacı Bayrâm-ı Velî</i>	123
2.2.3.15. <i>Kâtib Çelebi</i>	125
2.2.3.16. <i>Menâkıb-ı Harb</i>	127
2.2.3.17. <i>İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri</i>	128
2.2.3.17.1. Meşayih Faslı.....	129
2.2.3.17.2. Ulema Faslı	129
2.2.3.17.3. Şuara Faslı	130
2.2.3.17.4. Müverrihîn Faslı	131
2.2.3.17.5. Etubba Faslı	131
2.2.3.17.6. Riyâzüyyûn Faslı	131
2.2.3.18. <i>Osmanlı Müellifleri</i>	131

İKİNCİ BÖLÜM

DELÎLÜ'T TEFÂSİR İSİMLİ ESERİNİN TEFSİR USULÜNDEKİ YERİ

3.1. Tefsirde Usulün ve Usul Çalışmalarının Önemi	136
3.2. <i>Delîlü't-Tefâsîr</i> 'in El Yazması Nüshası ve İki Matbu Baskının Temel Özellikleri	137
3.3. El Yazması Nüsha ve Matbu Risalelerin Kaynakları	138
3.4. <i>Delîlü't-Tefâsîr</i> 'in Kaynakları Hakkında.....	139
3.4.1. <i>El-İtkân</i> (Süyûtî).....	139
3.4.2. <i>Netâyicü'l-Fünûn</i> (Nev'î Efendi)	140
3.4.3. <i>Tercüme-i Mevzuâtî'l-Ulûm</i> (Taşkörizâde).....	140
3.4.4. <i>Keşfü'z-Zunûn</i> (Kâtip Çelebi).....	141
3.4.5. <i>Tezkiretü'l-Hikem fî Tabakâti'l-Ümem</i> (Abdurrahman Eşref Efendi)	143
3.4.6. <i>Müfhimâtü'l-Akrân fî Mübhemâtî'l-Kur'ân</i> (Süyûtî).....	144
3.5. Bursalı Mehmed Tâhir'in <i>Delîlü't-Tefâsîr</i> 'de Kullandığı ve Müracaat Edilmesi İçin Atıf Yaptığı Diğer Kaynaklar	145
3.5.1. <i>Usûl-ü Fıkıh</i> (Mahmud Esad Efendi).....	145
3.5.2. <i>Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı Süver-i Kur'âniyye'nin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî</i> (Muallim Nâci)	145
3.5.3. <i>El-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-evâ'il</i> (Abdülkerîm el-Cîlî) ..	146
3.5.4. <i>Miftahu't-Tefâsîri'l-Cemîleti'l-Kur'âniyye</i> (Kütahya Müftüsü Şerif Efendi)	148
3.5.5. <i>Enhâru'l-Cinân Min Menâbî'i Ayâti'l-Kur'ân</i> (Çeteci Abdullah Paşa)	149
3.5.6. <i>Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha</i> (Molla Fenârî)	150
3.5.7. <i>Risale-i Secâvendî</i> (Muhammed es-Semerkindî/es-Secâvendî)	152
3.5.8. <i>Uyûnü't-Tefâsîr</i> (Şehâbedin Sivâsî).....	152
3.5.9. <i>Mahzenü'l-Ulûm</i> (Serkis Orpilyan ve Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir).153	
3.5.10. <i>Cevheretü't-Tevhîd</i> (İbrâhim el-Lekânî)	154

3.5.11. <i>El-Fevâ'idü'l-hâkâniyye</i> (Mehmed Şîrvânî)	155
3.5.12. <i>Muarrabat</i> (Bedreddin Münşî).....	155
3.6. İfade-i Maḥşûşa (Özel İfade)	155
3.7. <i>Delîlü't-Tefâsîr</i> 'de Ele Alınan Konular	156
3.7.1. Tefsir Kelimesinin Me'ḥazı ve Ma'nâyı Lügaviyesi (Tefsir Kelimesinin Kaynağı ve Sözlük Anlamı)	157
3.7.2. 'İlm-i Tefsîr Ta'rîfî, Mevdû'u ve Gâyesi (Tefsir İlminin Tanımı, Konusu ve Amacı).....	158
3.7.3. <i>Ḳur'ân-ı Kerîm</i> ve <i>Furḳân-ı Mübîn</i>	163
3.7.4. <i>Ḳur'ân-ı Kerîm</i> 'in <i>Esâmî-i Mübârekesi</i> (<i>Kur'an'ı Kerim</i> 'in Mübarek İsimleri).....	165
3.7.5. <i>Fâtihâ-i Şerîfenin Esâmî-i Mübârekesi</i> (<i>Fâtihâ Suresinin İsimleri</i>)	167
3.7.6. <i>Fenn-i Tefsîrin Taksîmi</i> (Tefsir İlminin Sınıflandırılması).....	169
3.7.7. <i>Ṭabaḳâtü'l Müfessirîn</i> (Tefsir Âlimlerinin Sınıflandırılması)	170
3.7.8. <i>Kütüb-ü Tefâsir Taksîmi</i> (Tefsir Kitaplarının Sınıflandırılması).....	177
3.7.9. 'Ulûm-u <i>Ḳur'âniye</i> 'nin Taksîmî (<i>Kur'an İlimlerinin Sınıflandırılması</i>)	179
3.7.10. <i>Âyât-ü Ḳur'âniyye</i> (<i>Kur'an Ayetleri</i>)	201
3.7.11. <i>Süver-ü Ḳur'âniyye</i> (<i>Kur'an Sureleri</i>)	204
3.7.12. <i>Kelimât-ü Ḳur'âniyye</i> (<i>Kur'an'da Bulunan Kelimeler</i>).....	205
3.7.13. <i>Ḥurufât-ü Ḳur'âniyye</i> (<i>Kur'an'da Bulunan Harfler</i>).....	206
3.7.14. <i>Ḥarekât-ü Ḳur'âniyye</i> (<i>Kur'an'da Bulunan Harekeler</i>)	207
3.7.15. <i>Vaḳıf Maḥalleri</i> (<i>Kur'an'da Bulunan Durak Yerleri</i>)	208
3.7.16. <i>Nısf-ü Ḳur'ân</i> (<i>Kur'an'ın Yarısı</i>)	209
3.7.17. <i>Ḥurûf-u Hecâyı Câmî' Âyât-ü Ḳur'âniyye</i> (Alfabe Harflerini Kapsayan <i>Kur'an Ayetleri</i>).....	211
3.7.18. <i>Eṭval</i> ve <i>Eḳşar Sûre</i> (En Kısa ve En Uzun Sure)	212

3.7.19. Etḩal Kelime ve Āyet-i Ḩur'āniyye ile Ekṣar Āyet (Kur'an'da Bulunan En Uzun Kelime, En Uzun ve En Kısa Ayet).....	212
3.7.20. Kelime-i Maḩlūbe (Ters Çevrilmiş Kelime).....	213
3.7.21. Birbirini Velî İden İki Ḩurufāt (Kur'an'da Birbirini Takip Eden Aynı Harfler).....	214
3.7.22. Esrār-u Tertīb-i Ḩur'ān (Kur'an'ın Düzenlenme Sırları).....	214
3.7.23. Me'āni-i Ḩur'āniyye Ḩakkındaki İḩtilāfātın Esbābı (Kur'an'ın Anlamları Ḩakkındaki Ayrılıkların Sebepleri).....	216
3.7.24. Uṣūl-ü Mühimmāt-ı Müfessirîn (Müfessirlerin Önemli Yöntemleri).....	217
3.7.25. Ḩur'anda Mezkūr Enbiyā (Kur'an'da Anılan Peygamberler).....	218
3.7.26. Mevād'u Secde (Secde Ayeti Yerleri)	219
3.7.27. Dokuz Vecihle Vahdāniyyete Dāl (Delalet Eden) Āyet-i Kerīme (Allah'ın Birliğine Dokuz Yönden İşaret Eden Ayet)	220
3.7.28. Besmelesiz Sūre	221
3.7.29. E'del, Ercā', Eṩma', Eḩvef, E'zam, Āyāt-ü Ḩur'āniyye /Adâlet, Korku, Ümit, Umma, Büyüklük Ayetleri (اعدل- ارجاء -اطمع اخوف -اعظم- ايات قرانيه)	222
3.7.30. Cenāb- Ḩakkın zāt-ı Mūnezzehesîçün Buyurduğı Āyet (Allah'ın Her Türli Eksiklikten Uzak Olduğunu Gösteren Ayet).....	224
3.7.31. Küffārın Kavillerince Ṣādıḩ Olduğı Āyet (Kâfirlerin Kur'an'da Doğru Söyledikleri Sözleri).....	225
3.7.32. İçinde Melâike kavli Olan Āyet (Kur'an'da Meleklerin Kendi Sözleri) ..	225
3.7.33. İlk ve Āḩir Nazil Olan Āyāt-ü Ḩur'āniyye (İlk ve Son İnen Kur'an Ayetleri)	226
3.7.34. Muḩayyebâtı Beyān Eden Āyet-i Kerīme (Bilinemeyen Şeyleri Açıklayan Ayet).....	228
3.7.35. Furu' İlm-i Tefsîr (Tefsir İlminin Dalları)	230
3.7.36. Süver-i Ḩur'āniyyede Mevcūd Esmā-i Hüsnā (Kur'an Surelerinde Allah'ın İsimleri).....	233

3.7.37. Vakfı Cāiz Olmayan Maḥal (Kur'an'da Durulması Doğru Olmayan Yerler)	237
3.7.38. Esmā-i Şeyṭān (Şeytanın İsimleri)	238
3.7.39. Mevāḍiu' Secde (Secde Yerleri)	239
3.7.40. Tertîb-u Nüzûlü Qur'ân (Kur'an Surelerinin İniş Sırasına Göre Sıralanması)	240
3.7.41. Hāzîhi Huṭbetü Fî Te'dādi Süveri'l-Qur'ân (Kur'an Surelerinin Sayısı Hakkında Hutbe)	244
3.7.42. Meslek Ma'rûf Müfessirîn Üzere Muḥarrer Tefâsir-i Şerîfe (Bilinen Müfessirlerin Kayda Alınmış Tefsir Eserleri)	246
3.7.42.1. Vefat tarihleri	246
3.7.42.2. Nüshalarda Kaydedilen Tefsir Eseri İsim ve Açıklamalara İlişkin Farklılıklar ve Tahmini Yazım Yanlışları	251
3.7.42.3. Nüshalarda Paylaşılan Eserlere Ait Cilt Sayıları ve Matbu Bilgiler	258
3.7.43. Kāḍî 'İyâḍ Ḥadretlerinin Esmā-i Süveri Qur'āniyeyi Müteḍammın Hutbe-i Belîğaları (Kāḍî İyâz'ın Kur'an Surelerinin İsimlerini İçeren Belagatlı Hutbesi)	260
3.7.44. Edîb Meşhûr İbn Cābir Endelüsî'nin Esmā-i Süveri Qur'ân Tevriyeli Na'tı Nübüvviyesidir (Ünlü Edebiyatçı İbn Cābir Endelüsî'nin Kur'an Surelerinin İsimlerini Kullanarak Yazdığı Tevriye (Uzak Anlam) Sanatına Dayanan Övgüsel Na'tı)	261
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	263
KAYNAKÇA	271
EKLER	315
ÖZ GEÇMİŞ	359

KISALTMALAR

a.mlf.	Aynı Müellif
b.y.	Basım Yeri Yok
bk.	Bakınız
b.	Bin
bty.	Basım Tarihi Yok
b.y.	Basım Yeri Yok
C	cilt
cc.	Celle celaluhu
çev.	Türkçeye Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
H	Hicri
Hız.	Hazret
M	Miladi
öl.	Ölüm Tarihi
S.	Sayfa
S.a.s.	Salallahu Aleyhi ve Selem
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
tsh.	Tashih Eden
Trc.	Tercüme Eden
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve Diğerleri
yy.	Basım Yeri Yok

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İslam ilimlerinin vazgeçilemez ana kaynağı Kur'an'dır. Onu diğer İslam kaynaklarından ayıran en büyük özelliği vahiy mahsulü olmasıdır. Bu özelliği ile Müslümanlar nezdinde hiçbir şüphe barındırmayan yegâne kaynak olarak görülmesi, onun diğer ilimler arasında mümtaz bir yere sahip olmasında etkili olmuştur. Kur'an'ın Müslüman hayatındaki yeri, faziletleri ve önemi hakkında birçok âlim fikir beyan etmiştir:

Ebû Hanîfe (öl.150/767), Kur'an'ın kelam manasında ayetlerinin tamamının fazilet bakımından birbirine eşit olduğunu ifade eder.¹

Hâris b. Esed el-Muhâsibî (öl.243/857), ondan gafil kalmanın helaka sürükleyeceğini bildirir.²

Matürîdî (öl.333/944), Kur'an'a saygıyla bakanlar için rahmet ve şifa, hafife alıp küçümseyenler için karanlık, körlük ve ziyan olduğunu dile getirir.³

Râgıb el-İsfahânî (öl. V/IX. Yüzyılın ilk çeyreği), Kur'an'ın bütün ilahi kitap ve ilimlerin meyvesini topladığını söyler.⁴

Gazzâlî (öl.505/1111), Kur'an'ı çeşitli hazineler içeren bir okyanusa benzetir.⁵

Ömer Neseî (öl.537/1142), Kur'an'ın hikmetlerin nizamkaydı olduğunu dile getirir.⁶

Zemahşerî (öl.538/1144), Kur'an'ı dünya ve ahiret menfaatlerinin anahtarı olarak görür.⁷ O, kalbi sakinleştirir, hatırlatmada zirvedir, uyarmada ise son noktadır.⁸

¹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh, *el-Fıkhü'l-ekber*, çev. Mustafa Öz, *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri* (İstanbul: İFAV, 2017), 57.

² Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî el-Anezî, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*, çev. Veysel Akdoğan (İstanbul: İşaret Yayınları, 2006), 285.

³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî *Te'vilâtü'l-Kur'an* çev. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 8/382.

⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdülkâfi Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 842.

⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Cevahirü'l-Kur'an*, thk. eş-Şeyh Muhammed Raşid Rızâ Kabbânî (Beyrut: Dâr-u İhyâ'u'l-'Ulûm, 1986), 21.

⁶ Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî es-Semerkandî, *et-Teyisr fî 't-tefsîr* çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 1/312.

⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/58.

⁸ Ez-Zemahşerî, *el-keşşâf*, 3/756,760.

Fahrüddîn er-Râzî (öl.606/1210), Kur'an'ın büyüklüğüne güç yetirilemediğini ve Hz. Muhammed'in peygamberlik delili olduğunu söyler.⁹

Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl.745/1344), Kur'an'ın yıllar geçtikçe tazeleştiğini ve tekrarlandıkça daha da tatlılaştığını söyler.¹⁰

İbn Kayyim el-Cevziyye (öl.751/1350), Kur'an'ın cehalet ve kuşkunun çaresi olduğunu belirtir.¹¹

Molla Câmi (öl.898/1492), Kur'an'ın insanların saadetine kefil olduğunu inanır.¹²

Süyûtî (öl.911/1505), Müslümanlar nezdinde okunmayı en çok arzulananın Kur'an olduğunu söyler. Onun gayesinin düşünmek ve anlanmak olduğunu vurgular.¹³

İsmâil Hakkı Bursevî (öl.1137/1725), hiçbir mucizenin kalıcı olmadığını oysa Kur'an mucizesinin dünya durdukça devam edeceğini ve müminlerin onun sayesinde kitap verilenlerin en şerefli olduğunu belirtir.¹⁴

Muhammed Hamdi Yazır (öl.1942), Kur'an için manevî rızıkın sebebi, din nimetlerinin en büyüğü, Allah'ın nurudur, der.¹⁵

Mevdûdî (öl.1979), Kur'an için ifadesiyle konusu insan olup Hakk'a davet eden ve yeryüzünde kendi türünde tek hitaptır, der.¹⁶

Ömürlerini Kur'an'ı anlamaya ve anlatmaya vermiş sayısız âlimin ifadelerinden Kur'an'ı tarif etmede kelimelerin kifayetsiz kalacağı anlaşılmaktadır.

⁹ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Tefsîru'l Fahri'r-Râzî el-Müştehiru bi't-Tefsîri'l Kebîr-i ve Mefâtihu'l-ğaybi* (Beyrut: Dâru'l Fikir, 1981), 28/148-149.

¹⁰ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l muhit*, çev. Yakup Yüksel (İstanbul: Beka Yayınları, 2022), 1/99.

¹¹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâ'i'u't-tefsîr*, çev. Mehmet Emin Çimendağ (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2011), 2/598.

¹² Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmi, *Tefsîru Molla Câmi*, Çev. Davut Ağbal (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 66.

¹³ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 1/253.

¹⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Muhtasar Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, çev. Abdullah Öz vd. (İstanbul: Damla Yayınevi, 2012), 1/435, 2/138.

¹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Hazırlayan: Asım Cüneyd Köksal- Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 4/775, 5/328, 6/477-478.

¹⁶ Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 1/17-19.

Bu da konunun ana merkezi olan Kur'an karşısında bir beşerin acziyetini açıkça ortaya koymaktadır. Bu açıdan Gazzâlî'nin Kur'an'ı okyanusa benzettiği metafor oldukça isabetlidir. Bir kişi okyanusun herhangi bir yerinin kıyısında yüzerek de keyif alır; ancak o okyanusun farklı yerlerini ve derinliklerini gören kimse ile asla mukayese edilemez. Kur'an'ın başka bir yönüne değinen Amerikalı Tarihçi Irving, onun için “en yüksek en müfit ve en samimi fikirleri muhtevidir”¹⁷ tanımlamasını yapmıştır. Bütün insanlar için gönderilen Kur'an,¹⁸ insanı Allah'a yöneltip Allah'a giden yolu göstermek ve insanlığı yükseltmek gibi iki mühim amaç ve hizmet taşır.¹⁹ Kur'an, insan duyularının ötesinde akılla kavranılamayan meselelerde dahi derin düşünmeyi, üretmeyi, araştırmayı ister.²⁰ Kur'an metninin statik olması, insanları mutluluğa götüren dinamizmi etkilememektedir.²¹

Kur'an'ın bazı özellikleri ve okuyucusunun insan olması Kur'an'ı anlama noktasında yorum zenginliği kazandırmaktadır.²² Zekeriya Pak, çalışmasında Kur'an'ın apaçık bir kitap olduğunu Kur'an'dan ayetler paylaşarak²³ belirtir. Ancak Kur'an'ın muhatapı olan insanın konumu ve Kur'an ile iletişim durumu nedeniyle kapalılıkların meydana gelebileceğini de söyler. Ayrıca Kur'an'ın ilk indiği muhatap kitlenin de değişime uğramasının bazı yeni durumlar ortaya çıkardığını bu nedenle de tefsire ihtiyaç duyulduğunu ifade eder.²⁴ Tefsir, en kısa anlamıyla Kur'an'da geçen ayet ve hadislerin yorumlanması şeklinde tanımlanabilir. Tefsiri sosyal bir olay olarak değerlendiren İbrahim Görener, tefsir ilmini “Tefsir bir kişinin kendisi için değil, anlamayı gerçekleştiremeyen diğer insanlar için anlatma gayretidir.” şeklinde tanımlar.²⁵ Buna mukabil Osmanlı Şeyhülislamı Ebüssuûd Efendi, tefsir ilmine Hz. Peygamber zamanında dahi ihtiyaç duyulduğunu belirtip Kur'an'ı anlayarak ve tefekkür ederek okumak ve anlatmak için tefsir ilmini daha geniş bir yelpazede zaruri

¹⁷ Ömer Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967), 134.

¹⁸ İbrâhîm 14/52.

¹⁹ Osman Keskinoglu, *Kuran Tarihi ve Kuran Hakkında Ansiklopedik Bilgiler* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, Basım Yılı Mevcut Değildir), 10.

²⁰ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmud Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2022), 23.

²¹ Hamza Sadan, “Kur'an'da İç İletişim”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 10/5 (Kasım 2023), 1692.

²² Abdurrahman Çetin, “Kur'an'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 18.

²³ Mâide 5/15; Neml 27/1; Nahl 16/103; Şuarâ 26/195.

²⁴ Zekeriya Pak, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Bilay Yayıncılık, 2022), 104-106.

²⁵ İbrahim Görener, Türkçe'de Usûl Kelimesinin Kullanımı Hakkında Bir Değerlendirme: Tefsir Usûlü Örneği”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* /27 (Güz 2003), 190-191.

görür.²⁶ Böylesine eşsiz bir kitabı daha doğru anlayabilmek için bu alanda daha kapsamlı bilgi donanımına sahip Kur'an üzerinde sistematik çalışma prensibine bağlı çalışmalar (tefsirler), onun daha geniş çaplı anlaşılmasına vesile olur.²⁷ Bedrüddin ez-Zerkeşî *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı meşhur eserinde Allah'ın kitabının tanındığı, manalarının açıklandığı, hüküm ve hikmetlerinin çıkarıldığı ilim olarak tarif ettiği tefsir ilminin bazı ilimlerden yardım aldığını belirtir. Kur'an'ın sahabe dilinde inmesine rağmen onların dahi tefsire duydukları ihtiyaçlardan örnekler veren Zerkeşî, diğer insanların sahabeden daha çok tefsire ihtiyaç duyduklarını belirtir. Zerkeşî yine “*ulumu'l Kur'an*” konularının çok geniş olduğunu ve Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için mümkün mertebe bu konulara güç yetirmek gerektiğine dikkat çeker.²⁸ Kâfiyeci, *et-Tefsîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*'de “ilimler arasında tefsir ilminin yeri, göz için insan ve insan için gözün değeri gibidir. (Bu ilim) Kur'an-ı kerimin üstünlüğünü göstermektedir”²⁹ diyerek tefsir ilminin diğer ilimler arasındaki zirve konumunu belirtmiştir. Kâfiyeci, ilimlerin en şerefliisi olarak bahsettiği tefsir ilmini öğrenmenin farz-ı kifaye olduğunu belirtmiştir. Herkesin bu ilmi öğrenmesinin zorunlu olmasının mümkün olmadığını belirten Kâfiyeci, tefsir ilmini öğrenmenin zorunluluğunu mükellefin kudretine bağlamıştır.³⁰ Goldziher'in tefsir ilminin Kur'an'da filizlendiği fikrine katıldığını belirten Zürkanî, Kur'an'ın Kur'anla tefsirinin otomatik bir işlem olmayıp ciddi düşünme ve akıl yürütme gerektiren bir iş olduğu sonucuna varmıştır.³¹

Zaman ve mekân ötesi bir hitap olan Kur'an'ı doğru anlamak için tefsir ilmine ihtiyaç duyulur. Kur'an'ın mesajı sürekli yenileme özelliği, insan zihnini zorlayan grift anlatım üslubu ve ayetlerin kendine hususi özelliklerinin art niyetli kişilerce kişisel amaçlar doğrultusunda kullanılmak istenilmesi gibi nedenler bu ihtiyacın temel sebeplerindendir. Kur'an'ı doğru ve eksiksiz anlatmak için geliştirilen tefsir ilminin de dayanacağı bir kanuna ihtiyaç vardır. Din âlimleri bunun için tefsir usulü denilen

²⁶ Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1968), 55. Not: bu eserin basım yılı eserin Önsözünde belirtilen tarihe göre kaydedilmiştir. Faydalandığımız eserde basım yılına ilişkin bir kayıt mevcut değildir.

²⁷ Mustafa Cora, “Kur'ân Tefsirinin Önemi/Kulluk ve Dini Görevle İlgisi”, *Kesit Akademi Dergisi* /18 (Şubat 2019), 98-99.

²⁸ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı vd. (Beyrut: Dâru'l Marife, 1990), 1/102-114.

²⁹ Muhyiddin el-Kâfiyeci, *et-Tefsîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, çev. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989) 46.

³⁰ Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci, *et-Tefsîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehbî (Kahire: Mektebetü'l Kudüs, 1998), 31-33.

³¹ Muhammed Abdulazîm el- Zürkanî, *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Halil Aldemir (İstanbul: Beka Yayınları, 2015), 1/64.

bir ilim yolu geliştirmişlerdir. Tefsir usulü, tefsir ilminin ihtiyaç duyduğu kaidelerle Kur'an'ın en doğru şekilde anlaşılması için yol gösteren bir ilimdir.³² Kur'an tefsirinin yöntem ve araçlarını belirleyerek tefsir ilmine vasıta olan tefsir usulü, muhatabın anlama problemlerini ortadan kaldırarak Kur'an mesajının ulaşmasında bir araçtır.³³ Bununla birlikte bu usulü konu edinmiş tefsir usulü eserleri, tefsir tarihi ilmine kaynaklık edebilmesi yönüyle de kıymetlidir.³⁴ Diğer ilimler gibi tefsir ilminin de usulünün olduğunu belirtilen Süleyman Karacelil, çalışmasında Kur'an'ı daha iyi anlamak için hazırlanan tefsir usulü eserlerinin Kur'an muhatabı olan kişilerin seviyelerine yönelik hazırlanması gerektiğini vurgulamıştır.³⁵ Veli Kayhan, Kur'an'ı anlama ve anlatmadaki en güvenilir yolun tefsir olduğunu belirtir tefsir ilminde uzmanlaşmak için bazı ilimlerin öğrenilmesinin zorunlu olduğuna değinmiştir.³⁶

Dilsel ve varoluşsal yönden kendine özel bir usul çerçevesinde sürekli yükselen tefsir ilmi,³⁷ Kur'an tasavvurunu şekillendiren aynı zamanda Kur'an mesajını her çağa göre yeniden güncelleyebilen kudrete sahiptir.³⁸ Hz. Peygamber sahabesinin ve tabiînin³⁹ Kur'an'ı tefsir ettikleri bilindiğine göre⁴⁰ bu ilimden müstağni⁴¹ kalmak mümkün görünmemektedir. Tarih boyunca canlılığını hiç yitirmeyen ilimler arasında ulema tarafından ilimlerin reisi olarak nitelenen tefsir ilmi, şer'i ilimlerin kullanacağı dili başlangıç itibarıyla tespit edici bir özelliğe sahiptir.⁴² Ancak Kur'an ve tefsir okuyucusunun bu işin altyapısı hakkında malumat sahibi

³² İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 18-20.

³³ Abdullah Bayram, *"Tefsir Usûlü Kavram ve Kaynakları"*, ed. Osman Kara- Süleyman Kaya (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 20-21.

³⁴ Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 90-99.

³⁵ Süleyman Karacelil, *Tefsir Usûlü'nün Yapısı ve İşlevi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 254.

³⁶ Veli Kayhan, Kur'an'ı *Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler* (Bursa: Kurav Yayınları, 2007), 175-177.

³⁷ Mehmet Demirci, "Tefsir İlminin Özellikleri ve İlimler İçindeki Yeri", *İslamî İlimler de Metodoloji/Usul 3*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), /193.

³⁸ Hikmet Koçyiğit, "Tefsirin İşlevi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 198-199.

³⁹ "Aşhab-ı ikramın zamanına yetişip meclislerine giren ve onların sözlerini nakleden hürmete layık kişiler". Muallim Nâci, "Tâbiîn", 202.

⁴⁰ "bk." Mehmet Mahfuz Ata, "Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1666-1676; Hüseyin Çelik, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Kur'an'ı Tefsir Etme Şekilleri", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016), 119-137.; Hacı Önen, "Sahâbe ve Tabiîn Tefsirlerinin Önemi ve Bağlayıcılığı", *International Academic Social Resources Journal* 9/3 (Mayıs 2024), 283-292; Abdusettar Hamid, "Sahabe Tefsiri Üzerine", çev. Ömer Dumlu, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1992), 359-374; Reşit Özer, "Sahabe Tefsirinin Bilgi ve Kaynak Değeri", *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (Aralık 2022), 136-163.

⁴¹ "İhtiyacı olmayan, tenezzül etmeyen". Muallim Nâci, *Lugat-ı Nâci*, nşr. Kırkor Faik (İstanbul: Asır Matbaa Kütüphanesi ve Mücellithanesi, 1318), "Müstağni", 768.

⁴² Mehmet Demirci, "Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2017), 43.

olmadan yol almaya çalışması hem yolunu uzatır hem de onu yanlış yönlerle sevk edebilir. Bu nedenle Kur'an'ı daha iyi anlayabilmek ya da tefsiri kavrayabilmek için tefsir usulü eserlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Geçmişten günümüze bu alanda hazırlanmış çok sayıda eserle karşılaşılıyor olunması da tefsir usulüne olan ihtiyacın doğal bir neticesidir. Tefsir usulü eserlerinin Kur'an tefsirine ilişkin altyapı bilgileri sunması sayesinde tefsir ilminin konumu ve diğer şer'i ilimler arasındaki yeri belirlenmiş olur.⁴³ Tefsir usulü eserler arasında müstesna bir konumda yer alan ve aynı zamanda bu tezin yazılma amacı olan Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr* isimli eseri, entelektüel diyebileceğimiz Osmanlı sınıfının Kur'an'ı daha iyi tanıması ve anlaması için yazılmıştır. Bu eserin tefsir usulü iliminin diğer ilimler arasındaki yeri ve konumunu göstermesi eseri ayrıca önemli kılar.

Arap dili, İslam coğrafyasında büyük bir etkiye sahiptir. Bu etkisini büyük ölçüde Kur'an'a borçludur. Bununla birlikte İslami ilimlerde ilerleme ve İslami kültürü anlamada Arap dili olmazsa olmaz bir faktördür.⁴⁴ Arapça, Osmanlı Devleti'nde bulunan Türk etnik yapının dili olmadığı gibi medrese mensupları ve ulema sınıfının da iletişim dili olmamıştır. Ancak Arapça, çeşitli ilim dallarına ait eserlerin okunup anlaşılmasında Osmanlı Devleti eğitim sisteminde vazgeçilmez bir unsur olarak yer almıştır.⁴⁵ Osmanlı öncesi Türkiye Selçukluların ve daha sonra kurulan beyliklerin resmi dili Farsçadır. Osmanlı Devleti'nin resmi dili ise ilk dönemlerinden itibaren Türkçedir. Osmanlı Devleti'nde ilmi alanda hazırlanan eserlerin dilinin Arapça ve Farsçadan zamanla yavaş yavaş azalarak Türkçeye kaydığı tespit edilmiştir.⁴⁶ Aynı zamanda Osmanlı Devleti, Ortadoğu'da Türkçeyi ilk resmi dil yapan devlettir.⁴⁷ Tabii bu arada Osmanlı ulema sınıfının Arapça ve Farsça bilgisinin şiir yazabilecek seviyede âlim ve edip oldukları unutulmamalıdır. Bu konu hakkında Halil İnalcık "Bugün bu düzeyde kaç âlim ve edebiyatçımız var?"⁴⁸ sözlerini söyleyerek geçmişe övgü, bugüne ise eleştiri niteliğinde cümle kurmuştur. Ulemanın kendi dilinde yazmasının önemi günümüzde daha iyi anlaşılmıştır. Örneğin İbn

⁴³ Mustafa Karagöz, "Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?" Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım", *ERUIFD* 1/16 (2013), 53.

⁴⁴ Muhammet Vehbi Dereli, "Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /49 (2020), 83-84.

⁴⁵ Dursun Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 274.

⁴⁶ Erhan Afyoncu, *Osmanlı'nın Hayaleti* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2018), 43-45.

⁴⁷ Murat Bardakçı, "Türkçe fermanı" hakikaten Karamanoğlu Mehmed Bey'e mi ait?", *Habertürk* (14 Mayıs 2020).

⁴⁸ Halil İnalcık, *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası* (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2017), 69.

Sînâ'nın Türk olduğu bilinmesine rağmen hala Arap ya da Fars olduğu iddiaları vardır.⁴⁹ Her milletin böyle büyük bir filozofu kendine ait kılmak istemesi doğaldır. Ancak bir milletin araştırma dilinde yalnızca belli bir dili kullanmış olması bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin İslam coğrafyası fikir adamlarından Muhammed Âbid Câbirî, İslam medeniyetinde birçok ulemanın eserlerini Arapça olarak ele almasını, farklı bir bakış açısı ile ele alır. Ona göre Arap aklının üretim metoduyla çalışılması nedeniyle İslam medeniyeti yerine Arap aklından bahsedilmelidir. Câbirî, İslam medeniyetinde bulunan farklı milletlere mensup ilim ve fikir adamlarının milliyet ve kendilerine özgü düşünce yapılarını açıkça yok saymakta ve İslam fikir dünyasını Arap milliyetçiliğine hapsedmektedir.⁵⁰

Üzerinde çalıştığımız eser, Osmanlıca olarak dönemin kendi dilinde yazılmıştır. Bu yönüyle *Delîlü't-tefâsîr*, Osmanlı döneminde İslami ilimlere ilişkin hazırlanan Arapça eserlerden farklılaşmaktadır. Tâhir Bey eseri Arapça olarak da ele alabilirdi ancak eseri Türkçe ele alması okuyucu kitlenin sayısını artırdığı gibi Türk diline gösterilen öneme de işaret etmektedir.

1.1. Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın amaçlarında biri, önemli bir Osmanlı fikir adamı olan Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in ulaşabildiğimiz çalışmaları üzerinden ilmi kişiliğini ortaya koymaktır. Bir diğer önemli amacımız ise, incelediğimiz eserlerindeki tefsir alanına dair bilgileri tespit etmek ve özellikle *Delîlü't-tefâsîr* adlı eserindeki açıklamalardan bu eserin tefsir usulü ilmi alanındaki değerini bulmaya çalışmaktır. Tefsir ilmine ilişkin hazırlanan usul eserleri arasında Mehmed Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*, *İlm-i Tefsîr* ve *Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* adlı eserleri, tefsir usulü alanında hazırlanan ilk Türkçe (Osmanlıca) eserdir. Tefsir usulüne yönelik hazırlanan bu eserin Türkçe ve ilk olması çalışmanın değerini artıran önemli unsurdur. Bergamalı Cevdet Bey'in bu alana ilişkin kıymetli eseri olan *Târîh-i Tefsîr*⁵¹ Tâhir Bey'in eserinden daha sonra hazırlanmış Türkçe (Osmanlıca) eserdir. Bergamalı'nın bu eserine ilişkin lisansüstü çalışma⁵² bulunmasına rağmen Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*

⁴⁹ Hilmi Özden, "Büyük Türk Bilgini İbn-i Sînâ (MS 980-1037)", *Osmangazi Tıp Dergisi* (Aralık 2023), 7-9.

⁵⁰ Muhammed Coşkun, "Muhammed Âbid Câbirî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1./235-238.

⁵¹ Bergamalı Cevdet Efendi, *Târîh-i Tefsîr* (İstanbul: Dârü'l Fünûn Matbaası, 1340).

⁵² Durmuş Ali Yıldız, *Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usulü ve Tarihi Açısından Tahlili* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

adlı eserine yönelik lisansüstü bir çalışma ile karşılaşmamaktadır. Bu nedenle ilim dünyasında büyük bir boşluk olarak gördüğümüz bu durumu, bir noktaya kadar da olsa doldurmak için Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr* adlı muhtasar tefsir usûlü eserini incelemeye karar verdik. Bununla birlikte Tâhir Bey gibi ünlü bir bibliyografin elinden geçen on binlerce eserin olabileceği ve *Delîlü't-tefâsîr*'de bu eserlerle ilgili önemli bilgilere ulaşabilme ihtimalini düşündük. Yine Tâhir Bey'in mesleğinin bir getirisi olarak eserlerinde (özellikle *Osmanlı Müellifleri*'nde) müellif eser listesi paylaşırken eserlerin hangi kütüphanede olduğunu kayıt altına alması ve bizim bunu çalışmamızda konu edinmemiz gerek bizim çalışmamız için gerekse diğer araştırmacılar için yeni bir kapı açacaktır.

1.2. Çalışmanın Kapsamı ve Metodu

Çalışmanın birinci bölümünde Mehmed Tâhir Bey'in hayatı kısaca anlatılmaya çalışılacaktır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde "Türkler'in en büyük kitabiyat âlimi", "Osmanlıların yegâne kitabiyat mütehasısı" olarak anılan Tâhir Bey'in gazete yazılarının büyük çoğunluğu İDP (İslamcı Dergiler Projesi) olarak hizmet sunan web sayfasından tedarik edilecektir. Dergi yazılarında kayda aldığı biyografi yazıları, öncelikle *Osmanlı Müellifleri* eserinde bulunan aynı biyografi yazısı ve özellikle DİA'da⁵³ bulunan daha güncel çalışmalarla ve başka bilimsel araştırmalarla mukayese edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca dergi yazılarında ele alınan kişilere ilişkin *Osmanlı Müellifleri* eserinde verilen bilgilerle de mukayese sağlanmaya çalışılacaktır. Bu sayede aynı kişi hakkında verilen bilgi, dergi yazısı ve *Osmanlı Müellifleri* eserinde karşılaştırılacak ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Bütün bunlar neticesinde verdiği bilgilerin güvenilirliği ve geçerliliği görülmüş olacaktır. Dergi yazılarındaki tefsir alanına ilişkin verilen bilgiler, araştırmacılara kolaylık sağlaması için özellikle atlamadan aktarılmaya gayret gösterilecektir.

⁵³ DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi); güvenilir, doğru ve yeterli bilgi vermeyi amaçlayan TDV İslâm Ansiklopedisi dünyada Müslüman âlimlerce hazırlanan ve tamamlanan içerik ve üslup açısından özgün ilk ansiklopedi olma özelliğini taşımaktadır. Bu ansiklopedideki maddeler alanlarında uzman kişiler tarafından tarafgir ifadeler kullanmaktan kaçınılarak hazırlanmıştır. Çalışmalarını belli bir coğrafya ile sınırlı tutmayan TDV İslâm Ansiklopedisinde din, ilim, sanat, edebiyat ve siyaset alanlarında yetişmiş önemli şahsiyetlerin birçoğu birer madde başlığıdır. Bu nedenle bir bibliyografya âlimi olan Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in özellikle bibliyografya çalışmaları incelenirken bu ansiklopediye bakılması tarafımızca zorunlu görülmüştür. Bu sayede Tâhir Bey'in paylaştığı bilgiler çok daha güncel çalışmalarla mukayese edilme fırsatı yakalamış oldu.

Tâhir Bey'in basılmış risalelerinin orijinalleri (Osmanlı Türkçesi ile basılan) incelenerek muhtasaran (kısaca) tanıtılmaya çalışılacak. Risalelerin birden fazla baskısı olması durumunda baskılar arasında mukayeseli inceleme yapılacak. Risalelerdeki tefsir alanına ilişkin kayıtlar, araştırmacılar için kıymetli olabileceği düşüncesiyle bu tezde kaydedilmeye gayret gösterilecektir. Risalelerin incelenmesi Tâhir Bey'in ilmi karakteri ve şer'i ilimlerdeki yerinin tespiti için zorunlu görüldü. Ancak asıl konun risaleler olmaması sebebiyle bunlar hakkında muhtasar malumat verildi. Tâhir Bey'e ilişkin evraklar Osmanlı arşivlerinden e-devlet kanalıyla araştırılacaktır. Ulaşılan belgeler temin edilerek tezin sonunda ek listeye eklenecektir.

İkinci bölümde 1318 baskılı el yazması nüsha, Hilal Matbaası H 1324 baskılı nüsha ve Necm-i İstikbal Matbaası H 1325 baskılı nüsha eş zamanlı incelenecektir. Bu nüshalardan el yazması olan nüsha İBB Elektronik Kütüphanesi'nden temin edildi. Matbu nüshalar İBB Elektronik Kütüphanesi ve Türk Tarih Kurumu Elektronik Kütüphanesi'nden temin edildi. Ayrıca H 1325 baskılı matbu nüshanın bir örneği de kendi imkânlarımız dâhilinde temin edildi. Bu bölümde öncelikle üç nüshanın temel özelliklerinden bahsedilecek daha sonra Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'de kaynak olarak kullandığını belirttiği eser ve müellifler ile Tâhir Bey'in bakılması için işarette bulunduğu yahut faydalandığı diğer eser ve müellifler muhtasaran iki ana başlık altında incelenecektir. Bunlar hakkında muhtasar bilgi verilmeye çalışılacaktır. Bu sayede *Delîlü't-tefâsîr*'in beslendiği kaynaklar hakkında fikir sahibi olunmak istendi.

Daha sonra *Delîlü't-tefâsîr*'de yer alan konular Tâhir Bey'in kaydettiği konu başlık sıralamasına sadık kalınarak ele alınacaktır. Burada işlenen konular daha güncel çalışmalardaki verilerle mukayese edilmeye çalışılacaktır. Konu başlıklarında, Tâhir Bey'in faydalandığını belirttiği kaynaklardan ulaşılabilen ilgili yerler incelenecektir. Tâhir Bey'in verdiği malumat ve gösterdiği kaynak karşılaştırılmaya çalışılacaktır. Bu sayede Tâhir Bey'in beslendiği kaynaklar tanınmış olacaktır. Ayrıca Tâhir Bey'in verdiği bilgi kontrol edilecektir. Birinci ve ikinci bölümdeki Osmanlıca metin neşirlerinde İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyonda transkripsiyon alfabesinin mutlaka kullanılması istenildiği için Osmanlıca eserlerden bire bir alınan cümleler transkripsiyon alfabesine uygun şekilde kaydedilmeye gayret gösterilecektir. Tâhir Bey'in kayda aldığı ancak belirtmediği ayetlerin sure ve ayet numaraları tespit edilecektir. Dalgınlık yahut baskı hatasından kaynaklandığı düşünülen hatalar tespit edilerek kaydedilecektir. İkinci bölümün sonunda *Delîlü't-tefâsîr*'de kaydedilen

müfessir listesi incelenecektir. Üç nüsha arasında görülen farklılıklar konu başlıkları halinde verilmeye çalışılacaktır. Tâhir Bey'in müfessir listesi, tezin ek bölümüne üç nüshadaki kayıtlar birleştirilerek kaydedilecektir.

1.3. Çalışmanın Önemi

Bu çalışmayı önemli kılan “Türklerin bibliyografya âlimi” unvanını alan Bursalı Mehmed Tâhir Bey tarafından hazırlanan *Delîlü't-tefâsîr*'in tez çalışması olarak ilk defa ele alınmış olmasıdır. Bu çalışmada *Delîlü't-tefâsîr*'in hem el yazması nüshası hem de matbu nüshaları incelenmiş ve mukayese edilmiştir. Bu sayede nüshalar arasında tespit edilebilen farklılıklar ve matbu nüshalardaki basım hataları ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca Tâhir Bey'in hazırladığı gazete yazı ve risalelerinde bulunan tefsir ilmi alanına ait kayıtlar da bu çalışmaya aktarılmaya çalışılmıştır. Bu sayede araştırmacılar, Tâhir Bey'in çalışmalarında inceleyebildiğimiz kısmında bulunan tefsir alanına dair bilgilere ulaşmak için bir işaret bulabileceklerdir. Ayrıca bu çalışma sayesinde doğrudan tefsir alanı uzmanı olmayan ancak çok yönlü bir Osmanlı aydını ve bibliyografya âlimi olan Tâhir Bey'in tefsir usulü alanına dair kudreti görüleceği gibi dönemin okuyucu kitlesinin tefsir alanına ilişkin ilgisi ve altyapı seviyeside görülmüş olacaktır.

1.4. *Delîlü't-Tefâsîr*'e İlişkin Literatür Taraması

Tez Çalışmalarında *Delîlü't-Tefâsîr*:

Delîlü't-tefâsîr adlı esere ilişkin doğrudan herhangi bir tez çalışmasıyla karşılaşılmamıştır. Lisans derecesinde Tâhir Bey'e ilişkin yalnızca bir (1) çalışma tespit edilmiştir. Fatma Korkmaz'ın *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri* isimli bu çalışmasında *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 ve H 1325 baskılı nüshaları hakkında birkaç satırlık açıklama yapılmıştır. Bu kısa bahiste dikkat çekici hatalar göze çarpar. Eserin 1924 ve 1925 yılı iki baskısının da Necm-i İstikbâl Matbaası'nda yapıldığı bilgisi paylaşılmıştır.⁵⁴ Oysa risalelerin hicri basım yılları 1906-1907 yıllarına denk gelmektedir. Ayrıca H 1325 baskılı risale Hilal Matbaası'nda basılmıştır.

Fazilet Pınar Kocaoğlu'nun *Türk Tarihçiliğinde İki Türkçü İsim: Necip Asım (1861-1935) ve Bursalı Mehmed Tâhir (1861-1924?)* isimli yüksek lisans tezinde

⁵⁴ Fatma Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1994).

Tâhir Bey'in Türkçülüğü üzerine dört (4) eseri hakkında yaklaşık iki sayfa malumat verilmiştir. Ayrıca bu çalışmada Tâhir Bey'e ait on (10) eserin yalnızca ismi kaydedilip hiçbir açıklama yapılmamıştır. Bu eser kayıtları arasında *Delîlü't-tefâsîr*'e rastlanmamıştır.⁵⁵

Tâhir Bey ve eserlerine ilişkin hazırlanan bir başka yüksek lisans tezi Ahmet Yasin Tomakin'in *Bursalı Mehmet Tâhir ve Tarihle İlgili Eserleri* isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada *Delîlü't-tefâsîr*'e ilişkin yalnızca H 1324 baskılı nüsha referans gösterilerek⁵⁶ dört (4) satırlık kısa açıklama yapılmıştır.⁵⁷

Hatice Yılmaz'ın *Bursalı Mehmed Tâhir'in Osmanlı Müellifleri Adlı Eserinin Tashihi: Tarikatlar ve Meşâyih Faslı* isimli yüksek lisans tezi, Tâhir Bey'in eseri olan *Osmanlı Müellifleri*'nin "Meşâyih" faslına yönelik yapılmıştır. Çalışmada Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr* eserine dair malumat görülmemektedir.⁵⁸

Zeynep Yılmaz'ın *Tefsir Usulü Alanında Telif Edilmiş Türkçe Eserler Üzerine Bir Değerlendirme* isimli yüksek lisans tezi, tefsir usulü alanında telif edilen Türkçe çalışmalara yönelik hazırlanmıştır. Çalışmada Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'i tefsir usulü alanında telif edilen ilk Türkçe eser olarak belirtilmiş tefsir usulü ve tarihi hakkında özlü bilgiler verdiği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak bu çalışmada *Delîlü't-tefâsîr*'in yalnızca H 1324 yılı Hilal Matbaası'nda basılan nüshasına değinilmiş hakkında verilen bilgiler de yalnızca birkaç satırdan oluşmuştur.⁵⁹

Cüneyt Sapanca'nın *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları* isimli yüksek lisans tezi, Osmanlıda tefsir usulü çalışmalarına yönelik genel bir çalışmadır. Tezde *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 baskılı nüshasının referans alındığı belirtilerek risale hakkında yaklaşık bir buçuk sayfa malumat verilmiştir. Bu malumatın çoğunluğunda risaledeki konu başlıklarının kaydedildiği görülmektedir. Yine çalışmada *Delîlü't-*

⁵⁵ Fazilet Pınar Kocaoğlu, *Türk Tarihçiliğinde İki Türkçü İsim: Necip Asım (1861-1935) ve Bursalı Mehmed Tâhir (1861-1924?)* (Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 67-70.

⁵⁶ Çalışmanın dipnot ve kaynakçasına 1324 baskılı nüshanın kayıt bilgileri düşülmemiştir. Yalnızca eserin açıklama kısmına "İstanbul 1324" yazılmıştır.

⁵⁷ Ahmet Yasin Tomakin, *Bursalı Mehmet Tâhir ve Tarihle İlgili Eserleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2009), 94.

⁵⁸ "bk." Hatice Yılmaz, *Bursalı Mehmed Tâhir'in Osmanlı Müellifleri Adlı Eserinin Tashihi: Tarikatlar ve Meşâyih Faslı* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁵⁹ Zeynep Yılmaz, *Tefsir Usulü Alanında Telif Edilmiş Türkçe Eserler Üzerine Bir Değerlendirme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 19.

tefâsîr'in diğer usul eserlerinden ayrıldığı düşünülen birkaç nokta belirtilmiştir. Bu belirtilen noktaların bazıları bizce hatalıdır. *Delîlü't-tefâsîr*'de bulunan “Allah'ın zât-ı münezzehe için buyurduğu, kâfirlerin sözlerinde doğru olduklarına dair, içinde melek sözü geçen”⁶⁰ gibi konuların onu diğer usul eserlerinden ayrıldığı belirtilmiştir. Oysa Tâhir Bey'in kaynakları arasında zikrettiği Süyûtî'nin *el-İtkân* eserinde ayetlerdeki melek kavli şeklinde bir konu mevcuttur.⁶¹ Ayrıca bu tez çalışmasında “Kadı İyaz'ın sûre isimlerine dair yüz yetmiş bir kişi aktarmış” şeklindeki cümle yanlıştır. Bu yanlış yazım tekrarı hatası kaynaklı ya da dikkatten kaçması sebebiyle olması kuvvetle muhtemeldir. Sapanca, çalışmasında bu ayrılıkların haricinde ele alınan konuların derine inmeden incelendiği yönünde tesbitte bulunmuştur.

Ahmet Er'in *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlmine Katkıları* isimli yüksek lisans çalışmasında *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 baskılı nüshası referans gösterilmiştir. Çalışmada eser hakkında yaklaşık bir sayfa bilgi verilmekle birlikte esere ilişkin değerlendirme yapılmadığı görülmektedir.⁶²

Makale ve Diğer İlmî Çalışmalarda *Delîlü't-Tefâsîr*:

Delîlü't-tefâsîr'e ilişkin doğrudan müstakil olarak hazırlanmış iki çalışma ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki Erdoğan Pazarbaşı'nın *Delîlü't-tefâsîr*'i kısaca tanıttığı “*kitap tanıtma*” başlıklı dergi yazısıdır. Diğerisi ise bu yazıdan yaklaşık on sekiz yıl sonra hazırlanan Burhan Çonkor'un makalesidir. Erdoğan Pazarbaşı'nın *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 baskılı nüshasını yedi sayfada (7) tanıttığı görülmektedir. Pazarbaşı, özetleyerek tanıttığı *Delîlü't-tefâsîr* hakkında konu sıralanmasında bütünlük olmadığı yönünde değerlendirme yapmıştır. Bununla birlikte bu eserde genelde tefsir usulü eserlerinde pek yer verilmeyen teknik bilgilerin ihtiva edildiğini ve verilen bu bilgilerin kısa ve faydalı olmasının önem arz ettiğini ifade etmiştir.

⁶⁰ Cüneyt Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 72-73.

⁶¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Suudi Arabistan: Vezâratu's Şuûni'l İslâmiyyeti ve'l Evkâf-i ve'd Dâvet-i ve'l İrşâdi, Basım Yılı mevcut değildir), 1/101; Süyuti, *el-İtkân*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, 1/76-77.

⁶² Ahmet Er, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlmine Katkıları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 74-75.

Eserde bulunan dipnotların da önemine değinen Pazarbaşı, *Delîlü't-tefâsîr*'in araştırmacılar için el kitabı özelliği taşıdığı yönünde değerlendirme yapmıştır.⁶³

Burhan Çonkor, çalışmasında *Delîlü't-tefâsîr* hakkında yaklaşık dört buçuk sayfa bilgi vermiştir. Çonkor, *Delîlü't-tefâsîr*'in üç nüshasının varlığından bahsetmekle birlikte çalışmasında yalnızca H 1324 baskılı nüshandan faydalanmıştır. Çalışmada risalelerin yapısal özellikleri, içsel özellikleri, yöntemi, kaynakları ve risalede ele alınan konular hakkında kısaca bilgi verildiği görülmektedir. Çalışmada *Delîlü't-tefâsîr* adlı risalenin ismi ve içeriğinin büyük oranda uyumlu olduğu yönünden tespitite bulunulmuştur. Çonkor, Tâhir Bey'in eser girişinde *Delîlü't-tefâsîr* için kaydettiği kaynak eserlerin dışında başka kaynaklardan da faydalandığı belirtilmiş ancak bunlar hakkında herhangi bir malumat vermemiştir. Risalenin derin araştırma mahsulü olduğu yönünde değerlendirme yapan Çonkor'a göre bu çalışma, akademik özellik taşımakta ve araştırmacıları atıflarıyla yönlendirmektedir. Çonkor, risalenin bütün usul konularını içermemesi, konuların dağınık olması, alt ve üst başlıklardaki belirsizlikler ve Arapça metinlerin tercümesinin yapılmaması gibi unsurların okuyucunun bu eserden faydalanmasını zorlaştırdığını belirtmiştir.⁶⁴

Tâhir Bey'in hayatı ve eserleri üzerine yapılan başka bir makale çalışması Tomakin'in *Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri* isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada *Delîlü't-tefâsîr*'e ilişkin yedi satırlık bilgi paylaşılmıştır. Bu bilgide eserin bibliyografik tarzda hazırlanmış olduğu ve tefsir usulü ile tarihine ilişkin bilgiler verdiği belirtilmiştir. Numarada yazma nüshanın Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi 1149 numarada bulunduğu da belirtilmiştir.⁶⁵

Mehmet Emin Maşalı'nın *Osmanlıdan Günümüze Kur'an ilimleri /Tefsir Usulü Çalışmaları* isimli çalışması *Delîlü't-tefâsîr* ile ilişkili bir başka çalışmadır. Osmanlıdan günümüze Kur'an ilimleri ve tefsir usulüne yönelik bir bakış sunan bu çalışmada *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 baskılı nüshasının temel alındığı görülmektedir. *Delîlü't-tefâsîr*'in başlıca kaynakları zikredilip ardından risaleye bazı

⁶³ Erdoğan Pazarbaşı, "Delîlü't-Tefâsîr" *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/7 (January 1990), 271. Not bu çalışma dergide "Kitap Tanıtma" başlığıyla ele alınmıştır.

⁶⁴ Burhan Çonkor, "Delîlü't-Tefâsîr Adlı Risâlenin Tanıtımı ve Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (30 Haziran 2018), 37-47.

⁶⁵ Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 111.

eleştireler getirdiği görülen çalışmada, risale hakkında yaklaşık bir buçuk sayfalık bilgi verilmiştir. Bu bilgilere göre risalede geçen bazı konuların Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlamadığı örneklerle açıklanarak değerlendirilmiştir. Makalede bunlar arasında “sağdan ve soldan okunduğunda aynı olan ayetler” şeklinde bir örnek de verilmiştir. Yine bu çalışmada Tâhir Bey'in Kur'an manalarının sınırsız olduğu şeklinde görüşü benimsediği ve bunun ardında tasavvufa, özellikle de İbn Arabî'ye olan sevgisinin yattığı belirtilmiştir. Risalede, Osmanlı müfessirleri tarafından kaleme alınan tefsirlerin kayda alınmasının önem arz ettiği belirtilmiştir.⁶⁶

Muhammet Abay'ın *Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları* isimli çalışmasında *Delîlü't-tefâsîr*'in tefsire dair bibliyografya verdiği belirtilmiştir. Ancak bu çalışmada faydalanan H 1324 baskılı nüsha, 1924 olarak hatalı verildiği görülmektedir.⁶⁷

Yine pek çok çalışmada *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 baskılı nüshasından faydalandığı görülmektedir.⁶⁸ Buna mukabil Resul Ertuğrul'ın *Kutbuddîn eş-Şîrâzî (öl. 710/1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri* çalışması, H 1324 baskılı nüshaya göre yapılmıştır.

H 1325 baskılı nüshadan faydalanan çalışmalar da mevcuttur. Sevinç Ahundova'nın *Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur'an Tercümesi Cevâhirü'l Asdâf Üzerine Dil İncelemesi* çalışması H 1325 baskılı nüshaya göre yapılmıştır.⁶⁹

⁶⁶ Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı dan Günümüze Kur'an ilimleri /Tefsir Usulü Çalışmaları”, 124-126.

⁶⁷ Muhammet Abay, “Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19 (September 2012), 395-396.

⁶⁸ Resul Ertuğrul, “Kutbuddîn eş-Şîrâzî (Ö. 710/1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 29 (June 2014), 136; Erdoğan Pazarbaşı, “Arâisul-Kur'an'da Türkler”, *Bilimname* 4/10 (2006),13; Erdoğan Pazarbaşı, “Osmanlı Dönemi Kur'an Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/11 (Aralık 2001), 137; Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan İlmi Araştırmalar* 4/ (1999),299.(Not Abay çalışmasında 1924 kaydı düşmüştür 1324 olmalıdır); Erdoğan Pazarbaşı, “Osmanlı Dönemi Alim ve Müfessirlerinin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*, ed. Bilal Gökçir vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011), 1/332-333; Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 211.

⁶⁹ Sevinç Ahundova, *Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur'an Tercümesi Cevâhirü'l Asdâf Üzerine Dil İncelemesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2012), 18,1850; Mustafa Karagöz, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri- Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19 (Eylül 2012), 81; Enes Büyük, *Tefsirin Mahiyeti Sorunu (Tanımı İşlevi ve İlişkili Olduğu İlimler)* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018),48; Recep

Bu kıymetli çalışmalarda görüleceği üzere *Delilü't-tefsr*'in ilk kayda alınan el yazması nüshası çalışmalarda ihmal edilmiştir. Ayrıca çalışmalarda genellikle tek bir matbu nüshadan faydalanıldığı görülmüştür.

Arpa, - Abdulhamit Birifık, “Osmanlı Dönemi Tefsir evirileri”, nüsha*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (Eylül 2011), 211; Hidayet Aydar, “Osmanlı Dönemi Tefsir Hareketi ve Dönemin Tefsir Eserleri zerine Bir Değerlendirme,” *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslami İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 261.

BİRİNCİ BÖLÜM

BURSALI MEHMED TÂHİR'İN HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

2.1. Bursalı Mehmed Tâhir'in Hayatı

Tâhir Bey hayata bakışı, yaşayış tarzı, faaliyetleri ve bıraktıkları eserleri ile Osmanlı Dönemi'nin önemli aydınlarından. Özellikle bibliyografya çalışmalarıyla ilim dünyasına önemli katkılar bırakan Tâhir Bey, dünyevi faaliyetlerin dışında tasavvufî faaliyetleriyle de ilgi çekici biridir. Onun bu alanda sunduğu, ayrıca bu tezin yazılma amacı olan, *Delîlü't-tefâsîr* ilk Türkçe tefsir usulü eser olma özelliği ile önem arz eder. Osmanlı aydınlarına yol gösterici nitelik taşıyan bu eser, şüphesiz ki Tâhir Bey'in yazın hayatında önemli bir yere sahiptir.

Tâhir Bey'in hayatını ele alan pek kıymetli ve kapsamlı bir eser, Kuleli Askeri İdadisinde Arapça ve Farsça, İmalat-ı Harbiye Usta Mektebinde ise edebiyat ve ahlak öğretmenliği yapan Muallim Vahyî'nin *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlardan Bursalı Mehmed Tâhir Bey* adlı eseridir.⁷⁰ Askeri İdadisinde yüzbaşı olarak muallimlik yapan Vahyî, Tâhir Bey'in gayretli öğrencilerinden biridir.⁷¹ Eserini özel kılan Vahyî'nin Tâhir Bey'le çağdaş olması ve yaşananlara tanıklık etmesidir. 1334'te basılan eserin ilk 103 sayfası “hayât-ı nesebiyesi, talim hayatı, hayât-ı tâ'limiye ve telkîniyesi, hayât-ı ahlâkiyesi, hayât-ı vatanperveriyesi, hayât-ı kitâbiyesi, mai'set-i hâzırası” gibi başlıklarla pek kıymetli bilgiler içermektedir. Eserin devamında bulunan “Tezyîlât” başlığında Tâhir Bey'in eserlerinin mukaddimleri ve ifâde-i mahsûsaları, Tâhir Bey'e ait bazı makaleler, mektuplar ve gazellerine yer verilmiştir.⁷² Tâhir Bey'in hayatına ilişkin hazırlanan malumatların genelinde Vahyî'nin bu eserinden faydalandığı görülecektir. 1917 tarihli *Cerîde-i Sûfiyye* dergisinde Hukuk Matbaası müdürü Hasan Kazım imzalı yazıda, Vahyî'nin bu eserinin öneminden bahsedilmektedir. Tâhir Bey'in pek çok vasıfla tanınan meşhur biri olmasına atıf yapılan bu yazıda, araştırmacılara Tâhir Bey'in öğrencilerinden olan Vahyî'nin bu eserinin tavsiye edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁷³

⁷⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey* (İstanbul: Matbaa-i Orhâniye, 1334).

⁷¹ Hüseyin Vassâf, “Bursa Mebusu Muhterem Tâhir Beyefendiye”, *Sırât-ı Müstakîm* 6/133 (21 Rebîülevvel 1329), 38-39.

⁷² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 104-192.

⁷³ Hukuk Matbaası Müdürü Hasan Kazım, “Bursalı Tâhir Bey”, *Cerîde-i Sûfiyye* 5/129 (16 Şevval 1335), 310.

2.1.1. Tâhir Bey'in Dünyaya Gelişi ve Ailesi

Bir hürmet göstergesi olarak toruna dede isminin konulma geleneği, kültürümüzde sözlü ve yazılı olarak sıklıkla dile getirilir. Bu geleneğe atıfta bulunan Vahyî, “Tâhir” isminin Bursalı Mehmed Tâhir Bey’e dedesinin isminden dolayı konulduğunu söyler.⁷⁴ Vahyî, Tâhir Bey’in doğum tarih ve yerini “Hicri 1278 Cemâziyelevvel ayının 19. çarşamba gecesi saat on bir buçuk raddelerinde Bursa’da Bâb-ı Zemîn (Yerkapı) mahallesi”⁷⁵ olarak belirtir. Vahyî’nin verdiği tarih, miladi 22 Kasım 1861 Cuma gününe denk gelir. DİA’da bulunan “Tâhir Bey” maddesinde de Tâhir Bey’in doğum tarihi 22 Kasım 1861 olarak kaydedilmiştir.⁷⁶ Yusuf Akçura ise Tâhir Bey’in doğum tarihi için ay ve gün belirtmeksizin yalnızca 1861 tarihini not düşmüştür.⁷⁷

Tâhir Bey’in tahsilli bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Babasının dedesi, Üsküdar Ayazma Cami hatibi Seyyid Mehmed Emin Efendi’dir.⁷⁸ Vahyî, Tâhir Bey’in baba tarafından dedesinin 1241 senesinde Nizâm-ı Cedîd ordusuna girdiği bilgisini kaydeder. Vahyî, bu durumu, Seyyid Mehmed Efendi’nin oğlunu okutup orduya vermesini, zamanın gerekliliklerinin farkında olduğunun göstergesi olarak yorumlar.⁷⁹ Dede Tâhir Paşa’nın on beş yirmi yıl gibi bir zamanda askerlikte livâlık mevkisine yükselmesini müstesna bir fitrata sahip olmasına bağlar. Yine dede Tâhir Paşa’nın Kudüs gibi “ecnebi nüfusların en büyük rekabet yeri olan bir mevkiye kumandan” olarak gönderilmesini gayret ve başarısına bağlar. Buna mukabil genç yaşta inme hastalığına maruz kalmasını da hassas ve düşünceli bir fitrata sahip olmasına bağlamıştır.⁸⁰ Vahyî, Tâhir Paşa’nın yaşamış olduğu inmenin konuşmasına engel olması nedeniyle halkın Tâhir Paşa ailesine “dilsiz paşazâdeler” lakabını verdiğini söyler. Vahyî, Tâhir Bey’in babası Rıfat Bey hakkında da önemli bilgiler

⁷⁴ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 7-8.

⁷⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 17.

⁷⁶ Ömer Faruk Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/452.

⁷⁷ Yusuf Akçura, *Türk Yılı* (İstanbul: Yeni Matbaa, 1928), 367.

⁷⁸ Vahyî “seyyid” unvanının ulema ve oğullarında dini bir başkanlık ve konum sahibi aile fertlerinin unvanı olduğunu belirtir. Yani Tâhir Bey’in dedesinin Hz. Peygamber (s.a.s.) soyundan olmadığını belli etmek ister. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 8.

⁷⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 9.

⁸⁰ Vahyî ayrıca Tâhir Paşa’nın kıymetinden dolayı yüksek bir maaşla emekli edilip kaplıcalardan faydalanması için Bursaya yerleşmeye gönderildiğini belirtir. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 9-10.

verir. Tâhir Paşa'nın üç evladından⁸¹ biri olan Rıfat Bey, önemli bir şahsiyet olmasının yanı sıra aile soyunun devamını sağlamasıyla da ön plana çıkar. Rıfat Bey'in Üsküdar'da bir taş mektepte eğitime başladığı ancak ailesinin Bursa'ya göç etmesi nedeniyle eğitimine Bursa'da Kayamalı Mektep olarak bilinen Oruç Bey Mektebinde Hattat Hoca Sadeddin Efendi'den derse devam ettiği belirtilir. Tâhir Paşa'dan etkilendiği anlaşılan Rıfat Bey, Üsküdar'a gelerek askerliğe kayıt yaptırır ve kısa zamanda başçavuş olur. Vahyî, Selimiye Kışlası'nda eğitim için bulunan Alman General Molteke'nin Rıfat Bey'i övdüğünden bahseder. Bu başarısına rağmen Rıfat Bey, babasının rahatsızlığı nedeniyle çaresizce askerlikten ayrılmak zorunda kalmıştır. Vahyî'den alınan bu bilgilere karşı DİA'da Rıfat Bey'in askeriye'den ayrılma nedeni olarak "sağlık durumu sebebiyle"⁸² olduğu belirtilmiştir.⁸³ Bu açıklamadan sağlık problemi yaşayan kişinin Rıfat Bey olduğu bilgisi de anlaşılabilmektedir. Tâhir Paşa'nın vefatı üzerine önce ticaretle uğraşan Rıfat Bey, daha sonra baba dostlarının desteğiyle memuriyete başlamıştır. Tüm bu beşerî faaliyetlerin yanı sıra Vahyî, Rıfat Bey'in bir sabah namazını kazaya bırakmayacak kadar takva sahibi olduğunu söyler. Bununla birlikte Nakşibendi tarikatına mensup olduğunu da belirtir.⁸⁴ Bu bilgidен hareketle Tâhir Bey'in tasavvufa olan ilgisinin aileden başladığı anlaşılmaktadır. Rıfat Bey'in dönemin münevverlerinin alakadar olduğu teracim-i ahval, tarih ve şiirle meşgul olduğu belirtilmektedir.⁸⁵ Tâhir Bey'in milliyetçi duygulara sahip olması babasının tarih ilmine olan ilgisi ve Türklük bilincine sahip olmasına bağlanmıştır.⁸⁶ DİA'da Rıfat Bey'in 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ne katılarak Plevne'de şehit düştüğü kaydedilmiştir.⁸⁷ Vahyî, bu konuda daha geniş malumat verir. 93 Harbi'ne katılmak üzere Konya'dan gönüllü bir aksakallı ilmiye sınıfının⁸⁸ Bursa'ya geldiğini Rıfat

⁸¹ Vahyî Tâhir Paşa'nın Abdülhalim ve Fahreddin adında iki evladından daha bahseder. Bunların yalnızca vefatlarını belirtir. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 11-12.

⁸² Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452.

⁸³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 12.

⁸⁴ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 13.

⁸⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 12-13.

⁸⁶ Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur, Yaşam Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/14 (Mayıs 2018), 269.

⁸⁷ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453.

⁸⁸ Vahyî'nin bahsettiği Aksakallıların Türk Kültür Tarihçisi Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi* adlı çalışmasında kökleri Şamanist Altay ve Sibiryâ masallarına kadar uzanan kutsal kimseler için kullanılan genel bir ad olduğu anlaşılmaktadır. Ögel, Manas destanında tecrübeli ihtiyarlara Aksakallı dendiğini belirtir. Destanlardaki mistik külte sahip Aksakallıların yerini İslam'ın Türkler üzerindeki etkisinin artmasıyla Hızır isimli karakter almıştır. Ayrıca Aksakallılar kafkas halklarında hukuki sorunların çözümünde Töre adı verilen mahkemeleri oluşturan yaşlılar meclisine verilen bir addır

Bey'in bu kişileri görünce dayanamayıp kırk sekiz yaşında memuriyetten istifa ederek müstahfız⁸⁹ taburuna kayıt yaptırdığını belirtir. Vahyî, Rıfat Bey'in iki sene önce rüyasında şehit olduğu müjdesini aldığını kaydeder.⁹⁰ DİA, Plevne Teliş Cephesi'nde Rıfat Bey'in şehit düştüğü belirtmiştir.⁹¹ Vahyî, Rıfat Bey'in Plevne yakınındaki Dobinik'te şiddetli bir çatışmada alınandan ve boğazından vurularak şehit olduğunu belirtir.⁹² Vahyî, Rıfat Bey'in 93 Harbi'ne katıldığında 13-14⁹³ yahut 14-15⁹⁴ yaşlarında olan Tâhir Bey'e bıraktığı manzum vasiyetnamesinden bir parça paylaşır.⁹⁵ DİA'da Tâhir Bey'in annesine ilişkin malumat bulunmamaktadır.⁹⁶ Vahyî, Tâhir Bey'in annesinin mülkiye memuru Bursalı Necip Efendi'nin kızı olup 1319 tarihinde vefat ettiğini belirtir.⁹⁷ Tâhir Bey, on üç on dört yaşlarında babasını, kırk bir kırk iki yaşlarında annesini kaybetmiştir.

Vahyî'nin ifadelerinden Tâhir Bey'in Rıfat Bey'in ilk çocuğu olmadığı anlaşılmaktadır. Fazla malumat vermemekle birlikte Rıfat Bey'in Halil isminde Tâhir Bey'den altı yaş büyük bir ağabeyinden bahseder. Halil Bey'in ilk tahsilinden sonra rüştiye tahsili görüp sanatla meşgul olduğunu sonraları ise münzevi bir hayat yaşadığını belirtir.⁹⁸

2.1.2. Bursalı Mehmed Tâhir'in Tahsil Hayatı

Tahsil hayatına Bursa'da giren Tâhir Bey,⁹⁹ Vahyî'nin verdiği bilgiye göre evlerinin yakınındaki kârgir¹⁰⁰ okulda eğitime başlar.¹⁰¹ Bu okul Yer Kapı

Saygınlık sahibi seçilmiş kişilerden oluşan Aksakalın Orta Asya Türk Devletlerinde kurumsallaştığı ve hala varlığını sürdürdüğü hatta Kırgızistan'da resmi bir hüviyet dahi kazandığı görülmektedir. Bahaeddin ÖGEL, *Türk Mitolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 1/ 42,87,316. Sedat Kanat, *Osmanlı Devleti'ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 21. "bk." Ertan Özensel, "Kırgız Toplumunda Bir Kurum Olarak Aksakallar", *İnsan ve Toplum* 14/1 (8 Mart 2024).

⁸⁹ "Osmanlı İmparatorluğu ordusunda kırk yaşını aşan yurttaşların muvazzaf ve rediflikten sonraki askerlik hizmeti." Rumeli İlleri Genel Müfettişi Vekili Osmanlı Üçüncü Ordusu Kumandanı Birinci Ferik (Orgeneral) Mahmud Şevket, *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti*, (Ankara: Ankara Basımevi, 1983), 6.

⁹⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 14-15.

⁹¹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453.

⁹² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 16.

⁹³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 15.

⁹⁴ Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 270.

⁹⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 15.

⁹⁶ "bk." Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452-461.

⁹⁷ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 16.

⁹⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 16.

⁹⁹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452.

¹⁰⁰ "Kârkil, kâhkîr, kâkîr gibi okunuşları olan çamur işi, samanla tutulmuş olduğu maznun, taş yahut tuğla harcıyla yapılmış, ahşabın gayrı". Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, nşr. Ahmed Cevdet, (Dersaadet: ikdam Matbaası, 1318), "Kârkîr", /1137-1138.

Mektebidir.¹⁰² Ardından Mülkiye Rüstiyesine girer.¹⁰³ Okulda bütün arkadaşlarının ders çalışmasına imrendiği belirtilen¹⁰⁴ Tâhir Bey, aynı zamanda Haraççioğlu Medresesi'nde Niğdeli Hoca Ali Efendi'den özel dini dersler ve Arapça dersleri almıştır.¹⁰⁵ Vahyî, Hoca Ali Efendi'nin Tâhir Bey'in babası Rıfat Bey'in vefakâr bir dostu olduğunu belirtir.¹⁰⁶ Zengin bir kütüphaneye sahip olmasıyla bilinen Haraççioğlu Medresesi, başta Nakşibendi dergâhı olarak kurulup daha sonra medreseye dönüştürülmüştür.¹⁰⁷ Tâhir Bey'in tasavvufa ve kitaplara olan ilgisinin artmasında bu medresenin de etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte tasavvuf ve kitaplara olan ilgisinin temelinde babası Rıfat Bey'in yaşantısı olduğu açıktır. Rıfat Bey, bazı geceler dostlarıyla buluşup tarih, teracim-i ahvâl ve tasavvuf konularını konuşan münevver biridir. Vahyî'nin bildirdiğine göre bu ilmi sohbet mütalaalarına Tâhir Bey de katılırdı.¹⁰⁸ Bu konuda DİA da Tâhir Bey'in edebî ve tarihi kültür kazanmasında Rıfat Bey'in etkisinden bahseder.¹⁰⁹ Yine Tâhir Bey'in milli duygulara sahip olmasının altında yatan temel dinamik de babası Rıfat Bey'dir.¹¹⁰ Vahyî'nin bildirdiğine göre Tâhir Bey, 1292 senesinde (1875) Mülkiye Rüstiyesini birincilikle bitirip diploma alır.¹¹¹ DİA'da Tâhir Bey'in dedesi gibi asker yetişmesi istendiği için Askeri İdadiye verildiğini belirtmiştir.¹¹² Vahyî, Tâhir Bey'in Rüstiyedeki gayretini Askeri İdadide de sergilediğini ifade eder.¹¹³ Tâhir Bey, Askeri İdadiyi de birincilikle

¹⁰¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 16.

¹⁰² Fatma Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1994), 3.

¹⁰³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 16; Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 3; Mefail Hızlı, "Bursalı Mehmed Tâhir ve Bursa Tarihinin Kaynakları", *Bursa Araştırmaları*, /24 (Bahar 2009), 6.

¹⁰⁴ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 17.

¹⁰⁵ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452.

¹⁰⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 17.; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 3.

¹⁰⁷ Ömer S. Kurmuş, *Bursa'da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* (İstanbul: Graphis Matbaa, 2002) 143-144.

¹⁰⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 19.

¹⁰⁹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452.

¹¹⁰ Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 269.

¹¹¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 19; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 3.

¹¹² Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452.

¹¹³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 19.

bitirmiştir.¹¹⁴ 1296'da Harbiye Mektebine kaydolan Tâhir Bey,¹¹⁵ üç yıllık başarılı bir eğitim sonrası¹¹⁶ 1883'te piyade teğmenliği rütbesiyle buradan mezun olmuştur.¹¹⁷

Tasavvufa ilgili bir aile ve çevrede yetişen Tâhir Bey, Harbiye Mektebinde bulunurken kendisine bir mürşit aramaya başlar.¹¹⁸ Vahyî, Tâhir Bey'in arayışı içinde olduğu tasavvufi durumu daha net açıklamaktadır: O, Tâhir Bey'in ismini vermediği bir şeyhin sohbetine katıldığını ancak tatmin olmadığını belirtir. Yine Tâhir Bey'in neşir yapan ve okulda okudukları gibi bir şeyh arayışına girdiğini belirtir. İçinde olduğu arayışı ifade etmek için "Muhyiddin'i anlamak, Muhyiddin olmak aşkı ve emeli altında bu derece bunaldıktan sonra..."¹¹⁹ cümlesini kuran Vahyî, Tâhir Bey'in bu arayışını keramet ehli bir arkadaşının işaretleriyle bulduğunu belirtir. Buna göre Tâhir Bey, bir cuma günü Hırka-i Şerif Eski Ali Paşa Camisi'nde düzenlenen bir Mevlit programında kendisine bir zatın gösterildiğini ve Tâhir Bey'in de bu zatı görür görmez kendisine mürşit kabul ettiğini belirtir. Tâhir Bey'in Eski Ali Paşa Camisi'nde karşılaştığı ve ilk görüşte mürşidi olarak kabul ettiği bu zat, Harîrîzâde Mehmed Kemaleddin Efendi'dir.¹²⁰ Harîrîzâde'yi mürşit seçerek Melâmîliği¹²¹ tercih etmiş olur.¹²² Mürşidinin otuz yaşında vefatına kadar,¹²³ yaklaşık iki yıl, kendisinden feyz aldığı anlaşılan¹²⁴ Tâhir Bey, Harbiyenin ikinci yılı Harîrîzâde ile tanışmış olmalıdır. Harîrîzâde'nin cuma günleri öğrencisi Tâhir Bey'i beklemesi ve el yazması bazı eserlerini Tâhir Bey'e vasiyet etmesi¹²⁵ aralarındaki ilişkinin derinliğini göstermektedir. Vahyî, Tâhir Bey'in bibliyografliğini bile harbiyeden mezuniyetine kadar feyz alıp manevi terbiye gördüğü Harîrîzâde'ye borçlu olduğunu söyler. Buna

¹¹⁴ DİA da "birincilikle bitirdi" ifadesi yer almaz ancak "üstün bir başarı ile okulunu bitirdiği" kaydedilir. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 19; Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 3.

¹¹⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 19.

¹¹⁶ Kocaoğlu Uyur, Karaçay, *"Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi"*, 271.

¹¹⁷ DİA da "piyade" ifadesi kullanılmıştır. Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, *"Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi"*, 271.

¹¹⁸ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/452.; Ahmet Yasin Tomakin, *"Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri"*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 8 / 17 (Ağustos 2017), 103.

¹¹⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 20-22.

¹²⁰ Yakup Çiçek, *"Harîrîzâde Mehmed Kemaleddin Efendi"*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 0/7-10 (Ocak 2014), 420.

¹²¹ "bk." Nihat Azamat, *"Melâmet"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/24-25; "bk." DİA, *"Melâmîyye"*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/25-29; "bk." Selçuk Eraydın *"Melâmîyye Tarikatı"*, İslam Medeniyeti Dergisi 3 / 25 (Ekim 1972), 17-20.

¹²² Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453.

¹²³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 22.

¹²⁴ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453.

¹²⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 28.

sebeup olarak da Harîrîzâde'nin büyük bir İslam tasavvuf bibliyografi olduğunu belirtir.¹²⁶

2.1.3. Bursalı Mehmed Tâhir'in Siyasi Faaliyetleri

Tâhir Bey'in Türkçülük fikrini Yusuf Akçura'ya dayandırarak onun üçüncü devir temsilcileri arasında olduğu belirtilmiştir.¹²⁷ İlmi Türkçülüğün ilk savunucu aydınları arasında gösterilen¹²⁸ Vahyî'nin verdiği bilgilerden Tâhir Bey'in 2. Abdülhamid Dönemi'ne karşı olduğu net şekilde anlaşılmaktadır. Bu dönemi sık sık eleştiren Vahyî, Tâhir Bey'in Manastır'ın fikri ve ahlaki önde gelen kişileriyle tasavvufî bir kardeşlik grubu oluşturduğunu söyler. Tâhir Bey'in bu zümreyle belli gecelerde bir araya gelerek bir ayet, bir hadis yahut kelam-ı kibarı enfûsî tarzda izahlarda bulunduğu kaydedilmiştir.¹²⁹ Bununla birlikte Vahyî belirtmesi de bu toplantıların yalnızca dini konular içermediği anlaşılmaktadır. Bu kaanati oluşturan bir dizi olay gerçekleşmiştir: Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin baş kurucularından olan Tâhir Bey'e zaman zaman Mısır'dan ve Jön Türk Hareketi'nin hissedildiği Avrupa'dan bazı paketler geldiği bilinmektedir. Tâhir Bey'e gelen bu paketlerde, Vahyî'nin ifadesiyle “kendi ihvanı ve yareni arasında hamîyyet-i diniyye ve vataniye iştiyakatını tatmin ve tenmiye”¹³⁰ edilmesini sağlayanın ne olabileceği merak konusudur. Yine zaptiye nezaretinde, 22 Nisan 1311'de evinin ve okuldaki odasının bir baskınla aranmasına ve bulunan bazı materyallerin yakılarak imha edilmesine ne sebep olduğu bilinmemekle birlikte şüphe uyandırıcıdır. Vahyî, meseleyi Tâhir Bey'in dimağlarda uyandırmaya çalıştığı fikri inkılabına bağlarken jurnalciler ise Tâhir Bey'in tasavvuf anlayışından, yeni bir din ve ehl-i sünnete aykırı fikirlerinden, dolayı olduğunu iddia etmiştir. Konu ile ilgili pek çok şüphe olsa da meselenin oldukça derin olduğu aşîkârdır. Yine siyasi faaliyetlerle ilişkilendirelebilecek dikkat çekici başka olaylar da yaşanmıştır. Bunlardan biri Tâhir Bey için yapılan şifreli baskın ve bunu eski talebesi Binbaşî Süleyman Bey'in iki saat önceden haber verme olayıdır.

¹²⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 27.

¹²⁷ Serhat Demir, *II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük ve İslâmcılık* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 9; Bülent Demirbaş, *Türk Devlet Tarihinde Milliyetçilik* (Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 47.

¹²⁸ Ayhan Çetin, *Türkçülerin Din Anlayışı* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 57.

¹²⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 32.

¹³⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 63-64.

Tâhir Bey, Selanik'te Vahyî'nin ifadesiyle “eski ittihat ve Terakkicilerden cidden ulu'l azm”¹³¹ kişilerle yakın ilişkiler kurmuştur. Vahyi bu ilişkileri onun gizli siyasi ilişkiler içinde bulunmasına bağlamıştır. Selanik'in ordu merkezi ve ticaret şehri olması bu iddiayı güçlendiren unsurdur. Selanik ve Üsküp'ten gelen jurnalcilerin iş birliği yaparak Tâhir Bey'i mektep müdürlüğünden ihraç ederek Yemen ya da Irak'a uzaklaştırmak istemeleri ancak bunu başaramayıp 2. Ordu merkezi dışında bir yerde görev yapmasına izin vermeleri Vahyî'den öğrenilmektedir.¹³² Ancak bu durumlara neden olan sebepler Vahyî'de açık değildir. Yine Vahyî'nin bahsettiği Tâhir Bey'in bu atamasını iptal ettirip 3. Ordu Dairesi Alaşehir 1. Tabur Komutanlığı'na tayinini sağlayan İstanbul'daki dostlarının kim olabileceği gibi muğlak pek çok olay vardır.¹³³ Bahsi geçen dostların Tâhir Bey'in de başını çektiği Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurucuları olma ihtimali yüksektir.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Paris'te bulunan cemiyetlerden bağımsızdır.¹³⁴ Akçura'nın “Genç Osmanlılık”¹³⁵ diyerek ifade ettiği bu harekete, Tâhir Bey'in derin bir samimiyetle girdiği belirtilir. Selanik'te bulunurken Paris'teki cemiyetlerle hiçbir bağı olmayan ve Jön Türk Hareketi'nin bir uzantısı sayılan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasında baş aktörlerden biri Tâhir Bey olmuştur.¹³⁶ İlerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin politikasını yönlendirecek olan bu cemiyet gücünü subaylardan almaktadır.¹³⁷ 3. Ordu subaylarının kurmuş olduğu bu cemiyeti asıl İttihat ve Terakki olarak değerlendirenler de olmuştur.¹³⁸ Tâhir Bey, 1906'da Selanik Askeri Rüstiye müdürüyken hükümeti yıkarak meşru bir yönetim kurmak için gizlice faaliyetlerini yürüten Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucularından biri olmuştur.¹³⁹ Bu cemiyetin ilk adı “Hilal” dir ve kurucu üyelerden Tâhir Bey dışındakilerin Mason

¹³¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 71.

¹³² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 71.

¹³³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 70-71.

¹³⁴ Satılmış Gökbayır, “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3/1(Aralık 2012), 68.

¹³⁵ Yusuf Akçura, *Türk Yılı*, 368.

¹³⁶ Satılmış Gökbayır, “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı”, 68-69; Taner Aslan, “İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* /47(2008), 110.

¹³⁷ Osman Demirbaş, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 13.

¹³⁸ Emine Aşçı, “İttihat ve Terakki”, *Millî Mecmuâ* /9 (Temmuz-Ağustos 2019), 10-11.

¹³⁹ Taner Aslan, “İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne”, 103,104,110.

Locası üyesi olduğu değerlendirmesi doğru olmamalıdır.¹⁴⁰ Çünkü daha güncel bir çalışma olan Nevzat Artuc'un çalışmasında Mason Locası olan ve olmayanların isimleri kaydedilmiştir. Bununla birlikte yapılan çalışmalarda ortak olunan nokta Tâhir Bey'in Mason Locası üyesi olmadığıdır.¹⁴¹ Hükümetin bu gizli faaliyetlerden haberdar olduğu baskın ve bazı sürgün kararlarından anlaşılmaktadır. Ancak Tâhir Bey'in içinde olduğu gizli teşkilat yabana atılamayacak kadar güçlü olmalıdır ki hükümet kararlarının uygulanmasını engellemişlerdir.

DİA'da yapılan açıklamalardan Tâhir Bey'in Atatürk'ün kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile olan ilişkisinin net olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁴² Ancak Aşçı'nın yaptığı çalışmada Mustafa Kemal'in de içinde olduğu Şam'da 1906'da kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleştiği yönünde değerlendirme vardır. Yine bu değerlendirmeye göre 1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Paris Örgütü ile de anlaşp "İttihat ve Terakki" adını almıştır.¹⁴³

Tâhir Bey'in muallimliğinin ve siyasi ideolojisinin ciddi yansımaları olmuştur. Örneğin Talat ve Enver Paşaların bile kendilerine rakip gördüğü,¹⁴⁴ "ünü rütbesinin önüne geçen",¹⁴⁵ 2. Meşrutiyet'in ilanında önemli bir yere sahip olan¹⁴⁶ Resneli Niyazi; Tâhir Bey'in talebelerinden biridir. Resneli, hatıralarında Manastır Mülkiye Mektebindeyken hocası Tâhir Bey için "rahle-i tedris-i ve irfanında kemâlât-ı insâniyye ve mürşidânesine meftûn olduğum Bursalı Yüzbaşı Tâhir Efendi"¹⁴⁷ sözlerini söylemiştir. Yine Resneli, Tâhir Bey'in kendisine ezberlettiği ruhlu manzume ve şiirlerin vatan sevgisine olan tesirinden de bahsetmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Nuran Koltuk, "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti", *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi* 10/21 (30 Nisan 2024), 209.

¹⁴¹ Nevzat Artuc, "Cemal Bey'in İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne Girişi ve Faliyetleri", *Millî Mecmuâ* /9 (Temmuz-Ağustos 2019), 29.

¹⁴² Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453-454.

¹⁴³ Aşçı, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", 11.

¹⁴⁴ Kadir Girit, *Dönemin Olayları Işığında Resneli Niyazi Bey* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 95.

¹⁴⁵ Girit, *Dönemin Olayları Işığında Resneli Niyazi Bey*, 109.

¹⁴⁶ Girit, *Dönemin Olayları Işığında Resneli Niyazi Bey*, 35.

¹⁴⁷ Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırât-ı Niyazi- Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmanîden Bir Sahîfe* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1326), 14.

¹⁴⁸ Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırât-ı Niyazi- Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmanîden Bir Sahîfe*, 15.

2.1.4. Bursalı Mehmed Tâhir'in Tasavvufi Ağırlığının Akademik Çalışmalara Kayması

Tâhir Bey, Manastır'da bir taraftan iş hayatını ve siyasi faaliyetlerini yürütürken bir taraftan da tasavvufi ve ilmi çalışmalarına devam etmektedir. Manastır'a gelişinin ilk yılı Ustrumca'ya giderek Harîrîzâde'nin Şeyhi Hoca Muhammed Nûrû'l-Arabî el-Melâmî'ye biat etmiştir.¹⁴⁹ Bu bağlılık onun tasavvufi sohbetlerinde sıkı yer edinmiş arkadaşlarıyla yaptığı sohbet meclislerinde Harîrîzâde ve Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin eserlerini en başa koymasına neden olmuştur.¹⁵⁰ Tâhir Bey, Muhammed Nûrû'l-Arabî'den icazet almıştır. Bununla birlikte Ömer Sami Uzuner'in çalışmasına göre Muhammed Nûrû'l-Arabî'nin Melâmiliği bir tarikattan ziyade meslek olarak değerlendirilmesi nedeniyle bu yol Tâhir Bey tarafından devam ettirilmemiştir.¹⁵¹ Yine bu zamanlarda Tâhir Bey, ilk olarak İkdâm gazetesinde yayınladığı¹⁵² ve daha sonra 1897'de *Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adıyla kitap olarak hazırladığı eserini yayınlamaya muvaffak olmuştur.¹⁵³ Bu eseri, ilk yapan özelliklerden biri de eserin Türk âlimlere has kılınmasıdır.¹⁵⁴

Tâhir Bey'in tasavvufa verdiği ilgi ve alakanın Manastır'da zamanla akademi çalışmalarına geçtiği görülmektedir. Biyografiye olan ilgisinin temelinde hiç şüphesiz başta babası Rıfat Bey olmak üzere tanıştığı pek çok kişinin etkisi olmuştur.¹⁵⁵ Özellikle bunlardan Haraççıoğlu Medresesi'nde ders aldığı Niğdeli Ali Hoca'nın tesiri oldukça açıktır.¹⁵⁶ Tâhir Bey, biyografiye ilgisinin yanı sıra yine tıpkı babası Rıfat Bey gibi dönemin entelektüellerinin ilgi alanında olan tarih, teracim-i ahval, şiir ve tasavvuf gibi konulara da ilgi duymuştur.¹⁵⁷

¹⁴⁹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 103; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 277.

¹⁵⁰ Vahyî, Tâhir Bey'in sohbetlerde okuduğu pek çok müelliften bahseder. Bunlar arasında Celâleddin-i Rûmî, Gazzâlî, Şa'rânî ve pek çok isim kayıtlıdır. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 33.

¹⁵¹ Ömer Sami Uzuner, "Muhammed Nûrû'l-Arabî'de Melâmet Tasavvuru: İbnü'l-Arabî'de Melâmet Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 22/48 (30 Kasım 2021), 6.

¹⁵² Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 106.

¹⁵³ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 277.

¹⁵⁴ Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 106.

¹⁵⁵ Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 274.

¹⁵⁶ Mustafa Özçelik, "Çok Yönlü Bir Osmanlı Âlimi Bursalı Mehmed Tâhir", *Bursa Günlüğü* /15 (Ocak-Şubat-Mart 2022), 33.

¹⁵⁷ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 12-13.

Vahyî'ye göre Tâhir Bey'in ruhi ihtiyaçlarına mukabil tasavvuf, coğrafya ve tarih öğretmenliği ile meşguliyeti onu din, tarih, tasavvuf ve teracim-i ahval kitapları arasında yıllarca meşgul eder. Okuduklarını tasniflere ayıran Tâhir Bey, not aldığı bu bilgileri risale ve kitap olarak düzenlemek ister. Bu durum Tâhir Bey'i günden güne kitabi bilgilerle uğraşmasına sebebiyet verir.¹⁵⁸ Tâhir Bey, enerjisini kitabiyata verdiği dönemde tasavvufi zevkleri ve sohbetlerdeki manevi hal azalmaya başlamıştır. Bu durum Tâhir Bey'in tasavvufi yakınlarının hoşuna gitmemiştir. Vahyî, Tâhir Bey'in tasavvufî halinin günden güne gizlenip kitabiliğinin öne çıktığını belirtmekle birlikte onun tasavvufi yolu tamamen terk etmeden kitabiliği tercih ettiğini de ayrıca ifade eder.¹⁵⁹

Tâhir Bey günlerinin çoğunu bilimsel çalışmalar ile geçirirken bir gün Alman bir müsteşirle olan sohbeti Türk yazınına yeni bir hazine kazandırır: Bir gün Manastır'da sohbeti esnasında Alman müsteşirinin Türk şairleri için kullandığı olumsuz ifadeler ve onlarda bulunan Schiller ve Goethe gibi milli ve toplumsal şairlerin bu millette bulunmadığı iddiası Tâhir Bey'e ağır gelir. Vahyî'nin izahına göre yaşanan bu hadise neticesinde Tâhir Bey *Osmanlı Müellifleri* eserini telife başlar.¹⁶⁰

2.1.5. Tahsil Hayatı Sonrası Öğretmenlik Vazifesi

Tâhir Bey'in Harp Okulu mezuniyetinden sonra üçüncü ordu emrinde Manastır Askeri Rüştıyesi coğrafya hocalığına atandığı kaydedilmiştir.¹⁶¹ Bununla ilgili Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri* çalışmasında Tâhir Bey'in asıl görev yerinin kura sonucu Manastır ve Selanik civarına çıktığını ancak iltifat amaçlı Edirne ve Manastır'ın teklif edildiğini kendisinin de Manastır'da coğrafya öğretmenliğini tercih ettiğini belirtir.¹⁶² Vahyî, Harbiyede bulunan hoca ve meclis-i maarif-i askeri azalarının rüştiye ve idadilerdeki boş kadrolar için akıllarına Tâhir Bey'in geldiğini belirtir. Tâhir Bey'e Edirne ve Manastır'dan hangisini beğeneceği sorulduğunu belirten Vahyî, Tâhir Bey'in coğrafyadan zevk alması ve Harîrîzâde'nin şeyhi Hoca Seyyid Muhammed Nur'ul Arabî'nin Ustorumca'da

¹⁵⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 82-83.

¹⁵⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 86-88.

¹⁶⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 83.

¹⁶¹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453.

¹⁶² Korkmaz, "Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri", 3-4.

bulunması nedeniyle Manastır'ı tercih ettiğini belirtir.¹⁶³ Manastır Askeri Rüstiyesinde coğrafya öğretmenini olan Tâhir Bey, Manastır'da Mülkiye Rüstiyesi ve Mülkiye İdadisinde tarih ve hitabet dersleri de verir. Bununla birlikte Manastır Askeri İdadisinde tarih hocasının hastalanması üzerine buradaki derslere de vekâleten baktığı görülmektedir.¹⁶⁴

“Yeni ve ileri bir anlayışla ders veren”¹⁶⁵ Tâhir Bey'in öğretmenliğine ilişkin teferruatlı bilgi ile Vahyî'de karşılaşılmaktadır. Vahyî, Tâhir Bey'in coğrafyayı tarihin zemini kabul ettiğini¹⁶⁶ ve coğrafya bilgilerini öğrencilerine yalnızca klasik şekilde ezberletmediğini söyler. Anlatma ve öğretme açısından haritaya önem veren Tâhir Bey, çizdiği harita üzerinde devletlerin sınırları, yönetim şekilleri, genel nüfusları, başkent nüfusları ve kısa tarihlerinden bahsederek ders anlatmaktadır. Hattatlıkla ilişkisi ve icazeti bulunan Tâhir Bey'in el sanatlarındaki yeteneği, harita çizme becerisinde de kendini gösterdiği bu derslerden anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Tâhir Bey, derslerde yabancı devletlerle Müslüman ve Türk devletlerinin özellikle de Osmanlı Devleti'nin eski ve yeni ilişkilerini ele almaktadır.¹⁶⁷ Vahyî, Tâhir Bey'in fırsat buldukça öğrencilerine Müslümanlık ve Türklük bilinci aşılamaya çalıştığını İslam, millet ve vatan sevgisini vermeye çalıştığını söyler.¹⁶⁸ Tâhir Bey'in bu gayretinin yanında dönemindeki tarih ve coğrafya hocalarının yeterli gayret göstermemelerini eleştiren Vahyî, bazı öğretmenlerin “keldânî” kelimesini “Güldân” şeklinde yanlış okumalarından yakını. Tâhir Bey, bu yanlış okumaların önüne geçmek için öğrencilerine harekeli i'lam cetvelleri hazırlamış bunları öğrencilere hem yazdırmış hem de ezberletmiştir.¹⁶⁹

Vahyî, Tâhir Bey'in gecelerinin bir kısmını tasavvufa, bir kısmını da okutacağı derslere ayırdığını belirtir. Ayrıca araştırmalarını derinleştirmek isteyen Tâhir Bey, bir yandan da Arapça, Farsça ve Fransızca çalışmaktadır.¹⁷⁰ Bu bilgilerden hareketle Tâhir Bey'in hem öğrencilerini yetiştirmek hem de kendi ilmi seviyesini yükseltmek için özel gayret gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu gayret, Tâhir Bey'in Arapça ve

¹⁶³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 29.

¹⁶⁴ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 42.

¹⁶⁵ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/453.

¹⁶⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 45.

¹⁶⁷ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 38-39.

¹⁶⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 39-40.

¹⁶⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 40-41.

¹⁷⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 30.

Farsçayı gramerine hâkim olacak kadar iyi tanınmasına olanak sağlamıştır.¹⁷¹ Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri* çalışmasında Tâhir Bey'in ezberciliğe karşı olduğu değerlendirmesini yapar.¹⁷² Ancak bizim incelemelerimizde çok açık bir şekilde, Tâhir Bey'in ezberciliğe karşı olmadığı ezberciliği hedefe ulaşmada vazgeçilmez araçlardan biri olarak kullandığı görülmüştür. Çünkü o öğrencilerine yazarak ezberlemeleri için beyitler, mısralar, darb-ı meseller vermektedir.¹⁷³

Tâhir Bey'in talebelerinde derin izler bıraktığı onların eser kaleme alırken dahi Tâhir Bey'i hürmetle anmalarından anlaşılır. Beyoğlu Jandarma Taburu Kumandanı Kol Ağası Ali Haydar Bey, *Kosova Meydan Muharebesi* adlı risalesinin¹⁷⁴ girişinde Tâhir Bey'e hürmetini ifade ettikten sonra onun bu risale için bir takriz yazmasını istemiştir. Tâhir Bey'in bütün Osmanlılara tavsiye ettiği bu esere uzunca bir takriz yazdığı görülmektedir.¹⁷⁵

2.1.6. Bursalı Mehmed Tâhir'in Üstlendiği Diğer Görevler

Tâhir Bey, Manastır'da öğretmenlik vazifesinden başka Manastır Askeri Rüşdiyesinde ve¹⁷⁶ Selanik Askeri Rüşdiyesinde müdürlük yapar.¹⁷⁷ Fazilet Pınar Kocaoğlu Uyur, *Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi* çalışmasında Tâhir Bey'in 1904 senesinde Üsküp Askeri Rüştîyesine tayin edildiğini belirtir.¹⁷⁸ Ancak Üsküp'e tayini 26 Kasım 1897 olup Selanik Askeri Rüştîyesindeki müdürlük görevinden önce olduğu bilinen bir gerçektir.¹⁷⁹ Tâhir Bey, müdürlük görevinden el çektirildikten sonra Alaşehir Redif Alayı Tabur komutanlığına gönderilmiştir.¹⁸⁰ Mektep müdürlüğünden uzaklaştırıldıktan sonra İstanbul'daki vefakâr dostlarının

¹⁷¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 46.

¹⁷² Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 5.

¹⁷³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 48.

¹⁷⁴ Bu konuda bu risalenin çeviri metninin yapıldığı bir çalışma ile de karşılaşmaktayız. "bk." Adnan Adıgüzel- Celalettin Mert, "Ali Haydar'ın 'Kosova Meydan Muharebesi' Adlı Risalesinin Çeviri Metni", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (December 2015), 179-210.

¹⁷⁵ Ali Haydar, *Kosova Meydan Muharebesi* (Konstantiniyye: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1328), 3-9.

¹⁷⁶ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 104.

¹⁷⁷ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 11; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 104.

¹⁷⁸ Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 278.

¹⁷⁹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/453; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri", 104.

¹⁸⁰ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454; Korkmaz, "Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri" 11; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri" 104; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi" 278.

yardımla Alaşehir Alayı 1. Tabur komutanlığına gelen Tâhir Bey, 9 Mart 1323/1907'de¹⁸¹ Selanik yoluyla Alaşehir'e gelmiştir. Vahyî, Tâhir Bey'in burada beş ya da altı ay kadar inziva halinde teracim-i ahval kitaplarıyla geçirdiğini kaydeder.¹⁸² Bu süreçten sonra Tâhir Bey, Alaşehir ile irtibatlı kalmak şartıyla İzmir Celb ve Fırka Divan-ı Harb azalığına ve tahkik memurluğuna tayin edilmiştir.¹⁸³ Tahkik memurluğu tayini sayesinde bu bölgede bulunan pek çok kütüphanede incelemede bulunma fırsatı yakalamıştır.¹⁸⁴ Tâhir Bey'in İzmir'de Divan-ı Harp azalığına yapılan tayinin onda Türkçülük namına yayında bulunabilme fırsatı verdiğini düşünenler vardır.¹⁸⁵ Vahyî, Tâhir Bey'in İzmir'de "Bey, Paşa, Şeyh, Hoca, Tüccar, Ağa, Asker, sivil halk ve bunların kalburüstüne gelenleriyle peydâyı ülfet ediyor" dediğini belirtmektedir.¹⁸⁶ Tâhir Bey, İzmir'de bulunurken Selanik'teki cemiyet üyeleriyle İngiliz posta memurları aracılığıyla haberleşmeye devam etmiştir.¹⁸⁷ Vahyî, 6 Temmuz H 1324'te¹⁸⁸ "yıldız şifresi" olarak bahsettiği (Yıldız Sarayı'ndan gelen emir olmalı) üç şifreli emirle Tâhir Bey'in İzmir'de alıkonulması ile ilgili önemli bir emrin geldiğinden bahseder. Ancak bu emrin birkaç gün sonra hükümetin düşmesiyle gerçekleşmediğini belirtir.¹⁸⁹

İsminin önüne daima "Bursalı" sıfatını ekleyen ve bu şekilde tanınmak isteyen Tâhir Bey'in¹⁹⁰ 2. Meşrutiyet'in ilanıyla 17 Aralık 1908'de meclise Bursa'dan vekil olarak girdiği görülmektedir.¹⁹¹ Vahyî, Tâhir Bey'in kendisini siyaset adamı olarak değil ilim ve irfan adamı olarak ikrar ettiğini belirtir. Yine Tâhir Bey'in vekilliğe geçme nedenini hemşerilerin şiddetli ısrarda bulunmasına ve cemiyetin bu işi Tâhir Bey'i münasip görmesine bağlar.¹⁹² Tâhir Bey, vekilliği sırasında askeri encümenlik,

¹⁸¹ Vahyî'nin eserinde bu tarih 323 senesi olarak basılmıştır. Muhtemel baskı hatası olmalıdır. Ayrıca bu tarih DİA da 10 Mart olarak geçmektedir. Fatma Korkmaz'ın Lisans tezinde Bursa Kütüğün de Tâhir Bey'in bu göreve başlama tarihinin 1908 olarak kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 71; Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 11.

¹⁸² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 72.

¹⁸³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 72.

¹⁸⁴ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 11.

¹⁸⁵ Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 274.

¹⁸⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 73.

¹⁸⁷ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454.

¹⁸⁸ Vahyî'nin eserinde bu tarih 324 olarak çıkmıştır. Muhtemel baskı hatası olmalıdır.

¹⁸⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 74.

¹⁹⁰ Özçelik, "Çok Yönlü Bir Osmanlı Âlimi Bursalı Mehmed Tâhir", 32.

¹⁹¹ Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454; Korkmaz, *Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri*, 10; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri" 105; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi" 278.

¹⁹² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 75.

harbiye nezareti tensikat komisyonu üyeliği ve donanma cemiyeti Murahhaslığı görevlerini ifa etmiştir.¹⁹³ Vahyî, Tâhir Bey'in mebusluğu esnasında hükümetin düşürülmesi ile sonuçlanan hürriyetin ilanı konusunda bazı seyahatler yaptığını söyler.¹⁹⁴ Siyasi amaçlı yapılan bu seyahatte Tâhir Bey, “Alaşehir, Uşak, Karahisar, Kütahya, Eskişehir, Iğın, Kadınhanı, Konya, Karaman, Ereğli, Bor, Niğde, Bolvadin, Sandıklı Dinar ve Bursa”da¹⁹⁵ hürriyet ve Meşrutiyet'in yardımcısı olmak için bulunmuştur. Dönemin Konya gazetelerinde Tâhir Bey ve ekibini, vali ve çeşitli devlet kademelerinden bir heyetin de aralarında olduğu beş bin kişiden oluşan bir kalabalığın karşıladığı bildirilmektedir.¹⁹⁶ Yine Konya'da gittiği heyetle kendileri için hazırlanan bir piyes izleyen Tâhir Bey, Hükümet Meydanı'nda halka konuşma yapmıştır.¹⁹⁷

Tâhir Bey, partisiyle yaşadığı anlaşmazlıkların da etkisiyle birlikte 1911 yılında feshedilen meclisin kapanmasıyla vekillik görevinden ayrılmıştır.¹⁹⁸ Akçura, kendisinden çok namuslu diye bahsettiği Tâhir Bey için “rühen idealist, fikren hakikatçı olduğundan Meşrutiyet'in ilanından sonra ameli siyaset sahasında katiyen muvaffak olamamıştır”¹⁹⁹ sözlerini söyler. Abdülbaki Gölpınarlı, takva sahibi ve kimseye boyun eğmediğini bildirdiği Tâhir Bey'in Melâmi olması nedeniyle İttihat ve Terakki'den bir grubu ayırmaya çalıştığını ancak başarısız olduğunu söyler.²⁰⁰ Akçura, Tâhir Bey'in arkadaşlarının fazla çıkarıcı siyasetleriyle uyuşmadığı için tekrar mebus gösterilmediğini belirtir.²⁰¹ En son harp üyesi olarak görevliyken yarbay rütbesinden 24 Ocak 1914'te emekli olmuştur.²⁰² Emekliliğine ilişkin Osmanlı arşivlerinde bir belge ile karşılaşılmaktadır.²⁰³

¹⁹³ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, “Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi”, 279.

¹⁹⁴ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 77; Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, “Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi”, 279.

¹⁹⁵ 8 Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 77; Korkmaz, “Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri” 10.

¹⁹⁶ Abdullah Aydoğmuş, “Bursalı Mehmet Tâhir Bey ve Konya Ziyareti”, *Merhaba Akademik Sayfalar* 14/31(Kasım 2014), 492.

¹⁹⁷ Serdar Ceylan, “Bursalı Mehmed Tâhir Bey ve Konya Ziyareti Özel Sayısı Üzerine”, *Merhaba Akademik Sayfalar* 14/31(Kasım 2014), 482.

¹⁹⁸ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454.

¹⁹⁹ Yusuf Akçura, *Türk Yılı*, 368.

²⁰⁰ Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), 328.

²⁰¹ Yusuf Akçura, *Türk Yılı*, 368.

²⁰² Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454; Aydoğmuş, “Bursalı Mehmet Tâhir Bey ve Konya Ziyareti”, 485-486; Tomakin, “Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine

İttihat ve Terakki'yi değerlendirmek hem tezin asıl konusu hem de haddimiz değildir. Ancak bu konuda, elinden Enver Paşa ve pek çok İttihat ve Terakkicinin evrağının geçtiğini açıkça belirten araştırmacı yazar Murat Bardakçı şunları söyler: “İttihadçılar kötü niyetli insanlar değillerdi, yaptıkları her şeyin gerisinde memleketin iyiliği arzusu vardı; hırsızlık yahut yolsuzluk gibi şaibelerin altında kalmamışlardı; ama tecrübesiz ve fazla atak idiler.”²⁰⁴

Vekillik görevi sonrası Tâhir Bey'e İstanbul kütüphanelerinde tam yetkiyle inceleme görevi verilmiştir. Vahyî, Tâhir Bey'in kendi ifadesince en önemli hizmetinin vekillikten kurtulup Evkaf Nezareti müessesat-ı ilmiye müdüriyeti ve uzman kişilerden oluşan bir komisyonun kararıyla İstanbul kütüphanelerinin incelenmesi görevi olduğunu söyler.²⁰⁵ Daha önceden tanıdığı ve arkadaşları olan²⁰⁶ Hoca Hüseyin Hüsameddin Efendi ve Kilisli Muallim Fazıl Rıfat Efendi ile beraber İstanbul kütüphanelerini tetkik görevini bir buçuk yılda tamamlamıştır.²⁰⁷ Vahyî, bu çalışma sürecinde bulunan eserlerin maddi ve manevi paha biçilemeyecek kadar kıymetli olduğunu belirtir. Bulunan eserlerin ne kadar eski tarihlere dayadığını belirtmek için “Ebüssuûdlar, İbn Kemaller bunların yanında dünkü gibi kalıyor”²⁰⁸ ifadesini kullanır. İbn Sinâların Nasîrüddin Tûsîlerin el yazması eserlerini gören Tâhir Bey ve ekibi, hazırladıkları raporda eserlerin el yazması ve matbu olanlarının ayrılması ve bunların nasıl muhafaza edilip incelenmesi gerektiği ile ilgili ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Bu görevden sonra Tâhir Bey, Topkapı Sarayı Kütüphanesi müdürlüğüne getirilmiştir.²⁰⁹ Anlaşıldığı kadarıyla bu görev öncesi resmi görevlerin tamamından elini çekmiştir.²¹⁰ Topkapı Sarayı Kütüphanesi-i Hümayun müdürü unvanına sahipken bin beş yüz kuruş ücret almıştır.²¹¹ Türk Derneği kurucu üyesi

Düşünceleri” 105; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, “Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi”, 279; Özçelik,” Çok Yönlü Bir Osmanlı Alimi Bursalı Mehmed Tâhir”, 33.

²⁰³ Bu belge Ek-2 de paylaşılmıştır.

²⁰⁴ Murat Bardakçı, “Hortlayan bir dert: İttihadçılık”, *Habertürk* (16 Eylül 2024).

²⁰⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 90.

²⁰⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 90.

²⁰⁷ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 90; Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, “Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi”, 279.; Korkmaz,” Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri” 12.

²⁰⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 90-91.

²⁰⁹ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454.

²¹⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 96.

²¹¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 96; Korkmaz, Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri”, 12.

olan²¹² ve aynı zamanda Türk Bilgi Derneği üyelerinden de biri olan Tâhir Bey'in kütüphane müdürlüğü görevi sonrası ise on dört üyeye sahip Tettebbuât-ı İslâmiyye ve Milliyye Encümenliğinin fahri üyelerinden biri olduğu bilinmektedir.²¹³ Ayrıca son zamanlarında Tarih Encümeni Muavin Azalığı görevi de yapmıştır.²¹⁴ Tâhir Bey, emekliliği sonrasında çalışmayı bırakmayıp *Sırat-ı Müstakim*, *Türk Derneği Mecmuası*, *Sebilürreşad*, *Ceride-i Sufiyye*, *Türk Yurdu*, *Bilgi Mecmuası*, *İslâm Mecmuası*, *Kırım Mecmuası*²¹⁵ *Kelime-i Tayyibe*, *Türk Derneği*²¹⁶ gibi dergilerde pek çok makale yazmıştır.

Tâhir Bey'in emekliliğe ayrıldıktan sonra geçim sıkıntısı yaşadığı bilinmektedir.²¹⁷ Yaptığı bütün çalışmaları ve incelemeleri ruhi ihtiyaçlarını karşılamak için yapmış nam, şeref yahut maddi herhangi bir beklenti için yapmamıştır.²¹⁸ Bir âlimin maddi sıkıntılar çekmesi doğaldır. Tâhir Bey, Manastır'da görevdeyken Mülkiye İdadisinden ve hususi derslerden iyi bir geliri olmasına rağmen fakir fukaraya yardım ettiği için ay sonunu zor getirmektedir. İhtiyaç akçesi denilen kenardaki zor gün parasını bile ihtiyaç sahibine veren Tâhir Bey'in parasını çarçur edeceği hiçbir kötü alışkanlığı da yoktur. En temel beslenme ihtiyaçlarını bile sadece yoğurt ve ekmek yiyerek tamamlamaktadır. Öyle ki ihtiyaç sahipleri ve kitaplara verdiği paradan sıra iznine bile çıkamamıştır²¹⁹ Emekliliği sonrası da maddi sıkıntılar yaşamaya devam eden Tâhir Bey'in yardımına bazen dostları koşmuştur. Vahyî, eğer böyle bir yardım olmasa rehin verdiği mallarını geri alamayacağı bilgisini vermektedir. Tâhir Bey bu zor zamanlarına rağmen evinde misafir ağırlayıp yemek yedirmekte ve yakın aile dostlarını yatılı misafir etmektedir.²²⁰

²¹² Fatih Yaşlı, *Milliyetçilik ve faşizm Türkiye'de ırkçı milliyetçilik üzerine bir inceleme / Nationalism and fascism an analysis on racist nationalism in Turkey* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 79; Oğuzhan Caner, *İdeoloji ve Milliyetçilik Kavramları Açısından Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi* (Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 92-93.

²¹³ Özçelik, "Çok Yönlü Bir Osmanlı Âlimi Bursalı Mehmed Tâhir", 33.

²¹⁴ Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, 328.

²¹⁵ Aydoğmuş, "Bursalı Mehmet Tâhir Bey ve Konya Ziyareti" 486.

²¹⁶ DİA da Aydoğmuş'un çalışmasındaki dergi isimleri kayıtlı olup fazladan bu iki dergi ismi daha ekler. Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454.

²¹⁷ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 97; Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, "Türkçü Bir Âlim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi", 279; Korkmaz, "Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri" 13; Tomakin, "Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri" 105.

²¹⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 36.

²¹⁹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 57.

²²⁰ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 98.

Selanik ve Manastır’da kütüphane kurulmasında başarılı olmuş ve bu hususta çok gayret göstermiş²²¹ olan Tâhir Bey’in pek çok kütüphaneye kıymetli eser hediye ettiği, özellikle de Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı Kütüphanesi için ayrı bir çaba sarfettiği bilinmektedir.²²² Tâhir Bey’in bu kütüphaneyi iki ay gibi kısa bir sürede düzenlediği anlaşılmaktadır. Bu kütüphaneye hem kendisi pek çok eser hediye etmiş hem de hediye edilmesi için gayret etmiştir. Vahyî, bu konuda Tâhir Bey’in durumunu “amele gibi çalışmak suretiyle bezl-i himmetten geri kalmadı”²²³ cümlesiyle ifade eder. Yine müze kütüphanesine hediye ettiği eserlere ilişkin Osmanlı arşivlerinde de bazı belgelerle karşılaşılmaktadır.²²⁴

2.1.7. Bursalı Mehmed Tâhir’in Çalışma Metodu

Tâhir Bey’in çalışma metodu hakkında önemli bilgilere Vahyi aracılığıyla ulaşmak mümkündür. Vahyi’ye göre Tâhir Bey, çalışmalarına esirlik derecesinde sıkı sıkıya bağlıdır.²²⁵ O çalışmalarında çoğunluğu teşkil eden Arapça eserleri, tercümeleri yerine asıl nüshalarından okumakta ve bunları yeri geldiğinde daha iyi bilenlere sormayı ihmal etmemektedir.²²⁶ Özellikle eline geçen nadir tarih, tasavvuf, edebiyat ya da musiki ile ilgili eser olması durumunda bunu hemen uzman bir dostuna bildirip hakkında bilgi edinmektedir.²²⁷ Öyle ki araştırmalarına bilgi toplamak için mektuplaşmanın uygun olmadığı İstibdat Dönemi’nde bile mektuplaşarak bilgi toplamaya çalıştığı görülmüştür.

Havale ile bilgi toplama yoluna giden²²⁸ Tâhir Bey, kaynaklarda adları bile geçmeyen eser ve müellifleri kazandırmıştır.²²⁹ Çalışmasına konu olan şahsiyetlerin vefat tarihleri ve mezar yerlerini büyük önem vererek araştıran²³⁰ Tâhir Bey, kaynaklarda geçmeyen bilgiler elde etmiştir.²³¹ Mezarlıklar konusunda yaptığı araştırmalara ilişkin Vahyî, Tâhir Bey’in araştırdığı müellif mezarlarına bizzat

²²¹ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 48.

²²² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 101; Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/455-456.

²²³ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 101.

²²⁴ Bu belgeleri Ek-1 ve Ek-5’te paylaştık.

²²⁵ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 37.

²²⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 82.

²²⁷ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 59.

²²⁸ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 87-88.

²²⁹ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/458.

²³⁰ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/453; Tomakin, “Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri, Bibliyografya Üzerine Düşünceleri” 110; Kocaoğlu Uyur, Karaçay, “Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi”, 275.

²³¹ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/459.

gittiğini ve bazı zamanlarda mezar taşlarını buldurmak için küçük kazılar yaptırdığını bildirmektedir. Hatta yakın arkadaşlarının bu konuda “Hala mezarları mı dolaşıyor, hala ulularla mı uğraşıyor?”²³² dediklerini belirtir. Vahyî, Tâhir Bey’in her işte vicdanının ilhamlarına kulak verdiği gibi bu işte de aynısını yaptığını söyler. Tâhir Bey’in araştırmasına konu olan aynı isimdeki müellif yahut teliflerin farklarını bulmak ve mezar yerlerini tespit etmek için pek çok yere mektup yazdığını kaydeder.

2.1.8. Bursalı Mehmed Tâhir’in Son Zamanları ve Vefatı

DİA, Tâhir Bey’in hayatının son yıllarında yaşadığı sağlık problemleri nedeniyle dergilerde yazılarının eskisi kadar görünmez olduğu yönünde bilgi düşmüştür.²³³ Gölpınarlı, Çengel Köy’de kirada oturduğunu belirttiği Tâhir Bey’in son zamanlarında hafızasının zarar gördüğü bu nedenle de Cerrahpaşa ve Zeynep Kâmil Hastanesinde tedavi olduğunu söyler.²³⁴ DİA’da da geçtiği gibi dergi yazılarının eskisi kadar sık görülemediği nedeni bu olmalıdır.

Yaşamının genelinde olduğu gibi son dönemlerinde de geçim sıkıntısı çeken Tâhir Bey’in *Osmanlı Müellifleri* eserinin baskı masrafları kendi üzerindedir. Bu sebeple Mustafa Kemal Atatürk, ona yardım olması için *Osmanlı Müellifleri* eserinin 2. cildin 2. kısmından 500 nüsha satın almıştır.²³⁵ Bütün bu gayretler ve çekilen çileler, Tâhir Bey’e “Türklerin en büyük kitabiyât âlimi”²³⁶ unvanını kazandırmıştır.

Vahyî, eserini Tâhir Bey hayattayken kaleme aldığı için Tâhir Bey’in vefatına ilişkin eserinde malumata rastlanmamaktadır. Tâhir Bey’in vefat tarihi hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. DİA’da bununla ilgili 28 Ekim 1925’te Zeynep Kâmil Hastanesinde vefat edip perşembe günü ikindi namazı sonrası Hüdâyî Dergâhı’na defnedildiği bilgisini verilir.²³⁷ Gölpınarlı ölüm tarihini, hicrî 1343 Rebûlâhîr’in 9. günü ve Rûmî 1341 Teşrinî evvel 28. perşembe gününü vermektedir.²³⁸ Bu tarihlerden miladi takvim 7 Kasım 1924, Rumî takvim ise 1341 olarak verilmiştir. Bu tarih DİA

²³² Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 85-87.

²³³ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454.

²³⁴ Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, 328.

²³⁵ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454.

²³⁶ Muallim Vahyî, *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*, 93.; Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/455.

²³⁷ Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/454-455; Özçelik, “Çok Yönlü Bir Osmanlı Alimi Bursalı Mehmed Tâhir”, 33.; Mefail Hızlı, “Bursalı Mehmed Tâhir ve Bursa Tarihinin Kaynakları”, 6.

²³⁸ Gölpınarlı, *Melâmîlik ve Melâmîler*, 328.

ile de eşleşmektedir. Akçura, Tâhir Bey'in vefat tarihini 1929 olarak verip vefat yerini Bursa olarak göstermiştir.²³⁹

DİA'da Tâhir Bey ile ilgili maddede onun mezar taşının dahi olmadığı bilgisine yer verse de Odatv4 haber sayfasında, müellifin mezarının 1935 yılında Atatürk'ün özel bir emriyle yaptırıldığı Hüdâî Dergâhı'ndan bir fotoğrafla kayda alınmıştır.²⁴⁰ Ayrıca Korkmaz'ın 1994'te hazırladığı lisans tezinde de Tâhir Bey'in mezarından net fotoğraflar paylaşılmıştır.²⁴¹

Tâhir Bey vekil olması hasebiyle İstanbul'a gelişi onun hasret duyduğu kütüphane ve araştırma imkânını genişletmiştir. Kütüphaneleri teftiş ve önemli yazmaları tespit etmekle vazifelendirilen Tâhir Bey'i bizler için önemli kılan en etkin amil, biyografi ve bibliyografi alanlarını birbirinden ayırıp eski Türk müelliflerin unutulmasını engellemek için gösterdiği büyük çabadır. Bu yolda dönemin neredeyse önde gelen dergilerinin çoğunda birçok yazı kaleme almıştır. Bu gayreti hak ettiğini kendisine verilen "Türklerin Kitâbiyat Âlimi" unvanıyla tescillemiştir.²⁴²

2.2. Bursalı Mehmed Tâhir'in İlmî Kişiliği

2.2.1. Biyografi Üzerine Dergi Yazıları

Tâhir Bey'in biyografi yazılarının tanıtımı ve içerik değerlendirmesi sadece kendi içerisinde değil, farklı eserlerle karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu şekilde farklı eserlere nazaran onun bibliyografi çalışmalarının yeri ve değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Bu bölümde Mehmed Tâhir Bey'in *Sebilürreşâd*,²⁴³ *Sırât-ı müstakîm*,²⁴⁴ *Sebilün-necât*,²⁴⁵ *İslâm Mecmuası*,²⁴⁶ *Cerîde-i Sûfiyye*²⁴⁷ dergilerinde biyografik türde yazdığı toplamda kırk beş yazısı inceledi. Bu yazılarından on yedisi meşayih

²³⁹ Yusuf Akçura, Türk Yılı, 369.

²⁴⁰ Odatv4.com, "Atatürk ve hocası arasındaki sırlar ortaya çıktı" (10 Haziran 2016).

²⁴¹ Korkmaz, "Bursalı Mehmet Tâhir'in Hayatı ve Eserleri", 20-21.

²⁴² Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/454-455.

²⁴³ "bk." Âdem Efe, "Sebilürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/251-253.

²⁴⁴ "bk." Hülya Alper, "Sırât-ı müstakîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/119-120.

²⁴⁵ Sebilürreşâd dergisi 1914 teki kapatma cezası nedeniyle 300 ve 301. Sayılar Sebilün-necât adıyla çıkarılmıştır. Efe, "Sebilürreşâd", 36/252.

²⁴⁶ "bk." Tuba Çavdar Karatepe, "İslâm mecmuası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/53-54.

²⁴⁷ "bk." Mustafa Kara, "Cerîde-i Sûfiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/410.

(şeyhler), yirmi biri ulema, biri matematikçi, biri şair, beşi tarihçiler faslına ait yazılardır. Çalışmanın bu kısmında dergi yazılarındaki ilgili başlıklar, Tâhir Bey'in kendi eseri olan *Osmanlı Müellifleri* kitabındaki aynı başlıklı yazılar ve DİA'da bulunan aynı kişilere ait biyografi türündeki maddeler eş zamanlı olarak incelendi. Karşılaştırma sonucunda bu yazılardan altısının DİA'da bulunmadığı saptandı.²⁴⁸

2.2.1.1. Biyografi Çalışmalarının Dergilerde ve *Osmanlı Müellefleri* Eserinde Yansıması

Tâhir Bey'in dergi yazılarında konu aldığı kişilerle ilgili açıklamaları, *Osmanlı Müellifleri* eserinde aynı başlıktaki açıklamalarda, yer yer eş anlamlı kelimelerle ifade edildiği yahut bazı kelimelerin *Osmanlı Müellifleri*'nden çıkarılarak önceki yazının yenilenmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin Tâhir Bey'in Altıparmak Mehmed Efendi'yi ele aldığı *Sebîlürreşâd* dergisinde “tasavvufa intisap lüzumunu derpiş ederek...” yazılı iken *Osmanlı Müellifleri*'nde “derpiş” kelimesi yerine “anlayarak” kelimesi kullanılmıştır. Yine bu dergi yazısında “kadir şinâs Arap âlimlerinin takdirine mazhar olmuş” yazılı iken *Osmanlı Müellifleri*'nde “kadir şinâs” kelimesinin çıkarıldığı görülmektedir.²⁴⁹ Saçaklızâde Mehmed bin Ebubekir Maraşî'yi anlattığı iki çalışmada da bazı kelimelerin farklılık arz ettiği görülmektedir. *Osmanlı Müellifleri*'nde “meşhur” denirken *Sırât-ı Müstekîm* dergisinde “namdâr”, *Osmanlı Müellifleri*'nde “irtihal eyledi” denilirken dergide “dâr-u nimete rihlet eyledi”, *Osmanlı Müellifleri*'nde “metfundur” denilirken yine aynı dergide “defîn-i hâk gufrandır” kelimeleri tercih edilmiştir.²⁵⁰ Konu ile ilgili bir başka örnek Abdullah Ahıskavî'yi ele aldığı yazısında görülmektedir. *Osmanlı Müellifleri*'nde “dünyaya geldi” derken, *Sırât-ı Müstekîm* dergisinde “mehdi arayı âlemi şuhûd olmuştur” denilmiş, *Osmanlı Müellifleri*'nde “defnedildi” denirken dergide “vedîa-ı hâk fenâ kılındı” denilmiştir.²⁵¹ Tâhir Bey'in dergi yazıları ve *Osmanlı Müellifleri* eseri karşılaştırıldığında bu farklılıkların daha birçok yazısında olduğu görülmektedir.

²⁴⁸ DİA da aramızda, Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî, Fâiz Halil Efendi, Mehmed Kadri Efendi, Abdüllatif Râzî, Hulûsî Efendi, Üsküdârî Hamid Efendi isimlerini ile karşılaştık.

²⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, “Altıparmak Mehmed Efendi”, *Sebîlürreşâd* 8/201 (26 Receb 1330), 361; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 1/212.

²⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, “Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî”, *Sırât-ı Müstekîm* 6/131 (8 Rebîülevvel 1329), 8; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/325-326.

²⁵¹ Bursalı Mehmed Tâhir, “Abdullah Ahıskavî (Ebû Muhammed Abdullah Ziyaeddîn Ahıskavî)”, *Sırât-ı Müstekîm* 6/136 (13 Rebîülâhîr 1329), 89; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/370-371.

Tâhir Bey'in dergi yazısı ve *Osmanlı Müellifleri*'nde ele aldığı çalışmalarının bazılarında konu başlıklarında da değişime gittiği görülmektedir. Örneğin *Sebilürreşâd* isimli dergide bulunan yazısında başlık, "Fâiz Halil Efendi" iken *Osmanlı Müellifleri*'nde "Halil Fâiz Efendi"²⁵² şeklindedir. *İslâm Mecmuası* dergisinde bulunan yazısında başlık, "Mehmed Kadrî Efendi" iken *Osmanlı Müellifleri*'nde başlığın "Kadrî Mehmed Efendi"²⁵³ olarak değiştirildiği görülmüştür. *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde başlık "Üsküdârî Hamid Efendi" iken *Osmanlı Müellifleri*'nde "Hamid Efendi (Küçük Hamid Efendi)"²⁵⁴ olarak verilmiştir. Yine aynı dergide bulunan yazısında başlık, "Atpazarî Seyyid Osman Fazl-i İlâhî" iken *Osmanlı Müellifleri*'nde "Atpazarî Osman Fazl-i İlâhî" olarak yazılmış "seyyid" kelimesi çıkarılmıştır.²⁵⁵

Tâhir Bey'in dergi yazılarında ele aldığı kişilerin bir kısmı hakkında verdiği birçok malumatın *Osmanlı Müellifleri*'nden çıkarıldığı görülmektedir. Çalışmalarda konu alınan kişilere ait doğum tarihleri de bunlardan biridir. Atpazarî Seyyid Osman Fazl-i İlâhî,²⁵⁶ Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî,²⁵⁷ Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî,²⁵⁸ Muhyiddin Kâfiyecî,²⁵⁹ Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi),²⁶⁰ Cârullah Veliyyüddîn (Ebu Abdullah Veliyyüddîn bin Mustafa),²⁶¹ Şeyh Yâkub Afvî,²⁶² gibi isimlerin doğum tarihleri dergi yazılarında mevcut iken *Osmanlı Müellifleri*'nden çıkarılmıştır. Yine aynı şahsiyetlerde DİA'nın da doğum tarihlerini kayda almadığı görülmektedir. Abdullah Eyyûbî²⁶³ ve Abdullah Ahıskavî²⁶⁴

²⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, "Fâiz Halil Efendi", *Sebilürreşâd* 8/189 (1 Cemâzızelevvel 1330), 119; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1342), 3/264.

²⁵³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mehmed Kadrî Efendi", *İslâm Mecmuası* 2/24 (3 Rebîülâhîr 1331), 589; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/403.

²⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, "Üsküdârî Hamid Efendi", *Sırât-ı Müstakîm* 5/107 (18 Ramazan 1328), 44; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/62.

²⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Atpazarî Seyyid Osman Fazl-i İlâhî", *Sırât-ı Müstakîm* 2/45 (27 Cemâziyelâhîr 1327), 298; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/15.

²⁵⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, "Atpazarî Seyyid Osman Fazl-i İlâhî" 298; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/15.

²⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî", a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/30.

²⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî", *Sırât-ı Müstakîm* 7/157 (14 Ramazan 1329), 12; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/104.

²⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyecî (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyecî)", *Sırât-ı Müstakîm* 7/158 (21 Ramazan 1329), 23; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/4.

²⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, "Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi)", *Sırât-ı Müstakîm* 6/145 (18 Cemâziyelâhîr 1329), 233; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/88.

²⁶¹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Cârullah Veliyyüddîn (Ebu Abdullah Veliyyüddîn bin Mustafa)", *Sırât-ı Müstakîm* 5/129 (23 Safer 1329), 410; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/267.

²⁶² Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Yâkub Afvî", *Sebilürreşâd* 11/271 (20 Zilhicce 1331), 174; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/201; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/201.

²⁶³ Mehmed Tâhir Bey, Abdullah Eyyûbî Efendi ile ilgili dergi yazısında İstanbul Eyüp mahallesinde 1176 tarihinde doğduğu bilgisini vermektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Abdullah Eyyûbî (Reisü'l

biyografaları bu duruma örnek teşkil eder. Bu farklılık ve eksiklikler, doğru ve tam bilgi için Tâhir Bey'in hem dergi yazılarının hem de *Osmanlı Müellifleri*'nin eş zamanlı okunması gerektiği sonucunu verir.

Tâhir Bey'in dergi yazılarında verdiği şahsiyetler ile *Osmanlı Müellifleri*'nde bulunan aynı şahsiyetler hakkındaki bilgi farklılıkları da pek çok noktada görülür. Şemseddin Sivâsî'yi ele aldığı iki çalışması incelendiğinde Sivâsî'nin 926 tarihinde Muhammed Efendi namında bir zatın sulbünden Tokat'ta dünyaya geldiği bilgisi, *Sebîlürreşâd* dergi yazısında yer alırken bu bilginin *Osmanlı Müellifleri*'nde çıkarıldığı görülür.²⁶⁵ Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî'nin Mısır'a gitme nedeni dergi yazısında "istikmâli feyz-i ilâhi maksad yegânesiyle" cümlesiyle açıklanırken *Osmanlı Müellifleri*'nde bu ibarenin çıkarıldığı görülmektedir.²⁶⁶ Yine Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*'nde yalnızca dört satır ayırdığı Molla Halil Siirdî, dergi çalışmasında otuz dört satır olarak okur karşısına çıkar. Dergi yazısında Molla Halil'in Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın yanına götürülmesi ve Erzurumlunun Molla Halil'e duası ayrıntılı şekilde anlatılırken bütün bu bilgilerin *Osmanlı Müellifleri*'nden çıkarıldığı görülmektedir.²⁶⁷

Tâhir Bey'in aynı çalışmalarının dergide ve *Osmanlı Müellifleri* eserinde yer yer farklılıklar görülmektedir. Baskı kaynaklı olduğunu düşündüğümüz bu farklılıklardan dolayı araştırmacılar, hataya mahal vermemek adına dergi yazıları ile *Osmanlı Müellifleri*'ni eş zamanlı incelemelidirler. Tâhir Bey, Hüsrev İznîkî'nin Aziz Mahmud Hüdâyî'ye gönderdiği mektuba gelen cevap yazısından çıkarımında bulunarak İznîkî'nin hangi tarikata mensup olduğunu yazmıştır. Bu yazı, *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde "Halvetiyye",²⁶⁸ *Osmanlı Müellifleri* eserinde ise "Celvetiyye"²⁶⁹ olarak

Kurrâ Abdullah bin Mehmed Sâlih Eyyûbî", 75. Ancak DİA da "Abdullah Eyyûbî" maddesinde Eyüp semtinde doğduğu bildirilmekte ancak doğum yılı verilmemektedir. Ali Turgut, "Abdullah Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/102. Tâhir Bey'in Paylaştığı bu bilgi Osmanlı Müelliflerinde çıkarılmıştır. Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/379.

²⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, "Abdullah Ahîskavî (Ebû Muhammed Abdullah Ziyaeddîn Ahîskavî)", 89-90; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/370-371; "bk." Cahit Baltacı, "Abdullah Ahîskavî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/80-81.

²⁶⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şemseddin Sivâsî Ebu's Senâ Şeyh Şemseddin Ahmed Sivâsî", *Sebîlürreşâd* 8/206 (2 Ramazan 1330), 463; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/95.

²⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî", *Sırât-ı Müstakîm* 6/137 (20 Rebîülâhîr 1329), 104; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/43.

²⁶⁷ Osmanlı Müelliflerinde yalnızca Molla Halil'in Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın duasını aldığı belirtilmekle yetinilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Molla Halil Siirdî", *Sırât-ı Müstakîm* 5/127 (19 Safer 1329), 377; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/37.

²⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî", 157.

geçer. Sonuç olarak dergi yazısında “Halvetiyye”, *Osmanlı Müellifleri*’nde “Celvetiyye” yazılması baskı hatası olmalıdır. Çünkü harfe konulan nokta eğer altta olursa “Celvetiyye”, üstte olursa “Halvetiyye” şeklinde okumaya imkân verir. DİA’da “Aziz Mahmud Hüdâyî” maddesinde Hüdâyî’nin Halvetiyye tarikatının âlimlerinden ders aldığı ancak kendisinin Celvetiyye tarikatının kurucusu olduğu belirtilmektedir.²⁷⁰ Dergi yazısındaki baskı hatalı olmalıdır. Aynı yazıda baskıdan kaynaklandığını düşündüğümüz başka hatalar da vardır.²⁷¹ Yine DİA’da Tâhir Bey, açıkça referans gösterilerek Hibrî Ali Efendi’nin *Hediyyetü’l-Hibrî* isimli eserini 1083’te²⁷² tamamlandığı belirtilmektedir. Ancak Tâhir Bey’in dergi yazısında bu eserin 1072’de,²⁷³ *Osmanlı Müellifleri*’nde ise 1073’te²⁷⁴ tamamlandığı kaydedilmiştir. DİA’da madde hazırlanırken dalgınlık yahut baskı hatası olmuş olabilir. Yine Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî’nin *Osmanlı Müellifleri*’nde vefat tarihi 1102 gösterilirken *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde yazdığı metinde bu tarih, 1104’tür.²⁷⁵ Tâhir Bey’in *Sırât-ı Müstakîm* dergisinden yaklaşık üç yıl sonra *Sebîlürreşâd* dergisinde ele aldığı “Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî” başlıklı yazısının *Osmanlı müellifleri*’yle neredeyse aynı olduğu görülmektedir. Burada Fazlî-i İlâhî’nin vefat tarihi 1014 olarak verilmiştir. Muhtemelen 1104 yazılmak istenmiş ancak hata oluşmuştur.²⁷⁶ DİA’da “Atpazarî Osman Fazlı” maddesinde Osman Fazlı Efendi’nin vefat tarihi, 1102 olarak verilmektedir.²⁷⁷ Bu da Tâhir Bey’in dergi yazısından sonra ele aldığı *Osmanlı Müellifleri*’nde verdiği tarihi düzelttiğini göstermektedir.

Bazı basım hatalarıyla karşılaşmak mümkündür. Örneğin; *Osmanlı Müellifleri*’nde *Risâle fî imâni valideyi resûlillâh*²⁷⁸ isimli eser dergi yazısında “*Risale fî iman ve’d dîni resûlillâh*”²⁷⁹ şeklinde kaydedilmiştir. Muhtemelen basım

²⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/116.

²⁷⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, “Aziz Mahmud Hüdâyî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/338,339.

²⁷¹ Tâhir Bey’in dergi yazısında İznîkî’nin vefat tarihi 1018 olarak verilirken, *Osmanlı Müellifleri*’nde 1108 olarak verilmiştir. Dergi yazısında düştüğü dipnotta Vahyî-Zâde’nin vefat tarihi de 1018 olarak gösterilmiştir. “bk.” Mehmed Tâhir Bey, “Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî”, 157; a.mlf., Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/116

²⁷² M. Sait Özervarlı, “Hibrî AliEfendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/428.

²⁷³ Mehmed Tâhir Bey, “Hibrî Ali Efendi”, 11.

²⁷⁴ Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/279.

²⁷⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî”, *Sırât-ı Müstakîm* 2/45 (27 Cemaziyelâhîr 1327), 299; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/15.

²⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî”, *Sebîlürreşâd* 2/45 (30 Ramazan 1330),30.

²⁷⁷ Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı”, 4/84.

²⁷⁸ Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/326.

²⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, “Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî”, 8.

hatası olmalıdır. Çünkü bu eser, DİA'da “*Risâletü's-sürûr ve'l-ferah fî vâlideyi'r-Resûl*”²⁸⁰ şeklinde kayda alınmıştır. DİA, Kâfiyeci'nin vefat tarihini 788 olarak verir.²⁸¹ Tâhir Bey'in dergi yazısındaki 1788 tarihi muhtemelen baskı hatası olmalıdır.²⁸² Dergi yazısında Tâhir Bey, Eyyûbî'nin Nakşibendi şeyhlerinden Murad Neccârî Dergâh Şeyhi Mehmed Efendi'ye intisap ettiğini belirtir.²⁸³ Tâhir Bey *Osmanlı Müellifleri* eserinde ise “Murad Buhârî Dergâhı” ifadesini kullanmaktadır.²⁸⁴ DİA'da Murad Buhârî Dergâhı ismi geçmekte olduğuna göre dergi yazısında bir yazım yanlışı olmalıdır.²⁸⁵

Tâhir Bey'in incelediğimiz çalışmalarında biyografisi yazılan kişilerden bazılarının eser sayısı, dergi ve *Osmanlı Müellifleri*'nde aynı olarak görülmüştür: Mehmed Emîn Üsküdârî,²⁸⁶ Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî,²⁸⁷ İzmîrî Mevlânâ Mehmed,²⁸⁸ Abdullah Eyyûbî,²⁸⁹ Mütercim Âsım Efendi,²⁹⁰ Eyyûbîzâde Mustafa,²⁹¹ Mehmed Emin Üsküdârî,²⁹² Abdullah Ahîskavî,²⁹³ Afvî,²⁹⁴ Molla Halil Siirdî²⁹⁵

²⁸⁰ Tahsin Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/369.

²⁸¹ Gökbulut, “Kâfiyeci”, 24/154.

²⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, “Kâfiyeci (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyeci)”, 23.

²⁸³ Mehmed Tâhir Bey, “Abdullah Eyyûbî”, 75.

²⁸⁴ Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/379.

²⁸⁵ Turgut, “Abdullah Eyyûbî”, 1/102.

²⁸⁶ Mehmed Tâhir Bey'in Mehmed Emîn Üsküdârî için kaleme aldığı her iki çalışmasında da eser sayısı ve açıklamalar bire bir aynıdır. Tâhir Bey, Mehmed Emîn Üsküdârî'ye ait yirmi üç eser kayda almıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mehmed Emîn Üsküdârî”, 265; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/29-30.

²⁸⁷ İznîkî'nin eserleri ile ilgili Dergi yazısında ve *Osmanlı Müellifleri* eserinde Mehmed Tâhir Bey yirmi sekiz eser ismi zikreder. Mehmed Tâhir Bey, “Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî”, 158; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/116-117.

²⁸⁸ Tâhir Bey'in Mevlânâ Mehmed'in eserlerine ait verdiği liste dergi yazısında ve Osmanlı Müelliflerinde birebir aynıdır. Tâhir Bey eser listesinden bazı eserlerin hangi kütüphanelerde olduğu hakkında da malumat verir. Bursalı Mehmed Tâhir, “İzmîrî Mevlânâ Mehmed bin Velî bin Resûl”, *Sebîlürreşâd* 11/281 (2 Rebiülevvel 1332), 329; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/237; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/237-238.

²⁸⁹ Tâhir Bey iki çalışmasında da Abdullah Eyyûbî'ye ait yirmi dokuz eser ismi zikreder. Bunlardan Âdabü'l-Müsafirîn isimli eserle ilgili dergi yazısında açıklama yapmazken Osmanlı Müellifleri eserinde açıklamada bulunmuştur. Bursalı Mehmed Tâhir, “Abdullah Eyyûbî”, 75-76.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/379-380-381.

²⁹⁰ Tâhir Bey, Âsım Efendi ile ilgili kaleme aldığı dergi ve *Osmanlı Müellifleri* yazılarında Âsım Efendi'ye ait toplam yedi eser kayda almıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mütercim-i Kâmûs Ahmed Efendi”, 383-384; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/376- 377.

²⁹¹ Tâhir Bey her iki çalışmasında da Bosnevî'ye ait yirmi beş eser ismi kaydetmiştir. Tâhir Bey'in dergi yazısındaki çalışmasındaki eser listesi sıralaması ve Osmanlı Müelliflerindeki sıralaması tek istisna dışında bire bir aynıdır. Osmanlı Müelliflerinde yirminci sırada *Şerhu alel-Hanefiyyeti fil-Âdab* isimli eser varken dergideki kayıta *Şerhu ale'l münekkabeti fi'l âdâb* isimli eser kayıtlıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî “, 87; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/31-32.

²⁹² Mehmed Tâhir Bey'in her iki çalışmasında da eser sayısı ve açıklamalar bire bir aynıdır. Tâhir Bey, Mehmed Emîn Üsküdârî ye ait yirmi üç eser kayda almıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mehmed Emîn Üsküdârî”, 265; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/29-30.

bunlardan bazılarıdır. Bununla birlikte genellikle dergi yazısında kayda aldığı eser sayısının, *Osmanlı Müellifleri*'nde yeni eser kayıtlarıyla artırıldığı görülmektedir. Örneğin Tâhir Bey'in, Dâvûd-i Kayserî'yi kaleme aldığı *Sırât-ı Müstakîm*'de bulunan yazısında Kayserî'ye ait on eser ismi zikredilirken *Osmanlı Müellifleri*'de on esere üç eser daha eklendiği görülmektedir.²⁹⁶ Eser sayılarındaki bu farklılık, bazı biyografi çalışmalarında daha net görülmektedir. Abdullah Bosnevî konu aldığı *Sırât-ı Müstakîm* dergi yazısında Bosnevî'ye ait yirmi sekiz eser kayda almıştır. Bu eser sayısının *Osmanlı Müellifleri*'nde altmışa çıkarıldığı görülmektedir.²⁹⁷ Yine Tâhir Bey'in kaleme aldığı Celâlzâde Mustafa Çelebi,²⁹⁸ Fâiz Halil Efendi,²⁹⁹ Atpazarî Osman Fazlı,³⁰⁰ Saçaklızâde Mehmed Efendi,³⁰¹ Süleyman Şeyhî,³⁰² "Nazîrâ İbrâhim Efendi,³⁰³ Lâlî Ahmed Efendi,³⁰⁴ Münşî,³⁰⁵ Yûsufefendizâde,³⁰⁶ Abdûlahad Nûri,³⁰⁷

²⁹³ Tâhir Bey iki yazısında da Ahîskaviye ait on iki eser kayda alır. *Revâmîzü'l-a'yân*'ı adlı eser dışında açıklama yapılmamıştır. Tâhir Bey *Revâmîzü'l-a'yân*'ı isimli eser hakkında geniş bilgi verir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Abdullah Ahîskavî (Ebû Muhammed Abdullah Ziyaeddîn Ahîskavî)", 90; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/371-372.

²⁹⁴ Tâhir Bey'in iki çalışmada da Afvî'ye ait eser listesi aynıdır. Toplamda dokuz eser kayda alan Tâhir Bey, eserler hakkında malumat verir. Ayrıca bir kısmının hangi kütüphanede olduğunu kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Yâkub Afvî", 175; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/202.

²⁹⁵ Tâhir Bey'in dergi çalışmada ve Osmanlı Müelliflerinde yirmi beş eser kayda alınmıştır. Son iki eser sıralamada iki çalışmada yer değiştirmiş olup diğer eser sıralamaları aynıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Molla Halil Siirdî", 377-378; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/37.

²⁹⁶ Eklenen Eserler: *Şerhu menâzili's sâirîn, Risâle fi beyân-ı ahvâl-i Hızır, Şerhu kasîde-i hamriyye*. Bursalı Mehmed Tâhir, Dâvûd-i Kayserî, Şerefeddîn Dâvud bin Mahmûd Kayserî", 55; a.mlf. *Osmanlı Müellifleri*, 1/68,69.

²⁹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî", 104-105.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/43-44-45-46.

²⁹⁸ Mehmed Tâhir Bey dergi yazısında Nişancî Mustafa Bey'e ait beş eser ismi zikreder. Ancak Osmanlı Müellifleri eserinde bu sayıya üç eser daha eklenerek eser sayısının sekize çıkarıldığı görülmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Celâlzâde Koca Nişancî Mustafa Bey", 415,416; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/38,39.

²⁹⁹ Fâiz Halil Bey'in eserleriyle ilgili Mehmet Tâhir Bey dergi yazısında on eser ismi zikreder. Osmanlı Müelliflerinde ise eser sayısı on beşe çıkarılmıştır. Mehmed Tâhir Bey, "Fâiz Halil Efendi", 120; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/265-266.

³⁰⁰ Tâhir Bey, *Sırât-ı Müstakîm* dergi yazısında Osman Fazlı-i İlâhî Efendiye ait sekiz eser, *Sebilürreşâd* dergisinde on bir eser, *Osmanlı Müelliflerinde* ise on dört eser kayda almıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî", *Sırât-ı Müstakîm* 2/45 (27 Cemaziyelâhîr 1327), 299; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/15-16; a.mlf., "Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî", *Sebilürreşâd* 2/45 (30 Ramazan 1330),30.

³⁰¹ Tâhir Bey dergi yazısında yirmi sekiz eser kayda almıştır. Bunlara iki eser daha ekleyerek eser sayısını Osmanlı Müelliflerinde otuza tamamlamıştır. *Risaletüt-Tenzihat Maal-Haşiye ve Neşrü't-Ṭavâlî* isimli eserler *Osmanlı Müelliflerine* eklenmiş. Bursalı Mehmed Tâhir, "Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî", 8; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/326-327.

³⁰² Tâhir Bey, dergi çalışmada Süleyman Efendi'nin yirmi bir eserini kayda almış hiçbirinin hakkında açıklama yapmamış, kütüphane yeri belirtmemiştir. *Osmanlı Müelliflerinde* ise eser sayısının yirmi altıya çıktığı görülmekte ve yalnızca Süleyman Efendi 'nin Divânının basıldığı bilgisi eklenmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi)",233; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*,1/88.

³⁰³ Tâhir Bey dergi yazısında yirmi sekiz eser ismi kaydederken Osmanlı Müellifleri eserine bir eser ismi daha kaydettiği görülmektedir. *Şerh-i Gazel-i Usûlî* isimli eser dergi yazısında mevcut olmayı Osmanlı Müelliflerine eklendiği görülmektedir. DîA Nazîrâ İbrâhim Efendi maddesinde Tâhir Bey'in

Saçaklızâde Mehmed Efendi,³⁰⁸ İbrâhim Hakkı Erzurûmî,³⁰⁹ Salâhî Efendi,³¹⁰ Kâfiyeci,³¹¹ Abdüsselâm Efendi,³¹² Cârullah Efendi,³¹³ Sarı Abdullah Efendi,³¹⁴ Leâlî Ahmed Çelebi³¹⁵ gibi isimlerin eserlerine ait kayıt sayısı *Osmanlı Müellifleri*'nde artırılmış görülmektedir. Bu farklılıkların temel sebebi olarak Tâhir Bey'in dergi

Osmanlı Müellifleri eserindeki bilgilere yer yer atıf yapar. Ve Nazîrâ'nın eserleri üzerine çalışma yapılmadığı bilgisini kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, "Nazîrâ İbrahim Efendi", *Sebilürreşâd* 12/290 (6 Cemayizelevvel 1332), 68-69; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/47;" bk. "Mehmet Akkuş, "Nazîrâ İbrâhim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/454-455.

³⁰⁴ *Osmanlı Müellifleri* eserine dergi yazısında olmayan bir eser daha eklediği görülmektedir. Bu eser *Şerh-i Muhakemat* dır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Lâli Ahmed Efendi", *Sebilürreşâd* 12/297 (25 Cemayizelâhir 1332), 204; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/52.

³⁰⁵ Tâhir Bey'in Münşî'ye ait dergi yazısında on iki, Osmanlı Müelliflerinde on dört eser kayda aldığı görülmektedir. Bu eserlerden altısının hangi kütüphanelerde olduğunu kayda almıştır. Diğerlerinin yerleri hakkında malumat vermemiştir. Eserlerden yalnızca üçü hakkında kısa bilgi veren Tâhir Bey *Müsenna ve Müselles der lûgat-ı Fârisi* isimli eserin 775 Farsça kelimenin şerhi olup lugavî açıdan mühim bir eser olduğunu kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, "Muhammed bin Bedreddin Münşî", 404; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/20-21.

³⁰⁶ Tâhir Bey'in dergi yazısında on yedi eser kayda alınırken, Osmanlı Müelliflerinde bir eser daha eklendiği görülmektedir. Tâhir Bey'in dergi yazısında bulunmayıp Osmanlı Müelliflerine eklediği eser *Kelâmü's-seni fî mevlîdil-Mustafa* dır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Yûsuf Zâde Abdullah Hilmi Efendi", 49; *Osmanlı Müellifleri*, 1/365-366.

³⁰⁷ Tâhir Bey'in dergi yazısında Abdülâhad Efendiye ait yirmi yedi eser kayda aldığı görülmektedir. Tâhir Bey'in bu listeye Osmanlı Müelliflerinde bir eser daha ekleyerek sayıyı yirmi sekize tamamladığı görülmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdülehad en-Nûrî", 70; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/121-122.

³⁰⁸ Tâhir Bey dergi yazısında yirmi sekiz eser kayda almıştır. Bunlara iki eser daha ekleyerek eser sayısını *Osmanlı Müelliflerinde* otuza tamamlamıştır. *Risaletüt-Tenzihat Maal-Haşiye ve Neşrü'l-Ṭavâli* isimli eserler Osmanlı Müelliflerine eklenmiş. Bursalı Mehmed Tâhir, "Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî", 8; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/326-327.

³⁰⁹ Mehmed Tâhir Bey dergi yazısında İbrahim Hakkı'ya ait otuz sekiz eser ismi kaydeder. *Osmanlı Müelliflerinde* bu sayının otuz dokuza çıktığı görülmektedir. Osmanlı Müelliflerinde 39. sırada kayıtlı *Mecmilatü'l-vahdaniyye fî marifeti'n-Nefsi'r-Rabbaniyye*, dergi de kayıtlı değildir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh İbrahim Hakkı Erzurumî", 407-408; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/34-35.

³¹⁰ Tâhir Bey, dergi yazısında Uşşâkî'ye ait elli dört eser kayda alırken bu sayının *Osmanlı Müelliflerinde* elli yediye çıkarıldığı görülmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî", 12-13; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/105-106-107

³¹¹ Tâhir Bey, Kâfiyeciye ait iki yazısında da kırk bir eser ismi kaydeder. Ve hiçbir eserin hangi kütüphanede olduğunu belirtmez. Yalnızca *Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiye* isimli eserin Allâme Celâleddin Devvanî ile Osmanlı âlimlerinden 1160 H. de vefat eden Tarikatçı Seyid Mustafa-yı Ankaravî ve 1134 H. de vefat eden İstanbullu Süleyman Fazıl Efendi taraflarından da şerh olunduğu bilgisini kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyeci (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyeci)", 24.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/5-6.

³¹² Tâhir Bey, Abdüsselâm Efendi'ye ait dergi yazısında on beş, *Osmanlı Müelliflerinde* ise on yedi eser kayda almıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Mardînî Abdüsselâm Efendi", 78; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/381-382.

³¹³ Tâhir Bey dergi yazısında sıralı ve numaralı şekilde on bir eser kayda alır. Toplamda on beş eser kaydettiği *Osmanlı Müelliflerinde* eser listesi bu sefer rakamsal olarak sıralanmadan ve yan yana yazılmıştır. Bu sıralamayla daha önce karşılaşmamıştık. Bursalı Mehmed Tâhir, "Cârullah Veliyyüddin (Ebu Abdullah Veliyyüddin bin Mustafa)", 411; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/268.

³¹⁴ Tâhir Bey dergi yazısında Sarı Abdullah Efendi'ye ait sekiz eser kayda alırken Osmanlı Müelliflerinde bu sayının ona çıktığı görülmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Sarı Abdullah Efendi", 376; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/101-102

³¹⁵ Osmanlı Müellifleri eserine dergi yazısında olmayan bir eser daha eklediği görülmektedir. *Şerh-i muhakemat* isimli eserin *Osmanlı Müelliflerine* eklendiği görülmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Lâli Ahmed Efendi", *Sebilürreşâd* 12/297 (25 Cemayizelâhir 1332), 204; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/52.

yazılarından sonra kaleme aldığı *Osmanlı Müellifleri*'ni hazırladığı süreye kadar geçen zamanda çalışmalarına devam ettiği ve yeni bilgiler elde ettiğini söylemek mümkündür.

İncelememizde Tâhir Bey'in yalnızca İdrîs-i Bitlisî'yi ele aldığı biyografi yazısında dergi çalışmasında kayda aldığı eser sayısı ve açıklamaları *Osmanlı Müellifleri*'nde kayda aldığı eser sayısı ve açıklamalarından daha fazladır.³¹⁶ *Osmanlı Müellifleri*'nde neden daha az eser kayda aldığı anlaşılamamaktır.

Tâhir Bey'in *Sebîlürreşâd* dergi yazısında kayda aldığı eser müellif bilgisini *Osmanlı Müellifleri*'nde değiştirdiği görülmektedir. Altıparmak Mehmed Efendi yazısında *Terceme-i Sittîn li-câmiî'l-besâtîn* isimli eserle ilgili dergi yazısında bu eserin Huccetu'l İslam İmam Gazâlî'nin altmış meclis (bahis) üzere düzenlenmiş makbul kitabı olduğu bilgisi vardır. Ancak *Osmanlı Müellifleri*'nde eser aslının Tarsuslu Ebubekir Ahmed'in altmış meclis üzere tertip ettiği makbul kitabı olduğu bilgisi verilmiştir.³¹⁷

2.2.1.2. Biyografi Çalışmalarının Dergilerde ve DİA'da Yansıması

Tâhir Bey'in kayda aldığı ve bizim incelediğimiz biyografi yazıları, DİA'da bulunan aynı kişilere ait biyografi yazılarıyla mukayese edilmeye çalışıldı. Buna göre DİA'da kayda alınan biyografi yazılarının otuz beşinde Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* eserinden istifade edildiği görülmüştür.³¹⁸ Bununla birlikte DİA'da bulunan bazı biyografi çalışmalarında Tâhir Bey'den yararlanılmadığı da görülmüştür.³¹⁹ Tâhir Bey'in biyografisini yazdığı bazı isimler DİA'da

³¹⁶ Dergi yazısında eser sayısı on altı olup bunlardan dokuzunun hangi kütüphanelerde olduğu ve el yazması olanlar belirtilmiştir. Osmanlı Müelliflerinde ise verilen eser sayısı on üçtür. Dergi yazısında *Hakku'l-Mübîn* eserinin Üsküdar Selimiye kütüphanesinde, el yazısı *Mir'âtü'l-Cemal* adlı eserin Nuruosmaniye kütüphanesinde, *Kanûn-i Şehinşah* isimli eserin Gebzede Gazi Mustafa Paşa kütüphanesinde, el yazısı ile yazılan *El-Ebâ an mevâkii'l-vebâ* adlı eserin Şehid Ali Paşa kütüphanesinde, *Heşt-i bihişt* adlı eserin Esad Efendi kütüphanesinde olduğu bilgisi yer alır. Ancak bu bilgiler Osmanlı Müelliflerinde kaldırılmıştır Bursalı Mehmed Tâhir, "İdrîs-i Bitlisî", 333-334; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/7-8.

³¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Altıparmak Mehmed Efendi", 361; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/212.

³¹⁸ Dâvûd-ı Kayserî, Altıparmak Mehmed Efendi, Hibri Ali Efendi, Hâdimî Ebû Saîd, İzmirî Mevlâna Mehmed, Nazîrâ İbrâhim Efendi, Leâlî Ahmed Çelebi, İdrîs-i Bitlisî, Sipâhizâde Mehmed, Atpazarî Osman Fazlı, Abdullah Eyyûbî, Mütercîm Âsım Efendi, Nazmîzâde Murtaza Efendi, "Şemseddin Sivâsî, "Münşî, "Mehmed Emin Üsküdarî, "Yûsufefendizâde, Atûfî Hayreddin Hızır, Hanîf İbrâhim Efendi, Akşemseddin, Abdülahad Nûrî, Saçaklızâde Mehmed Efendi, Abdullah Ahîskavî, İbrâhim Hakkı Erzurûmî, Abdullah Bosnevî, Salâhî Efendi, Kâfiyeci, Abdüsselâm Efendi, Mardînî, Afvî, Yâkub, Süleyman Şeyhî, Molla Halil Siirdî, Veliyyüddin Cârullah, Sarı Abdullah Efendi, "Eyyûbîzâde Mustafa.

³¹⁹ Celâlzâde Mustafa Çelebi, Sadreddin Konevî,

bulunamamıştır.³²⁰ İncelenen yazılardan DİA'nın hem *Osmanlı Müellifleri*'nden hem de Tâhir Bey'in dergi yazılarından yedi çalışmada faydalandığı görülmüştür.³²¹ Dergi yazılarının *Osmanlı Müellifleri*'ne nazaran daha fazla malumat verdiği yerler olmasına rağmen kaynak olarak kullanılmada ihmal edildiği görülmektedir. Biyografi alanında adını duyurmuş olan Tâhir Bey'den ve özellikle *Osmanlı Müellifleri* eserinden istifade edilmemesi gerek çalışan gerekse çalışmanın önemi açısından ciddi eksiklik olarak görülebilir. Bu eksikliği çeşitli örneklerle anlatmak mümkün. DİA'da Celâlzâde Mustafa Bey'in divanının olmadığı açıkça belirtilir.³²² Oysa Tâhir Bey, Celâlzâde'nin "Nişanî" mahlaslı divâçesinin³²³ olduğunu kayda almış ve bunun hakkında iki mısralık bir beyit paylaşmıştır.³²⁴ DİA'da Celâleddîn-i Rûmî'nin "Mevlânâ" olarak ünvan kazanması hakkında onun yüceltmek istenmesi ile ilgili olduğu bilgisi kaydedilmiş başka bir izah yapılmamıştır.³²⁵ Tâhir Bey, Celâleddîn-i Rûmî'nin vaktinin çoğunu Sadreddin Konevî'nin sohbetlerinde bulunduğunu ikisinin görüşmeleri esnasında Sadreddin Konevî'nin Celâleddîn'e "Mevlânâ" tabiriyle hitap etmesi üzerine Celâleddîn'in "Mevlânâ" sıfatıyla lakaplandığını bildirir.³²⁶ Tâhir Bey, Sadreddin Konevî'nin 671'de vefat edip mezarının Konya'da istasyon caddesinde olduğunu belirtir.³²⁷ Buna mukabil DİA'da Konevî'nin Konya'da vefat ettiğini tarih vermeksizin kayda almıştır.³²⁸ İncelemelerle örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Tâhir Bey'in verdiği birçok malumatın DİA'da ilgili maddelerde hemen hemen aynı olduğu dikkat çekici bir başka husustur. İdrîs-i Bitlisî'nin mezar yeri

³²⁰ Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî, Fâiz Halil Efendi, Mehmed Kadri Efendi, Abdullatîf Râzî Efendi, Hulûsî Efendi (Derûnîzâde Muhammed Hulûsî Efendi), Üsküdârî Hamid Efendi. Mantikî Mustafa Efendi.

³²¹ Altıparmak Mehmed Efendi (*Sebîlürreşâd*), Hibrî Ali Efendi (*Sebîlürreşâd* - "Sırât-ı Müstakîm"), Hâdimî Ebû Saîd (*Sebîlürreşâd*), Atpazarî Osman Fazlı (*Sebîlürreşâd*), Abdullah Bosnevî (*Sebîlürreşâd*), Veliyyüddin Cârullah (Sırât-ı Müstakîm), Molla Halil Siirdî (Sırât-ı Müstakîm) Osmanlı müellifleri ve parantez içine aldığımız dergilerden yararlanıldığı görülmektedir.

³²² Celia Kerslake, "Celâlzâde Mustafa Çelebi", 7/262.

³²³ "Kâfiye itibârıyla hurûf-u hecâ tertîbince müretteb küçük mecmuâ-ı eş'ar". Şemseddin Sâmî, Kamûs-ı Türkî, nşr. Ahmed Cevdet (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), "Divânçe", 646.

³²⁴ Divâçenin hakîmâne ve âşîkâne şiirler tarzında olduğu açıklaması yapılmıştır. "Fenn-i aşka başladım dikkatlice gördüm nice bâb Metni derd ü faslı hicran ile dolmuş bir kitâb" beyti paylaşılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Celâlzâde Koca Nişancî Mustafa Bey", 416; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/38.

³²⁵ Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/441.

³²⁶ *Osmanlı Müelliflerinde* "Sadreddin Konevî" maddesini bulamadık. Bursalı Mehmed Tâhir, "Sadreddin Konevî (Ebü'l-Meâlî Mevlânâ Eş-Şeyhu'l Kebîr Sadreddin Konevî)", *Sırât-ı Müstakîm* 6/141 (19 Cemâziyelevvel 1329), 167.

³²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Sadreddin Konevî (Ebü'l-Meâlî Mevlânâ Eş-Şeyhu'l Kebîr Sadreddin Konevî)", 167.

³²⁸ Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/420.

bilgileri aynıdır.³²⁹ DİA'da bulunan "Abdullah Eyyûbî" maddesi ve Tâhir Bey'in Eyyûbî hakkındaki açıklamaları neredeyse aynı açıklamalardır.³³⁰ DİA'da "Eyyûbîzâde Mustafa" başlığıyla ele alınan Mostarî hakkındaki malumatın birçoğunun Tâhir Bey'in verdiği malumatla aynı olduğu görülmektedir.³³¹ DİA'da "Âtûfî" maddesinde verilen bilgilerinin bir kısmının da Tâhir Bey'in yazısıyla bire bir aynı olduğu görülmektedir.³³² Yine DİA'da Abdülahad Efendi'ye ait verilen bilgilerden camilere vaiz olarak görevlendirme tarihleri, vefat tarihi ve mezar yeri Tâhir Bey'in kayıtlarıyla aynıdır.³³³ DİA'da bulunan Ahıskavîye ilişkin bilgiler, Tâhir Bey'le benzerdir.³³⁴ DİA'da bulunan Kâfiyeci'ye ait bilgilerin bir kısmı, Tâhir Bey'in verdiği bilgilerle aynıdır.³³⁵ Yine DİA'da Abdüsselâm Efendi hakkında fazla malumat bulunamadığını belirtmiştir. Onun babasının Seyid Ömer Efendi olması dışındaki tüm bilgiler *Osmanlı Müellifleri*'nde geçen bilgilerdir. Tâhir Bey'in Abdüsselâm Efendi

³²⁹ DİA'nın Bitlisî'nin mezar yeri hakkındaki bilgiler Tâhir Bey'in verdiği bilgilerle birer bir aynıdır. Abdulkadir Özcan, "İdrîs-i Bitlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/486; Mehmed Tâhir Bey, "İdrîs-i Bitlisî", 333; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/7.

³³⁰ Mehmed Tâhir Bey, "Abdullah Eyyûbî", 75; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/379.; Turgut, "Abdullah Eyyûbî", 1/102.

³³¹ Mostarî'nin doğum tarihi, İstanbul'a gelişi, hocalarının isimleri, Mostara müftü olarak dönmesi, vefat tarihi, Müslüman mezarlığında medfun olması bilgileri Tâhir Bey'in kayıtlarıyla aynıdır. "bk." AMIR LJUBOVIĆ, "Eyyûbîzâde Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/33; Bursalı Mehmed Tâhir, "Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî", 87; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/31-32.

³³² "bk." İsmail Lütî Çakan, "Âtûfî, Hayreddin Hızır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/99-100; Bursalı Mehmed Tâhir, "Âtûfî (Hayreddîn Hızır bin Mahmûd bin Ömer Âtûfî)", 100.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/355-356.

³³³ Abdullah Uçman, "Abdülâhad Nûrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/178-179.; Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdülehad en-Nûrî", 69; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/121.

³³⁴ DİA da Ahıskavî'nin doğum tarihi verilmemiştir. Ahıskavî'nin Mısır dönüşü İstanbula geliş tarihi Tâhir Beyle aynıdır. Tâhir Bey Ahıskavî'nin Bosna seyahatinin iki yıl sürdüğünü kaydederken DİA Ahıskavî'nin Bosna da iki yıl kaldığını belirtir. DİA Ahıskavî'nin Revâmîzû'l-a'yân'ı adlı eserini 1778 de (h.1191/1192) de tamamladığını kayda alır. Tâhir Bey bu eserin yazılmaya başlanma tarihini 1181 tamamlanma tarihini 1191 olarak verir. DİA eserin yazılmaya başlama tarihini vermemiştir. DİA'nın Ahıskavî'nin mezar yeri hakkında verdiği malumat Tâhir Bey'in malumatı ile aynıdır. "bk." Bursalı Mehmed Tâhir, "Abdullah Ahıskavî (Ebû Muhammed Abdullah Ziyaeddîn Ahıskavî)", 89-90; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/370-371; Baltacı, "Abdullah Ahıskavî", 1/80-81.

³³⁵ DİA Kâfiyeci'nin vefat tarihini 788 olarak verir. Tâhir Bey'in dergi yazısındaki ise Kâfiyeci'nin vefat tarihini 1788 olarak kaydeder. Dergideki 1788'deki bir (1) rakamı baskı hatası olmalıdır. *Osmanlı Müelliflerinde Kâfiyeci'nin vefat tarihi kayda alınmamıştır*. "bk." Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyeci (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyeci)", 23-24; a.mlf" *Osmanlı Müellifleri*, 2/5-6; Gökbulut, "Kâfiyeci", 24/154-155.

hakkında kayda aldığı malumat ise DİA'ya kıyasla çok daha fazladır.³³⁶ DİA'da Afvî hakkındaki malumat neredeyse Tâhir Bey'in verdiği bilgilerle aynıdır.³³⁷

Tâhir Bey'in biyografisini kaleme aldığı kişilerin vefat tarihleri ile DİA'nın aynı kişiler için verdiği vefat tarihlerinde kimi zaman aykırılıklar görülür: Şeyh Ali Çelebi,³³⁸ Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî,³³⁹ Abdullah Salâhî-i Uşşâkî,³⁴⁰ Kâfiyeci,³⁴¹ isimleri örnek verilebilir. Yine bazı durumlarda Tâhir Bey'in vefat tarihini verdiği şahsiyelerin DİA'da vefat tarihi verilmeden anlatıldığı görülebilmektedir.³⁴²

Tâhir Bey'in verdiği eser bilgileri ile DİA'nın eser bilgilerinde bazı aykırılıklar göze çarpar. Tâhir Bey'in Sarı Abdullah Efendi'ye ait verdiği eser listesinde bazı eserlerin DİA'da Sarı Abdullah Efendi'ye ait olmadığı bilgisi kaydedilmiştir. DİA'da bu eserlerden *Risâletü ricâli'l-gayb*'ın Sarı Abdullah Efendi'ye ait olmadığını

³³⁶ “bk.” Uğur, “Abdüsselâm Efendi, Mardîni”, 1/301.; Bursalı Mehmed Tâhir, “Mardîni Abdüsselâm Efendi”, 77-78.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/381

³³⁷ “bk.” Mehmet Ünal, “Afvî, Yâkub”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), EK-1/38; Bursalı Mehmed Tâhir, “Şeyh Yâkub Afvî”, 174-175; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/201.

³³⁸ DİA da “Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev” isminde çalışma ile karşılaşamadık. Tâhir Bey'in dergi yazısında İznîkî'nin vefat tarihi 1018 olarak verilirken, Osmanlı Müelliflerinde 1108 olarak verilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla İznîkî'nin vefat tarihi ihtilaflı olmakla birlikte Tâhir Bey'in dergi yazısında zikrettiği tarih daha isabetli olup, Osmanlı Müelliflerinde verdiği tarihte yanlışlık olmalıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî”, *Sırât-ı Müstakîm* 6/140 (12 Cemaziyevvel 1329), 157; a.mlf., Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/116; Merve Nur Gür, Ali el-İznîkî'nin “Cevahir el-Esrar fî Ma'arif el-Ahcar” Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi (İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 12.

³³⁹ Tâhir Bey'in *Sırât-ı Müstakîm* dergisinden yaklaşık üç yıl sonra *Sebilürreşâd* dergisinde ele aldığı “Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî” başlıklı yazısının Osmanlı müellifleriyle neredeyse aynı olduğu görülmektedir. Burada Fazlı-i İlâhî'nin vefat tarihi 1014 olarak verilmiştir. Muhtemelen 1104 yazılmak istenmiş ancak hata oluşmuş. Ayrıca DİA da *Atpazarî Osman Fazlı* maddesinde *Osman Fazlı Efendinin* vefat tarihi 1102 olarak verilmekte. Buda Tâhir Bey'in Dergi yazısından sonra ele aldığı Osmanlı Müelliflerinde verdiği tarihi doğru düzelttiğini göstermektedir. Osmanlı Müelliflerinde vefat tarihi 1102 gösterilirken *sırât-ı müstakîm* dergi yazısında bu tarih 1104 tür. Bursalı Mehmed Tâhir, “Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî”, 299; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/15; a.mlf., “Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî”, *Sebilürreşâd* 2/45 (30 Ramazan 1330), 30; Sakıb Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/84.

³⁴⁰ DİA da Uşşâkî'nin vefat tarihi 1197 olarak kaydedilmiştir. Tâhir Bey vefat tarihi olarak 1196 tarihini verip vefatının mezar taşına yazıldığını kaydetmiştir. Semih Ceyhan, “Salâhî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/18; Bursalı Mehmed Tâhir, “Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî”, 12; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/104

³⁴¹ DİA Kâfiyeci'nin vefat tarihini 788 olarak verir. Muhtemelen Tâhir Bey'in dergi yazısındaki 1788'deki bir rakamı baskı hatası olmalıdır. Hasan Gökbulut, “Kâfiyeci”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/154; Bursalı Mehmed Tâhir, “Kâfiyeci (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyeci)”, *Sırât-ı Müstakîm* 7/158 (21 Ramazan 1329), 23.

³⁴² Tâhir Bey, Abdüsselâm Efendinin 1259 da vefat edip Tekke Mahallesinde İbrahim Bey caminin haziresine defnedildiğini kaydeder. DİA da Abdüsselâm Efendi'nin vefat tarihi verilmemiş görülmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mardîni Abdüsselâm Efendi”, *Sırât-ı Müstakîm* 5/109 (2 Şevval 1328), 78; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/381.; Mücteba Uğur, “Abdüsselâm Efendi, Mardîni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/300-301.

yazar.³⁴³ Ancak Tâhir Bey, bu eserin Melâmiye taifesinin kısım ve hallerinden bahsettiğini ve basılmadığını kaydeder.³⁴⁴ DİA'da "*Ricâlü'l Gayb*" maddesinde Sarı Abdullah Efendi'ye ait bu eserin kayda alındığı ve hangi kütüphanede bulunduğu bilgisi verilmektedir.³⁴⁵ Yine DİA'da *Tedbîrû'n-neş'eteyn* isimli eserin de Sarı Abdullah Efendi'ye ait olmadığı bilgisini paylaşır.³⁴⁶ Ancak Tâhir Bey bu eseri, *Tedbiru'n-Neşeteyn ve İslâhü'n-Nüşateyn* ismi ile kaydedip kısa bir açıklama yapmış ve mühim bir eser olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu eserin nüshalarının Şehit Ali Paşa Kütüphanesi ve Halis Efendi Kütüphanesi'nde olduğunu bildirmiştir.³⁴⁷ Tâhir Bey'in kayda aldığı bu eser ve yazar ismine ilişkin yüksek lisans tezinin yapıldığı görülmektedir.³⁴⁸ DİA'da *Tercüme-i Makāsıdü'l-ayniyye* isimli eserin Sarı Abdullah Efendi'ye ait olmadığını açıkça yazar.³⁴⁹ Tâhir Bey'in Sarı Abdullah Efendi'nin eserleri arasında kayda aldığı bu eseri, Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin tercüme ettiğini ilerde yazdığını belirtir.³⁵⁰ Tâhir Bey'in "Abdülmecid Sivâsî" başlıklı yazısında bu eseri kaydeder ve bir dipnot düşer. Bu dipnotta eserin Şeyh Yar Ali ibn Siyavuş Divriği'nin *Kitabü'l-Mekasidün-Naciye Fi'l-Mebde-i ve'l-Meaşi ve'l-Meâd* eserinin Türkçe şerhi olduğu bilgisini verir.³⁵¹ Tâhir Bey'in bu bilgisi doğru olmalıdır.³⁵² Bununla birlikte Tâhir Bey'in Sarı Abdullah Efendi'nin eserleri arasında saydığı *Tercüme-i Makāsıdü'l-ayniyye* isimli eserin Sarı Abdullah Efendi'ye ait olmadığı bilgisinde DİA haklı görülmektedir. Tâhir Bey, bu yanlış bilgiyi "Abdülmecid Sivâsî" başlıklı yazısında düzeltmiştir.

2.2.1.3. Biyografi Çalışmalarında Geçen Mezar Yerleri

Tâhir Bey'in çalışmalarında dikkate şayan diğer bir konu, biyografisini ele aldığı kişilerin mezar yerlerini kayda alma çabasıdır. Bazı çalışmalarında biyografisini yazdığı kişilerin mezar yerlerini teferruatlıca kayda almıştır. Örneğin Abdullah

³⁴³ Nihat Azamat" Sarı Abdullah Efendi ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/147.

³⁴⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, "Sarı Abdullah Efendi ",376; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/102.

³⁴⁵ Süleyman Uludağ, "Ricâlü'l-Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/82.

³⁴⁶ Azamat, "Sarı Abdullah Efendi",36/147.

³⁴⁷ Bu eser dergi de kayıtlı değildir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/102.

³⁴⁸ "bk." Süleyman Erşahin, *Bir Siyasetname Örneği Sarı Abdullah Efendi'nin Tedbîrû'n-neş'eteyn fi İstîlâh'n nüşateyn Adlı Eserinin Transkripsyonu ve Değerlendirilmesi*", (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002).

³⁴⁹ Azamat, "Sarı Abdullah Efendi", 36/147.

³⁵⁰ Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/102.

³⁵¹ Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/120.

³⁵² "bk." Alper Ay, *Abdülmecid Sivâsî Divanı (İnceleme-Metin)* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 17.

Eyyûbî'nin Hz. Hâlid Türbesi'nin ayak tarafında bulunan pencere kenarına defnedildiği,³⁵³ Kâmûs Ahmed Âsım Efendi'nin Üsküdar'da Nuh Kuyusu'nda bulunan evinde vefat edip Harmanlık'tan Miskinlere giden yolun sağ tarafındaki set üzerine defnedildiği gibi önemli ve ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.³⁵⁴ Yine Yûsuf Zâde Abdullah Hilmî Efendi'nin Topkapı dışında bulunan Maltepe Caddesi'ndeki mezarlığın sağ tarafı ortasına defnedildiği,³⁵⁵ Sarı Abdullah Efendi'nin Topkapı'da Maltepe Hastanesine giden caddenin solunda set üzerindeki makbere defnedildiği gibi bilgileri de kayıt altına alarak bilim cemiyeti için son derece kıymetli bir hizmete imza atmıştır.³⁵⁶

Tâhir Bey'in ayrıntılı anlatımından gelen küçük ama kıymetli bilgiler, bu önemli şahsiyetlerin mezar yerleri gibi bilgilerin kaybolmadan doğru olarak tarihe not düşülmesine olanak sağlamıştır. Onun çalışmalarındaki önemi şu örneklerle anlatmak mümkün: Tâhir Bey, Süleyman Efendi'nin (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi) ilk olarak Bulgaristan'da bulunun dergâhına defnedildiğini bildirir.³⁵⁷ Aynı bilgi ile DİA'da da karşılaşılmaktadır.³⁵⁸ Ancak Tâhir Bey, yazısının devamında Bulgaristan Devleti'nin faaliyetlerinden sonra mezarının yıkılarak başka bir yere nakledildiğini belirtir.³⁵⁹ Bu bilgi DİA'da mevcut değildir. DİA'da önceki bilgi ile yetinmiştir. Mehmed Tâhir Bey'in araştırmacılar için verdiği bir diğer önemli bilgi ise İdrîs-i Bitlisî'ye ait mezar yeri hakkındadır. Tâhir Bey, Bitlisî'nin 927 tarihinde vefat ederek kendi ismiyle anılan İdris Köşkü ve İdris Çeşmesi olarak bilinen mahalde, Bitlisî'nin eşi Zeynep Hatun'un yaptırdığı mescidin haziresine defnedildiğini bildirmektedir.³⁶⁰ Bu bilgidен hareketle şu an Pierre Loti olarak anılan yerin³⁶¹ asıl adının uzun yüzyıllar "Bitlisî" ismini taşıdığı anlaşılmaktadır.

³⁵³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Abdullah Eyyûbî (Reisü'l Kurrâ Abdullah bin Mehmed Sâlih Eyyûbî)", *Sırât-ı Müstakîm* 6/135 (6 Rebiülâhîr 1329), 75; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/379.

³⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mütercim-i Kâmûs Ahmed Efendi", *Sırât-ı Müstakîm* 7/180 (26 Safer 1330), 383; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/375.

³⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Yûsuf Zâde Abdullah Hilmi Efendi", *Sebîlürreşâd* 12/289 (28 Rebiülâhîr 1332), 49; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/364-365.

³⁵⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, "Sarı Abdullah Efendi", *Sırât-ı Müstakîm* 6/154 (21 Şâban 1329), 375; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/100.

³⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi)", 233.

³⁵⁸ Semih Ceyhan, "Süleyman Şeyhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/108.

³⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi)", 233.

³⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, "İdrîs-i Bitlisî", *Sebîlürreşâd* 12/305 (22 Şâban 1332), 333; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/7.

³⁶¹ Bölgeye bu isim 1950 senesinde İstanbul Belediyesi tarafından verilmiştir. "bk." Kemal Kahraman, "Loti Pierre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/214.

Tüm bu ayrıntılı bilgilerden Tâhir Bey'in bazı mezarları ziyaret etmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Bu durum hem ne kadar iyi bir araştırmacı hem de ne kadar vefalı bir şahsiyet olduğunun açık bir kanıtıdır. Tâhir Bey, Dâvûd-i Kayserî'nin mezarını üç yıl evvel ziyaret ettiğini sıradan iki taştan oluşan mezarda yazı olmadığını ancak bu yılki ziyaretinde Hayreddin Paşa torunlarından Mahmûd Bey tarafından mezarın yenilendiğini ve müteşekkîr kaldığını belirtmektedir.³⁶² Bu bilgi *Osmanlı Müellifleri*'nde mevcut değildir.³⁶³ Yine Tâhir Bey, Mantıkî Mustafa Efendi'nin kabrinin kışla arkasında Müslüman mezarlığında olduğunu ve ziyaret ettiğini bildirir.³⁶⁴

Tâhir Bey, çalışmalarında bazı durumlarda biyografisini verdiği kişinin mezar taşında yazan bilgileri de paylaşmıştır.³⁶⁵ Bu paylaşımlardan bahsi geçen mezarları ziyaret etmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Bir çalışmada ise biyografisini yazdığı kişinin mezar taşını görmese gerek Müstekimzâde'nin *Ahvâl-ı Melâmiyye-i Bayramiyye* adlı eserini referans göstererek³⁶⁶ Abdullah Bosnevî'nin mezar taşına “Hazâ Kabrû garibillâhi fî ardîhi ve semahü Abdullah el-Bosnavî er-Rumî el-Bayramî” cümlesinin yazılmasını istediği bilgisini verir.³⁶⁷ Tüm bu araştırmalarına rağmen bazı mezar yerlerini tespit edemediğini açıkça bildirdiği de olmuştur.³⁶⁸

2.2.1.4. Biyografi Çalışmalarında Geçen Vefat Tarihleri

Biyografisi yazılan kişilerin vefat tarihlerine önem veren Tâhir Bey, kendi yazdığı biyografi yazılarında bu duruma itina göstermiş bulamadığı vefat tarihlerini

³⁶² Bursalı Mehmed Tâhir, “Dâvûd-i Kayserî, Şerefeddîn Dâvud bin Mahmûd Kayserî”, *Sırât-ı Müstakîm* 6/134 (28 Rebiülevvel 1329), 55.

³⁶³ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/67-68-69.

³⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, “Mantıkî Mustafa Efendi”, *Sebilürreşâd* 11/263 (23 Şevval 1331), 40. a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/36.

³⁶⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “Mütercim-i Kâmûs Ahmed Efendi”, 383; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/375.; Bursalı Mehmed Tâhir, “Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî”, 12; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/104.; Bursalı Mehmed Tâhir, “Sarı Abdullah Efendi”, 376.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/100.

³⁶⁶ Bu eser Tâhir Bey'in Osmanlı Müelliflerinde kayda alınmış olmakla birlikte DİA da ilgili maddede kayıtlı değildir. Ancak eser üzerine bir Yüksek Lisans Tezi ile karşılaşmaktayız. “bk.” Ahmet Yılmaz, “Müstekimzâde Süleyman Sâdeddin” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/113-115; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/169; Abdürrezak Tek, *Müstekimzâde Süleyman Sâdeddin'in Risâle-i Melâmiyye-i Bayrâmiye Adlı Eserinin Metni ve Tahlîli* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000).

³⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, “Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî”, *Sırât-ı Müstakîm* 6/137 (20 Rebiülâhîr 1329), 104; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/43.

³⁶⁸ Tâhir Bey, Mehmed Kadri Efendinin vefat tarihi ve kabrini tespit edemediğini açıkça belirtir. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mehmed Kadri Efendi”, *İslâm Mecmuası* 2/24 (3 Rebiülâhîr 1331), 590; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/403.

de özellikle belirtmiştir.³⁶⁹ Biyografi yazılarında geçen bu bilgiler, kimi zaman dergi yazılarında *Osmanlı Müellifler*'ine göre daha ayrıntılı olduğu görülmüştür.³⁷⁰ Tâhir Bey, biyografisini yazdığı kişilerin vefat tarihini ebced hesabına denk gelen bir örneklerle vermektedir. Örneğin Celalzâde'nin vefat tarihi ile ilgili "Mustafa ibn-i Celâl Tevkî" ve "ilâhî rahmet eyle Mustafâ'ya"³⁷¹ mısralarının delaleti olan 975 tarihinde (azm-i dâr-i ikâb olup) vefat ettiğini belirtir. Benzer örnekleri Nazîrâ İbrâhim Efendi,³⁷² Atpazarî Osman Fazlı,³⁷³ Abdullah Eyyûbî,³⁷⁴ Şemseddin Sivâsî,³⁷⁵ Mehmed Emin Üsküdârî,³⁷⁶ Yusufzâde Abdullah Hilmi,³⁷⁷ Hanîf İbrâhim Efendi,³⁷⁸ Akşemseddin,³⁷⁹ Saçaklızâde Mehmed Efendi,³⁸⁰ Salâhî Efendi³⁸¹ isimlerinde de görmek mümkündür.

2.2.1.5. Biyografi Çalışmalarında Geçen Bilginin Kaynağı Hakkında

Tâhir Bey, biyografisini yazdığı kişiler hakkında verdiği malumatların kaynağını her zaman vermez. Ancak bazı durumlarda bu kaynakları biyografisini

³⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mehmed Kadî Efendi", 590; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/403.

³⁷⁰ Fâiz Halil Efendi'nin intihar ederek hayatına son verdiği bilgisi Tâhir Bey'in iki çalışmasında da mevcuttur. Ancak dergi yazısında şairlerin takdirini kazanacak kadar şiirle meşgul olduğu bu hal ile vakit geçirirken sevdâ illetine düştüğü yazılmıştır. Ayrıca evinde intihar ettiği bilgisi dergi yazısında mevcut olup *Osmanlı Müelliflerinde* kayda alınmamıştır. Mehmed Tâhir Bey, "Fâiz Halil Efendi", 120; bk. *Osmanlı Müellifleri*, 3/265.

³⁷¹ Mehmed Tâhir Bey, "Celalzâde Koca Nişancı Mustafa Bey", 415; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/37.

³⁷² Vefat tarihi "Nazîrây-ı Edîp" mısrasının delaleti olan 1188 senesidir. Mehmed Tâhir Bey, "Nazîrâ İbrâhim Efendi", 68; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/45.

³⁷³ *Osmanlı Müelliflerinde* "Makamü's-Şeyhi Firdevs'ü tûbâ" ve "Ruh-i pâki için azizin okuyalım fâtiha" mısraları kayıtlı olup vefat tarihi 1102 olarak kayda alınır. İki dergi yazısında da yalnızca "Ruh-i pâki için azizin okuyalım fâtiha" mısrası kayda alınmış ve bu mısraların delaleti 1104 olarak kaydedilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî, *Sırât-ı Müstakîm* 2/45 (27 Cemaziyelâhîr 1327), 298; a.mlf. *Osmanlı Müellifleri*, 1/15; a.mlf., "Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî", *Sebîlürreşâd* 2/45 (30 Ramazan 1330), 30.

³⁷⁴ "Intikal-i muallim-i Kur'ân-ı Hakîm" terkiibinin nâtik olduğu 1252 sene-i hicriyesinde azm-i dâr-ı bekâ olarak... Bursalı Mehmed Tâhir, "Abdullah Eyyûbî", 75; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/379.

³⁷⁵ "Nuh felek Şemsi dolandı nur ile" mısrasının delaleti olan 1006 tarihinde ... Bursalı Mehmed Tâhir, "Şemseddin Sivâsî Ebu's Senâ Şeyh Şemseddin Ahmed Sivâsî", 463; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/95.

³⁷⁶ "Madenü'l Fazlı ve'l edep terkiibinin delaleti olan 1149 ..." Bursalı Mehmed Tâhir, "Mehmed Emîn Üsküdârî", 265; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/29.

³⁷⁷ "Teveffa allâmetüz-zaman- terkiibinin delaleti olan ..." Bursalı Mehmed Tâhir, "Yûsuf Zâde Abdullah Hilmi Efendi", 49; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/365.

³⁷⁸ Şair Pertev Efendinin söylediği -Hüznile nâçar tarihin dedim, adne mahviyet ile gitti Hanîf- tarihinin delaleti olan 1217 senesinde ... Bursalı Mehmed Tâhir, "İbrâhim Hanîf Efendi", 267; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/281.

³⁷⁹ "-Kâşif-i Esrar ve Mürşid-i Tarîk- terkiplerinin delâleti olan 863 tarihinde ..." Bursalı Mehmed Tâhir, "Akşemseddîn (Şeyh Mehmed Bin Hamza)", 53; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/13.

³⁸⁰ "-Saçaklızâde dünyadan bekaya irtihal etti- mısrasının delaleti olan 1145 tarihinde ..." Bursalı Mehmed Tâhir, "Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî", 8; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/370-371 a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/326.

³⁸¹ "-Salâhî şevk-i envâr-ı cemale oldu pervane- mısranın delalet ettiği 1196 tarihinde..." Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî", 13; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/104.

yazdığı kişilerin eserlerini inceleyerek yazdığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili olarak *Sırât-ı Müstakîm* dergi yazısında İznîkî'ye ait verdiği eser listesinde bir ve yirmi numaradan aşağısında bulunan beş eseri, Üsküdar'da Atlama Taşı'nda bulunan Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulduğunu ve incelediğini belirtir.³⁸² Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* eserinde, dergi yazısında yaptığı bu incelemeye değinmeksizin eserlerin Selim Ağa Kütüphanesi'nde olduğunu kaydettiğini söylemek gerekir.³⁸³ Bu bilgiden anlaşılabileceği üzere Tâhir Bey, İznîkî'ye ait bilgilere ulaşmak için bizzat eserlerini incelemiştir. Yine bir başka örnek Hibrî Ali Efendi'yi ele aldığı biyografisinde görülür.³⁸⁴ Tâhir Bey, çalışmanın sonunda Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sını referans göstererek kaynaklarını belirtmiştir.³⁸⁵ Bu kaynaklarından biri, bizzat biyografisini yazdığı kişi olmakla birlikte kaynağı tam olarak belirtilmemiştir. Aynı şekilde *Cihannümâ* adlı eserde faydalandığı yeri tam olarak belirtmez, eserin ismini vermekle yetinir. Yine Mütercim Âsım Efendi'yi ele aldığı yazısında Tâhir Bey, Âsım Efendi'nin Fransızcaya vakıf olduğu bilgisinin Sadrazam Said Paşa'nın *Gazeteci Lisani* isimli risalesinde yazılı olduğunu kaydeder.³⁸⁶ Said Paşa'nın *Gazeteci Lisani* isimli eseri incelendiğinde bu bilginin doğruluğu görülecektir. Said Paşa, Âsım Efendi'nin mevâlidin olduğu halde Fransızca'yı iyi bildiği bilgisini paylaşmıştır.³⁸⁷ Âsım Efendi'nin Fransızca bildiğine ilişkin herhangi bir malumatla DİA'da karşılaşılmamıştır.³⁸⁸ Yine Tâhir Bey'in Âtufî'yi ele aldığı biyografi yazısı ve burada Âtufî'nin nereli olduğuna yönelik açıklaması, Tâhir Bey'in kaynakları ve metodu hakkında izahat vermesi yönüyle önemlidir. Tâhir Bey, Âtufî'nin *Şakayık-ı Nûmaniyye* adlı eser tercümesinde Kastamonulu olduğu zikredilse de Âtufî'nin kendi el yazması eserlerinden bazılarında Merzifonlu olduğunu açıkladığını söyler.³⁸⁹ Yine Tâhir Bey'in biyografi kaynaklarına bir örnek de ele aldığı "*İbrâhim Hanîf Efendi*" isimli çalışmada görülmektedir. Tâhir Bey, İbrahim Hanif Efendi'nin Divân-ı Hümâyûn hocalarından olduğu bilgisini verip bu bilgiyi *Fatîn Tezkiresi*'nden aldığını

³⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî", 158.

³⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/117.

³⁸⁴ Bu çalışmada Hibrî'nin Karistos Kızıl Hisar'a yerleştiği belirtilip bir de dipnot düşülür. Dipnotta buranın Manisa Kızıl Hisar ve Ayıntap'ta (Antep) bulunan Kızıl Hisar olmadığı ifade edilerek olası karışıklık önlenir.

³⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Hibrî Ali Efendi", *Sebîlürreşâd* 9/209 (23 Ramazan 1330), 10; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/278; a.mlf., "Hibrî Ali Efendi", *Sırât-ı Müstakîm* 7/159 (28 Ramazan 1329), 39.

³⁸⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mütercim-i Kâmûs Ahmed Efendi", 383; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/375

³⁸⁷ Meclis-i Âyan Reisi Said Paşa, *Gazeteci Lisani*, (İstanbul: Sabah Matbaası, 1327), 96.

³⁸⁸ "bk." Mustafa S. Kaçalın, "Mütercim Âsım Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/200-202.

³⁸⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Âtufî (Hayreddin Hızır bin Mahmûd bin Ömer Âtufî)", *Sebîlürreşâd* 12/292 (20 Cemayizevvel 1332), 100; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/355-356.

söyler. Verdiği kaynak incelendiğinde Tâhir Bey'in paylaştığı bilgi ile karşılaşılmaktadır.³⁹⁰ Yine Tâhir Bey, Hz. Akşemseddin'i ele aldığı yazısında³⁹¹ kullandığı kaynaklar görülür. *Eş-Şekā'îku'n-nu'mâniyye*³⁹² isimli eserin tercümesinde Akşemseddin'in doğum yeri Şam gösterilir. Ancak Tâhir Bey, araştırmacı bir tarihçi olduğunu belirttiği Hüseyin Hüsameddin Efendi'nin *Amasya Tarihi*³⁹³ eserinde Akşemseddin'in annesinin Osmancıklı olduğu bilgisinin bulunduğunu belirtir. Yani Tâhir Bey, doğum yerinin Şam olduğu yönündeki bilgiyi yanlış görür. Yine Tâhir Bey'in Saçaklızâde Mehmed Efendi'yi kaleme aldığı yazısında Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin 1145'te vefat edip Maraş'ın kible tarafındaki mezarlıkta metfun olduğunu kaydeder. Tâhir Bey, ayrıca Mehmed Süreyya tarafından kaleme alınan *Sicill-i Osmani*'de Mehmed Efendi'nin Üsküdar'da metfun gösterilmesinin³⁹⁴ dalgınlık olduğunu söyler.³⁹⁵ Burada dikkat çeken bir hususta Tâhir Bey'in bu hatanın dalgınlık olduğunu belirterek Mehmed Süreyya ve eserine karşı saygısını göstermesidir. Tâhir Bey'in Erzurumlu İbrahim Hakkı'yı ele aldığı yazısında İbrahim Hakkı'nın hal tercümesi için kendi eserlerini incelediği açıkça anlaşılmaktadır.³⁹⁶ İbrahim Hakkı Hazretlerinin müridinin üveysi olduğu bilgisini *Tezkiretü'l-ahbâb*³⁹⁷ isimli eserde kayıtlı olduğu söyler.³⁹⁸ Tâhir Bey, Kâfiyecî'yi ele aldığı yazısında da Suyûtî'nin *Tabakatü'n nühât* isimli eserini incelediği anlaşılmaktadır.³⁹⁹ Yine aynı yazısında

³⁹⁰ "Nâzım-ı mecmûa-i hünermendî İbrâhim Hanîf Efendi hâcegân-ı dîvân-ı hümâyûndan olup bin iki yüz on bir târîhinden sonra irtihâl-ı dâr-ı bekâ eylemiştir. Fatîn Davud, *Hâtîmetü'l- Eş'âr (FATÎN TEZKİRESİ)*, sad. Ömer Çifçi (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017), 109.

³⁹¹ "bk." Bursalı Mehmed Tâhir, "Akşemseddîn (Şeyh Mehmed Bin Hamza)", *İslâm Mecmuası* 1/2 (13 Safer 1329), 52-53; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/12-13.

³⁹² Osmanlı dönemi ulema biyografilerinin ilk derlemesi kabul edilir. Osmanlı döneminde birkaç çevirisi vardır. "bk." Abdulkadir Özcan, "eş-Şekā'îku'n-nu'mâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/485-486.

³⁹³ "bk." Turgut Akpınar, "Amasya Tarihi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/6-7.

³⁹⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Sad.Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, 1996), 1016.

³⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî", 8; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/326.

³⁹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh İbrahim Hakkı Erzurumî", *Sırât-ı Müstakîm* 6/156 (7 Ramazan 1329), 408.

³⁹⁷ "bk." Abdurrahman Mihçioğlu, *İbrahim Hakkı Erzurumî'nin Tezkiretü'l-Ahbâb İle Hamsûn ve Mi'e Hikme İsimli Eserleri (Metin ve İnceleme)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

³⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh İbrahim Hakkı Erzurumî", 408; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/35.

³⁹⁹ Tâhir Bey, Suyûtî'nin *Tabakatü'n nühât* isimli eserinde Suyûtî'nin on dört sene Kâfiyecî'nin derslerine katıldığını her defasında daha önce işitmediği ilmi derinlik ve inceliklere sahip yeni şeyle ile fayda ve feyz aldığını belirtir. Tâhir Bey'in çalışmalarında *Tabakatü'n nühât* isimli eserden farklı bilgilerde kayda alınmıştır Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyecî (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyecî) ", 23; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/4.

Suyûtî'nin *Lübbü'l-Lübâb fî tahriril-Ensâb* isimli eserinden de faydalandığını açıkça kayda almıştır.⁴⁰⁰ Tüm bu açıklamalardan görüleceği üzere Tâhir Bey'in biyografi yazımındaki birincil kaynağı, biyografisini yazdığı kişilerin eserleridir.

Yine Tâhir Bey'in biyografisini ele aldığı kişi ile benzer isme sahip karışma ihtimali olan kişiler hakkında da açıklama yaptığı görülmektedir. Örneğin Altıparmak Mehmed Efendi⁴⁰¹ ve İbrahim Hanif Efendi⁴⁰² bunlardan bazılarıdır.

2.2.1.6. Biyografi Çalışmalarında Geçen Dipnot Açıklamaları

Tâhir Bey'in biyografi çalışmalarında yer yer dipnotlar düşerek açıklama yapma ihtiyacı hissettiği görülür. Bu açıklamalar, bazen yalnızca dergi yazısında yapılmış bazen de hem dergi yazısında hem de *Osmanlı Müellifleri* eserinde yapılmıştır. Örneğin Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî'yi ele aldığı yazısında *Osmanlı Müellifleri* eserinde Hüsrev İznîkî'nin Edebâlî'nin torunlarından Vahyî-Zâde'nin torunu olduğu bilgisi ile yetinirken *Sırât-ı Müstakîm* dergi yazısında Vahyî-Zâde ismine bir dipnot açıp eğitimi, tasavvufla ilişkisi, eserleri, vefat tarihi hakkında dokuz buçuk satırlık bilgi vermiştir.⁴⁰³ Bunlardan bazı örnekler için Hibrî Ali Efendi,⁴⁰⁴ Şeyh Abdullah Bosnevî,⁴⁰⁵ Abdullah Salâhî-i Uşşâkî,⁴⁰⁶ Muhyiddin Kâfiyeci⁴⁰⁷ başlıklı yazılara bakılabilir.

⁴⁰⁰ Tâhir Bey, Suyûtî'nin *Lübbü'l-Lübâb fî Tahriril-Ensâb* isimli eserinde Kâfiyeci olarak anılma nedenini İbn Hacıb'in Kâfiye isimli eserini pek çok defa okutması olduğunu söylediğini kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyeci (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyeci) ", 24; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/5.

⁴⁰¹ Tâhir Bey Altıparmak yazısı başlığına bir dipnot düşerek İznîk Lefke kapısında türbesi bulunan Altıparmak'ın 1046 tarihinde Anadolu da vefat eden Hayreddin Efendi olduğu ve Bahse konu Altıparmak Mehmed Efendi olmadığını belirtir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Altıparmak Mehmed Efendi", 361; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/212.

⁴⁰² Tâhir Bey, İbrahim Hanîf Efendiyle ilgili Osmanlı Müelliflerindeki yazısına 1189 da vefat eden Şârih-i Şifâ İbrahim Hanîf Bey'in başka bir büyük zat olduğu bilgisini kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/283.

⁴⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî", 157; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/116.

⁴⁰⁴ Tâhir Bey Ali Efendi'nin yerleştiği Kızıl hisar için bir dipnot düşüp buranın Manisa Kızıl hisar ve Ayıntap ta bulunan Kızıl hisar olmadığı Kâtip Çelebinin Cihannüması ve Ali Efendi'nin burayı tasrih ettiğini açıklar. Bursalı Mehmed Tâhir, "Hibrî Ali Efendi", *Sebilürreşâd* 9/209 (23 Ramazan 1330), 10.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/278.

⁴⁰⁵ Dergi yazısında Tâhir Bey başlığa bir dipnot düşüp 1091 tarihinde İzvornik'te vefat eden Hasan Kâimî Bosnevî hakkında kısa bilgi verir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî", 104.

⁴⁰⁶ Tâhir Bey dergi yazısında tahvil kalemine bir dipnot düşüp buranın önce divân-ı hümayûn kaleminin şubelerinden iken sonradan bu kaleme dönüştüğünü bildirir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî", 12.

⁴⁰⁷ Tâhir Bey, Kâfiyeci'nin Barsbay zamanında Kahireye gittiğini ülkenin âlimlerinin Kâfiyecinin yaygın şöhretini ve ilmi kudretini itiraf edip Kâfiyeci'nin derslerine koştuğunu bildirir. Tâhir Bey, Barsbay'a bir dipnot düşüp: Parsbey yazmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyeci (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyeci) ", 24; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/4.

2.2.1.7. Biyografi Çalışmalarında Dikkat Çeken Manevi İşaretler

Tâhir Bey'in yazılarında dikkat çeken başka hususlardan biri de kaleme aldığı kişilerin manevi işaretler almasına yönelik kayıtlarıdır. Bu kayıtların birçoğunun *Osmanlı Müellifleri*'nden çıkarıldığı görülmektedir. Ebû Said Hâdimî'yi ele aldığı yazısında Ebû Saîd Hâdimî'nin kendi el yazısı ile kayda aldığı bir evraktan bahseder. Bu kayıta Ebû Saîd Hâdimî'nin Hz. Peygamber ile şereflendiği bir murakabesinde⁴⁰⁸ kendisine On İki İmam'dan Ca'fer es-Sâdık'ın pak neslinden olunduğu müjdesinin verildiğini açıklar.⁴⁰⁹ Bu açıklamaya göre Ebû Saîd Hâdimî babasının kabri başında murakabedeyken babası Ebû Saîd Hâdimî'ye temessül ederek onunla diyalog kurmuştur. Bu diyalog ve olay iki çalışmada da paylaşılmıştır.⁴¹⁰ Şeyh Abdullah Bosnevî'nin ele alındığı *Osmanlı Müellifleri*'nde onun Konya'ya gelip yerleştiği bilgisi ile yetinilmişken,⁴¹¹ *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde ismi verilmemiş Konya'ya gelme nedeni manevi işaret olarak kayda alınmıştır. Yine *Sırât-ı Müstakîm* dergi yazısında Muhyiddin Arabî'nin ruhaniyetinin işaretiyle Muhammedî ilimleri istifadeye mazhar olduğu bilgisi kayıtlıdır.⁴¹² Tâhir Bey, Abdullah Uşşâkî'nin mana âleminde Şeyh-i Ekber tarafından dört satırlık bir yazı okutulduktan sonra maddi ve manevi feyizlerin kendisine verildiğini ve eser vermeye başladığını belirtir.⁴¹³ Tâhir Bey'in Şemseddin Sivâsî'yi ele aldığı *Osmanlı Müellifleri*'nde Sivâsî'nin İstanbul'dan Sivas'a dönme sebebi belirtilmez.⁴¹⁴ *Sebilürreşâd* dergi yazısında Sivâsî'nin İstanbul'dan ayrılması ile ilgili, gördüğü mana tecelliyatının mukaddimesinin zuhurundan dolayı mesleğini terk ederek İstanbul'dan ayrıldığı bilgisi vardır.⁴¹⁵

2.2.1.8. Biyografi Çalışmalarında Geçen Toplum Gelenekleri

Tâhir Bey, dönemin ve toplumun önemli geleneklerine yer yer işaret etmiştir. Molla Halil Siirdî'nin babasının İslam âdetine tabi olarak oğlunu Erzurumlu İbrahim

⁴⁰⁸ Tasavvufta manevi bir hal. "bk." Süleyman Uludağ "Murakabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/204.

⁴⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mevlâna Müftü Ebû Said el-Hâdimî", *Sebilürreşâd* 9/211 (7 Şevval 1330), 49.

⁴¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mevlâna Müftü Ebû Said el-Hâdim", 49; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/296-297.

⁴¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/43.

⁴¹² Bursalı Mehmed Tâhir, "Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî", 104.

⁴¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî", 12; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/104.

⁴¹⁴ "bk." Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1/95.

⁴¹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şemseddin Sivâsî Ebu's Senâ Şeyh Şemseddin Ahmed Sivâsî", 463.

DİA da ise Sivâsî'nin müderrisliğe başladığı bir dönemde müderrislerdeki ve kazaskerdeki olumsuz tavırlar üzerine İstanbul'dan ayrıldığı bilgisi vardır. Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivâsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/523-524.

Hakkı'ya dua alması için götürdüğü belirtilir.⁴¹⁶ Buradan anlaşılmaktadır ki geçmişte evladını ulema sınıfına adım attırmak isteyenler büyük âlimlerin duasını almak istemişlerdir.

2.2.1.9. Biyografi Çalışmalarında Tâhir Bey'in Yorumları

Tâhir Bey'in biyografisini yazdığı kişilerle ilgili kendi görüşlerini aktardığı durumlar da olmuştur. "Osmanlıların evliya-ı irfânından bir zât" şeklinde tarif ettiği Âsım Efendi'ye ilişkin dergi yazısında *Osmanlı Müellifleri*'nde olmayan son bir cümle ile Âsım Efendi'nin Kâmûs ve Burhân tercümeleri ile yaptığı hizmetin unutulmaz bir himmet olduğunu söylemiş, Âsım Efendi'ye Allah'tan geniş rahmet dileyerek yazısını sonlandırmıştır.⁴¹⁷ Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*'nde Kâfiyecî için "Suyûtî gibi bir allâme-i rûzkârın (zamanın) üstadı olduğunu söylemek vasfı kemâline dâir başka söz îrâdına hâcet bırakmaz"⁴¹⁸ diyerek Kâfiyecî ile ilgili görüşünü özetlemiştir.

2.2.1.10. Biyografi Çalışmalarında Verilen Eser Listesi

Tâhir Bey'in biyografisini yazdığı kişilere ait eser listesini kayda alırken bunu nasıl yaptığı yer yer anlaşılmaktadır. Ancak bu her zaman mümkün değildir. Örneğin Tâhir Bey, *Sırât-ı Müstakîm* dergi yazısında İznîkî'ye ait verdiği eser listesinde bir ve yirmi numaradan aşağısında bulunan beş eserin Üsküdar'da Atlama Taşı'nda bulunan Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunduğunu ve bu eserleri incelediğini açıkça belirtir.⁴¹⁹ *Osmanlı Müellifleri* eserinde, dergi yazısında yaptığı bu incelemeye değinmeksizin eserlerin Selim Ağa Kütüphanesi'nde olduğunu kaydeder. Dergi yazısında ek olarak eserlerden birkaçının Kütüphane-i Umumi'de Carullah Veliyyüddin Efendi kitaplarının arasında olduğunu söyler. Yine *Keşfu'l esrâr ve Het'kul estâr* isimli tefsir nüshasının Revan Odası Kütüphanesi'nde olduğunu belirtir.⁴²⁰ Bir başka çalışmasında ise kayda aldığı *Delâilü'l-Hayrat şerhi* isimli eserle ilgili, "İzmir'deki ulemanın birinde gördüm"⁴²¹ demekle yetinir kim olduğu hakkında kayıt düşmez. Tâhir Bey'in

⁴¹⁶ Bu olayın ele alınması dergide genişçe yer bulmakta iken Osmanlı Müelliflerinde konu hiç bahsedilmemiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Molla Halil Siirdî", 377; "bk." a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/37.

⁴¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mütercim-i Kâmûs Ahmed Efendi", 384.

⁴¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, "Kâfiyecî (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyecî)", 23; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/4.

⁴¹⁹ Mehmed Tâhir Bey, "Şeyh Ali Çelebi b. Hüsvrev İznîkî", 158.

⁴²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/117.

⁴²¹ Örneğin eserlerden hangilerinin Rodos, Akhisar, İstanbul Laleli, Beyazıd Cami Veliyyüddin Efendi kütüphanelerinde mevcut olduğu bilgisi kayıtlıdır. *Delâilü'l-Hayrat şerhi* isimli eseri İzmir

gördüğünü açıkça belirttiği eserleri çalışmalarında görmek mümkündür.⁴²² Bazı durumlarda kaydettiği eserleri gördüğünü “manzur-i âciz-i olanlardan bazıları”⁴²³ ifadesiyle belirtmiştir. Bazı durumlarda ise Tâhir Bey’in “eseri gördüm inceledim” demese de eser hakkında yaptığı açıklamadan eseri görmüş olabileceği anlamı çıkabilmektedir.⁴²⁴ Tâhir Bey’in kayda aldığı eserlerin yerini en ince ayrıntısına kadar belirttiği de olmuştur. Örneğin Mehmed Emin Üsküdârî’nin eserleri için “bu kitapların kısmı âzâmı el-yevm cami-i şerifin kible cihetinde evkâf nezareti himmetiyle ihya edilen kütüphane de mahfuzdur”⁴²⁵ cümlesini kurarak bu eserlerin yerini ayrıntılı olarak anlatır. Bu tasvirlerden eserleri bizzat gördüğü anlaşılmaktadır. Kayda aldığı eserlerin birçoğunu ayrıntılı olarak incelediğini açıkça belirtir. Biyografi çalışmalarından birinde Mevlânâ Mehmed’in kendi durumuyla ilgili el yazısı ile ele aldığı kıymetli bir kâğıdın elinde olduğunu ve eser listesinin çoğunu buradan kayda aldığını belirtir.⁴²⁶ Yine Nâzirâ’nın el yazısı ile yazdığı on altı risalesini mütalaa ettiğini söyler. Nâzirâ’ya ait yirmi dokuz eser ismi kaydeder.⁴²⁷ Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî’nin eser listesini paylaşırken *Şerhu lübbü’l-ferâiz* isimli eserin dokuz günde yazıldığını kayda almıştır. Bu bilgiyi eserin başlangıcındaki kayıttan aldığını da ayrıca belirtmiştir.⁴²⁸ Tâhir Bey, Üsküdârî Hamid Efendi’nin eserlerini kayda almadan *Uku’dü’l ferâid fi hudûdu’l a’kâid* isimindeki eserinin mukaddimesinde “telifatının seksene bâliğ olduğunu tasrih eyliyor ki manzûr-ı âciz-i olanlardan bazıları bir veche âtîdir”⁴²⁹ diyerek hem incelediği eserden haber vermekte hem de gördüğü eserleri kayda aldığını açıkça belirtmektedir. Yine Tâhir Bey, İbrahim Hanîf Efendi’ye ilişkin

ulemasından birinde gördüğünü belirtmekle yetinir. Mehmed Tâhir Bey, “İzmîrî Mevlânâ Mehmed bin Velî bin Resûl”, 328- 329; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/237-238.

⁴²² Tâhir Bey’in her iki çalışmasında da *Hidâyetü’l-mütehayyirîn* ismiyle kayda aldığı ve kısa açıklama yaptığı eserin DİA da *Hediyetü’l-mütehayyirîn* ismiyle geçtiği görülmektedir. Farklı eser olmaları mümkün görülmemektedir. Çünkü esere ilişkin DİA ve Tâhir Bey’in açıklamaları aynıdır. Ayrıca Tâhir Bey dergi yazısında bu eseri İzmir de Hatuniye kütüphanesinde gördüğünü kaydetmiştir. Mehmed Tâhir Bey, “Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî”, Sırât-ı Müstakîm 2/45 (27 Cemaziyelâhîr 1327), 299; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/15-16; Sakıb Yıldız, “Atpazarî Osman Fazlı”, 4/84.

⁴²³ Bursalı Mehmed Tâhir, “Üsküdârî Hamid Efendi “,44;” a.mlf” *Osmanlı Müellifleri*, 1/63.

⁴²⁴ DİA da Nazmîzâde’nin divânının bugüne ulaşp ulaşmadığının bilinmediği bilgisi yer alırken Tâhir Bey Nazmîzâdenin divânı hakkında” tarzı maruf üzeredir” açıklamasını yapmıştır. Bu açıklamadan Tâhir Bey’in eseri gördüğü anlamına gelebilir. Tahsin Özcan, “Nazmîzâde Murtaza Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/462; Bursalı Mehmed Tâhir, “Nazmîzâde Hüseyin Murtaza Efendi”,40; a.mlf. *Osmanlı Müellifleri*, 3/153.

⁴²⁵ Ayrıca Tâhir Bey’in ifadesinden kitapların bir az bir kısmının da mevcut olmadığı bilgisi çıkarılmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Mehmed Emin Üsküdârî”, 265; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/29.

⁴²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “İzmîrî Mevlânâ Mehmed bin Velî bin Resûl”, 329.

⁴²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, “Nâzirâ İbrâhim Efendi”, 68; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/45.

⁴²⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, “Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî “, 87; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/32.

⁴²⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, “Üsküdârî Hamid Efendi”, 44; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/63.

yirmi bir eser ismi zikreder. Bunlardan el yazısı bir mecmuayı Tire Kütüphanesi'nde gördüğünü kaydeder.⁴³⁰

Tâhir Bey'in kayda aldığı eser listesi güvenilirdir. Örneğin İbrâhim Hakkı Erzurûmî'yi dergide ele aldığı biyografi çalışmasında, eser listesine aldığı altı eseri görmediğini ancak İbrâhim Hakkı'nın hal tercümelerini açıklayan kendi eserlerinde bunların kaydedildiğini bildirir.⁴³¹ Buradan anlaşılmaktadır ki Tâhir Bey, biyografisini ele aldığı kişiye ait eserlerin bazılarını görmese de yine biyografisi yazılan kişinin kendi kayıtlarını referans alarak eser listesi oluşturmaktadır. Yine Tâhir Bey'in bir açıklamasından kütüphane defterlerini incelediği anlaşılmaktadır. Tâhir Bey, İbrahim Hakkı'nın oğlu İsmail Fehim Efendi'nin *Mi'yarü'l evkât* isimli eserinin Hidiv Kütüphanesi defterinde kayıtlı olduğunu çalışmalarına kaydetmiştir.⁴³² Genellikle kayda aldığı eserlerle ilgili açıklama yapıp hangi kütüphanelerde olduğunu belirten Tâhir Bey'in bazı durumlarda eser hakkında hiçbir açıklama yapmadığı ve hangi kütüphanede olduğunu belirtmediği de olmuştur.⁴³³

2.2.1.11. Biyografi Çalışmalarında Kullanılan Kaynaklar Hakkında Bilgi Verilmesi

Çok sayıda eserin hangi kütüphanede olduğunu kayda alan Tâhir Bey'in yazılarından o dönemde dergâh kütüphanelerinin çok kıymetli eserler barındırdığı ve aktif olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin önemli bir eser olan Hulûsî Efendi'nin divançesinin Hüdâ-i Dergâhı Kütüphanesi'nde mevcut olduğunu söyler.⁴³⁴ Yine diğer önemli çalışmalardan Üsküdârî Hamid Efendi'nin eserlerinin çoğunun Üsküdar İnadiye Mahallesi'nde bulunan Celvetî Dergâhı'nda olduğunu kaydeder.⁴³⁵ Tâhir Bey, yalnızca bu önemli eserlerin yerlerinden bahsetmemiş aynı zamanda hediye ettiği kıymetli kitapların da nerede olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda *Behçetü ebrar ve lem'atül-esrar* isimli Nâzirâ'ya ait el yazması eseri, Edirne Veli Dede Dergâhı Kütüphanesi'ne hediye ettiğini söylemiştir.⁴³⁶ Tâhir Bey'in kütüphanelere hediye ettiği başka eserlerle de karşılaşmaktadır. Fâiz Halil Bey'in *Fezleketü'l hesâb* isimli

⁴³⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, "İbrâhim Hanîf Efendi", 267; a.mlf. *Osmanlı Müellifleri*, 1/282.

⁴³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh İbrâhim Hakkı Erzurumî", 408.

⁴³² Bursalı Mehmed Tâhir, "Şeyh İbrâhim Hakkı Erzurumî", 408.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/35.

⁴³³ Bursalı Mehmed Tâhir, "Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi)", 233; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/88.

⁴³⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, "Hulûsî Efendi (Derûnîzâde Muhammed Hulûsî Efendi)", *Ceride-i Sûfiyye* 3/85 (30 Rebûlevvel 1332), 388; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/66.

⁴³⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, "Üsküdârî Hamid Efendi", 44; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/63.

⁴³⁶ Mehmed Tâhir Bey, "Nâzirâ İbrâhim Efendi", 69; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/46.

eseri ile ilgili Tâhir Bey, *Sebilürreşâd* dergi yazısında eserin kendi elinde olduğunu belirtir.⁴³⁷ *Osmanlı Müellifleri* eserinde ise bu eseri, Dâru'l Fünûn-i Osmânî Kütüphanesi'ne hediye ettiğini belirtir.⁴³⁸ Tâhir Bey, Mantıkî Mustafa Efendi'ye ait *Risâle fi hakkı's-şüyûn* isimli eseri ise Manastır Kütüphanesi'ne hediye ettiğini belirtir.⁴³⁹

2.2.1.12. Biyografi Çalışmalarında Bahsi Geçen Tefsir İlmi ve Önemi

Osmanlı Müellifleri'nde yüzlerce tefsir eseri kayda alan Tâhir Bey'in incelenen biyografi yazılarında tefsir ve tefsir eserlerine ilişkin önemli bilgiler vardır. Bu bilgilerden en dikkat çekici olanı ise tefsir ilmi ile uğraşmanın ne denli önemli olduğudur. Tefsir ilmi ile uğraşmak âlimler arasında önemli konuma ulaşmanın ve padişahların mahzarına nail olmanın yollarından biri olarak görülür. Tâhir Bey, Ebû Saîd Hâdimî'nin şöhretinin yayılması nedeniyle İstanbul'a davet edildiğini ve âlimlerle birlikte padişahın da hazır bulunduğu Ayasofya'da Fâtiha suresini tefsir ettiğini, bu sebeple de genel bir takdire mazhar olduğunu belirtir.⁴⁴⁰ Şöhrete kavuşmuş bir âlimin kendini büyük ulema arasında ispatlaması, dönemin en önemli camisi sayılabilecek bir yerde, padişah ve diğer âlimler arasında, tefsir ilminde kendini göstermesiyle mümkün görünmektedir. Bu da ulema arasında en saygın ilmin tefsir olduğunun açık göstergesidir. Yine Tâhir Bey, Münşî'nin yazdığı tefsiri 3. Murad'a takdim ederek isteği üzerine Harem-i Nebevîye hizmet için gönderildiğini belirtir.⁴⁴¹ Burada Peygamber kabri gibi önemli bir göreve sahip olmak isteyen ulemanın bu yol için tefsir eseri hazırlayıp padişaha arz etmesi tefsir ilminin diğer ilimler arasındaki zirve konumuna açıkça işaret etmektedir. Tâhir Bey, Mantıkî'nin tefsir eserini Sultan 2. Mahmud'a sunduğu ve padişahın taltif ve takdirine mazhar olduğu bilgisini paylaşır.⁴⁴² Yine bu da bir padişaha sunulabilecek en büyük ve değerli eserin tefsir çalışması olduğunun güzel bir örneğidir.

⁴³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, "Fâiz Halil Efendi", 120.

⁴³⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 3/265.

⁴³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mantıkî Mustafa Efendi", 41. a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/36.

⁴⁴⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mevlânâ Müftî Ebû Saîd el-Hâdimî", 49; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/296.

⁴⁴¹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Muhammed bin Bedreddîn Münşî", 404.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/20.

⁴⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, "Mantıkî Mustafa Efendi", 40; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/36.

2.2.1.13. Biyografi Çalışmalarında Kayıt Altına Alınan Tefsirlerde Görülen Farklılıklar

Tâhir Bey, çalışmalarında pek çok tefsir eserini kayda almıştır. Bu kayıtlarda tefsir eserlerinin çoğunda tefsirin hangi sure ve ayetten olduğunu belirtmez. Fâiz Halil Bey'in “وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَٰئِيلَ الْبَحْرَ” (vecâveznâ bibenî isrâîle'l bahr) ayetini tefsir ettiği bir risalesi⁴⁴³ olduğunu kaydeder. Yine Ebû Saîd Hâdimî'nin tefsirle ilgili iki eserinin “قُلْ” (اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ)⁴⁴⁴ ve “إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ الثَّمُ” inne ba'de'z-zanni ismün)⁴⁴⁵ ayetlerinin tefsiri olduğunu belirten Tâhir Bey, sure ve ayet numarası vermez.⁴⁴⁶ Tâhir Bey, İzmirî Mevlânâ Mehmed Efendi'nin *Kadı Beyzavî Tefsirine Haşiye* isimli eserini tanıtırken sure adı ve ayet numarası vermeden yalnızca ayetin belli bir kısmını yazarak “buraya kadar büyük bir cilt” şeklinde kaydetmiştir. Ancak baskı hatası olabileceğini düşündüğümüz ayetin giriş kısmı Tâhir Bey'in iki çalışmasında da yanlış yazılmıştır.⁴⁴⁷ Tâhir Bey, Âtûfî'nin *Hâşiye-i tefsîri keşşâf, Hâşiye-i tefsîri Beyzâvî, Hısnü'l-âyâtî'l-Izâm* isiminde üç tefsir çalışmasının bulunduğunu bildirir.⁴⁴⁸ Bunlardan “En'âm suresinden bazı ayetlerin tefsiri” açıklamasını yaptığı *Hısnü'l-âyâtî'l-Izâm* isimli çalışmaya DİA'da “Âtûfî” maddesinde rastlanamadı.⁴⁴⁹ Tâhir Bey, Hanîf İbrâhim Efendi'nin ikisi tefsirine ilişkin, bir diğer ikisi ulumu'l Kur'an'a ilişkin eserlerini kayda almıştır. Kayıtlardan biri *Tefsîr-u* “إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ” (inne's salâte tenhâ ani'l fahşâ)⁴⁵⁰ ve *Tefsîr-u Seb'a Süverin bî nukat -Duha, İnşirah, Tin, Kadr, Asr, Kevser, İhlâs* şeklindedir. Diğer iki eser ise *Şerhu Hasaisi's-Suğra li's-Suyûtî* ve *Risaletü'n-Nasih ve'l-Mensuh*'dur.⁴⁵¹ Ancak bu esere ilişkin DİA'da eser isminin bazı kaynaklarda *er-Râsih fi'l-mensûh* ve *n-nâsih* şeklinde olup henüz bu eser nüshasının bulunamadığı bilgisine yer verilmiştir.⁴⁵² Tâhir Bey'in Saçaklızâde'yi ele aldığı çalışmasında Saçaklızâde'ye

⁴⁴³Tâhir Bey'in yalnızca metinde verdiğimiz kadarını kayda aldığı ayet Yûnus suresi 90. Ayettir.Bursalı Mehmed Tâhir, “Fâiz Halil Efendi”, 120; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/265.

⁴⁴⁴Âl-i İmrân 3/26.

⁴⁴⁵el-Hucurât 49/12.

⁴⁴⁶Mehmed Tâhir, “Mevlâna Müftî Ebû Said el-Hâdim”, 50.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/297.

⁴⁴⁷Bakara 2/23. ayet dergi ve Osmanlı Müelliflerinde “قُلْ ان كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عِبْنَانَا” şeklinde başlamaktadır. Mehmed Tâhir Bey, “İzmirî Mevlânâ Mehmed bin Velî bin Resûl”, 329; a.mlf. *Osmanlı Müellifleri*, 1/237.

⁴⁴⁸Bursalı Mehmed Tâhir, “Âtûfî (Hayreddin Hızır bin Mahmûd bin Ömer Âtûfî)”,100.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/356.

⁴⁴⁹İsmail Lütfi Çakan, “Âtûfî, Hayreddin Hızır”, 4/99-100.

⁴⁵⁰el-Ankebût/45.

⁴⁵¹Bursalı Mehmed Tâhir, “İbrahim Hanîf Efendi”, 267; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/281-282.

⁴⁵²Cemil Akpınar, “Hanîf İbrâhim Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/41.

ait *Haşiye-i tefsîr-i Keşşâf alâ sûretil-Bakara*⁴⁵³ isimli eseri Tâhir Bey'in kayda aldığı eser listesinde rastlanamadı.⁴⁵⁴ Tâhir Bey, Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine ait *Hey'ât-ı İslâmiye* adlı eseri iki çalışmada da kayda alıp bu eseri gördüğünü açıkça belirtir.⁴⁵⁵ Ancak dergi yazısında olmayan bu açıklama *Osmanlı Müellifleri*'nde görülmektedir. *Hey'ât-ı İslâmiye* adlı eser hakkında “18 tefsîr ve 300 hadîs-i Şeriften iktibâs edilmek şartıyla te'lîf olduğu muhaddimesinde mezkûr olub 20 bâb ve 1 hâtîme üzerine mürettebdir”⁴⁵⁶ şeklinde açıklama yapılmıştır. Şeyh Abdullah Bosnevî'nin “tefsîr-u âyeti السبعة على بطون (Fehla' na'leyk 'alâ butûni's-seb'a) şeklinde “yedi bâtın üzere pabuçlarını çıkar”,⁴⁵⁷ *Risaletü'n-fi tefsiri Nûn ve'l-Kalem, Tefsir-i Sure-i Ve'l-Adiyât, Tefsir-i Sure-i Asır*, ve “حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ” (Hattâ izâ belağa mağrîbe's şems) *Tefsiri*,⁴⁵⁸ *Risaletü'n-fi tefsir-i kavlihi Teâlâ*,⁴⁵⁹ *Risaletü'n-fi tefsir-i âyeti* “وَلَوْلَا أَن يَكُونَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً” (Velel lâ en yekûne'n nâse ümmeten vâhideten),⁴⁶⁰ “*Risaletü'n fi tefsir-i âyeti* هُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ” (Halaka's semâvâtî ve'l arda fi sitteti eyyâm)⁴⁶¹ *Risaletü'n-fi tefsir-i âyeti* وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا (Velekad erselnâ Mûsâ bi ayâtînâ)⁴⁶² *Risaletü'n-fi tefsir-i âyeti* وَلَئِن أَدْنَا (Velein ezakne'l insane minna rahmeten)⁴⁶³ tefsir eserleri kayda alınmıştır. DİA'da yalnızca *Tecelliyâtü arâisi'n-nusûs* adlı eser hakkında bilgi verilmiş olup Bosnevî'nin hiçbir eserinin kayda alınmadığı görülmüştür.⁴⁶⁴ Tâhir Bey, Salâhî Efendi'nin “إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ” (İnnâ 'aradna'l emânete) ayetinin tefsiri⁴⁶⁵ Tâhir Bey, Afvî'nin tefsir ilmine ilişkin *Netîcetü't-tefâsîr* isimli eserinin Arapça ve matbu olup Yusuf suresine ilişkin olduğunu kayda almıştır.⁴⁶⁶ Tâhir Bey, Konevî'ye ait

⁴⁵³ Bursalı Mehmed Tâhir, “Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî”, 8; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/326.

⁴⁵⁴ “bk.” Tahsin Özcan, “Saçaklızâde Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/368-369.

⁴⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “Şeyh İbrahim Hakkı Erzurumî”, 408; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/35.

⁴⁵⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/35.

⁴⁵⁷ “Pabuçlarını çıkar” kısmı Tâhâ20/12. Ayette geçmektedir ancak yedi batın üzere kısmı ayete ait değildir.

⁴⁵⁸ Tâhir Bey'in bu şekilde kayda aldığı ayet Kehf 18/86. Ayetin giriş kısmıdır.

⁴⁵⁹ Buraya kadarki tefsir eserleri dergi yazısında ve *Osmanlı Müelliflerinde* kayıtlıdır, bundan sonrakiler yalnızca *Osmanlı Müelliflerinde* kayıtlıdır. “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, “Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî”, 104- 105.; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/43-44.

⁴⁶⁰ Tâhir Bey'in bu şekilde kayda aldığı eserdeki ayet Ez-Zuhruf 43/33. ayetin giriş kısmıdır.

⁴⁶¹ el-Hadîd 57/4. Ayetin giriş kısmı.

⁴⁶² ez-Zuhruf 43/46. Ayetin Arapça giriş kısmını eser ismi olarak kaydetmiştir.

⁴⁶³ Tâhir Bey bu eseri de Hûd 1/9. Ayetin giriş kısmındaki Arapça kısmı ile kayda almıştır.

⁴⁶⁴ Mustafa Kara, “Abdullah Bosnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/87.

⁴⁶⁵ Tâhir Bey sure ve ayet numarasını adeti üzere vermez. Bu ayet el-Ahzâb 33/72. Ayetin giriş kısmıdır.

⁴⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “Şeyh Yâkub Afvî”, 175; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/202.

yirmi eser kayda almıştır. Bunlardan Fatıha tefsirinin 380 sayfa olup tasavvuf üzere olduğunu ve bu eseri Haydarabat'ta Gün şehrinde Emir Hasan Hanefi isminde bir zat tarafında basıldığını kaydeder.⁴⁶⁷ Molla Halil Siirdî'nin *Tebsiratü'l-kulûb fî kelâmi 'allâmi'l-guyûb* adlı eserini kayda alan Tâhir Bey, bu eser için dergi yazısında “muhtasar mûciz bir tefsiri nefisedir” açıklamasını yaptığına göre bu eseri incelemiş olmalıdır.⁴⁶⁸ DİA'da Tâhir Bey'in kayda aldığı *Tefsir-u âhiri ilâ sureti'l-Kehf* isimli eser kayıtlı değildir.⁴⁶⁹ Tâhir Bey, bu eserle ilgili dergi yazısında Kehf suresine kadar büyük bir tefsir olup tamamlamaya muvaffak olunamadığı bilgisini verir.⁴⁷⁰ Tâhir Bey, Mantîkî Mustafa Efendi'nin “*Tefsir-u* *إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ*” (İnnallahe ye'muru bi'l 'adli vel ihsân). isimli eseri Sultan 2. Mahmud'a sunduğu ve padişahın taltif ve takdirine mazhar olduğu bilgisini paylaşır.⁴⁷¹

2.2.1.14. Biyografi Çalışmalarında Geçen Dikkat Çekici Diğer Hususlar

İncelemede *Osmanlı Müellifleri*'nin sadeleştirilmiş bir çalışması kullanıldı. İncelenen bu eserin birinci cildinin basım yılı mevcut değildir.⁴⁷² İnceleme sonucu araştırmacıların kaynak olarak yalnızca bu eseri kullanmasının muhtemel hatalara mahal verebileceği kanaat edildi. Eserde ulema ismi yanlış,⁴⁷³ kütüphane ismi yanlış,⁴⁷⁴ devlet yönetici ismi yanlış,⁴⁷⁵ tefsir eserin sûre adı yanlış,⁴⁷⁶ eser ismi

⁴⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, “Sadreddin Konevî (Ebü'l-Meâlî Mevlânâ Eş-Şeyhu'l Kebîr Sadreddin Konevî)”, 167.

⁴⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, “Molla Halil Siirdî”, 377.

⁴⁶⁹ “bk.” Ömer Pakış, “Molla Halil Siirdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/250-251.

⁴⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, “Molla Halil Siirdî”, 378.

⁴⁷¹ Bursalı Mehmed Tâhir, “Mantîkî Mustafa Efendi”, 40; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/36.

⁴⁷² Birinci cildin baskı tarihinin bulunmamaktadır. Ahmet Yasin Tomakin, “Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/17 (Şubat 2017), 110.

⁴⁷³ Tâhir Bey, Abdullah Eyyûbî'nin yüksek ilimleri” Şeyhu'l İslam Hâmîdîzâde “den aldığını belirtir. Hâmîdîzâde ismi Osmanlı Müellifleri'nin sadeleştirme çalışmasında” Hamdîzâde “şeklinde yanlış yazılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, sad. İsmail Özen-A. Fikri Yavuz (İstanbul: Meral Yayınevi, Yayın yılı mevcut değil) 1/274. Mehmed Tâhir Bey, “Abdullah Eyyûbî”, 75; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/379.

⁴⁷⁴ Osmanlı Müellifleri eserinin sadeleştirme çalışmasında Şerhu Manzume-i Cezerî isimli eserin kütüphane yeri Vefa semtindeki Âkîf Efendi kütüphanesi olarak yanlış yazılmıştır. Doğrusu Âtîf Efendi olmalıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, (sadeleştirilmiş) *Osmanlı Müellifleri*, 1/392; Bursalı Mehmed Tâhir, “Muhammed bin Bedreddin Münşî”, 404; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/20.

⁴⁷⁵ Tâhir Bey, Kâfiyecî'nin Barsbay zamanında Kahireye gittiğini belirtip, Barsbay ismine bir dipnot düşüp:” Parsbey” yazmıştır. Ancak *Osmanlı Müelliflerinin* sadeleştirmesinde” Paris Bey” şeklinde yanlış kaydedilmiştir. Sadeleştirmede bu dipnotun yanlış okunduğu yahut yanlış basıldığı anlaşılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Kâfiyecî (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyecî)”, 24; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/4; Bursalı Mehmed Tâhir, (sadeleştirilmiş) *Osmanlı Müellifleri*, 1/378.

⁴⁷⁶ Tâhir Bey” Fâiz Halil Efendi” yazısında Halil Efendi'nin Yûnus suresi 90. Ayetini tefsir ettiği bir risalesini kayda almıştır. Tâhir Bey her iki çalışmasında da bu eserin Yûnus suresi olduğunu açıkça

yanlışı,⁴⁷⁷ biyografisi yazılan kişi ailelerinin isim yanlışı⁴⁷⁸ gibi birçok hatayla karşılaşıldı. Böyle önemli ve hacimli sayılabilecek bir eserin sadeleştirme çalışmasında bu tür hatalar normal karşılanabilir. Ancak bu alanda inceleme yapmak isteyen araştırmacıların kesinlikle Osmanlıca ilk baskıları kullanması gerekir.

Konu hakkında araştırma yapmak isteyen araştırmacıların Osmanlıca ilk baskıları kullanmaları da kimi zaman yeterli gelmeyebilir. Örneğin Tâhir Bey'in çalışmalarında ve DİA'da "Mehmed Emin Üsküdârî" maddesinde Aynî'ye ait *'İkdü'l-cümân* adlı eserin yirmi dört cilt olduğu bilgisi verilir.⁴⁷⁹ Ancak yine DİA'da "Bedreddin Aynî" maddesinde bu esere ilişkin açıklama kısmında eserin yirmi cildi bulunduğu bilgisi yer almaktadır.⁴⁸⁰ Yine Tâhir Bey bu konu ile ilgili *'İkdü'l-cümân* isimli eserin el yazması nüshasının otuz beş bin çeşit kitabın bulunduğu Yıldız Kütüphanesi'nde olduğu bilgisini verir.⁴⁸¹ Bu bilgiden o dönem Yıldız Kütüphanesi'ndeki kitap sayısı da öğrenilmektedir. Bu eser, DİA'da "*Risâletü's-sürûr ve'l-ferah fî vâlideyi'r-Resûl*" şeklinde kayda alınmıştır.⁴⁸² Eserin hangi isminin doğru olduğunu anlamak için eserin tekrar incelenmesi gerekmektedir.

Tâhir Bey'in biyografi çalışmalarında bizler için sunduğu önemli konulardan bir diğeri, biyografisini yazdığı kişilerin eser isimleri ve bu eserler hakkında kısa açıklamalar yapmasıdır.

Tâhir Bey'in çalışmasında dikkat çeken durumlardan bir diğeri, biyografisini yazdığı kişilerin hangi hocalardan hangi dersleri aldığını zaman zaman kayda

kayda almıştır. Ancak Osmanlı Müelliflerinin sadeleştirme çalışmasında sûre ismi A'raf olarak yanlış verilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, "Fâiz Halil Efendi", 120; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/265; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, sad. İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975), 3/286.

⁴⁷⁷ Yâkub Afvî'ye ait eser listesinde sadeleştirme *Osmanlı Müelliflerinde* "Len'ay-ı Nûraniyye" şeklinde kaydedilmiştir. Oysa eser ismi "*Lem'a-i Nûrâniyye*" olmalıdır. "bk." Mehmed Tâhir Bey, Sadeleştirilmiş *Osmanlı Müellifleri*, 1/229; a.mlf., "Şeyh Yâkub Afvî", 175; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/202.

⁴⁷⁸ Tâhir Bey Molla Halil Siirdî'nin babasını iki çalışmasında da "Molla Hüseyin" olarak kayda almıştır. Ancak sadeleştirme çalışmasında bu isim "Hasan" olarak yanlış yazılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, "Molla Halil Siirdî", 377; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/37; a.mlf., Sadeleştirilmiş *Osmanlı Müellifleri*, 1/409.

⁴⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mehmed Emîn Üsküdârî", 265; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/30; Kamuran Gökdağ, Mehmet Zahit Tiryaki, "Mehmed Emin Üsküdârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK 2./633.

⁴⁸⁰ Ali Osman Koçkuzu, "Bedreddin Aynî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/272.

⁴⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, "Mehmed Emîn Üsküdârî", 265; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 2/30.

⁴⁸² Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", 35/369.

almasıdır.⁴⁸³ Ayrıca Tâhir Bey, biyografisini kayda aldığı kişilerin bazen şiir,⁴⁸⁴ naat,⁴⁸⁵ gazel,⁴⁸⁶ beyit⁴⁸⁷ gibi çalışmalarından örnekler alarak yazısını sonlandırdığı görülmektedir.

2.2.2. Diğer Dergi Yazıları

Bu başlıkta Tâhir Bey'in biyografi dışında ele aldığı konulara ilişkin ulaşılabilen dergi yazıları incelenecektir. Farklı konular içeren bu yazılar sayesinde Tâhir Bey ve dönemi hakkında önemli bilgiler elde edilecektir.

2.2.2.1. Cihada Teşvik Yazıları

2.2.2.1.1. Menâkıb-ı Harbiye-i 'Osmâniyeden Bir Nebze

Bu bölümde *Sebîlürreşâd* dergisinde bulunan “*Menâkıb-ı Harbiye-i 'Osmâniyeden Bir Nebze*” başlıklı yazıya, derginin farklı sayılarında yeni kıssaların eklendiği görülecektir. Ulaşılabilen örneklerin verildiği çalışmada, farkı sayılarla okurla buluşan on yedi savaş kahramanlığı kıssası kısaca anlatılmıştır.

Tâhir Bey'in “*Menâkıb-ı Harbiye-i 'Osmâniyeden Bir Nebze*” başlıklı yazısını çalışan Ali Kozan- Ali Demirbaş, *Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in Menâkıb-ı Harb Risalesi* isimli çalışmalarında metni sadeleştirmeden Latin harfli

⁴⁸³ Bunlardan bazıları için verilen sayfalara bakılabilir. Mehmed Tâhir Bey, “Abdullah Eyyübî”, 75; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/379; a.mlf., “Yûsuf Zâde Abdullah Hilmi Efendi”, 49; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/364; a.mlf., “Âtûfi (Hayreddin Hızır bin Mahmûd bin Ömer Âtufti)”, 100; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/356.; a.mlf., “Abdullah Ahîskavî (Ebû Muhammed Abdullah Ziyaeddin Ahîskavî)”, 89; ”a.mlf” *Osmanlı Müellifleri*, 1/371; a.mlf., “Molla Halîl Siirdî”, *Sırât-ı Müstakîm* 5/127 (19 Safer 1329), 377;”a.mlf” “Fâiz Halil Efendi”, 119; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/264.

⁴⁸⁴ ” Felek ârâyiş-i endamı bî endam için saklar, Meta'-ı kâm hoş-fercamı bed-fercam için saklar.” Şeklinde başlayan altı mısralık Abdüllatif Efendiye ait güzel bir şiir paylaşılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Abdüllatif Râzî Efendi “, *İslâm Mecmuası* 2/21 (29 Kanun-u sâni Recep 1330),545; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 3/55.

⁴⁸⁵ ” Fezay-ı dergâhin Kân-ı atadır, ya Resûlellah Cenab-ı melce-i ehl-i recâdır, ya Resûlellah”. Bursalı Mehmed Tâhir, “Yûsuf Zâde Abdullah Hilmi Efendi”, 49; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/365.

⁴⁸⁶ Sivâsî'nin,” Vasil olmaz kimse Hakka cümleden dur olmadan Kenz açılmaz şol gönülden taki pürnur olmadan” Mûtû kable entemûtû”sırrına mazhar olan haşr-ü neşri nefhai sur olmadan” gazeli paylaşılmıştır. Bursalı Mehmet Tâhir, “Şemseddin Sivâsî Ebu's Senâ Şeyh Şemseddin Ahmed Sivâsî”, 464; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/96; a.mlf., “Şeyh Abdülehad en-Nûrî”, *Sırât-ı Müstakîm* 7/161 (12 Şevval 1329), 70; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/122.

⁴⁸⁷ Akşemseddin Hz. ne ait” Gördüm çü Hakkın veçhini aynel-yakîn ya Hû derim ki sofi lâ da dem vurur, ben her dem illâ Hû derim” şeklinde başlayan beyit paylaşılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Akşemseddin (Şeyh Mehmed Bin Hamza)”, 53; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, 1/13.

okunuşunu okuyucuya sunmuşlardır.⁴⁸⁸ Bu çalışmada dergideki ile bire bir olmayan ancak anlamı etkilemeyen kelime ve cümle farklılıkları mevcuttur.⁴⁸⁹

Tâhir Bey, *Sebîlürreşâd* dergisinin 217. sayısında geçen bu yazısında numara vererek ecdadın kahramanlıklarından kıssalar sunar. Bir numaralı kıssada Osman Gazi'nin İzmit'in fethi için Gazi Ali Bey'i Hereke Kalesi'nin fethine yollaması ve Gazi Ali Bey'in gösterdiği yiğitlik anlatılır.⁴⁹⁰ İki numaralı kıssada Timurtaş Paşa'nın Rum ilindeki kaleleri cesaretiyle alması ve Pirlepe Kalesi'nde bayrağı burca diktiği zaman söylediği söz kaydedilmiştir.⁴⁹¹ Üç numaralı kıssada Timurtaş Paşa'nın da yer aldığı askerin iffetine yönelik bir vaka anlatılmıştır.⁴⁹² Dört numaralı kıssada Yavuz Sultan Selim'in askeri cezalandırması, akabinde yaptığı mücadelenin din için olduğuna yönelik bir cümlesi paylaşılmıştır.⁴⁹³ Beş numaralı kıssada Fatih Sultan Mehmed'in ordugâhını Edirne'den İstanbul'a taşıırken söylediği nutuktan bir parça paylaşılmıştır. Altı numaralı kıssada Belgrad Savaşı'nda Fatih'in askeri cesaretlendirmesine yönelik sözleri ile yaşanan kısa bir olaya yer verilmiştir.⁴⁹⁴

Sebîlürreşâd dergisinin 218. sayısında aynı başlık, ana başlık halinde “‘Osmânî Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”, olup alt başlık ise “‘Padişah ve Serdarlarımız ‘Askere Nasıl *Kuvve-i M‘aneviyye Veriyorlardı?*”dır.⁴⁹⁵ Metin yedi numara ile başlamaktadır. Burada hangi savaş olduğu belirtilmeksizin Fatih Sultan Mehmed'in düşmana söylediği kısa bir söz paylaşılmıştır. Sekiz numarada asker için atın mı yoksa silahın mı öncelikli olduğu sorusuna cevap verilmiştir. Dokuz numarada Orhan Gazi'nin askerlerine yaptığı dini içerikli cesaret verici hitabeti paylaşılmıştır. On numarada Banaluka Kalesi'ne yardıma giden ismi verilmeyen bir komutanın kendilerinden on kat fazla olan düşmana karşı askerlerini cesaretlendiren dini içerikli konuşması aktarılmıştır. On bir numarada Kaniye Kalesi Muharabesi sırasında Tiryâki

⁴⁸⁸ Ali Kozan-Ali Demirbaş,” Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in Menâkıb-ı Harb Risalesi”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihîn Peşinde*, 5/9 (2013), 57-58-59.

⁴⁸⁹ Örneğin bizim incelediğimiz dergide” o mücahid-i zî şân iffet nişânı ise...” şeklinde iken metnin Latin harflerine aktarılan dergide” Şanlı, şanlı olduğu kadar da nefsine hâkim” cümlesi kullanılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir,” “Menâkıb-ı Harbiye-i ‘Osmâniyeden Bir Nebze”, *Sebîlürreşâd* 9/217 (21 Zilkade 1330), 165; Ali Kozan, Ali Demirbaş,” Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in Menâkıb-ı Harb Risalesi”, 58.

⁴⁹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, “Menâkıb-ı Harbiye-i ‘Osmâniyeden Bir Nebze”, 165.

⁴⁹¹ Burca ulaşmak için üzerine basmak zorunda olduğu şehitlerden yedisinin yakınları olduğu kaydedilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, “Menâkıb-ı Harbiye-i ‘Osmâniyeden Bir Nebze”, 165.

⁴⁹² Bursalı Mehmed Tâhir, “Menâkıb-ı Harbiye-i ‘Osmâniyeden Bir Nebze”, 165-166.

⁴⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, “Menâkıb-ı Harbiye-i ‘Osmâniyeden Bir Nebze”, 166.

⁴⁹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, “Menâkıb-ı Harbiye-i ‘Osmâniyeden Bir Nebze”, 165-166.

⁴⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmânî Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”, *Sebîlürreşâd* 9/218 (28 Zilkade 1330), 186-187.

Hasan Paşa'nın askeri cesaretlendirmek için yaptığı konuşması paylaşılmıştır.⁴⁹⁶ Konu ile ilgililer, Osmanlıca metnin Latin harfli okunuşunun verildiği Ali Kozan ve Ali Demirbaş'ın çalışmalarına bakılabilir.⁴⁹⁷

Sebîlürreşâd dergisinin 219. sayısında yine 218. sayı ile aynı başlık olan “‘Osmānî Menākıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze” başlığının kullanıldığı görülür. Bu başlık altında da yine farklı kahramanlık kıssaları anlatılır. Tâhir Bey'in bu yazısı müstakil olarak incelendiğinde on iki, on üç, on dört, on beş numaralara ayırmasından yazının öncesi olduğunu anlaşılmaktadır. On iki numarada Tâhir Bey, Mora Savaşı'nda düşman tabyalarını almak için askere yapılan bir cesaret konuşmasından bahseder. Tüfek ve tabancayı bırakıp mertçe düşmana hücum etmenin bu muhterem millete has bir haslet olduğunu belirtir. On üç numarada Kaniye Kalesi'nin muhasarası sırasında kalede esir bulunan Müslüman askerin cephanelik kapısını açık görüp içerdeki düşmana zaiyat vermek için kendini feda etmek uğruna üç bin düşman askeri öldürdüğü hikâyesi anlatılmıştır. On dört numarada Kaniye Kalesi'ni düşmanın teslim edeceği zaman Koca Sinan Paşa'yı esir istemesi, Türk kumandanın Sinan Paşa'yı rehin vermek istememesi ve Sinan Paşa'nın rehin olarak gitmek istemesi üzerine bir kıssa anlatılır. On beş numarada Tâhir Bey'in ifadesiyle “bugün Sırpsındığı (olarak) anılan mahalde”⁴⁹⁸ Meriç Nehri boyunda Gazi Hacı İlbey'in az bir askerle kalabalık bir orduyu hezimete uğrattığı kıssa anlatılmaktadır.

Sebîlürreşâd dergisinin 223. sayısında “‘Osmānlı Menākıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze” başlığıyla Tâhir Bey'in bir yazısı ile daha karşılaşılr. On altı numarası ile başlayan konuda Sinan Bey'in muhafaza ettiği Kordos Kalesi'nde yüz kadar askerle düşmana gösterdiği yiğitliği anlatılmaktadır. On yedi numarada Kanûnî'nin Rodos Kuşatması sırasında askerlerden bazılarını yaptığı öfkeli kısa konuşması ve askerlerin pişmanlık neticesindeki cesaretleri anlatılmaktadır.⁴⁹⁹

2.2.2.1.2. Feḍâil-i Cihād Hakkında Müellefat-ı ‘Osmāniyye

Tâhir Bey, cihadın herkesçe malum olan emir olup faziletlerinin herkesçe icmalen bilindiğini belirtir. Yazıda cihadın hangi durumlarda farz-ı ayn ve farz-ı

⁴⁹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmānî Menākıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”, 186-187.

⁴⁹⁷ Ali Kozan, Ali Demirbaş, “Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in Menākıb-ı Harb Risalesi”, 59-60-61.

⁴⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmānî Menākıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”, *Sebîlürreşâd* 9/219 (25 Zilhicce 1330), 202.

⁴⁹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmānî Menākıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”, *Sebîlürreşâd* 9/223 (29 Muharrem 1331), 267.

kifaye olduğu, sebep ve hikmetinin ne olduğu, cihattan geri kalmanın tesirlerinin neler olabileceği gibi sorular sorulur. Ancak bu soruların cevapları verilmemiştir. Bu durumdan yazının bahsi geçen nedenlerle kaleme alınmadığı anlaşılmaktadır.

Yazıda ayet ve hadislerle sonsuz derece yüceltilen cihadın din, vatan ve namusla bağlantılı olduğu ehli imanın bundan geri kalmasının asla onlara yakışmayacağı vurgulanmıştır. Tâhir Bey, Osmanlı eserleri hazinesinden faydalandığı vakit, Osmanlı ulemasının ilim ve fennin her kısmında neşir faaliyeti gösterdikleri gibi cihatla ilgili de pek çok eser bıraktıklarını şükranla gördüğünü belirtir. Bu eserlerin din kardeşlerince araştırılması ve mütalaa edilip istifade edilmesinin fikirlerin aydınlanmasına yardımcı olacağı düşüncesi ile cihada ilişkin eser müellif listesi paylaşır. Yirmi dört eser kayda alan Tâhir Bey, bunlar hakkında kısa açıklamalarda bulunur.⁵⁰⁰

2.2.2.1.3. ‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi

Tâhir Bey’in kaleme aldığı “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi” metninin yazılışı 15 Kasım 1912 tarihine denk gelir. Yazıda savaş üzerinden inanç eksikliği eleştirilmiştir. Tâhir Bey, bahsi geçen savaşın ne olduğunu belirtmeden “bu muharebe Müslümanlar için pek büyük bir felaket oldu...”⁵⁰¹ cümlesini kurar. Yazının devamından anlaşıldığı üzere bu savaş, Balkan Savaşı’dır. Tâhir Bey, bu yenilgi neticesinde birçok hakikatin anlaşıldığını belirtir. Metinde dönemin Avrupalılaşmaya çalışan mütefekkirlerden bir kısmının dini taassup olarak gördükleri ancak düşmanın din namına savaş ilan etmesi ve düşman ordularında bulunan papazların etkileri gibi din unsurlarını görünce ne kadar yanlışa düştüklerini anladıkları belirtilmiştir. Osmanlı ordusunu da ağır bir dille eleştiren Tâhir Bey, ordu için “bizim ordumuzun rûhu gâib olmuş, şîrâzesi bozulmuş”⁵⁰² cümlesini kullanır. Ordunun eskiden Allah yolunda şehitliği en büyük saadet saydığını “î-lâ-yı kelimetullah” için canını fedadan zerre kaçmadığını söyler.

Tâhir Bey’in açıklamalarından hem kendi görüşü hem de döneminde görülmeye başlanan görüşler hakkında fikir edinilmektedir. Tâhir Bey, birçok İslam milletini aynı sancak altında toplayan mukaddes bir gayenin olduğuna inanmaktadır.

⁵⁰⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, “Feḍâil-i Cihād Hakkında Müellefat-ı ‘Osmāniyye”, *Sebilürreşâd* 9/228 (15 Safer 1331), 347-348.

⁵⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, *Sebilürreşâd* 9/219 (25 Zilhicce 1330), 201.

⁵⁰² Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, 201.

Yazıda, Türk askerinin hiçbir zaman toprak kavgası nedir bilmediği ve gittikleri yeri Türkleştirme gibi gayede bulunmadığı belirtilir. Askerin savaşa “haydi Mehmed dînin müdâfa‘asına”⁵⁰³ şeklinde çağrıldığını kaydeden Tâhir Bey, askerinin hiçbir zaman toprak kavgasına çağrılmadığını ve hiçbir zaman ona “haydi ey Türk oğlu Türk”⁵⁰⁴ denmediğini söyler. İslamcılık anlayışının etki büyüklüğünü gösteren bu duruma mukabil o dönemde yeni bir anlayışın filizlendiği hissedilir. Tâhir Bey tarafından sıklıkla eleştirilen bu anlayış, daha sonra Milliyetçilik akımı olarak isimlendirilecektir. Tâhir Bey’in milliyetçilik anlayışı yerine ümmetçilik anlayışını müdafaa etmesi, dönemin toplumsal ve siyasi gerekliliğinin bir sonucu olabilir. Ancak kaynaklara nazaran Tâhir Bey’i İslamcı ya da milliyetçi olarak adlandırmak zor olabilir. Nitekim büyük şairimiz Mehmed Akif’in dahi İslamcı mı yoksa milliyetçi mi olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır.⁵⁰⁵

Tâhir Bey’in yazısında geçen “Cenâb- Hakk’a binlerce şükür ki mütefekkirîn ile efrâd-ı ümmet arasında açılan hafreye (çukura) millet bütün bütüne gömülmeden bu hakikat anlaşıldı”⁵⁰⁶ cümlesi dikkat çekicidir. Yine devamında ordunun düzelmeye başladığından bahsetmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla dönemin aydınları ve geleneksel anlayışı devam ettiren halk arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Bu da ümmetçilik anlayışından milliyetçilik anlayışına geçiş ve bunun ordudaki yansımalarından kaynaklı olmalıdır.

Tâhir Bey, “Koşkoca bir Türk imparatorluğu, dünkü balkan hükümetlerine hiç mağlub olur mu?”⁵⁰⁷ diyerek hayal kırıklığını ve buna sebep olan durumları izah eder. Allah’ın unutulup çokluğa ve imparatorluğa güvenilmesi ile Allah’ın mağlubiyet acısını tattırdığını ifade eder. Yine bu mağlubiyetten sonra gazetelerin önceden hiç kullanmadığı “Allah’ın yardımı” ve “inşallah” sözlerinin kullanılmaya başladığını yazısında belirtir.⁵⁰⁸ Anlaşılan Balkan Savaşları’nda Balkan Devletleri küçük görülmüş kadim gelenekle süregelen dini değerlerden uzaklaşmıştır. Tâhir Bey, yenilgiyi özellikle İslam kültür ve değerlerinden uzaklaşma ile milliyetçilik akımının

⁵⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, 201.

⁵⁰⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, 201.

⁵⁰⁵ Zeynep Durdudiler, “*Mehmed Akif Ersoy’un Milliyetçilik Anlayışı*” (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 72-73.

⁵⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, 201.

⁵⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, 201.

⁵⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, “‘Osmanlı Ordusunun Kuvve-i Ma‘neviyesi”, 201.

olumsuz etkilerine bağlamaktadır. Tâhir Bey, yazıyı burada sonlandırarak aynı dergide yeni bir başlık açar ve başka bir konuya geçer.

2.2.2.2. Çeşitli İmi Yazıları

2.2.2.2.1. Şan‘at-ı Hâf

Tâhir Bey, “Şan‘at-ı Hâf” başlıklı yazısına “hutût-u islâmiyye müntesiplerinden Hâlid Beyefendiye”⁵⁰⁹ şeklinde hitap ile başlamıştır. Yazıda İslam sanatlarının önemli bir şubesi olarak bahsedilen bazı hattatları ve eserlerini kayda alarak bu eserlerin matbu olanlarını ve olmayanlarını belirtmiştir. Ayrıca hat sanatına ilişkin İbn Haldun’un *Mukaddimesinde* ve Râgıb el-İsfahânî’nin *Muhâdarât al-udeba* isimli eserlerin ilgili bölümleri konuya ilişkin referans olarak gösterilmiştir. Hat sanatının temellerine ilişkin eserler kayda alan Tâhir Bey, Kütüphane-i Umumi’de hat sanatıyla ilgili on yedi kıymetli risale olduğunu belirtip bunları tek tek kayda almıştır.⁵¹⁰ Tâhir Bey, maddi ve manevi kıymete haiz bu kişilerin sanata getirdikleri eşsizliği, yenilikleri ve yaşam ile eserlerinin bilinmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca bu işin kendisi için bir zorunluluk olduğunu belirterek yüklediği vazife bilincini de gösterir.

Tâhir Bey, “Sanat-ı Hat” yazısında, hat sanatına ilginin azalması ve bunun sonucu olarak hattat sayısında görülen azalmadan yakınmış, bu durumun düzelmemesi durumunda elde bulunun hat levhalarını dahi tamir edecek kimsenin kalmayacağını belirtmiştir. Yazının devamında Tâhir Bey, Avrupa müzelerini gezen Osmanlıların, orada hat sanatına ilişkili saydığı pek çok ismin⁵¹¹ eserlerinin nasıl muhafaza edildiklerini gördüklerini belirtir. Avrupalıların hassas ve tecrübe gerektiren hat sanatına karşı yabancı olmalarına rağmen bu kadar takdir ve kıymet gösteriyorken bizlerin uyanması gerektiğini ifade eder ve yazısını sonlandırır.⁵¹²

Bundan yüz küsur yıl önce sanata bu kadar önem veren ve bu konunun ne kadar önemli olduğunu ifade etmeye çalışan Tâhir Bey’in ne kadar büyük mütefekkir

⁵⁰⁹ Hattat Ali Efendi’nin *Menâkıb-ı hünerverân*, Tokâd-i Ahmed Derviş Efendi *Arâisü’l-hat*, Nefeszâde İbrahim Efendi *Gülzâr-ı savâb*, Suyolcuzâde Necib Efendi *Devhatü’l-küttâb* vd. Pek çok eser kayda alınmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Şan‘at-ı Hâf”, *Sebilürreşâd* 8/192 (22 Cemâziyelevvel 1330), 184-185.

⁵¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, “Sanat-ı Hat”, *Sebilürreşâd* 8/192 (22 Cemâziyelevvel 1330), 185.

⁵¹¹ İslam coğrafyasından başka isimlerde sayan Tâhir Bey Osmanlıdan Şeyh Hamdullah, Karahisârî, Damat Şükrullah, Hasan Üsküdârî, Derviş Ali, Halid Erzurûmî vd. İsimlerin eserlerinin Avrupa müzelerinde sergilendiğini belirtir. Bursalı Mehmed Tâhir, “Şan‘at-ı Hâf”, 185.

⁵¹² Bursalı Mehmed Tâhir, “Şan‘at-ı Hâf”, 185.

olduğu yazısındaki cümlelerinden anlaşılmaktadır. Kayda aldığı eserler araştırmacılar için paha biçilmez birer hazinedir. Kendisi biyografisini yazdığı kişilere zaman zaman Allah'tan rahmet dilemektedir. Aynısını bizde kendisine yaparak Allah'tan kendisine bol rahmet diliyoruz.

2.2.2.2.2. Şırât-ı Müstaķîm Cerîde-i İslamiyyesine

Tâhir Bey, “*Şırât-ı Müstaķîm Cerîde-i İslamiyyesine*” başlıklı yazısına Antep ulemasından İbrahim Nazif Efendi'nin gönderdiği mektubu okuduğunu belirterek başlar (Bu mektup dergi yazısı kanalıyla ulaşmış olmalıdır). Tâhir Bey cevaben: Ulemadan Saçaklızâde'nin mezarının Maraş'ta gösterilmesinin yanlışlık olduğunu Saçaklızâde'nin mezarının Antep'te olduğunu belirtir. Tibyân tefsir müellifi Mehmed Efendi'nin de Antepli olduğunun doğru olduğunu belirtir (Muhtemelen Tibyân tefsiri müellifinin Antepli olup olmadığına ilişkin mektupta bir soru olmalıdır ancak Tâhir Bey bunu açıklamaz). Tâhir Bey, Antep ulemasından bazı isimler zikreder.⁵¹³ Antep'in faziletli membası olduğunu belirtir.

Yazıda ilgi çekici bazı hususlar vardır. Örneğin yazıda geçen “... vesaire mişüllü fü dālânın teracüm-ü ahvâli bemennehül kerîm derdest tab' olan ‘*Osmanlı Erbâb-ı Kemâl ve Ma'ârifî*’ ismindeki külliyyat-ı ‘âciziyede tafsilâtı lazimesiyle yazıldığı sırada...”⁵¹⁴ ibaresinden DİA'da da bahsedilen *Osmanlı Müellifleri* eserinin ilk önce *Osmanlı Erbâb-ı Kemâl ve Ma'ârifî* ismiyle düşünüldüğü bilgisi doğrulanmaktadır.⁵¹⁵

Tâhir Bey, *Osmanlı Erbâb-ı Kemâl ve Ma'ârifî* adlı çalışmada İsmi verdiğini Antepli âlimlerin tafsilatlı şekilde yer aldığını ve *Tibyân Tefsiri* müellifi Mehmed Efendi'nin Antep'te yetiştiği bilgisinin bu eserde var olduğunu açıklar.⁵¹⁶ O dönemin imkânları düşünüldüğünde ulema arasında dergi ve gazete yazıları kanalıyla ilmi meselelerin karşılıklı değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca bu sayede okuyucu kitlesinin de bu ilmi faaliyetten istifade etmesi dikkat çekicidir.

⁵¹³ Yazısındaki isimler: Aynî, Hoca Necîb, Mütercim Âsım, Hoca Münîb'tir. Bursalı Mehmed Tâhir, “*Şırât-ı Müstaķîm Cerîde-i İslamiyyesine*”, *Şırât-ı Müstaķîm* 6/134 (28 Rebûlevvel 1329), 64.

⁵¹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, “*Şırât-ı Müstaķîm Cerîde-i İslamiyyesine*”, 64.

⁵¹⁵ Ömer Faruk Akün, “Bursalı Mehmed Tâhir”, 6/458.

⁵¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “*Şırât-ı Müstaķîm Cerîde-i İslamiyyesine*”), 64.

2.2.2.2.3. Nisâiyyâta Ait Eserler

Tâhir Bey, “*Nisâiyyâta Ait Eserler*” isimli yazısında kendisine kadınlara ait eser ve müelliflerin bulunup bulunmadığının sorulduğunu yazar. Bu yazıda başta Kur’an olmak üzere hadis ve tefsir kitaplarında geçen kadınlık ve analığın üstünlüğü, şerefi önemle belirtilir. Yine Veda Hutbesi’nin sonunda bulunan kadınlara ait haklardan bahsedilen yazıda İslam’da “Rical/erkeklere- kemale” eğitim vermiş kadınların bulunduğu bahseder. Toplumsal edep anlayışından kaynaklı daha önceleri kadınlara ait tasniflerin yapılmasının akla gelmediğini belirten Tâhir Bey, cehalet ve istibdat ile kadınlarla ilgili konuların gündeme gelmeye başladığına belirtir. Kendisinin bu konuda bir cetvel hazırladığını ancak özel bir cetvel olmadığını belirten Tâhir Bey, bu cetvelin faydalı olacağını söyler. Bu eserlerden faydalanılmadığı takdirde “meydana getireceğimiz eserler pek yavan olur” diyen Tâhir Bey, “İsan, kitapların esâmîsi, müelliflerin esâmîsi, mülâhazât”⁵¹⁷ başlıklarıyla bir cetvel sunmuştur. Cetvelde 9 Türkçe, 13 Arapça, 2 Farsça esere yer verilmiştir.

2.2.2.2.4. Hayâl- Karagöz

Tâhir Bey, “*Hayâl- Karagöz*” yazısında Karagöz oyunu hakkında kısaca bilgi verir. Oyunu icat edenin Şeyh Küşterî olduğunu belirtip bu isme bir dipnot düşer ve türbesinde yazılı bulunan ifadeyi kayda alır. Bununla birlikte Tâhir Bey, Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinin birinci cildinin 654. sahifesini referans göstererek bu oyuna ilişkin bazı bilgiler paylaşır. Yazıda, Şa’rânî’nin *el-Yevâkîf ve’l-cevâhir* isimli eserin *Fütûhât-ı Mekkiyye* 317. faslında bulunan bahisten hareketle bu oyunun “sitâre” ismiyle oynandığı söylenmiştir. Tâhir Bey, Karagöz’ün mezarını da paylaşmayı ihmal etmez.⁵¹⁸ Mezar üstünü kayda alıp yazıyı paylaşmayı ihmal etmediğine göre bu mezarı ziyaret etmiş olduğu sonucuna ulaşmak doğaldır.⁵¹⁹ Tâhir Bey’in “*Hayâl- Karagöz*” yazısı Nazlı Miraç Ümit’in *Türk Basınında Karagöz Tarihi* çalışmasında kullanılmıştır.⁵²⁰ Bu çalışmada Tâhir Bey’in yazısının büyük çoğunluğu Osmanlıca okunuşu ile Latin harflerine aktarılmıştır. Yine bu çalışmada Tâhir Bey’in

⁵¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, “Nisâiyyâta Ait Eserler”, *İslam Mecmuası* 1/5 (27 Mart 1330), 139-140-141.

⁵¹⁸ Bursa da nazım-ı mevlid nebevi meşhur Süleyman Dede merhumun yakınında ve Çekirge’ye giden yolun sağ cihetinde görülmektedir.

⁵¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, “Hayâl- Karagöz”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/17 (23 Zilkade 1326), 266.

⁵²⁰ Nazlı Miraç Ümit, “Türk Basınında Karagöz Tarihi ’1900-1930’ History Of Karagoz In Turkish Press ’1900-1930’ (Osmanlıcadan Çeviri/ Translation From Ottoman Turkish)”, *Art-Sanat Dergisi* /5 (Ocak 2016), 189-190-191.

Arapça olarak kayda aldığı bir kısım, Türkçeye çevrilmemiş Arapça orijinal haliyle verilmiştir.⁵²¹ Nazlı Ümit'in bu yazısında bizim çalıştığımız dergi nüshasının verdiği bilgiye uymayan bir de kayıt vardır.⁵²²

2.2.2.2.5. Eski ve Yeni Ahlāk Kitāblarımız

Tâhir Bey, “*Eski ve Yeni Ahlāk Kitāblarımız*” başlığı altında Osmanlı ulehasının diğer ilimlerde olduğu gibi ahlak ilminde de eser meydana getirirken çok çaba sarf ettiği belirtmiştir. Yazısında hikmetli sözleri ile kıymetli fiilleri olan Osmanlı ulehasının başarı ve hidayeti insanlığın mutluluk yolu olan, en mükemmel insan, Hz. Peygamber'in sözlerine ve fiillerine uyarak elde ettiklerini söyler. Hz. Peygamber'in “ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim” hadisine dikkat çeker. Yine yazıda Beyrut ulehasından Ahmed Bedran Efendi'nin “kırk ahlak hadisini” şerh ettiği eser ile Ahmed Ataullah Efendi'nin tercüme ettiği *el İşrak fî mekârimi ahlāk* ismindeki eserin ahlak eserleri arasında kıymetli olduğu vurgulanır. Eserde ahlakın önemine ilişkin kısa açıklama yapıldıktan sonra on beş adet ahlakla ilgili hadisin önce Arapça, sonra kısaca Türkçe tercümesi yapılmıştır. Bu hadislerde İslam'ın güzel ahlak üzerine kurulduğu ve güzel ahlakın İslam'da güneş gibi gösterildiği de belirtilmiştir. Tâhir Bey, yazısının sonunda on altı ahlak eseri kayda almış bu eserler hakkında kısa ama kıymetli açıklamalarda bulunmuştur. Tâhir Bey, yazının devamı olduğunu belirterek çalışmasını sonlandırmıştır.⁵²³ Bu çalışmasıyla ilgilenenler Sadettin Özdemir'in Osmanlıca okuyamayanların dahi istifade edebileceği sadeleştirilmiş çalışmasından yararlanabilir.⁵²⁴

Tâhir Bey, Osmanlı ulehasında görebildiği seçkin ahlak kitaplarını, “Fransızların bibliyografi dedikleri”⁵²⁵ ilmi kitapların durum kaidesine göre naklettiğini belirtir. Bu ifadeden anlaşılıyor ki Tâhir Bey, modern bibliyografiyi

⁵²¹ Molla Fenâri'nin fetvasından çıkarılan kısım olduğu gibi verilmiş tercümesi yapılmamıştır. Nazlı Miraç Ümit, “Türk Basınında Karagöz Tarihi '1900-1930' History Of Karagoz In Turkish Press '1900-1930' (Osmanlıcadan Çeviri/ Translation From Ottoman Turkish)”, 189.

⁵²² Şeyh Küşteri'nin türbesindeki tarih 802 olarak verilmiştir. Oysa Tâhir Bey'in bizim incelediğimiz çalışmasında bu tarih 803 tür. Nazlı Miraç Ümit, “Türk Basınında Karagöz Tarihi '1900-1930' History Of Karagoz In Turkish Press '1900-1930' (Osmanlıcadan Çeviri/ Translation From Ottoman Turkish)”, 189; Bursalı Mehmed Tâhir, “Hayal-Karagöz”, 266.

⁵²³ Bursalı Mehmed Tâhir, “Eski ve Yeni Ahlak Kitaplarımız”, 202- 203.

⁵²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, “Ahlāk Kitaplarımız”, sad. Sadettin Özdemir, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1/22 (2009), 161-166.

⁵²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “Eski ve Yeni Ahlāk Kitāblarımız”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/13 (24 Şevval 1326), 201-202.

bilmekte ve onun kaidesine göre yazılar hazırlamaktadır.⁵²⁶ Tâhir Bey, bu eserlerden istifade ederek okullarda ahlak dersi veren hocaların farklı derecelerde ahlak kitabı yazabileceklerini belirtir.

Tâhir Bey'in yazmış olduğu “*Eski ve Yeni Ahlâk Kitâblarımız*” başlıklı başka bir dergi yazısı bulunmaktadır. Bu yazıdan önceki yazılara ilgili konuya ilişkin kayıtların olduğu ve bu yazının son olduğu anlaşılmaktadır. Maalesef diğer ilgili yazılara ulaşamamıştır. Yazıda doksan sekizden başlanıp yüz bir dâhil bazı ahlak eserleri kayda alınıp kısaca açıklama yapılmıştır.⁵²⁷ Devamında “*zamanımız erbâb-ı me‘ârîfi taraflarından ahlâka dâir yazılan matbu‘ âsâr*” başlığıyla doksan dört eser ve müellifi kayda alınmıştır.⁵²⁸

2.2.2.3. Eleştirel Yazıları

2.2.2.3.1. Tefrikanın Şonı Memâddır

Tâhir Bey, “*Tefrikanın Şonı Memâddır*” yazısında ümmetin fırkalara bölünüp birbirlerine düşman kesildiklerini anlatmıştır. Ayrıca milletin ihtirasa düştüğü ve pek fazla azgınlaştığı yangın, hastalık ve depremlerin onlara ders olmadığı belirtilmiştir. Tâhir Bey, halkın birbirine bakışını “Falanı falan yerde görmektense gavuru orada görmeye razıyım.” cümlesi ile ifade eder. Bütün bunların Gayretullah’a dokunduğunu belirten Tâhir Bey, milletin umumi bir cezayı hak ettiğini söyler. Sonrasında Allah’ın milletin kendisini toparlaması için verdiği ceza neticesinde olanları şu cümle ile ifade eder: “Allah da öyle bir bela verdi ki ne fırka kaldı ne ihtiras ne meclis kaldı ne kulüp.” Tâhir Bey yazısının sonunda “وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ”⁵²⁹ ayetinin verilen kısmını paylaşp hakikatin tecelli ettiğini belirtir ve şu açıklamayı yapar: “nez‘i, çekişmeyi bırakınız zira sonra şevketiniz gider, rüzgârınız esmez olur.” Bundan başka daha pek çok hakikatin olduğunu belirten Tâhir Bey, sırası gelince onları da yazacağını söyler. Hilafeti ve dini daha başka musibetlerden koruması için Allah’a

⁵²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, “Eski ve Yeni Ahlâk Kitâblarımız”, 202.

⁵²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, “Eski ve Yeni Ahlâk Kitâblarımız”, *Sırât-ı Müstakîm* 1/22 (28 Zilhicce 1326), 346.

⁵²⁸ *Melzemetü’l ahlâk* eseriyle başlayan liste *Mikyâsü’l ahlâk* eseriyle son bulur. Tercüme olan eserlerin mütercimleri de kayda alınmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, “Eski ve Yeni Ahlak Kitaplarımız”, 346-347.

⁵²⁹ Tâhir Bey sure ve ayet numarası belirtmeden ayetin yalnızca bu kısmını paylaşır. El-Enfâl 8/46. Ayetin meali “birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden kayırırsınız” şeklindedir.

niyazda bulunur ve af dileyerek yazısını sonlandırır.⁵³⁰ Aynı dergide yeni bir başlık açarak başka bir konuya geçer.

2.2.2.3.2. Ahkām-ı Kur’āniyenin İfāsı İçün ‘Ulema Da‘vetnāme-i Resmî Bekliyor!

Tâhir Bey, “*Ahkām-ı Kur’āniyenin İfāsı İçün ‘Ulema Da‘vetnāme-i Resmî Bekliyor!*” başlıklı yazısında, Müslümanların kendilerine verilen toplumsal yahut bireysel görevleri yapmakta hiç aceleci davranmadıklarını garip bir haleti ruhiye olarak değerlendirir ve eleştirir. Bu halet-i ruhiyenin avam tabakayla sınırlı olmayıp örnek teşkil edecek din adamlarının da aynı durumda olduğunu şu sözler ile ifade eder: “Ümmetin rehberi olacak zevāt bile ifāyı vazife hūşūşunda tebliğ-i resmi bekliyor.”⁵³¹ Tâhir Bey Müslümanların çalışmadığını, ataleti bırakmadığını, miskinlik ve zilletle mahvolup gittiğini anlatır. Bu tembelliğin gitgide artarak dini vazifeleri yerine getirmede bile resmi davet beklendiğini söyler. Bunun ne dereceye vardığını belli etmek için “zannederim minarelerde müezzin davet etmese namazı bile eda da kendimizi mazur göreceğiz” ifadesini kullanır. Tâhir Bey, Müslüman âlemi bu haldeyken düşmanın sınırı geçtiğini, İslam memleketlerini yakıp harap ettiğini, binlerce masumu öldürdüğünü, yapmadıkları kötülük kalmadığını, mabetlerin kapılarından hilali indirip haç taktığını, minarelerden ezanı kestiğini ve artık çan seslerinin duyulduğunu, Haçlı ordusunun bunlarla da yetinmeyip hilafeti kaldırmak için hilafet merkezine yürüdüğünü ifade eder. Yazının ayrıntılarında Haçlıların Peygamber’in emanetini mahvedip Kur’anları yakmak için canavar gibi saldırıp Daru'l Hilafet’in (İstanbul’un) kapısına dayandığını söyler. Buna rağmen ulemanın cihat meydanına çağrı yapmak için davetname-i resmi beklediğini belirterek sitemkâr bir eleştiride bulunur.⁵³² Tâhir Bey’in bunca çekilen sıkıntıya rağmen ulema sınıfının halka cihat çağrısı yapmada tembel davrandığı yönündeki sitemkâr ifadelerinin abartılı olup olmadığı tarihçilerin konusudur. Ancak anlaşılan o ki bu yazı kanalıyla ilmi sınıfı eleştirilmekte ve kendilerine bazı vazifelerin düştüğü ilan edilmektedir.

⁵³⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, “*Tefrikanın Şonı Memâddır*”, *Sebilürreşâd* 9/219 (25 Zilhicce 1330), 201-202.

⁵³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, “*Ahkām-ı Kur’āniyenin İfāsı İçün ‘Ulema Da‘vetnāme-i Resmî Bekliyor!*”, *Sebilürreşâd* 9/219 (25 Zilhicce 1330), 200.

⁵³² Bursalı Mehmed Tâhir, “*Ahkām-ı Kur’āniyenin İfāsı İçün ‘Ulema Da‘vetnāme-i Resmî Bekliyor!*”, 201.

Tâhir Bey, Kur'an'da açıkça cihada çağıran ferman bulunmasına ve cihadın farz olmasına rağmen hiç kimsenin resmi tebligat olmadan kendini bu ilahi fermana muhatap saymadığını söyler ve şöyle seslenir:

“Ey ‘ulemayı dîn, söyleyiniz, ahkâm-ı şerî‘at böyle mi? Siz ki şerî‘at-ı ilâhiye yi hiçbir levme-i lâîmeden havf itmeyerek harfîyyen ümmete tebliğ ile memursunuz. Ne içün etmiyür? Neden meydân-ı cihâda azîmet içün da‘vetnâme-i resmî bekliyorsunuz? Daha düşman gelmeden mi Kur‘ân‘ın hükmi kalkacak...”⁵³³

Tâhir Bey'in bu yazısında dönem yönetimine bakışı da anlaşılmaktadır. Çünkü o hükümetin cihat çağrısı yapmama nedeninin siyasi sebeplerden dolayı olabileceği ve bu durumun mazur görülebileceğini açıkça belirtir. Ulemaya ise yazısında şu soruyu sorar:

“Siz vazîfe-i diniyenizi takdîr iderek daha harb başlar başlamaz ‘umûmunuz birden meydan-ı cihâda dökülerek, başlarınızda Kur‘ân ellerinizde livayı tevhîd, tekbirlerle orduyu İslamiye teşci‘ edecek kelimetullahı ‘alâ edecek değil mi idiniz?”⁵³⁴

Tâhir Bey, hükümetin siyasi mahzurlardan dolayı cihat çağrısını yapmadığını ancak ulemanın bunu yapsa hükümetin onları bu işten menetmeyeceği aksine onlara müteşekkik kalacağını belirtir. Bu yazıdan anlaşılan Osmanlı idarecileri cihat çağrısı yapacak siyasi pozisyonda değillerdir. Günümüzde Osmanlı Devleti'ni eleştirenler için de o dönemde yaşayan canlı bir tanıdığın müşahedesi burada önem arz etmektedir. Tabii Tâhir Bey'in yüksek perdeden bu söylemi, onun ulemaya karşı tutumunu da göstermektedir. Ayrıca o dönem dinin halk üzerinde ne kadar güçlü olduğu ve içinde bulunulan buhrandan kurtulmak için dini argümanların kullanılmak istenmesi de dönemi araştıranlar için önemli bir veridir. Yazıdan açıkça görüldüğü üzere dini argümanlar içinde en başta Kur'an gelmektedir. Kur'an'ın yaptırım müeyyidesinden faydalanılmak istenmesi, Kur'an'ın halk arasındaki saygınlığını ve yaptırım gücünü açıkça göstermektedir.

Tâhir Bey ulemanın toplumsal vazifesini yapmadığını ve dini farizayı yerine getirmediğini kaydetmiştir. Bu nedenle ulemanın Allah katında şiddetli bir mesuliyele düşeceklerini, ümmetin nazarında ise hiçbir haysiyet ve hürmetlerinin

⁵³³ Bursalı Mehmed Tâhir, “Ahkâm-ı Kur‘âniyenin Îfâsı İçün ‘Ulema Da‘vetnâme-i Resmî Bekliyor!”, 201.

⁵³⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, “Ahkâm-ı Kur‘âniyenin Îfâsı İçün ‘Ulema Da‘vetnâme-i Resmî Bekliyor!”, 201.

kalmayacağını açıkça yazmıştır. Yine son cümlesinde ulemanın cihat çağrısı yapmaları için henüz vakit olduğunu ve hatalarını telafi edebileceklerini belirtir.⁵³⁵ Yazı burada sonlanır ve aynı dergide yeni bir başlık açılarak başka bir konuya geçilir.

2.2.3. Bursalı Mehmed Tâhir'in Kitap ve Risaleleri

2.2.3.1. *Türklerin Ulum ve Fünûna Hizmetleri*

Tâhir Bey'in *Türklerin Ulum ve Fünûna Hizmetleri* eseri, ilk baskısında “Manastır askeri rüştiyesi coğrafya muallimi Bursalı Mehmed Tâhir Bin Rıfat”⁵³⁶ şeklinde kayıtlı olup matbaa ve neşir, İkdâm gazetesini sahibi Ahmed Cevdet'tir. Eserin iki farklı zamanda basılmış nüshası mevcuttur. İkinci incelediğimiz nüsha, ilk nüshadan yaklaşık on üç yıl sonra Türk Derneği tarafından yapılan ikinci baskıdır. Türk Derneğinin baskısında eserin mukaddimesinden önce kaynakça mevcuttur. Eserin H 1314 olan ilk baskısında kaynakça mevcut değildir. Türk Derneğinin yaptığı ikinci baskıda bulunan kaynakçada on üç eser, müellifi ile verilmiş ve eserlerin hangi dilde olduğu belirtilmiştir.⁵³⁷

Tâhir Bey, kitabının mukaddimesinde maksadının mufassal Türk tarihi yazmak olmadığını açıkça belirtir. Amacının bu millettten yetişen ilim adamlarının bazı kindar kişilerin zannettiği gibi Türklerin yalnızca kaba bir akıncı olduğu iddiasını reddetmek olduğunu söyler. Kendi döneminde Avrupalı şarkiyatçıların Türk edebiyatı ve uleması hakkında yaptığı çalışmaların ve görüşlerinin Tâhir Bey'in tezini desteklediğini belirtir.⁵³⁸

Eserde özellikle Gazneli ve Selçukluların dini ve fenni ilimlerin çoğunu Arapça, edebi ilimleri ise Farsça yazmaları nedeniyle İslam medeniyetini yazan Batılıların bu noktaya dikkat etmeyerek Türk ulemasını Arap ve Acemlerle karıştırdıkları belirtilmiştir. İslam medeniyetine Türkçe neşir ve hizmeti olan ulemanın üçte birinin Türk olduğunu ifade edilen eserde tefsir, hadis, tasavvuf, fıkıh,

⁵³⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, “Ahkâm-ı Kur'âniyenin İfâsı İçün 'Ulema Da 'vetnâme-i Resmî Bekliyor!”, 201.

⁵³⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314).

⁵³⁷ Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünûn* (Arapça), Abdurrahman Eşref Efendi *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem* (Türkçe), Hoca Fehîm *Tezkire-i Devletşah ve Sefinetü's-suara* (Türkçe), Sâm Mirza *Tuhfetu's Sâmî* (Farsça), Ahmed Rıfat Efendi *Lugât-i târîhiyye ve coğrâfiyye* (Türkçe), Mevlânâ Câmî-Lâm'i *Tercüme-i nefhâtu'l enis* (Türkçe), Ahmed Harezî *Tabakâtü'l-etibbâ* (Arapça), Ali Şîr Nevâî *Mecâlisü'n-Nefâis* (Türkçe), Hidâyet Riyâzü'l-Ârifin (Farsça), Âzer *Ateşgede* (Farsça), Kütübî *Fevâtül Vefeyât* (Arapça), İbn Hallikân *Vefeyât* (Arapça), Sami Bey *Kâmûsü'l-a'lâm* (Türkçe). Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327).

⁵³⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 3.

kelam alanlarında eser veren ulemanın yarısının Türk olduğu ve bunun memleketlerinden anlaşılabileceği belirtilmiştir. Tâhir Bey, yararlandığı kaynaklarda gördüğü isimlerden belki ikisinin Arap ve Acem olabileceğini bu kişilerin de Türk devletlerinde uzun süre hizmet vermeleri nedeniyle Türkleştiğini ifade eder.⁵³⁹ Yine Horasan ve Azerbaycan'ın çoğunun Türk olduğu bilgisinin doğru olduğu bu coğrafyada yetişen ulemanın Türk yahut Türkleşmiş olacağı bilgisine yer verir. Ayrıca Gazzâlî, Teftâzânî, Seyyid Şerîf, Cürcânî, Nasîrüddin Tûsî, Mevlânâ Câm'î, İmâmü'l Haremeyn gibi isimlerin Türk olduğu iddiasının güç olmasına rağmen Türk devletlerinin himayesinde yetiştiklerinin aşikâr olduğu belirtilir.⁵⁴⁰

Türk Derneği tarafından ikinci baskısı yapılan mukaddimeye ilk baskısında olmayan bir dipnot eklenmiştir.⁵⁴¹ Ayrıca ilk baskının mukaddimesinin sonuna düşülen dipnotta “Osmanlı Türkleri içinden çıkan birçok ulema ve hükemâ ayrıca yazılacaktır”⁵⁴² ifadesi bulunur. Yine Türk Derneğinin yaptığı baskıda “*Osmanlı Erbab-ı Kemal ve Maarifi*” adıyla üç cilt halinde *Osmanlı Müellifleri*'nin hazırlandığı bilgisi mevcuttur.⁵⁴³

Tâhir Bey, çalışmasını bazı fasıllara ayırarak ulemadan Türk olanları kayda almıştır. Anlam kargaşası olmaması adına Tâhir Bey'in fasıllara ayırdığı gibi bu çalışmada da aynı başlıklar kullanılarak bölümlere ayrılmıştır.

2.2.3.1.1. Türklerden Yetişen Urefâ ve Meşâyih-i Muhakkikînden Bazıları

Eserde ilk başlık “*Türklerden yetişen urefâ ve meşâyih-i muhakkikînden bazıları*” şeklindedir. Tâhir Bey, bu başlıkta otuz iki ünlü mutasavvıfı yirmi altı numara altında kayda almıştır.⁵⁴⁴ Yirmi iki numaraya yedi zât birden kaydetmiştir.⁵⁴⁵

⁵³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 4.

⁵⁴⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 5-6.

⁵⁴¹ Mukaddime de Türklerin Arap harflerini almalarına değinilirken Türk derneğinin baskısında Türklerin eski harfleri hakkında askeriye Necib Âsım Bey'in” En *Eski Türk Yazısı*” isimindeki eserine müracaat edilmesine işaret edilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 3.

⁵⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 6.

⁵⁴³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 6.

⁵⁴⁴ Tâhir Bey'in çalışmasında kayda aldığı isimler şöyledir: *Şah-ı Nakşibend, Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ, Abdülhâlik-ı Guddiânî, Ali Râmitenî-i Buhârî, Şakîk-ı Belhî, Azîz Nesefî, Şeyh Râdiyüddîn Ali Lâlâ Gaznevî, Şeyh Ebu'l Vefâ Havârizmî, Ebu'l-Hasan Harakânî, Şeyh İbrahim Bedeşşânî-i Nakşibendî, Hâtîm-i Esam, Sultan İbrahim bin Ethem, Ebû Türâb en-Nahşebî, Muhammed Şemseddin Buhârî, (İstanbul da mefûn) Emîr-i Buhârî, Şeyh Mes 'ûd Buhârî, Müeyyidüddîn Cendî, Şeyh Sa'deddîn Fergânî, Ebûbekir Şiblî, Şeyh Alâeddîn Havârezmî, Mevlânâ Şeyh Sadreddin Konevî, Sufî-i Sebzavârî,*

Türk Derneğince yapılan ikinci baskıda iki zâtın daha eklendiği görülmektedir.⁵⁴⁶ Genellikle ulemanın doğum yeri, kimin halifesi olduğu ve vefat tarihleri kaydedilmiştir. Bazılarının lakapları ve eserleri de kayda alınmıştır. İki yerde Tâhir Bey dipnot düşmüştür.⁵⁴⁷ Bir yerde vefat tarihi ebce hesabına bağlanmıştır.⁵⁴⁸

2.2.3.1.2. Türklerden Yetişen Müfessirîn-i kirâm

Tâhir Bey'in eserinde ikinci başlık “*Türklerden yetişen Müfessirîn-i kirâm*” dır. Burada on bir müfessiri kayda almıştır. Bir numarada kayıtlı kişi Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî'dir.⁵⁴⁹ Zemahşerî'nin Harezmi'nin Zemahşer köyünden olduğunu belirten Tâhir Bey, Zemahşerî için “şöhreti ta'rif ve beyândan müstağni olan bu zât-ı âlî...”⁵⁵⁰ şeklinde izahatta bulunur. Bu açıklamadan yüzlerce ulemanın hayatını araştırmış büyük bir bibliyografya âliminin nazarında Zemahşerî'nin ne kadar büyük olduğu anlaşılır olmalıdır. Tâhir Bey, Zemahşerî'nin Mekke'de uzun süre kalmasında dolayı “Carullah” lakabını aldığını belirtir, onun Harezmi'nin Cürcan kasabasında 538'de vefat ettiğini kaydeder.⁵⁵¹ Zemahşerî'nin eserlerine ilişkin bilgi verilmeden önce Tâhir Bey, Zemahşerî'nin hadis, fıkıh, lügat, beyan, meânî, nahiv ilimlerinde zamanının önderi olduğunu belirtir. Tâhir Bey, Keşşâf eseriyle meşhur olduğunu belirttiği Zemahşerî'nin pek çok eserini kayda almıştır. Tâhir Bey'in eser listesi arasında *Mukadimetü'l edeb* isimli esere bir dipnot düşerek bu eserin hicri on birinci asırda Ahmed Efendi namında bir zat tarafından tercüme olunduğunu ve Matbaa-i Âmire'de (Tâhir Bey'in bu kaydı aldığı senelerde)

Ebû Hamid Ahmed Hadreveyh-i Belhî, Ebû Zeyd Belhî, Ebubekir el-Vustâ Fergânî . Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 7-12.

⁵⁴⁵ *Hâce Ebû Nasr Parsâyî-i Buhârî, Ebû Sâid-i Ebü'l Hayr, Ubeydullah Ahrâr-ı Semerkandî, Alâeddîn Attâr-ı Buhârî, Sa'deddîn-i Kâşgarî, Abdullah Kâşgarî, Ebü'l-Kâsım Gürgânî*. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 11.

⁵⁴⁶ *Burhâneddin Muhakkik-i Tirmizî, Fudayl bin İyâz* isimleri ikinci baskıda yirmi yedi ve yirmi sekiz numarada yer almaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 12-13.

⁵⁴⁷ Azîz Nesefî'nin Nahşeb şehrinin muarrebî olduğu ve Keşfu'l hakâik isimli eserinin Antepli Hafız Mehmed Efendi tarafından Türkçeye çevrildiği not edilmiştir. Diğer dipnot ise Ebu Hâmid Ahmed'in *Reşahât ayn-ül Hayât* isimli eserini dipnotta ismi verilmeyen bir Osmanlılardan bir zât tarafından Farsçadan Türkçeye çevrildiği aktarılmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 8-11.

⁵⁴⁸ *Şah-ı Nakşibend*. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 7.

⁵⁴⁹ DİA da Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer şeklinde geçmekte Tâhir Bey'in kaydında Mahmûd b. Ömer değil Muhammed b. Ömer şeklinde kayıtlıdır. Mustafa Öztürk, M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî “, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235.

⁵⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 12.

⁵⁵¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13.

baskısının yapıldığını bildirir.⁵⁵² *Atvâku'z-zeheb* isimli esere düşülen dipnotta, Hacı Zihni Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme olunduğundan bahseder. Bununla birlikte yine bu eserin Fransa Dâru'l-Fünûn azası Asta encümen reisi Barbier Dominar⁵⁵³ tarafından Fransızcaya tercüme edildiği bilgisini de verir.⁵⁵⁴ *Nevâbigü'l kelim* isimli eser 1283 yılında ilk kez Mardin müftüsü Yusuf Efendi tarafından tercüme ve şerh edilmiştir. Eserin İstanbul'da basılıp birkaç sene önce Ali Nazîmâ tarafından tercüme ve baskısının yapıldığını belirtilir.⁵⁵⁵ DİA'da bu eserin ilk defa H. A. Schultens tarafından yayınlandığı bilgisi paylaşılmıştır.⁵⁵⁶ Tâhir Bey'in kayıtlarında bulunan bilgiler DİA'da mevcut değildir. Tâhir Bey, *Rebû'l-ebrâr* isimli eserin Osmanlı uleması tarafından seçilen yerlerin özetlendiğini ve bu muhtasar eserin Mısır'da basıldığı bilgisini verir.⁵⁵⁷

Müfessir listesinde iki numarada Mevlânâ Kâşîfî-i Sebzevârî vardır. Mevlânâ Kâşîfî-i Sebzevârî'nin "Hüseyin Vâiz" ismi ile namlandığı belirtilmiştir.⁵⁵⁸ Tâhir Bey, Sebzevârî'nin *Cevâhirü't-tefsîr*, *Lübbü Lü bâb*, *Mevâhib-i 'Aliyye*, *Risâle-i Ahlâk-ı Hamîde*⁵⁵⁹ eserlerini kaydedip "ve sâiredir"⁵⁶⁰ diyerek diğer eserlerini kayda almamıştır.

Üç numarada Mevlânâ Cemâlüddîn Ebû Abdullah Belhî kaydedilmiştir. Tâhir Bey, Belhî'nin seksen ciltlik *Hâfil* tefsirinin en meşhur eseri olduğunu kaydeder. Belhî'nin 699'da Mısır'da vefat ettiğini belirtir.⁵⁶¹

Dört numarada Mevlânâ Şeyh Şehâbeddin ismi kaydedilmiştir. Müfessirin *Uyûnü't-tefâsîr* ve bazı eserlerini kayda alan Tâhir Bey, Mevlânâ Şeyh Şehâbeddin'in

⁵⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 12.

⁵⁵³ DİA da Barbier de Meynard şeklinde geçmektedir. Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/238.

⁵⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 12.

⁵⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 12.

⁵⁵⁶ Öztürk, Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/237.

⁵⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13.

⁵⁵⁸ DİA da Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî ismiyle madde hazırlanmıştır. Adnan Karaismailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/16.

⁵⁵⁹ Tâhir Bey'in eserlerini kaynakçasında kullanılmadığını gördüğümüz DİA Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî maddesinde bu esere rastlayamadık. "bk." Kara İsmailoğlu, "Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî", 19/16-18.

⁵⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13.

⁵⁶¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13.

780’de vefat ettiğini bildirir.⁵⁶² Müfessirin vefat tarihinin ihtilaflı olduğu söylemektedir.⁵⁶³

Beş numarada Ebü’l-Leys es-Semerkandî kayda alınmıştır, Semerkandî’nin fukahâ bahsinde anlatıldığı ve meşhur olduğu belirtilmiştir. Tefsir ismi verilmemiştir.⁵⁶⁴

Altı numarada Ebû Hafs Ömer en-Nesefî’nin mütekellim bahsinde anlatıldığı belirtilip tefsir eserinin *Teysîr* olduğu bilgisi verilmiştir.⁵⁶⁵

Yedi numarada İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî kayda alınmıştır. Mâtürîdî’nin mütekellimin faslında ele alınıp kendi isminde tefsiri olduğu belirtilmiştir.⁵⁶⁶

Sekiz numarada Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Buhârî ismi verilmiştir. Burada Buhârî’nin tefsirinin *Sâhîh-i Buhârî* isimli eseri kadar neşrolunamadığı kayda alınmıştır.⁵⁶⁷

Dokuz numarada Mevlânâ Şeyh Ali es-Semerkandî kayıtlı olup *Bahrü’l ulûm* isimli eserinin arifler ve faziletli meyanında pek kıymetli olduğu belirtilmiştir. Semerkandî’nin 928⁵⁶⁸ tarihinde Ankara civarında vefat ettiği bilgisi mevcuttur.⁵⁶⁹ Tâhir Bey, eserinin ikinci baskısında Semerkandî’nin vefat tarihini 862 olarak değiştirmiş ve bir dipnot düşmüştür. Dipnotta Ankara Yaban Âbad’da medfun Ali es-Semerkandî’nin başka bir zat olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁰

On numarada Ebû Hafs Ömer b. İshâk b. Ahmed el-Gaznevî kayda alınmıştır. Gaznevî’nin meşhur müfessir ve fukahadan olduğu Hint ulemadan tahsil gördüğü için

⁵⁶² Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13.

⁵⁶³ DİA Tâhir Bey ‘in *Osmanlı Müellifleri* de açıkça referans gösterilir ve Şehâbeddin Efendinin muhtemel vefat tarihleri hakkında bilgi verilir. Murat Sülün, “Şehâbeddin Sivâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/418.

⁵⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13.

⁵⁶⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 13-14.

⁵⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 14.

⁵⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 14.

⁵⁶⁸ Tâhir Bey vefat tarihini 928 olarak verse de DİA da 983 olarak kaydedilmiştir. DİA bu madden çalışmasında Tâhir Bey’in eserlerinden faydalanmamış görülmektedir. İshak Yazıcı, “Bahrü’l-Ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/517.

⁵⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 14.

⁵⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 15.

tefsir eserinin *Sirâcü'l Hindî* ismiyle meşhur olduğu kaydedilmiştir. Gaznevî'nin bazı eserlerinin kayda alındığı bu bölümde, vefat tarihi 773 olarak not düşülmüştür.⁵⁷¹ Bu bilgiye karşı DİA'da "Gaznevî Ömer bin İshak" maddesinde Gaznevî'nin tefsirinden bahsedilmediği görülmektedir.⁵⁷²

On bir numarada Hâfızüddîn Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî kayıtlıdır. Tefsirinin *Medârikü't tenzîl* adıyla meşhur olduğu bilgisinin yanı sıra müellifin bazı eserleri de kayda alınmıştır.⁵⁷³ İlk baskıda Neseî'nin vefat tarihini vermeyen Tâhir Bey, eserin ikinci baskısında Neseî'nin 710 yılında vefat ettiğini eklemiştir.⁵⁷⁴

İkinci baskıda *Türk Müfessirler* başlığına numara vermeden birinci baskıda olmayan eser ve müelliflerin eklendiği görülmektedir. Bunlar: *Tefsîr-u ibn Hayyân* müellifi Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed en-Nesebî, *Tefsîr-u Ebî bekr* müellifi Atîk bin Muhammed el-Herevî Alparslan Selçûkî asrında, *Tefsîru'l-Harezmî* müellifi Ebu'l Hasen bin Ali bin Irâk'ıl-Hanefî, *Tefsîr-u 'allâî* müellifi Alâüddin Muhammed bin Abdurrahman el-Buhârî, *Tefsîr-u Gaznevî* müellifi Yakub bin Osman el-Gaznevî el-Çerhî, *'Aynu'l me'ânî fî tefsîri's-seb'i'l-meşânî* müellifi Muhammed bin Tayfur es-Secâvendî el-Gaznevî, *Matla'ul Me'ânî ve menba'u'-mebânî* müellifi Hüsameddin Muhammed es-Semerkindî, *Tefsîru't-tefsîr* müellifi Nâsuruddin Ali el-Gaznevî, *Sahâifu't-tefsîr* müellifi Şemsüddin Muhammed es-Semerkindî'dir.⁵⁷⁵

2.2.3.1.3. Türklerden Yetişen Muhaddisîn-i İzâm

Tâhir Bey, "Türklerden yetişen muhaddisîn-i izâm" başlığında on bir zâtı kayda almıştır.⁵⁷⁶ Bu yazıda genellikle muhaddislerin nereli olduğu, ölüm tarihleri ve

⁵⁷¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 14.

⁵⁷² "bk." Ahmet Akgündüz, "Gaznevî, Ömer bin İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/487-488.

⁵⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 14.

⁵⁷⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 16.

⁵⁷⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 16.

⁵⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, İbrahim Şekistânî, İsmail bin Müslim Şekânî, İmam Ahmed bin Hanbel, Ebû Muhammed Abdullah bin Abdurrahman Derâmî, Ebûbekir Şâşî, İshak bin İbrahim Sagânî, Hasen bin Mahmud Sagânî, Ebubekir Ahmed bin Muhammed Harezmî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 15-16-17.

eserleri kayda alınmıştır.⁵⁷⁷ Ancak iki muhaddisin hadis eserlerinin kayda alınmadığı görülmektedir.⁵⁷⁸ Ayrıca Buhârî'nin hadis eserinin Müslümanlar arasında Kur'an'dan sonraki usul ve fûru açısından kaynak olduğu ve bu eserin “muteber sitte” olarak kabul gören hadis kitaplarının arasında birinci olduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁹ Eserin ikinci baskısında on birinci isimden sonra numara verilmeden bazı hadis eser ve müelliflerinin kayda alındığı görülmektedir.⁵⁸⁰

2.2.3.1.4. Türklerden Yetişen Mütakellimîn ve Fukahâ

Tâhir Bey'in diğer başlığı “*Türklerden yetişen mütakellimîn ve fukahâ*”dır. Burada on bir isim numara verilerek tek tek ele alınır.⁵⁸¹ Kaydedilen ulemanın eser ve vefat tarihleri hakkında malumat verilen on bir numaradan sonra numara verilmeden pek çok eser ve müellif, hiçbir malumat verilmeden, kayda alınmıştır.⁵⁸²

2.2.3.1.5. Tabakât-ı Fukahâyı Teskîl Eden Zevât-ı Kirâmın İçindeki Türk Fukahâsı

Tâhir Bey, eserin devamında “*Tabakât-ı fukahâyı teskîl iden zevât-ı kirâmın içindeki Türk fukahâsı*” başlığını atmıştır. Burada yalnızca müellif eser ve vefat tarihleri paylaşılmıştır.⁵⁸³ Eserin ikinci baskısında bu başlık altına yazılan metnin son kısmına yeni isimler eklendiği görülmektedir.⁵⁸⁴

⁵⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 15-16-17.

⁵⁷⁸ Ebûbekir Şâî ve İshak bin İbrahim Sagâni'nin hadis eserleri kayda alınmamıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 16.

⁵⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 15.

⁵⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 19.

⁵⁸¹ Ebû Mansûr Mâtürîdî, Mevlânâ Bekâiyi Harezmî, Ebü'l Leys es-Semerkandî, Sirâcüddîn Ali b. Osmân Üşî Fergânî, Mevlânâ Abdullah bin Mes'ûd Buhârî, Mevlânâ Ebû İshak İbrahim Mervezî, Mevlânâ Es'ad Mehene, Fazlullah Semerkandî, Abdullah bin Ömer bin İsâ Ebû Zeyd Debûsî, Sadrüşşerîa Abdullah bin Mes'ûd Herevî, Emîr-i Kâtib İbn Ömer Amîdî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 17-20.

⁵⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 19-20.

⁵⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 20-24.

⁵⁸⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 26-27.

2.2.3.1.6. Türklerden Yetişen Ulûm-ı Edebiyye Ulemâsı

Tâhir Bey, “*Türklerden yetişen ulûm-ı edebiyye ulemâsı*” başlığında on ismi kayda almıştır.⁵⁸⁵ Bu kişiler hakkında kısa bilgiler veren eserde vefat tarihleri de paylaşılmıştır. Eserin ikinci baskısında, birinci baskıda kayda alınan Mahmûd Gaznevî yer almamaktadır. Ancak ikinci baskıya iki yeni isim numara verilerek açıklamalarıyla eklenmiştir.⁵⁸⁶ Ayrıca beş eser ve müellif, başlığın sonuna numara verilmeden ve açıklama yapılmadan ikinci baskıda eklenmiştir.⁵⁸⁷

2.2.3.1.7. Türklerden Yetişen Sahib-i Dîvân-ı Meşâhir-i Şuerâ

Eserdeki diğer bir konu başlığı “*Türklerden yetişen sahib-i dîvân-ı meşâhir-i şuerâ*”dır. Burada yirmi altı isme numara verilip bunlar hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır.⁵⁸⁸ Yazının devamında numara verilmeden ve açıklama yapılmadan kadın ve erkek pek çok şair ayrı ayrı kayda alınmıştır.⁵⁸⁹

2.2.3.1.8. Türklerden Yetişen Hükemâ ve Etıbbâ

Eserdeki bir diğer başlık “*Türklerden yetişen hükemâ ve etıbbâ*”dır. Bu başlıkta on iki zât kaleme alınmış ve onlar hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır.⁵⁹⁰ Tâhir Bey’in İbn Sînâ ve Farâbî için diğer isimlere nazaran daha geniş izahat yaptığı görülmektedir.⁵⁹¹ İkinci baskıda birinci baskıda kayıtlı olan bir zât olmayıp⁵⁹² birinci

⁵⁸⁵ Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, Sirâcüddîn Yûsuf es- Sekkâkî, Mahmûd Gaznevî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî Tirmizî, Ebû İbrâhîm Fârâbî, Mevlânâ Hasan Sebzevârî, Reşidüddîn Vatvât Belhî, Ebûbekir Harezmi, Nâsır bin Abdüsseyyid Ali el-Materzî, Eb’ül Kâsım Belhî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 24-26.

⁵⁸⁶ Şemsüddin Muhammed Bin Eşref es-Semerikandî, Ebi’l Kâsım İmâdu’l Farâbî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 29.

⁵⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 29.

⁵⁸⁸ Hakîm Senâi-yi Gaznevî, Şâh-ı Bedehşânî, Zâhîr-i Fâryâbî, Pehlevân Mahmûd, Kemâlüddîn Hucendî, Ziyâi-yi Buhârî, Şevket Buhârî, Sultan Hüseyin Baykara, Şehîd Sa’id Fasîhî Harezmi, Ali Şîr Nevâî, Nâsır Buhârî, Esirüddîn Âhsetkî (ikinci baskıda bu isim Âhsîket şeklinde kayıtlıdır), Seyfüddîn Esferenkî, Ferhî-i Tirmizî, Umkuk Buhârî, Hakîm-i Katrân-i Eclî-i Tirmizî, Mahdû Maklî (مخدومقلی), İbn Yemîn, Mevlânâ Lütîfî, Mevlânâ Sâdikî, Ebû’l Feth Büstî, Emîr Hüsrev Dehlevî, Şeyh Sa’dî Şîrâzî, Ebu’l Kâsım Hasan bin Ahmed ‘Unsurî-i Belhî, Muhammed Sâlih, Müeyyidü’d-dîn Hasan Tuğrâiyi-Karyumdî (قريومدی). Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 26-31.

⁵⁸⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 31-33.

⁵⁹⁰ İbn Sînâ, Fârâbî, Havâce Fahreddîn bin Evhadî-i (اوحدی) Sebzevârî, Hakîm Ezrakî-i Mervî, Bedreddin Semerkandî, Necîbüddîn Ebû Hâme Semerkandî, Ebû Yezîd Belhî, Abdurrahmân el-Hasen el-Kutân el-Merzevî, Ebû İbrâhîm Gürgânî, Şeref Şerefeddîn, Şerîfi-i Belhî, Eb’ül Abbâs Ahmed bin Tabîb Serahsî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 33-36.

⁵⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 33-34.

⁵⁹² Şerîfi-i Belhi ismi ikinci baskıda mevcut değildir.

baskıda olmayan başka isimler kayda alınmıştır.⁵⁹³ Yine ikinci baskıda konunun sonuna açıklama yapılmadan birinci baskıda olmayan eser müellif isimleri kaydedilmiştir.⁵⁹⁴

2.2.3.1.9. Türklerden Yetişen Nücûm, Hey'et ve Riyâziyye Ulemâsı

Eserdeki bir diğer başlık “*Türklerden Yetişen Nücûm, Hey'et ve Riyâziyye Ulemâsı*”dır. Bu başlıkta Tâhir Bey on beş isim kayda almıştır.⁵⁹⁵ Eserin ikinci baskısında birinci baskıda numara verilerek ele alınan bir ismin çıkarıldığı⁵⁹⁶ ve ikinci baskıya numara verilemeden ve açıklama yapılmadan başka eser ve müelliflerin kaydedildiği görülmektedir.⁵⁹⁷ Tâhir Bey'in kısa açıklamalar yaptığı bu kısımda, eser ve müellif isimleri verdiği yine bazı yerlerde müelliflerin vefat tarihi ve kaydedilen eserin yerini belirttiği de görülmektedir.

2.2.3.1.10. Türklerden Yetişen Tarih ve Coğrafya Uleması

Eserin son başlığı “*Türklerden Yetişen Tarih ve Coğrafya Uleması*”dır. Bu başlıkta bir baskı hatası olmalıdır. Çünkü kırkıncı sayfada sekiz numaradan sonra on numara, kırk birinci sayfanın altında dokuz numara, kırk ikinci sayfada tekrar on numara yazıldığı görülmektedir.⁵⁹⁸ On bir isme numara verilerek kayda alınmak istediği anlaşılmaktadır. Çünkü bu isimler hakkında açıklamada bulunulmuştur.⁵⁹⁹ Tâhir Bey, açıklama yaptığı ulema hakkında nereli oldukları, eserleri ve vefat tarihleri

⁵⁹³ Necîbeddîn Semerkandî ismi birinci baskıda olmayı ikinci baskıda yer almaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 39.

⁵⁹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 39.

⁵⁹⁵ Ebû Ma'ser Belhî, Muhammed bin Mûsâ Hârizmî, Ahmed Bin Kasîr Fergânî, Muhammed bin Muhammed Çağmîni, Mevlânâ Ali Kuşçu, Şemsüddîn Semerkandî, Uluğ Bey, Muhammed Hacendî, Ali ibn Mâcûr (ابن ماجر) ile oğlu ebu'l Hasen, Abdullah bin Sehl Fergânî, Ebû'r-Reyhân Bîrûnî Harezmî, Ali Şâh Buhârî, Ahmed bin Muhammed Fergânî, Muhammed bin Muhammed Ömer Belhî, Gıyâsüddîn Cemşîd. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 36-39.

⁵⁹⁶ Birinci ciltte on iki numarada kayıtlı olan Ali Şâh Buhârî ikinci ciltte çıkarılmış görülmektedir. “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 40-43.

⁵⁹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 43.

⁵⁹⁸ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 40,41,42.

⁵⁹⁹ Gıyâsüddîn Muhammed, Muhammed Fergânî, Hâfız-ı Ebrû, Cemâlüddîn Atâullâh Nisâbüri, Ebû Sa'id Sem'ânî Mervezî, Ahmed b. et-Tayyib el-Serahsî, Ali Kuşçu, Abdurrezzâk Semerkandî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Mûsâ el-Harezmî, Mîr Abdülkerîm Buhârî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 40-41-42.

hakkında bilgileri kayda almıştır. Bundan başka bilgiler verdiği de görülmektedir.⁶⁰⁰ Konunun sonuna yaklaşık bir sayfa eser müellif ismi ekleyen⁶⁰¹ Tâhir Bey eseri burada sonlandırır. Eserin ikinci baskısında üç ulema numaralı olarak verilmiş ve açıklamada bulunulmuştur.⁶⁰² Ayrıca ikinci baskıya yaklaşık iki sayfa numara verilmeden ve herhangi bir açıklama yapılmadan eser müellif ismi kaydedilmiştir.⁶⁰³

2.2.3.2. *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî*

Tâhir Bey'in *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* eserine ilişkin elimizde H 1316 tarihli birinci baskı ve H 1329 tarihli ikinci baskı olmak üzere iki nüsha bulunmaktadır. Birinci baskının yılı H 1316 olsa da "ifade-i mahsusa" bölümünün sonunda 7 Şa'bân H 1317 tarihi kayıtlıdır.⁶⁰⁴ "*İfâde-i Mahsûsa*" başlığıyla giriş yapılan bölümde, "Halîfe-i diyânet ve Gâzî" hitabıyla methiyelerde bulunulan 2. Abdülhamid Han Zamanı'nda çok çeşitli dini eserlerin meydana getirildiği bildirilmektedir.⁶⁰⁵ Tâhir Bey'in bu ifadelerinden 2. Abdülhamid'e duyduğu saygı ve o dönem kitap neşrine verilen önem hakkında bilgi vermiş olduğu düşünülmeye yanlıdır. Çünkü Tâhir Bey'in siyasi çalışmalarının bir kısmının Abdülhamid Han'a karşı faaliyetler olduğu açıktır. Anlaşıldığı kadarıyla bu tür methiyeler müellif için o döneme has bir zorunluluk olmalıdır.

Tâhir Bey, "bu küçük mecmuâ" olarak adlandırdığı eserinde İbnü'l-Arabî'nin fazilet ve yüksek tercüme-i halini ve bu konuda yazılan ümmetin makbul kabul ettiği eserleri ile otuz sekiz adet *Fusûsü'l-Hikem* şârihlerinin isim ve eserlerini topladığını bildirir. "İfâde-i mahsusa"da dikkat çeken bir husus bulunur: Tâhir Bey eserini meydana getirdiğini ancak "maddi ve manevi sermayesizlik nedeniyle"⁶⁰⁶ eserde

⁶⁰⁰ Örneğin Mîr Abdülkerîm Buhârî'nin eserinin Mösyö Şefer tarafından Fransızcaya tercüme edilip 1876 da Paris de neşredildiği kaydedilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 42; a.mlf. *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 45.

⁶⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314), 40-41.

⁶⁰² Hâfız Muhammed bin Ali Kuşçu Taşkendî, Ebî Kâsım Ahmed el-Belhî, Tâhir bin Muhammed el-Gaznevî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 45.

⁶⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*, (İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 1327), 46-47.

⁶⁰⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 5.

⁶⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 3.

⁶⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 3.

görülebcek hataların düzeltilmesini arif kimselerden rica ettiğini ifade eder. Tâhir Bey'in bu ifadelerinden tevazusu görüldüğü gibi dönemin uleması arasındaki anlayış, iş birliği ve tevazuya da şahit olunmaktadır.

Eserin H 1329 tarihli ikinci baskısında dönemin siyasi olaylarından kaynaklı olduğu düşünülen gerekçelerle 2. Abdülhamid Han ile ilgili methiye ve bilgiler kaldırılmıştır.⁶⁰⁷ İkinci baskıda *Fusûsü'l-Hikem* şarihlerinin sayısı kırk küsura çıkarılıp bu baskıya yeni ilaveler yapıldığı Tâhir Bey tarafından belirtilmiştir.⁶⁰⁸

Tâhir Bey, “ifâde-i mahsûsa” kısmında kendi tecrübesine göre İbnü'l Arabî hakkında genel üç görüş bulunduğunu belirtir. Bu izaha göre birinci görüşte olanlar İbnü'l Arabî'yi önder, hakikat ehli ve marifet kaynağının başı görmektedir. İkinci görüşte olanlar İbnü'l Arabî hakkında susmayı tercih eden insaf sahibi, yiğit kişilerdir. Tâhir Bey, üçüncü sınıfı anlatmadan önce dini ve mezhebi olmadığını söylediği Voltaire'nin⁶⁰⁹ bile İbnü'l Arabî için “Müslümanlardan bir Âdem çıkmış onu da bizdendir diye kabûl itmiyurlar”⁶¹⁰ sözlerini paylaşır. Tâhir Bey, İbnü'l Arabî hakkında görüşe sahip üçüncü sınıfı iki gruba ayırır. Birinci grubu “inkâr vadisinde dolaşanlar” olarak adlandırır. Onlar, İbnü'l Arabî'nin fazilet ve kemalinin güneşin zuhuru kadar açıkça bilinmesine rağmen kötü niyet, haset ve doğru bilgilerinin olmaması nedeniyle inkârcı davranır. Üçüncü grubun ikinci bölümünde geçen kimseler ise İbnü'l Arabî hakkında ümmetin büyüklerinin yaptığı övgü ve yüceltmelerden haberleri olmadıkları ve İbnü'l Arabî'nin lehinde yazılan eser ve müdafaaları görmedikleri için inkâra sapanlardır.⁶¹¹ Tâhir Bey, eseri hazırlama maksadının ikinci grup ve üçüncü grubun ikinci kısmı olduğunu söyler. Tâhir Bey, “Kim benim velî bir kuluma düşmanlık ederse ona savaş ilan ederim” hadisini Arapça olarak paylaşarak bu eseri yazma amacını açıklar. O, ümmetin yazdığı risale

⁶⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersââdet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 3-4.

⁶⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersââdet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 3.

⁶⁰⁹ Eserin birinci baskısında “meşhur Voltair bile” şeklinde kayıtlı iken ikinci baskıda “Fransa müteahhirîn-i hükemâsından meşhur Volter” şeklinde geçmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 4; a.mlf., *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersââdet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 4.

⁶¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersââdet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 4.

⁶¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 4.

isimlerini, meşâyih ve ulemanın sözlerini kullanarak sonu çıkmaz olan evliya düşmanlığından sakındırmak ve dine hizmet etmek için bu eseri yazdığını belirtir.⁶¹²

Eserin ikinci baskısında bulunan “ifâde-i mahsusa” bölümüne birinci baskısında olamayan bir dipnot düşüldüğü görülür. Bu dipnotta Tâhir Bey, İbnü’l Arabî’nin torunlarından Muhammed Receb Hilmî Efendi’nin Mısır’da 326’da⁶¹³ basılan *el-Bürhânü’l-Ezher fî Menâkibi’s-Şeyhi’l-Ekber* isimli eserini, hazırladığı risâlesinin sonuna bazı eklerle aldığını belirtilmiştir. Ayrıca dipnotta *Fusûsü’l-Hikem* şârihleri ve İbnü’l Arabî’nin eserlerini içeren cetvelin üzerinde oynama yapılmadan aynen Arapçası ile risaleye alındığını söylenmiştir.⁶¹⁴

Bu bölümde “*Tercüme-i Hâl-i Hazreti Şeyh*” başlığı anlatılırken anlam kargaşası önlenmek adına bölümlere ayırma gereği duyulmuştur. Bu işlem Tâhir Bey’in eserinde kullandığı başlıklarla yapılmıştır.

2.2.3.2.1. Tercüme-i Hâl-i Hazreti Şeyh

“*Tercüme-i Hâl-i Hazreti Şeyh*” başlığında İbnü’l Arabî’nin doğduğu yer, aldığı eğitim ve yaptığı seyahatler hakkında kısaca bilgi veren Tâhir Bey, onun Şeyhu’l-Ekber ve İbn Arabî isimleriyle tanındığını belirtir. Ayrıca şarkiyatçıların İbn Arabî ismini tercih ettiklerini belirtip bu tabirin nedenine değinir: Arap şarkiyatçıları, İbn Arabî’yi 543 yılında Fas’ta vefat eden Ebû Bekir İbnü’l Arabî’den ayırmak için ismini harfî tarifsiz şekilde yazmayı tercih eder.⁶¹⁵ Tâhir Bey, Sadreddin Konevî’nin annesi ile evlendiğini belirttiği İbnü’l Arabî’nin asıl maksadının Konevî’yi maddi ve manevi olarak yetiştirmek olduğunu söyler. Bu tedrisinin ardından onun Şam’a gittiğini ve orada vefat ettiğini kaydetmiştir.⁶¹⁶ Tâhir Bey, ulemadan bazı isimler sayarak İbnü’l Arabî’nin yüksek ilimler ve alet ilimleri için pek çok ulema ile bir araya geldiğini belirtir. Yazısında bâtin ilimleri için İbnü’l Arabî’nin bir araya geldiği ulema ismi kayda almıştır.⁶¹⁷ İbnü’l Arabî’nin beş yüze yakın eser yazdığını bunların

⁶¹² Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 4-5.

⁶¹³ Risalede 326 tarihi hatalı olmalıdır, muhtemel tarih 1326 olabilir.

⁶¹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersaadet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 3.

⁶¹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 6.

⁶¹⁶ Tâhir Bey İbnü’l Arabî’nin hangi mahallede metfun olduğu bilgisini de paylaşmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 7.

⁶¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 7-8.

pek çoğunun ilmi tasavvufun gizemlerine ait olduğunu belirten Tâhir Bey, zühde soğuk bakan kimselerin bunları anlayamamaları nedeniyle küfre yorduklarını belirtir.⁶¹⁸ Tâhir Bey, taassup erbabından bir kesimin İbnü'l Arabî'nin kabrini belirsiz hale getirdiğini ancak İbnü'l Arabî'nin “sîn şîna girince Muhyiddin'in kabri açığa çıkacak” sözünün gerçekleşip keramet görüldüğünü kaydetmiştir.⁶¹⁹

2.2.3.2.2. Hazret-i Şeyh'in Fazileti

“*Hazret-i Şeyh'in Fazileti*” başlığında İbnü'l Arabî'nin şeriata uymaz gibi görünen bazı sözlerinin Celâleddin es-Süyûtî'nin *Tenbihü'l-ğabî bi tebrieti İbn Arabî*⁶²⁰ eseri ve Salâhaddîn Uşşâkî'nin *Mefâtihu'l vücûd* eserlerinde şeriata uygun olduğunun gösterildiği anlatılır.⁶²¹ Eserin ilerleyen sayfalarında İbnü'l Arabî hakkında yazılan ve onu müdafaa eden pek çok eser ve müellifi kaydedilip onlar hakkında kısa açıklamalar yapılmıştır.⁶²² Metinde İbn Kemal'in İbn Arabî hakkında bir fetvasını paylaşan⁶²³ Tâhir Bey, Mecdüddîn el-Fîrûzâbâdî'nin de küçük bir risalesinden aynen nakil yapmıştır.⁶²⁴ Bu nakillerden sonra bir satırlık Arapça beyit ve şiir paylaşım bunlarla ilgili kısa Arapça açıklama paylaşmıştır.⁶²⁵ Bu paylaşımların yanı sıra İbnü'l Arabî'nin firavunun imanı hakkındaki ifadeleri ve İbn Hacer el-Askalânî'nin talebesi Şeyhu'l İslam Şemsüddîn Ebu'l Hayr'ın hocasından aldığı cevabı Arapça olarak paylaşmıştır.⁶²⁶ İlerleyen sayfalarda Şeyhu'l İslam Ebû Yahyâ Zekeriyya,⁶²⁷ Âsım

⁶¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 8.

⁶¹⁹ Tâhir Bey Yavuz Sultan Selim'in İbnü'l Arabî'nin mezarını buldurup mükemmel bir türbe ve cami yaptırdığını kaydeder. Ayrıca Tâhir Bey bir dipnotla 2. Abdülhamid'in burayı restorasyondan geçirdiğini bildirir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 8-9.

⁶²⁰ Tâhir Bey'in yazısında eser *tebrieti'l ğabî an ta'n-i İbn Arabî* şeklinde yazılıdır. Ancak doğrusu *Tenbihü'l-ğabî bi tebrieti İbn Arabî* şeklinde olmalıdır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316) 11.; Ferzende İdiz, “İmam Suyûtî'nin İbn Arabî'ye Dair Bir Risalesi *Tenbihü'l-ğabî bi tebrieti İbn Arabî*”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012), 329-356.

⁶²¹ Tâhir Bey bu konuda methiyeleri, menkıbeleri ve Yavuz Sultan Selim'in emriyle Şeyh Mekki'nin yazdığı *el-Cânibü'l-garbî fî halli müşkilât-i İbn Arabî* eserini de referans gösterir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 11.

⁶²² Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 11-

⁶²³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 17-18-19.

⁶²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 19-20.

⁶²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 20.

⁶²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 21-22.

Efendi,⁶²⁸ Mevlânâ Hâdimî,⁶²⁹ ve Gelenbevî Mevlânâ İsmail Efendi'nin⁶³⁰ eserlerinde İbnü'l Arabî için sarf ettikleri ifadeler aynen, değiştirilmeden paylaşılmıştır.⁶³¹

“İfâde-i Mahsûsa”da bahsedildiği gibi *Fusûsü'l-Hikem* adlı esere şerh yazan otuz sekiz kişi vefat tarihleri ile kayda alınmıştır.⁶³² Şerhler arasında Türkçe ve Farsça olanlar da yine belirtilmiştir.⁶³³ Eserin ikinci baskısında *Fusûsü'l Hikem*'e şerh yazanların kayda alındığı sayı kırk ikiye çıkmıştır.⁶³⁴ Metinde *Füsûsü'l Hikem*'e şerh yazanlar verildikten sonra İbnü'l Arabî'nin iki yüz seksen sekiz eserinin adları numara verilerek kaydedilmiştir.⁶³⁵ Listedeki eserlerden yalnızca birine dipnot düşülmüş ve eserin hangi kütüphanede olduğu açıklanmıştır.⁶³⁶ Eserin ikinci baskısında İbnü'l Arabî'nin eser sayısının dört yüz otuz dokuza çıkarıldığı görülmektedir.⁶³⁷ Eserin sonuna ulemadan bazı kimselerin⁶³⁸ İbnü'l Arabî için yazdıkları beyitler paylaşılmıştır.⁶³⁹

2.2.3.3. *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*

Tâhir Bey, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli* isimli eserinin “*Mündericât*”⁶⁴⁰ başlığında on iki zatın ismini⁶⁴¹ numara vererek kayda

⁶²⁷ *Şerhu'l kitâb-i el-ravza fî'l fıkhi ve'l fetvâ* eserinde. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 22.

⁶²⁸ Tâhir Bey kaydını Âsım Efendi'nin *Merahu'l-meâlî fî şerhi'l-emâlî* eserinin 122. Sayfasından aldığını belirtir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 24.

⁶²⁹ Tâhir Bey alıntısını Hâdimî'nin *Meânî-i besmele-i şerîf* risâlesinin 80. Sayfasından aldığını kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 26.

⁶³⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 28.

⁶³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 22-28.

⁶³² Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 29-31.

⁶³³ Abdullah Bosnevî, Nev'î Efendi'nin eserlerinin Türkçe, Seyid Ali Hemdânî Rükneddîn Şîrâzî'nin eserlerinin Farsça olduğu belirtilmiştir. Diğer eserler belirtilmediğine göre Arapça olmalıdır.

⁶³⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersaadet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 22-23-24.

⁶³⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 32-48.

⁶³⁶ 74 numaradaki *Kitâbu câmi 'i'l ahkâm -ı fî helâl-i ve'l harâm* isimli eserin el yazmasının kütüphaneye umûmide olduğu kaydedilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 37.

⁶³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersaadet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 24-39.

⁶³⁸ Nâbî Efendi, Lîcenâb-ı Sünbülzâde Vehbî, Girîdî Muhtar Bey, Abdülvehhâb eş-Şa'rânî.

⁶³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 49-56; a.mlf., *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Dersaadet: Necm-i İstikbâl Matbaası 1329), 40-47.

⁶⁴⁰ ” Bir kitap, gazete ve sâirenin içinde bulunan bahisler...” Şemseddin Sâmî, ” Mündericât”, 1414.

almıştır.⁶⁴² Yine bu eserin “ifâde-i mahsusa” bölümünde ümmetin büyüklerinden bazı kişilerin biyografisini yazarak feyz ve rahmete nail olmayı ümit ettiğini ve bu yazıları neşretmeye muvaffak olduğunu belirtmiştir. Yine bu bölümde bu yazıların bir arada neşredilmesi için “bu risâleceği” meydana getirdiğini not olarak düşmüştür.⁶⁴³

Anlam kargaşasını önlemek ve çalışmayı daha anlaşılır kılmak için Tâhir Bey’in maddeler halinde yazdığı on iki müellef bu bölümün bölüm başlıkları olmuştur.

2.2.3.3.1. İbnü’l Arabî

Eserde ilk ele alınan İbnü’l Arabî’dir. Şarkiyatçılar, İbn Arabî’yi Fas’da 563 tarihinde vefat eden Ebû Bekr İbnü’l Arabî’den ayırmak için ismini harf-i tarifsiz olarak tercih eder. Eserde İbnü’l Arabî’nin 560 senesinde Endülüs’te doğup sekiz yaşında İşbiliye’ye giderek ulemadan bazı kimselerden ilim aldığı ve Mekke, Mısır, Şam, Irak ve Anadolu’ya seyahatler gerçekleştirdiği belirtilir. Sivas ve Konya’ya gelen İbnü’l Arabî’nin Konya’daki evliliğine değinen Tâhir Bey, İbnü’l Arabî’nin Konya’da asıl amacının Sadreddin Konevî’yi maddi ve manevi alanda yetiştirmek olduğunu belirtir. Amacına ulaşan İbnü’l Arabî, Sadreddin Konevî’yi “Şeyhu’l Kebîr” lakabına ulaştırdıktan sonra Şam’a gidip 638’de vefat eder. Risalede İbnü’l Arabî’nin yüksek ilimler, alet ilimleri ve bâtinî ilimler için hangi âlimlerle görüştüğü belirtilmiştir. *Fusûsü’l-hikem* ve *Fütuhâtü’l-Mekkiyye* isimli eserlerin İbnü’l Arabî’nin yüce hedefine birer delil olduğunu söyleyen Tâhir Bey, İbnü’l Arabî’nin Hızır ile sohbetinin de arif ehline bilindiğini ifade eder. Tâhir Bey, İbnü’l Arabî’nin eserlerinin çoğunun tasavvufun gizli ilimlerini kapsamaması nedeniyle ledün ilmine⁶⁴⁴ vakıf olmayanların onu tekfir yoluna gittiğini düşündüklerini söyler.⁶⁴⁵

Tâhir Bey’in *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* adlı eserinde paylaştığı İbnü’l Arabî’nin mezarının belirsiz hale geldiği bilgisi⁶⁴⁶ ile

⁶⁴¹ Şeyhü’l-Ekber, Sadreddin Konevî, Abdurrahman-ı Bistâmî, Cemâl-i Halvetî, Şeyh Bâlî-i Sofyevî, Aziz Mahmud Hüdâyî, Niyâzî-i Mısırî, İsmâil Hakkı, Karabaş Velî, Abdullah Salâhî-i Uşşâkî, Seyyid Murtazâ, Seyyid Kemâleddin Harîrî.

⁶⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 2.

⁶⁴³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 3.

⁶⁴⁴ Allah’ın sâlih kullarının kalbine vasıtasız olarak ilham ettiği gayb bilgisi. Bazı sırlar içeren bu bilgi sahibine özgü ve gizemlidir.

⁶⁴⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 4-6.

⁶⁴⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî* (Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316), 8-9.

burada da karşılaşmaktayız. İbnü'l Arabî'nin: “sîn şîna girince kabrim açığa çıkacak”⁶⁴⁷ kelamının gerçekleşip Yavuz Sultan Selim'in kayıp kabri buldurup türbe, cami ve dergâh yaptırdığını bildirir. Tâhir Bey, İbnü'l Arabî'nin bazı eserlerinin⁶⁴⁸ İslam dünyasına hizmet sunması için Mısır matbaasında basıldığını kaydetmiştir. Eserde vahdet-i vücûd temelinin kitap ve sünnete dayandığı ancak bu meselenin keşif ve şühûda muhtaç olduğu belirtilmiştir. Tâhir Bey, havas kesimin salavatlarından kısaca bahsedip İbnü'l Arabî'nin keramet ve kemâlatına, eserlerinin ve menâkıbnâmelerin delil olduğunu belirterek bu bahsi sonlandırır.⁶⁴⁹

2.2.3.3.2. Sadreddin Konevi

Tâhir Bey, ikinci sırada ele aldığı Sadreddin Konevî bahsinde Konevî'nin aslen Malatyalı olup ilimde derinleşen büyük âlimlerden olduğunu belirtir.⁶⁵⁰ İbnü'l Arabî'nin Konevî'yi büyük bir ihtimam ile yetiştirdiği belirtilen yazıda, Konevî'nin kısa zamanda nefsini kemale erdirip pek çok ilimde zamanında tek olmayı başardığı belirtilir.⁶⁵¹ Tâhir Bey'in ifadesine göre Konevî, vaktinin çoğunu ilmi sebeplerle Celâleddîn-i Rûmî geçirir. Bu süreçte Celâleddîn'e “Mevlâna” tabiriyle hitap etmesi nedeniyle Celâleddîn bu sıfatla lakaplanır. Tâhir Bey, Mevlânâ'nın vasiyeti üzerine cenazesini Konevî'nin kıldırıldığını bildirir.⁶⁵²

Konevî'nin on dört eserini kayda alan Tâhir Bey, bunlardan ikisi⁶⁵³ hakkında kısa açıklamada bulunmuş, birinin Farsça olduğunu belirtmiş,⁶⁵⁴ diğerlerinin isimlerini yazmakla yetinmiştir.⁶⁵⁵ Eserde Konevî'den ilim tahsil eden ulemanın çok olduğu belirtilip bazıları eserleri ile birlikte kayda alınmıştır.⁶⁵⁶

2.2.3.3.3. Abdurrahman-ı Bistâmî

Tâhir Bey, üçüncü sırada Abdurrahman-ı Bistâmî'yi ele alır. Dedesinin Horasan'ın Bistâm şehrinden hicret ettiği için bu isimle tanındığı belirtilen Bistâmî, yüksek ilimleri Şam ve Kahire'de almıştır. Tâhir Bey, Bistami için nerede bir ilim

⁶⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 6-7.

⁶⁴⁸ El-Fütûhâtü'l-Mekkiyye, Fuşûşü'l-hikem, Muhâdarâtü'l-ebrâr, el-Emrû'l-muhkem el-merbût, Rûhu'l kuds, Şeceretü'l-kevn.

⁶⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 7-8.

⁶⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 9.

⁶⁵¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 7-10.

⁶⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 10.

⁶⁵³ *Tefsîr-u Fâtihâ, Miftâhu'l-ğayb*.

⁶⁵⁴ *Tebşîratü'l-mübtedî*.

⁶⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 11-12.

⁶⁵⁶ Şîrâzî, Müeyyidüddin Cündî, İbnü'l Fârîz, Sa'düddîn (Sa'düddîn - , قرغانی - ?) Fahreddîn-i Irâkî, Şemsüddîn-i ikî.

halkası görse hemen ona iştirak ettiğini belirtmiştir. Risalede Bistâmî'nin tefsir, hadis, kelim, tasavvuf ve Arapça ilimlerinde zamanında eşsiz olduğu kaydedilmiştir.⁶⁵⁷ Eserde Bistâmî'nin Mevlânâ Fenârî'den istifade etmek için Bursa'ya gittiği ve orada vefat ettiği söylenir.⁶⁵⁸ Tâhir Bey, Bistâmî'nin otuz dokuz eserini kayda almıştır. Bunlardan bazıları hakkında kısa açıklamalar yapmış ancak çoğu eserini ismini kaydetmekle yetinmiştir.⁶⁵⁹

2.2.3.3.4. Şeyh Cemâl Haltevî

Dördüncü sırada ele alınan Şeyh Cemâl Haltevî, aslen Karamanlı olup Cemâleddîn Aksarâyî'nin torunudur. Eserde Çelebi Halife ismiyle de anıldığı söylenen Cemâl Halvetî'nin sırasıyla Abdullah Karamânî, Tâhir Zâde ve Muhammed Bahâeddin Erzincânî'ye intisap edip sülûkunu tamamladığı kaydedilmiştir.⁶⁶⁰ Tâhir Bey, Sultan 2. Bayezid Dönemin'de Koca Mustafa Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı dergâha tayin edilen Cemâl Halvetî'nin ilk defa *Halvetiye*'yi İstanbul'da neşre muvaffak olduğunu bildirir. Cemâl Halvetî'nin hac yolculuğu esnasında Şam'ın yakınlarında Tâbût Kurusu denilen yerde 899'da vefat ettiği bildirilir. Tâhir Bey, Cemâl Halvetî'nin on üç eserini açıklama yapmadan kayda almıştır.⁶⁶¹ Bunlardan üçü tefsire aittir.⁶⁶² Tâhir Bey'in kayda aldığı *Tefsîrü'l-Fâtîha* isimli tefsir eseri, DİA'da ilgili maddede mevcut olmayıp⁶⁶³ diğer eserin ismi farklı kaydedilmiştir.⁶⁶⁴

2.2.3.3.5. Sofyevî

Beşinci sırada ele alınan Sofyevî'nin Halvetiyye tarikatının faziletli şeyhlerinden biri olup ilk eğitimini Usturumca'da yüksek ilimlerini ise Sofya ve İstanbul'da aldığı belirtilir. Yazıda Çelebi Hazretlerine intisabı kaydedilen Sofyevî'nin Kânûni Sultan Süleyman ile Macaristan Seferi'ne katıldığı burada askerin maneviyatını artırdığı ve 960'ta vefat ettiği anlatılır. Tâhir Bey, Sofyevî'nin türbesinin

⁶⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 13.

⁶⁵⁸ Tâhir Bey vefat tarihini vermeden Bistâmî'nin mezar yerini şöyle tarif eder: "Hisarda Hz. Üftâde türbesi rahgüzârında (yolunda) Merhum Rıfat Bey'in hanesine muttasıl Kasâb-zâdemezarlığı denilen kabristandadefn olunmuştur". Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 14-15.

⁶⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 15-16-17.

⁶⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 18.

⁶⁶¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 18-20.

⁶⁶² *Tefsîr-u sûre-i Fâtihâ, Tefsîr-u Ayetü'l-kürsî, Tefsîrü'l-Fâtîha ve min sûreti'd -Duḥâ ilâ âhiri'l Kur'ân.*

⁶⁶³ *Tefsîrü'l-Fâtîha* isimli eser DİA'da mevcut değildir. Mehmet Serhan Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/302-303.

⁶⁶⁴ Tâhir Bey eseri *Tefsîr-u âyete'l kürsî* olarak kaydetmiştir. DİA'da ise eser *Kitabü'n -Nuriyye* adlı eserin Ayetü'l-kürsî'nin tefsiri olduğu belirtilmiştir. Tayşi, "Cemâl-i Halvetî", 7/302.

Sofya'nın yarım saat dışında olup hâla ziyaretgâh olduğunu bildirmiştir. Yedi eseri kaydedilen Sofyevî'nin bazı eseleri hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır.⁶⁶⁵

2.2.3.3.6. Hüdâyî

Altıncı sırada ele alınan Hüdâyî'nin Koçhisar'da doğduğu belirtilmiştir. İlim tahsiline yine Koçhisar'da başlayıp daha sonra sırasıyla İstanbul ve Edirne'ye gitmiştir. Tâhir Bey, Edirne'de Nâzırzâde'den eğitim alan Hüdâyî'nin Şam ve Kahire'ye gittiğini ve burada bâtın ilimlerini öğrenme maksadı ile Halvetiyye'den Abdülkerim Efendi'nin hizmetine girdiğini kaydeder. 981'de Bursa'ya müderris ve mahkeme nâibi olarak tayin edilen Hüdâyî'nin Üftâ Hazretlerine gördüğü bir rüya⁶⁶⁶ üzerine intisap ettiği bildirilir. İsabetli rüya tabiri yaptığı bildirilen Hüdâyî'nin bu sayede Sultan 1. Ahmed'in sevgisini kazandığı bilgisi verilir. Tâhir Bey, otuz yıl dergâhında talebe yetiştirme ile meşgul olan Hüdâyî'nin 1038'de vefat edip dergâhına defnedildiği bilgisini kaydetmiştir. Hüdâyî'nin on altı eserini kaydeden Tâhir Bey, bu eserleri gördüğünü belirtir. Ayrıca eserler hakkında kısası uzunlu açıklamalar da yapar.⁶⁶⁷

2.2.3.3.7. Niyâzî-i Mısrî

Yedinci sırada ele alınan Niyâzî-i Mısrî'nin Malatya'da dünyaya geldiği ve babasının Nakşibendi ricâlinden olduğu kaydedilmiştir. Halvetiyye'nin Mısır şubesinin kurucusu olduğu belirtilen Niyâzî-i Mısrî'nin yolculuk ve ilim tahsili için dört yıl Diyarbakır, Mardin ve Bağdat'ta bulunduktan sonra Mısır'a gittiği belirtilir. Tâhir Bey, Niyâzî-i Mısrî'nin el-Ezher'de yüksek ilimleri tahsil ettiğini ve Kâdiriyye şeyhlerinden birinin terbiyesine girdiğini kaydetmiştir. Yine Niyâzî-i Mısrî'nin Abdülkâdir Geylânî'nin manevi işaretiyle 1056 senesinde İstanbul'a gelip sonra Bursa'ya ve ardından Uşak'a gittiği bilgisi kaydedilmiştir. Niyâzî-i Mısrî'nin Muhammed Efendi Dergâhı'nda Yusuf Sinan Ümmî ile tanışıp Elmalı'ya gittiği sonra şeyhinin emri ile Uşak ve Bursa'ya giderek dergâh kurup irşada başladığı belirtilir. Ayrıca Niyâzî-i Mısrî'nin Rodos ve Limni'ye gidip tekrar Bursa'ya döndüğü eserde kaydedilmiştir. Tâhir Bey, Niyâzî-i Mısrî'nin yirmi sekiz arif yetiştirip yetmiş sekiz yaşlarında 1105'te vefat ettiğini belirtir. Eserde kısa açıklamalarla on üç eseri kaydedilen Niyâzî-i Mısrî'nin eserleri arasında iki tefsir kitabı vardır. Tâhir Bey,

⁶⁶⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 21-22.

⁶⁶⁶ Tâhir Bey bu rüya meselesinin özel menâkıbnâmelerde mevcut olduğunu belirtmiştir.

⁶⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 23-27.

Arapça yazılan *Tefsîr-u Fâtihâ*'nın faydalı, öz ve basılmamış bir eser olduğunu söyler. Türkçe yazılan *Tefsîr-u sûre-i Yûsuf* için ise basılmamış eser olduğunu belirtir.⁶⁶⁸

2.2.3.3.8. İsmâil Hakkı

Sekizinci sırada ele alınan İsmâil Hakkı'nın babası Mustafa Efendi'nin aslen İstanbul'un Aksaray ilçesine bağlı olduğu ancak yangınezde olmaları nedeniyle Aydos'a göç ettiği ve İsmâil Hakkı'nın orada doğduğu belirtilir. Tâhir Bey, İsmâil Hakkı'nın Atpazarî Osman Efendi'nin himmetine mazhar olduğunu ve on yaşında Edirne'ye göç edip Seyyid Abdülbâkî Efendi'den ilim almaya başladığını kaydeder.⁶⁶⁹ Bununla birlikte İsmâil Hakkı'nın ziyaret ettiği pek çok şehri ve ziyaret sebeplerini yine kayda alıp iki kez savaşa, iki kez de hacca gittiğini söyler. Üsküdar'da üç senede otuz eser yazan İsmâil Hakkı'nın yetmiş beş yaşında 1138'de vefat ettiği kaydedilmiştir. Tâhir Bey, İsmâil Hakkı'nın eserlerinin yarıya yakınının Arapça, yarıdan fazlasının ise Türkçe olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁰ Mezar yeri teferruatlıca anlatılan İsmâil Hakkı'nın mezar taşında bulunan yazılar da yine Tâhir Bey tarafından esere not edilmiştir. Tâhir Bey, İsmâil Hakkı'nın yüz üç eserini kayda almıştır. Eserlerinden yalnızca biri hakkında kısa açıklama yapılmış diğerlerinin isimleri zikredilmekle yetinilmiştir.⁶⁷¹

2.2.3.3.9. Alâeddin Ali

Dokuzuncu sırada ele alınan Alâeddin Ali'nin Karabaş Velî lakabıyla şöhret bulduğu belirtilir. Eserde Alâeddin Ali'nin Fatih Medresesi'ndeki ilim tahsili sonrası tasavvufa intisap için İstanbul'a gittiği burada İsmâil Çorûmî'nin terbiyesine girdiği kaydedilmiştir. Tâhir Bey, Alâeddin Ali'nin Çankırı'da bulunan Mustafâ Muslihiddîn Efendi'den tarikatın mertebelerini tamamlayarak Üsküdar'a döndüğünü belirtir. Risalede Alâeddin Ali'nin Üsküdar'da uzlete çekilmesi, Mihrimah Sultan Zâviyesi'ne tayini, Limni Adası'nda dört yıllık ikameti ve tekrar Üsküdar'a dönüşü kısaca anlatılmıştır. Hac vazifesini yerine getiren Alâeddin Ali'nin dönüş yolunda hastalanıp vefat ettiği kaydedilmiştir.⁶⁷² Tâhir Bey, Alâeddin Ali'nin mezar yerini teferruatlıca

⁶⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 28-31.

⁶⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 32.

⁶⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 32-34.

⁶⁷¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 35-38.

⁶⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 39-40.

anlatmıştır.⁶⁷³ Alâeddin Ali'nin halifeliği ve kerametlerini konu edinen eserlere değinen Tâhir Bey, Alâeddin Ali'nin on iki eserini açıklama yapmadan kaydetmiştir. Bu eserlerden yalnızca *Tefsîr-u sûre-i Tâhâ* isimli eser tefsir alanına aittir.⁶⁷⁴

2.2.3.3.10. Uşşâki

Onuncu sırada ele alınan Uşşâki'nin 1130'da Balıkesir'de doğduğu belirtilir. İstanbul'da tahvil kalemî, mektupçuluk ve divan efendiliği hizmetlerinde görev yaptığı kaydedilen Salâhî-i Uşşâki'nin Şeyh Cemâleddîn Uşşâki'ye intisabından sonra görevinden istifa edip yedi yıl uzlet hayatı yaşadığı belirtilmiştir. Tâhir Bey, Salâhî-i Uşşâki'nin mana âleminde ibnû'l Arabî'yi görmesini şöyle anlatır:

*“Şeyhü'l ekber kaddesallâhu sırrahû el-ethâr efendimiz hadretleri taraf sâmilerinden dört satırlık bir yazı okudularak maddî ve bi'l hâşşa ma'nevî pek çok vâridât ve füyûdât-ı kalabeye mazhar olduktan sonra te'lifâta şuru' itmişlerdir.”*⁶⁷⁵

Bu cümlelerden Tâhir Bey'in İbnü'l Arabî'ye olan sevgisi ve bağlılığı açıkça anlaşılmaktadır. Tâhir Bey, Uşşâki'nin 1196'da vefat edip Fatih'de Âşık Paşa Mahallesi'nde bulunan dergâhın haziresinde metfun olduğunu kaydeder.⁶⁷⁶ Tâhir Bey, Uşşâki'nin kırk iki eserini kayda almış bazıları için kısa açıklamalarda bulunmuştur.⁶⁷⁷ Bu eserlerden yalnızca biri tefsire ilişkindir.⁶⁷⁸

2.2.3.3.11. Seyyid Murtaza

İncelenen eserde “*Seyyid Murtaza*” başlığında sunulan bilgi yalnızca bir sayfadır ve sayfa numarası yoktur. Ayrıca on ikinci zât “Kemâleddin Harîrî” ile ilgili bölüm incelenen risalede mevcut değildir. Buna göre Seyyid Murtaza hakkındaki bilginin eksik olduğu sonucunu çıkarmak yanılgı olmaz. Ayrıca bu eserin incelenmek üzere Meşihat'a gönderilmesine ilişkin Osmanlı arşivlerinde bir belge ile karşılaşilmektedir.⁶⁷⁹

⁶⁷³ Tâhir Bey, Alâeddin Ali'nin Mısır'a yaklaştığı esna da vefat edip Gılân köyündeki Harmâlık civarında Şeyhü'l Gazâlîtarikat ehli bir zâtın yanına defnedildiğini bildirir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 40.

⁶⁷⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 40-41.

⁶⁷⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 43-44.

⁶⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 45.

⁶⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 45-47.

⁶⁷⁸ Tâhir Bey eseri “*إِنَّا عَرَضْنَا ... âyet-i kerîmesinin tefsîri*” şeklinde kaydetmiştir. Bu ayet el-Ahzâb 33/72. Ayettir.

⁶⁷⁹ Bu belge ek-4'te paylaşılmıştır.

2.2.3.4. Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli

Tâhir Bey, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli* isimli eserinin “*Mündericât*” başlığında sekiz zatı kayda almıştır.⁶⁸⁰ Eserin mukaddimesinde *Türkler’in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri, Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî, Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli* gibi risalelerin genel ilgi görmesinin kendisinin bu risaleyi meydana getirmesine sebep olduğunu belirtir. Tâhir Bey, bu risaledeki biyografilerin kısa tutulduğunu ancak eserlerin ulemanın aynası olması nedeniyle onlara ilişkin daha fazla malumat verdiğini açıklar. Tâhir Bey, “Eserlerimiz bize delildir, bizden sonra eserlerimize bakınız” anlamındaki Arapça beyti paylaşıp amacının biyografisi yazılan kişilerin mümkün mertebe kemâlâtını bildirmek olduğunu belirtir. Evliyanın kerametinin hak olup her bir evliyanın kendine özel halleri olduğunu belirten Tâhir Bey, evliyanın mertebesini tam olarak öğrenmenin mümkün olmadığını ancak onlara duyulan hürmet ve muhabbetin artabileceğini söylemiştir. Bununla birlikte evliyayı hatırlatan asıl hususun eserleri olduğunu ve eser incelenmesinin evliyanın keramet ve maksatlarının anlaşılmasına fayda sağlayacağını söylemiştir. Tâhir Bey, yazdığı biyografi risalelerindeki hedef ve maksadının bu noktayı işaret etmek olduğunu söyler. Muakaddimesini 2. Abdülhamid’e iltifatlar ve dua ederek sonlandırır.⁶⁸¹

2.2.3.4.1. Şemseddin Sivâsî’

Tâhir Bey’in ilk kaleme aldığı zat Şemseddin Sivâsî’dir. Sivâsî’nin doğum tarihi, doğum yeri, tahsili ve seyahati hakkında kısa bilgiler verilmiştir.⁶⁸² Sivâsî’nin gördüğü bir rüya⁶⁸³ ile mana tecelliyatına⁶⁸⁴ değinen Tâhir Bey, Sivâsî’nin irşat ve tasavvufî faaliyetleri esnasında hazırladığı eserlere de ayrıca işaret etmiştir. Sivâsî’nin

⁶⁸⁰ Şemseddin Sivâsî, Ali Dede Bosnevî, Ali Çelebî-i İznîkî, İsmâil Ankaravî, Abdullah Bosnevî, Abdülahad Nûrî, Müstakimzâde Sâdeddin Süleyman Nakşibendî, Gazzizâde Abdüllatif Bursevî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli* (İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm- İbrâhîm Hilmî 1318), 3.

⁶⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 4-6.

⁶⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 7.

⁶⁸³ Tâhir Bey, Sivâsî’nin gördüğü rüyayı Göngecizâde isminde bir zâta anlatmasını ve onun da Sivâsî’yi talebelerin kendisinden çokça istifade edeceği müjdesini verdiğini belirtir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 7-8.

⁶⁸⁴ Tâhir Bey Sivâsî’nin İstanbul da şöret kazanmasına rağmen gördüğü bir mana tecelliyâtı nedeniyle İstanbul’u terk edip Hacca gittiğini kaydeder. Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 8.

yirmi yedi eseri bu yazıda kayda alınmakla beraber aynı isimde başka müelliflere ait üç eser dipnot olarak düşülmüştür.⁶⁸⁵

2.2.3.4.2. Ali Dede Bosnevî

İkinci sırada Ali Dede Bosnevî ele alınmıştır. Tâhir Bey, bu yazıda Bosnevî'nin ilim tahsili sonrası intisap ettiği şeyhi, memleket ismi zikretmeden yaptığı seyahatleri, gittiği haccı ve Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Zigetvar'da tayin edildiği bir hankahadan⁶⁸⁶ bahseder. Bununla birlikte “türbe şeyhi” ünvanıyla tanınan Bosnevî'nin Mehmed Paşa'nın daveti ile sefere katılıp askerin maneviyatını yükselttiği bilgisi de verilir. Tâhir Bey, 1007'de vefat ettiği yönünde bilgi verdiği Bosnevî'nin vefatı hakkında eserinde kısa bilgiler vermiştir. Bosnevî'nin yedi eserini kayda alan Tâhir Bey, ikisi hakkındaki açıklamasını dipnot düşerek belirtmiştir.⁶⁸⁷

2.2.3.4.3. Ali Çelebî-i İznîkî

Üçüncü sırada Ali Çelebî-i İznîkî ele alınmıştır. Ali Çelebî-i İznîkî'nin özellikle tefsir, tasavvuf ve kelam vd. bazı ilimlerinde vukufiyetinin tam olduğunu ortaya koyduğu eserlerin sayısının ispatladığını belirtir. Ayrıca Tâhir Bey'in özellikle şöhretinin yaygınlığından bahsettiği İznîkî'nin bu ilimlerdeki başarısı nedeniyle beyne'l havas (özel ilimlere sahip kişiler) arasında “cedîd müellifi” namıyla şöhret bulduğunu belirtir.⁶⁸⁸

Tâhir Bey, İznîkî'nin Aziz Mahmud Hüdâî ile arasındaki mektuplaşmaya dayanarak İznîkî'nin tarikatlardan Celvetî tarikatına intisap ettiğini düşünmektedir. 1018'de vefat ettiği bildirilen İznîkî'nin mezar yeri risalede tarif edilmiştir. İznîkî'nin on dokuz eserini açıklama yapmaksızın kayda alan Tâhir Bey, bir dipnot düşerek elinde bulunan *Dûrerû'l-envâr "fî esrâril-i ehcâr* isimli eserin sonundan eser listesini alarak bu kaydı hazırladığını belirtir.⁶⁸⁹

2.2.3.4.4. İsmâil Ankaravî

Dördüncü sırada İsmâil Ankaravî kayda alınmıştır. Tâhir Bey, İsmâil Ankaravî'nin büyük Mevlevî şeyhlerinden olduğunu bildirmektedir. Risalede Bayramiyye tarikatına müntesipken gözlerinden hastalanan İsmâil Ankaravî'nin

⁶⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 8-13.

⁶⁸⁶ Dervişlerin toplanıp, sohbet ve zikir ve inzavaya çekildiği yer.

⁶⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 14-16.

⁶⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 18.

⁶⁸⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 18-20.

manevi bir işaretle Konya'ya tedavi için gidip Mevlevîliğe girdiği belirtilmiştir. İsmâil Ankaravî'nin 897'de Kasımpaşa Mevlevihanesi'ne tayin edilip ömrünün sonuna kadar ders ve terbiye ile meşgul olduğu belirtilmiştir. Tâhir Bey, İsmâil Ankaravî'nin zamanında ortaya çıkan tasavvufa karşı olanlara gösterdiği tasavvuf müdafaası dolayısıyla Aziz Mahmud Hüdâyî'nin kendisine bir takdir⁶⁹⁰ gönderdiğini belirtir. Tâhir Bey, ayrıca o tarihlerde mesnevi zannıyla şerh edilen bir cüz'ün zihin karışıklığı sebebiyle olduğunu Cevdet Paşa'nın 8 Haziran 311 tarihinde Mektup gazetesinin otuz üç numaralı nüshasında bu durumu açığa çıkardığını söyler.⁶⁹¹ Tâhir Bey, İsmâil Ankaravî'nin yirmi iki eserini kayda almıştır.⁶⁹² Eser listesinde iki tefsir çalışması vardır, bunlar: On numarada kayıtlı *Tefsîr-u sûre-i Fâtihâ el-müsemmâ bi'l-Fâtihati'l- Gaybiyye* ve on altı numarada kayıtlı *Fâtihatü'l ayniyye* adlı eserlerdir.⁶⁹³

2.2.3.4.5. Abdullah Bosnevî

Beşinci sırada Abdullah Bosnevî ele alınmıştır. Tâhir Bey, Bosnevi ismine bir dipnot düşüp Hasan Kâimî Bosnevî isminde Kâdiriyye tarikatından Bosnalı bir zat hakkında kısa malumat vermiştir. Tâhir Bey, Abdullah Bosnevî'nin kısaca eğitimine değindikten sonra onun Bayramiyye tarikatından Bursa Yeni Yer Mezarlığı'nda metfun bulunan Hasan Kabaduz Bursevî'ye intisap ettiğini bildirir. Yeni Yer Mezarlığı'na bir dipnot düşen Tâhir Bey, Bursa'da bulunan iki Yeni Yer Mezarlığı hakkında genişçe malumat vermiş ve yerlerini teferruatlıca açıklamıştır. Abdullah Bosnevî'nin Mısır, Hicaz, Şam ziyaretlerinden kısaca bahseden Tâhir Bey, Abdullah Bosnevî'in Şamda İbnü'l Arabî Türbesi yakınında inzivaya çekilerek ruhaniyeti aracılığıyla Muhammedî ilimleri aldığını belirtir. Bununla birlikte Abdullah Bosnevî'nin manevi bir işaretle Konya'ya gidip Sadreddin Konevî ve Mevlânâ'nın kabirlerini ziyaret ettiğine de değinir. 1054'te vefat eden Abdullah Bosnevî'nin Sadreddin Konevî'nin yakınına vasiyeti üzere defnedildiği kaydedilmiştir. Risalede Abdullah Bosnevî'nin on altı eseri kayda alınmıştır.⁶⁹⁴ Bunlardan on bir numarada kayıtlı *Risâletü fî tefsîr-i nûn ve'l-kalem* isimli eser tefsir alanına ilişkindir.⁶⁹⁵

⁶⁹⁰ Tâhir Bey bu takdir-nâmeden bir parça paylaşmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 22.

⁶⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 21-22.

⁶⁹² Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 23-26.

⁶⁹³ DİA da eser *Fütûhât-ı Ayniyye* şeklinde kaydedilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 25.; Erhan Yetik, "Ankaravî, İsmâil Rusûhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/213.

⁶⁹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 30-34.

⁶⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 33.

2.2.3.4.6. Abdülahad Nûri

Tâhir Bey, altıncı sıradaki Abdülahad Nûri'yi ele almıştır. Yazıda Halvetiyye şeyhlerinden olup 1013 tarihinde Sivas'ta doğduğu belirtmiştir. Yine İstanbul'a yolculuğu, zahir ve batın ilimlerinde icazet alması, Muhammed Ağa Tekkesi'ne getirilmesi ve Ayasofya Camisi'nde vaizlik yapması kısaca aktarılmıştır. Tâhir Bey, Abdülahad Efendi'nin rüya tabirinde mahir olup 1061'de vefat ettiğini mezar yeri ile kaydetmiştir. Yine risalede Abdülahad Efendi'nin on yedi eseri kayda alınmıştır.⁶⁹⁶ Bunlardan beş numarada kayıtlı olan *Risâlet-ü fî tevfîki te'ârızı'l âyât* isimli eser ulumu'l-Kur'an ile ilgilidir.

2.2.3.4.7. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi

Yedinci sırada bulunan kişi Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi'dir. Süleyman Sâdeddin Efendi'nin Osmanlı uleması arasında çok sayıda eser vermesi ile tanındığı ve Nakşibendi Tokâdî Emin Efendi'ye intisap ettiği kaydedilmiştir. Tâhir Bey, Tokâdî Emin Efendi'ye bir dipnot düşüp hakkında genel ve uzunca sayılabilecek malumat vermiştir. Ömrünü eser yazma ve ibadetle geçirdiği belirtilen Süleyman Sâdeddin Efendi'nin 1202 tarihinde vefat ettiği kaydedilmiştir. Risalede Süleyman Sâdeddin Efendi'nin mezar yeri detaylıca tarif edilmiştir.⁶⁹⁷ Süleyman Sâdeddin Efendi'nin bazılarına dipnot düşülerek açıklamalarda bulunulan toplam elli iki eseri kayda alınmıştır.⁶⁹⁸ Elli numarada kayıtlı *Risâle-i salât-ül-vüstâ* isimli eserle ilgili açıklama yapılmasa da bu eserin tefsir ilmine ait olabileceği düşünülmektedir.⁶⁹⁹

2.2.3.4.8. Gazzîzâde Abdülatif Bursevî Efendi

Tâhir Bey, son olarak Gazzîzâde Abdülatif Bursevî Efendi'yi kayda almıştır. Risalede son zamanda Bursa'da yetişen Halvetiyye-i Mısıriyye şeyhlerinin büyüklerinden olduğu bildirilen Abdülatif Bursevî'nin tahsilinden kısaca bahsedilmiştir. Abdülatif Bursevî'nin babası hakkında da dipnot düşülerek açıklamada bulunulmuştur. Risalede Abdülatif Bursevî'nin talebe yetiştirme ve âşıkların seyr-u sülûku ile zamanını geçirdiği belirtilmektedir. Yine Abdülatif Bursevî'nin 1247'de vefat ettiği ve Ahmed Gazzi Dergâhı'na defnedildiği

⁶⁹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 35-38.

⁶⁹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 40-41.

⁶⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 42-45.

⁶⁹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 45.

kaydedilmiştir. Tâhir Bey, Abdülatif Bursevî'nin on beş eserini kayda almıştır.⁷⁰⁰ Bu eserlerden *Fütühât-u kenzü Kur'an* eseri için Fâtihâ suresinin tefsiri olduğu, *Zübdetü'l-beyân* isimli eser için ise Nisâ suresinden Nahl suresine kadar bir tefsir olduğu açıklaması yapılmıştır. Eser listesindeki *Ta'likât-u a'lâ tefsîr-i Beyzâvî, Nâsih ve Mensûh* isimli eserler de tefsir alanına ilişkindir. DİA'nın "Gazzîzâde Abdülatif Efendi" maddesinde bulunan eser listesinde *Ta'likât-u a'lâ tefsîr-i Beyzâvî, Nâsih ve Mensûh* isimli eserlere rastlanmamıştır. Ayrıca *Fütühât-u kenzü Kur'an* isimli eserin *Tefsîrü'l-Fâtihâ* ismiyle farklı kaydedildiği görülmüştür.⁷⁰¹

2.2.3.5. Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli

Tâhir Bey, eserin "Mündericât" başlığında altı zâtı kayda almış⁷⁰² "İfâde-i mahsusa" kısmında *eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye*⁷⁰³ ve benzer diğer biyografi eserlerini eleştirmiştir. Bu eleştiriye göre ulemanın ilmi üstünlükleri, ayırt edici telifleri ve şerhleri bu eserlerde yeteri kadar kayda alınmamaktadır. Tâhir Bey, bu ayrımın yapılmamasının kâmil âlim ile nakıs âlim arasındaki farkın anlaşılmasına neden olacağını belirtir. Bu hususun daha fazlasının *Tezkiretü's-su'arâ*⁷⁰⁴ isimli biyografi eserinde görüldüğünü söyleyen Tâhir Bey, bu durumun eseri okuyan kişinin zamanını boşa harcayarak esaslı inceleme yapmaya mecbur bıraktığını belirtir. Bununla birlikte bu biyografi eserlerini hakir görmediğini, kendileriyle iftihar ettiğini ve ulemayı bu eserler aracılığıyla tanıdığını da kaydeder. Tâhir Bey, Batı'da yazılan biyografi eserlerinin teferruatlı olup bizdeki eserlerle bunların kıyaslanması halinde durumun adil bir şahit olacağını belirtir.

Tâhir Bey Allah'ın yardımı ile yazdığı bu risaleyi ve sonuna yaklaştığını bildirdiği *Osmanlı Erbâb-ı Maârifî*⁷⁰⁵ eserini hazırlama maksadının Osmanlı ulemasının isimlerini ve bulabildiği kadar eserlerini kemâlatlarına delil olup bunu

⁷⁰⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, 46-48.

⁷⁰¹ Osman Türer, "Gazzîzâde Abdülatif Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/540.

⁷⁰² Muhammed Muhyiddin Kâfiyeci, Dede Cöngî, Birgivi Mehmed Efendi, Mehmed Ayşî Efendi, Yûsufzâde Abdullah Hilmi Efendi, Mehmed Ebû Saîd el-Hâdimî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli* (İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm- İbrâhîm Hilmi 1321), 2.

⁷⁰³ Osmanlı ulema ve meşayihini anlatan önemli bir biyografi eseridir. Abdülkadir Özcan, "eş-Şekâ'îku'n-nu'mâniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/485.

⁷⁰⁴ Arap ve İranlı şairlerin biyografilerini ele alan eser. Ayla Demiroğlu, "Devletşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/244.

⁷⁰⁵ *Osmanlı Müellifleri* eseridir.

insanlara bildirmek olduğunu belirtir. İfâde-i mahsûsa Sultan 2. Abdülhamid'e iltifat ve dualar ile sona erer.⁷⁰⁶

2.2.3.5.1. Muhyiddin Kâfiyeci

Tâhir Bey eserde ilk olarak Muhyiddin Kâfiyeci'yi ele almıştır. 788'de Bergama'da doğduğunu bildirdiği Kâfiyeci'yi şu cümle ile ifade eder: “Mütebahhîrîn-i fûdalâdan bir yegâne-i ilim ve kemâl olub...”⁷⁰⁷ Kâfiyeci'nin yazmış olduğu eserlerin birçok ilim alanındaki bilgi ve becerisine delil olduğunu belirtir. “Suyûfî gibi bir ‘allâme-i rûzkârın (zamanın) üstadı feðâilmendî⁷⁰⁸ olduğunu söylemek vaşfı kemâline dâir başka söz îrâdına hâcet bırakmaz”⁷⁰⁹ diyerek iki âlimin de ne kadar büyük olduğunu ifade etmiştir. Risalede Suyûfî'nin Kâfiyeci ile olan ilişkisi *Tabâkâktü'n nühât* isimli eserinden alıntılarla örneklendirilmiştir. Yine risalede Kâfiyeci'nin seyahat hocaları, Mısır hükümdarından gördüğü iltifatlar kısaca ele alınmıştır. Kâfiyeci'nin çok eser yazdığını belirten Tâhir Bey, bunların birçoğunu risâle-i muhtasara suretinde kaleme aldığını belirtmiştir. Tâhir Bey, Kâfiyeci'nin sufi ehline muhabbet duyduğunu sapkınlık ve cahillerden ise nefret ettiğini belirtir.⁷¹⁰ Kâfiyeci'nin yirmi yedi eseri kayda alınmış eserlerden biri⁷¹¹ için yapılan şerh dışında diğer eserleri hakkında açıklama yapılmamıştır.⁷¹²

2.2.3.5.2. Dede Cöngî

Risalede ikinci sırada Dede Cöngî yer almaktadır. Tâhir Bey, isminin Kemaleddin İbrâhîm, şöhretinin Kara Dede ve Dede Cöngî olduğunu belirtir. Tefsir ve hadis ilminde zamanında eşsiz olduğu bildirilen Dede Cöngî'in ilk zamanlarda debbağ olduğu kaydedilmiştir. Risalede Dede Cöngî'nin 926 tarihinde Amasya'ya tayin olunan Müftü Hatîb Kâsım'ın oğlu için hazırlanan ziyafeti esnasında başından geçenler ve ilginç bir olayla ilme başlaması, Atâî'nin *Zeyl-i Şekâik* isimli eserinden alıntı yapıldığı belirtilerek, anlatılır. Tâhir Bey, Dede Cöngî'nin sırasıyla nerelerde görev yaptığını, bazılarını tarihleri ekleyerek, kaydetmiştir.⁷¹³ Risalede Dede

⁷⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli* (İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm- İbrâhîm Hilmî 1321), 3-6.

⁷⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 7.

⁷⁰⁸ Bu kelime فضاءلمندى şeklinde yazılmıştır.

⁷⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 7.

⁷¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 7-10.

⁷¹¹ *Şerhu'l-akâidi'l-adudiyye*.

⁷¹² Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 11-12.

⁷¹³ Bursa da Bayezid Paşa, Tire de Kara Kadı, Merzifon da Sultaniyye, Diyarbakır da Hüsrev Paşa, Pâşâyı müşarun ileyhın Halepte ki medresesinde, Süleymâniye-i İznîk-i Pâyesinde, Kefe Müftülüğünde

Cöngî'nin 975 tarihinin sonunda vefat edip set başında büyük kilise karşısında bulunan Hoca Muhammed Karamânî Mescidi'ne defnedildiği belirtilir.

Tâhir Bey, Dede Cöngî'nin on bir eserini kayda almıştır. On bir numarada *Hâşiye alâ Tefsiri'l-Kâdî Beyzâvî* adlı eser bulunmaktadır. Bu eserin sonuna Beyzâvî'nin tefsirine tam yahut kısmi haşiye yazan Osmanlı ulemasından kırk dört kişi vefat tarihleriyle kaydedilmiştir.⁷¹⁴ Ayrıca "*Ta'likât*⁷¹⁵yazanlar" başlığına yirmi üç kişi vefat tarihleriyle birlikte eklenmiştir.⁷¹⁶

2.2.3.5.3. Birgivî Mehmed Efendi

Üçüncü sırada Birgivî Mehmed Efendi kayda alınmıştır. Risalede 926 tarihinde Balıkesir'de doğduğu bildirilen Birgivî'nin ilk tahsilini babası müderris Ali Efendi'den aldığı fitratındaki ilim sevgisi nedeniyle İstanbul'a gelip Ahîzâde Mehmed Efendi'den tedrise başladığı bildirilmiştir. Bayramiyye tarikatı meşayihinden Abdurrahman Efendi'ye intisap ettiği bildirilen Birgivî'nin şer'i ilimlerdeki kabiliyetinin daha fazla olması nedeniyle şeyhi onun şer'i ilimlerle meşgul olmasını daha uygun görmüştür. Birgivî eğitimini tamamladıktan sonra Ataullah Efendi Medresesi'nde vazifelendirilmiş burada talebe yetiştirip eser yazmaya koyulmuştur. Ömrünün sonlarında ise İstanbul'a dönmüştür. Burada Mehmet Paşa ile görüşmesi risalede kısaca anlatılmıştır. Yine risalede Birgivî'nin Kur'an okuma karşılığında ücret alınmasına yönelik görüşü Ebüssuûd ve meşhur kadılardan Bilâl Zâde tarafından tashih edildiği bilgisi verilmiştir.⁷¹⁷

981'de Birgi'de elli beş yaşında vefat ettiği kaydedilen Birgivî'nin yirmi altı eseri kayda alınmıştır.⁷¹⁸ On esere dipnot düşülerek çeşitli açıklamalarda bulunulduğu görülmüştür. Bunlardan iki numarada bulunan *Tefsîru sûreti'l-Bakara* ve on sekiz numarada bulunan *ed-Dürri'l-yetîm fî ilmi't-tecvîd*⁷¹⁹ isimli eserler konuya ilişkindir.

vd. Görevleri bazıları tarihleriyle kayda alınmıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 15.

⁷¹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 13-18.

⁷¹⁵ Eserin sayfa kenarına ya da sayfa altına esere yönelik bazı notların kaydıdır. Sedat Şensoy, "Ta'likât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/508.

⁷¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 19.

⁷¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 20-22.

⁷¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 22-25.

⁷¹⁹ Tâhir Bey bu esere bir dipnot düşüp 1234 de vefat eden Edirneli Eskici Zâde Ali Efendi'nin eseri tercüme ve şerh ettiğini bildirir.

2.2.3.5.4. Mehmed Ayşî Efendi

Dördüncü sırada Mehmed Ayşî Efendi kayda alınmıştır. Ayşî'nin Tire'de doğduğu ve ilk tahsilini orada aldığını belirten Tâhir Bey, onun yirmi beş akçe ile Hacı Sinan Medresesi'ne tayin edildiğini kaydeder. Tâhir Bey, 990 senesinde ismini vermediği bir medreseye Ayşî'nin talip olup Sadr-ı Anadolu Zekerîyya Efendi'nin huzurunda Ethem Zâde Şeyhî ve Karamânî Zâde Mehmed Efendilerle imtihan olduğunu bildirir. Bir müddet sonra bu mesleği terk edip uzlete çekilerek ilim ve telifle meşgul olduğunu belirttiği Ayşî'nin bu çalışmalarına karşılık kendisine Tiredeki İbn Melek Medresesi'nde müderrislik verildiğini kaydetmiştir. 1016'da ilmi faaliyetlerle meşgulken vefat ettiği belirtilmiştir.⁷²⁰

*Osmanlı Müellifleri'*nden faydalandığı görülen DİA'da "Ayşî Mehmed Efendi" maddesinde daha az malumat verilmiştir.⁷²¹ Buna mukabil Tâhir Bey, herhangi bir açıklama yapmaksızın Ayşî'nin dokuz eserini kaydetmiş yine isim vermeksizin bunlardan başka çeşitli risaleleri ve şiirleri olduğunu belirtmiştir. Ayşî'nin eser listesi sonuna Osmanlı ulemasından otuz bir kişinin *Mültekâ'* şarihlerini vefatları ile kaydetmiştir.⁷²² Ayşî'nin eser kaydı arasında bir numarada bulunan *Nısf-u Kur'an'a kadar tefsir-i şerif* eserin tamamlanmamış tefsir olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.3.5.5. Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi

Risalede beşinci sırada Tâhir Bey'in "asrının şeyhü'l kurrası" diye bahsettiği Yusufzâde Abdullah Hilmi Efendi yer almaktadır. Tâhir Bey, çokça iltifatta bulunduğu Abdullah Hilmi Efendi'nin 1085 tarihinde Amasya'da doğduğu ve kıraat ilminde zamanında biricik olduğunu belirtir. Risalede hangi dersleri hangi hocalardan aldığı gibi detaylı bilgilerle anlatılan Abdullah Hilmi Efendi'nin Topkapı Sarayı'nda hocalığa tayin edildiği bilgisi verilmiştir. *Sahih-i Buhârî*'de yirmi sekiz senede, otuz büyük cilt şerh yazan Abdullah Hilmi Efendi'nin büyük bir üne kavuştuğu ve hac yolculuğunda ondan icazet almak isteyenlerin yoğunluğundan bahsedilmiştir. Tâhir Bey Arapça, Farsça ve Türkçe şiirler yazdığını söylediği Abdullah Hilmi Efendi'nin Halvetiyye şeyhi İlyas Sâkizî'den tarikat-ı sülûkunu tamamladığını bildirir.⁷²³ 1167 senesinde seksen iki yaşında vefat eden Abdullah Hilmi Efendi'nin eserleri farklı

⁷²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 26-27.

⁷²¹ Hasan Güleç, "Ayşî Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/287.

⁷²² Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 27-29.

⁷²³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 30-33.

başlıklarla sunulmuştur. Bunlardan üç eseri “*en büyük eserleri*” başlığında sunulmuştur. Yine ulûm-ı Arabiye ve şer’iyyeye ait yirmi yedi eseri olduğu belirtilmiş ancak bunlardan yalnızca dördü kaydedilmiştir. Kıraat ilmine ait yirmi sekiz risalesi olduğu belirtilmiş ancak sadece üçü kayda alınmıştır.⁷²⁴ Bunlar: *el-Îtilâf*, *Zehratü’l hayevâtî’d-dünyâ*, *Mehâric-ül-hurûf*.

2.2.3.5.6. Mehmed Ebû Saîd el-Hâdimî

Risalede son sırada Mehmed Ebû Saîd el-Hâdimî vardır. Tâhir Bey, Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Konya’ya yirmi iki saat mesafede bulunan Hâdim’de 1113 senesinde doğduğunu belirtir. Risalede dedesinin Buhara’dan Anadolu’ya geldiği bilgisi verilen Ebû Saîd el-Hâdimî’nin aldığı eğitimden bahsedilmiştir. Tâhir Bey, Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Ayasofya Camisi’nde padişahın ve ulemanın huzurunda Fâtihâ suresini tefsir ederek büyük takdir topladığı belirtir. Ebû Saîd el-Hâdimî’nin Nakşibendi tarikatından Hâcî Mustafa Efendi’den batini feyz aldığı kaydedilmiştir. Tâhir Bey, Ebû Saîd el-Hâdimî’nin el yazısı olan bir evrakta Hâdimî’nin murakabe esnasında Peygamberimizi gördüğünü kendisine Ca’fer es-Sâdık’ın neslinden olduğu müjdesi verildiğini belirtir. Yine Hâdimî’nin el yazısı olan bir evraktan babasının mezarında, murakabe esnasında babası ile olan hikmetli bir diyalogunu paylaşmıştır.⁷²⁵ Hâdimî’nin altmış üç yaşında 1176’da Hâdim’de vefat ettiği kaydedilmiştir.⁷²⁶

Tâhir Bey, Hâdimî’nin yirmi bir eserini kayda almıştır.⁷²⁷ Eserler; *Şerh-u besmele*, *Hâşiye ‘alâ tefsîri’n-Nebe’ li’l-Beyzâvî*, *Tefsir-u kavlihî tealâ “Kulillâhümme mâlike’l-mülki”*,⁷²⁸ ve *Tefsirü kavlihî tealâ “inne ba’ze’z-zani ismün”*⁷²⁹ şeklinde kaydedilip sure ve ayet hakkında malumat verilmemiştir. Tâhir Bey, eser listesinin sonuna üç farklı Hâdimî’ye ait sekiz eser daha kaydetmiştir.⁷³⁰

⁷²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 34.

⁷²⁵ Hâdimî’nin babası dünyanın sebeplerinden, malından, alakalarından uzak olduğunu bulunduğu alemde hiçbirinin faydasının olmadığını söyler. Ayrıca babası Hâdimî’ye geçim konusunda hırslı davranmanın kötü olduğunu Allah’ın ihsanını yeterli bulmasını O’na tevekkül etmesini tavsiye eder. Hâdimî’ye devamla ihtiyacını sebeplerin sahibi olan Allah’ı unutup kuldun beklemesi durumunda Allah’ın onu en âdi kişiye muhtaç bırakacağını söyler. Hâdimî’ye ihtiyaçlarını kuldun gizleyip Allah’a sunması tavsiye edilmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 37.

⁷²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 35-37.

⁷²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 37-38.

⁷²⁸ Âl-i İmrân 3/26.

⁷²⁹ el-Hucurât 49/12.

⁷³⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*, 39.

2.2.3.6. *Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*

Tâhir Bey, *Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri* eserinin mukaddimesinde, kendi ifadesince, “erbâb-ı dikkat ve mütela‘anın” rağbet gösterdiği eserleriyle nam bırakan Osmanlı tarihçilerinden Âlî ve Kâtib Çelebi’yi yazdığını belirtir. Tâhir Bey, Âlî Çelebi’nin takdir görmüş bir edip ve tarihçi, Kâtib Çelebi’nin ise âlim, mütefennin, tarihçi ve hakîm olduğunu belirtilmiştir. Âlî’nin biyografisinde onun Hammer tarihinden nakillerde bulunduğunu ancak eserlerini kendi uygulama ve incelemeleri neticesinde hazırladığını söyler. Kâtib Çelebi’nin biyografisinde ise bazı ilaveler yaparak *Mizânü’l-hak fî ihtiyâri’l-ehak* isimli Kâtib Çelebi’nin risalenin sonundaki kendi ifadelerini aynen naklettiğini belirtir.

Tâhir Bey’in risalesinde dikkat çekici bir değerlendirmede bulunur. Âlî ve Kâtib Çelebi özelinde çoğu zaman biyografilerde konu alınan şahsiyetlerin ilmi kişiliklerinin tam olarak tayin edilemediğini söyler ve bunu Osmanlı *Müellifleri*’nde bahsi geçen *Kāmûsü’l-a‘lâm*⁷³¹ eseri üzerinden açıklar. *Kāmûsü’l-a‘lâm*⁷³² tarafsız bir şekilde incelendiğinde buradaki zatların ilmi büyüklüklerinin anlaşılması için daha fazla bilgiye ihtiyaç olduğunu söyler. Buna mukabil Âlî ve Kâtib Çelebi’yi anlattığı risalesinde bu zatlarla ilgili verilen bu kadar çok bilgiye rağmen onların ilmi kişiliklerinin tam olarak tayin edilemeyeceğini en başta kendisi de itiraf etmektedir. Anlaşılan o ki Tâhir Bey şahsiyetlerin ilmi kişiliğini anlatmada eserlerin yetersiz geleceği kanatindedir. Mukaddime 2. Abdülhamid’e dua ederek sonlandırılır.⁷³³

2.2.3.6.1. Âlî Çelebi

Tâhir Bey, ilk olarak Âlî Çelebi hakkında malumat verir. “Eseri çok, ifadeleri tatlı.” olarak tanıttığı bu zâtın otuz beşinci mektubundan çıkarımda bulunarak 949’da doğduğunu belirtir. Risalede Âlî Çelebi’nin padişahlarla olan teması ve Bosna, Halep, Bağdat, Erzurum, Bursa, Amasya’daki görevleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İran ve Kıbrıs seferlerine iştirakinden bahsedilen Âlî Çelebi’nin bir ara kıymet

⁷³¹ Tarih, coğrafya ve bazı ünlü kimseleri kayda alan altı ciltten oluşan bir ansiklopedidir. “bk.” Şemseddin Sami, *Kāmûsü’l-a‘lâm*, (İstanbul: Mihrân Matbaası 1306), 1/.

⁷³² Tarih, coğrafya ve bazı ünlü kimseleri kayda alan altı ciltten oluşan bir ansiklopedidir. “bk.” Şemseddin Sami, *Kāmûsü’l-a‘lâm*, (İstanbul: Mihrân Matbaası 1306), 1/.

⁷³³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri* (Selânik: Hamîdiye Mekteb-i Sînâyi’ Matbaası, 1322.), 2-4.

görmeme meselesi hamisi Lala Mustafa Paşa'nın vefatına ve siyasi meselelere bağlanmıştır. Tâhir Bey, Âlî Çelebi'nin eserleri incelendiğinde Arapça, Farsça ve Türkçeyi edebiyatlarına hâkim olacak kadar bu dilleri iyi bildiğinin anlaşılacağını belirtir. Âlî Çelebi'nin eserlerinden bazılarında hurafeler olsa da dönemindeki meşhur vakaları sade ve becerili bir tasvirle ifade ettiğini kaydeder. Tâhir Bey'e göre Âlî Çelebi, bir tarihçinin şanına yakışır şekilde doğruyu söylemekten çekinmeyen birisidir. Risalede Âlî Çelebi'nin ilim ve irfanla vasıflanmak için tarikat-ı âliyyeye intisap ettiği kaydedilmiştir. Âlî Çelebi'nin eserlerinin incelenmesi halinde “insanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır” düsturuna tabi olduğunun açığa çıktığını belirtir.⁷³⁴ Tâhir Bey, Âlî Çelebi'ye ait kırk eseri bazılarını açıklamalarda bulunarak kayda almıştır.⁷³⁵ Konunun sonuna Âlî Çelebi'ye ait bir de manzumesi paylaşılmıştır.⁷³⁶

2.2.3.6.2. Kâtib Çelebi

Risalede ikinci sırada Kâtib Çelebi ele alınmıştır. Kâtib Çelebi'nin doğum yeri, devlette aldığı görevler, katıldığı seferler ve özellikle de aldığı ilim hakkında malumat verilmiştir. Buna göre irab terkip ve alet ilimlerini ikinci defa okuduğu, hangi camilerde hangi dersleri kimlerden dinlediği belirtilmiştir. Bu çalışmadan Kâtib Çelebi'nin farklı zaman ve yerlerde tefsirde el-Beyzâvî'yi birkaç kez okuduğu ve dinlediği anlaşılmaktadır. Kâtib Çelebi'nin tabiatının tarih, tabakât, astronomi kitaplarına meyilli olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Mustafa Efendi'yi kendine üstat edindiği kaydedilmiştir. Risalede Kâtib Çelebi'nin mantık, meânî, beyan, hadis usulü, mukaddimat-ı fûnûn, Endülüs aruzu, tefsirde İsfahânî ve Beyzâvî, Uluğ Bey'in düstur-u takvîm, matematik, hendese ve daha pek çok dersi bazı yerlerde hangi âlim ve kitaptan okuduğu kaydedilmiştir. Ayrıca risalede esbab-ı ruhaniye ile deva bulmak için ilm-i hurûf, esmâ ve havas kitaplarını gördüğü ve mizacına uygun bulduğu aktarılmıştır. Kâtib Çelebi'nin ilme ve kitaplara çok düşkün olduğu ve kendisine düşen büyük mirastan üç yüz akçeyle kitap satın aldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte pek çok eser hakkında kısa ve önemli bilgiler verilmiştir.⁷³⁷

Tâhir Bey, eserler başlığında birinci sırada *Keşfü'z-zunûn* isimli eseri ele alır. Bu eserin Fransızların bibliyografya dedikleri ilm-i ahvâl-i kütüb'e dair olduğunu

⁷³⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 5-9.

⁷³⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 10-15.

⁷³⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 16-17.

⁷³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 18-30.

söyler. Yine bu eserin yirmi yılda hazırlanan üç yüz kadar ulum ve fûnûna dair konuyu kapsamıca ele alan bir eser olduğunu belirtir. Ayrıca Osmanlı ulemasının bibliyografya alanında yazdığı üç önemli eseri kısa açıklamalarla dipnot düşerek kayda alır.⁷³⁸ Tâhir Bey, Kâtib Çelebi'nin eseri Arapça yazması nedeniyle Fransız Gustav Le Bon'un *Arap Medeniyeti* eserinde Çelebi'yi Arap tarihçi olarak kaydettiğini belirtir.⁷³⁹ Tâhir Bey, askeriyeden Mir Alay Bağdatlı Azatlı İsmail Beyefendi'nin *Keşfü'z-zunûn*'a yazdığı bir sayfalık ilave bilgiyi olduğu gibi aktarmıştır.⁷⁴⁰ Biyografi ile ilgilenen kişiler için *Keşfü'z-zunûn*'un gerçekten faydalı bir kaynak olduğunu belirtir. Ancak eserde bazı isimler için ayrıntılı açıklama yapıldığı halde bazılarının yalnızca isimlerinin yazılması (ayrıntı verilmemesi) ve bazı eserlerin tekrar yazılmasını önemli bir eksiklik olarak görür. Bu eksiklerine rağmen bu eser sayesinde ilim tarihinde adı unutulmaya başlayan yüzlerce İslam müellifinin bilindiğini hatırlatır. Tâhir Bey, eserin el yazmasının İstanbul Vefa Mahallesi'nde bulunan Atıf Kütüphanesi'nde olduğu bilgisini vermeyi ihmal etmemiştir. Şarkiyatçılardan bazı isimleri zikrederek eseri kimlerin kaynak olarak kullandığına da örnekler vermiştir.⁷⁴¹ Kâtib Çelebi'nin toplamda on altı eserini kaydetmiş pek çoğu hakkında önemli bilgiler paylamıştır.⁷⁴² Eser listesi verildikten sonra bu eserlerin zaman geçtikçe kıymeti artan eski eserler kabilinden olduğu belirtilmiştir.⁷⁴³ Tâhir Bey, Kâtib Çelebi'nin vefatı ile ilgili 443 numaralı İkdam gazetesinde verilen 1067 Zilhicce 27. Cumartesi günü Bursa'da vefat ettiği yönünde bilginin doğru olmadığına değinir. Çelebi'nin vefatına ilişkin pek çok kaynak zikrederek⁷⁴⁴ bunlarda açık bir bilgi ve kaydın bulunmadığını söyler. Ayrıca Çelebi'nin araştırmacıların çoğuna göre İstanbul Vefa'da Zeyrek'e giden caddenin sol tarafında binası olan ufak taş mektep alanında defnedildiğini kaydeder.⁷⁴⁵ Tâhir Bey, konunun sonuna Osmanlı ulemasının hazırladığı kırk dört eserin hangi Avrupa dillerine çevrildiğini eser, müellif ve

⁷³⁸ *Mevzûâtü'l-ulûm, Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn, et-Tezkire.*

⁷³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 31-32.

⁷⁴⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 33.

⁷⁴¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 31-36.

⁷⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 37-42.

⁷⁴³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müverrihîn-i Osmâniyye'den Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 42.

⁷⁴⁴ *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân, Vefeyât-u Baldırzâde, Vefeyât-u Sahaf Süleyman Efendi, Ravzatü'l-müflihîn, Gülzâr-ı İrfân, Gülzâr-ı suleha, Sicill-i Osmânî.*

⁷⁴⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 42-43.

çevrilen dille beraber bir çizelge şeklinde sunmuştur.⁷⁴⁶ Risalenin sonuna ise o döneme kadar basılan beş eser ve kısa açıklamaları eklenmiştir.⁷⁴⁷

2.2.3.7. Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli

Tâhir Bey'in *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli* isimli eserini, Alaşehir 2. Redif Taburu'nda binbaşı görevindeyken hazırladığı anlaşılmaktadır.⁷⁴⁸ Eser şeyhler, âlimler, şairler, tarihçiler ve tıpçılar olmak üzere beş fasıldan oluşmaktadır.

2.2.3.7.1. İfâde-i Mahsusa

Eserin “ifâde-i mahsusa” bölümünde Aydın ilinin tarihi, coğrafi ve ticari ehemmiyetinden bahsedilip pek çok büyük âlimin Aydın'da doğduğu yahut orada vefat ettiği bilgisi verilir. Tâhir Bey, burada vefat eden ulemanın pek çoğunun kabrini ziyaret ettiğini ve bu ulemanın büyük kısmının eserlerini görüp incelediğini söyler. Eserinde üzerinde çalıştığı ulemanın doğumu, vefat tarihleri, mezar yerleri ve eserlerini kayda almaya çalıştığını ifade eder. Beşer olması hasebiyle hatalarının olabileceğini belirten Tâhir Bey, bu hataların farkına varılması durumunda kendisine bildirilmesi hususunda ricada bulunur. İkinci baskıda bu eksiklerin ilave edilerek risalenin daha iyi hale getirilmeye çalışılacağını ekler. Sultan 2. Abdülhamid'e dua edilerek ifâde-i mahsusa kısmına son verilir.⁷⁴⁹

2.2.3.7.2. Meşâyih Faslı

“Meşâyih faslı”nda yirmi iki zatın biyografisi incelenmiştir.⁷⁵⁰ Tâhir Bey, daha önce incelenen eserlerde genellikle ele aldığı zatların biyografilerini verip eser listesini biyografya dışında ele almaktaydı. Yine biyografi kısmında eser açıklaması yapsa da eser listesi ayrı olarak verilmekteydi. Bu çalışmada müelliflerin eserleri

⁷⁴⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 44-45.

⁷⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Âlî ve Kâtib Çelebi'nin Terceme-i Halleri*, 46-47.

⁷⁴⁸ Osmanlı arşivlerindeki belgeye göre bu esere izin verilmesi için yapılan müracaat esnasında Tâhir Bey Alaşehir de binbaşısıdır. Bu belge Ek-3'te paylaşılmıştır.

⁷⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, (İzmir: Keşişyan Matbaası, 1324.), 3-4.

⁷⁵⁰ Şeyh Ahmed Efendi (Merkezzâde), Şeyh İbn İsâ-yı Saruhânî, Şeyh Ahmed-i Rûmî, Eroğlu Nuri Efendi, Şeyh İsmâil-i Aydınî, Sâkib Mustafa Dede, Hamza Baba, Dede Ömer Rüşenî, Selâmî Mustafa Efendi, Şeyh Sehâbeddîn-i Sivâsî, Şâhidî İbrâhîm Dede, Kuddûsî Abdurrahman Efendi, Kuş Adalı Şeyh İbrâhîm Efendi, Kemâl-i Halvetî, Kemâl-i Ümmî, Kenzî Hasan Efendi, Merkez Efendi, Memî Cân Efendi, Mehmed Hakkı Efendi, Şeyh Nuzûlî Mustafa Efendi, Âşık Yûnus-Yûnus Emre, Yiğitbaşı Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 5-35.

biyografi kısmı içinde herhangi bir numara verilmeden, biyografiden ayrılmadan anlatılmıştır. Ayrıca yer yer biyografi kısmının oldukça kısa tutulduğu görülmekte bazı bölümlerde eserlere daha çok yer ayrıldığına şahit olunmaktadır. Biyografi kısmında “ifâde-i mahsusa” bölümünde denildiği gibi özellikle biyografisi yazılan kişilerin memleketleri, bazen ilimleri kimden tahsil ettikleri, vefat tarihleri, manzumelerinden yer yer parçalar ve kabirleri verilmiştir. Ayrıca ele alınan zatların müntesibi oldukları tarikatlar da genellikle belirtilmiştir. Eserlerin matbu-gayr-ı matbu olması, bazen hangi padişahlara sunulduğu, bazen kütüphane yerleri ve özellikle değerleri hakkında malumat verilmeye çalışıldığı görülmektedir.⁷⁵¹

Tâhir Bey ele aldığı meşâyihlere ilişkin bilgileri aktarırken hangi kaynaklardan tam olarak istifade ettiğini belirtmemektedir. Ancak çoğu zaman kayda alınan zatın bizzat kendi eserlerinden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte başka biyografi eserlerinden de faydalandığı anlaşılmaktadır. Örneğin Sâkıb Mustafa Dede’nin İzmirli olduğunu belirten Tâhir Bey, onun *Sicilli-i Osmânî*’de Bursalı olduğu bilgisinin zihin karışıklığından ileri geldiğini bildirir.⁷⁵²

Meşâyih faslında “Şeyh Nuzûlî Mustafa Efendi” bölümünün sonuna ulemadan zikredilen bazı isimlerin Denizli, Kula ve Elmalı’da metfun oldukları bilgisi eklenmiştir.⁷⁵³ Meşâyih başlığında ele alınan zatların eserleri arasında tefsir alanına ilişkin Şeyh Ahmed-i Rûmî tarafından kaleme alınan *Hâşiye alâ Tefsîr-i Ebüssuûd min sûre-i sûre-i Rûm ilâ Duhân* isimli eser bulunur. Eserin bir nüshasının Dersaadet’de Râgıb Paşa Kütüphanesi’nde mevcut olduğu bilgisi verilmiştir. Tâhir Bey, Şeyh Şehâbeddîn Sivâsî’nin *‘Uyûnû’t-tefâsîr* isimindeki eserinin ulema ve arifler arasında *Tefsîr-u Şeyh* ismiyle şöhret bulduğunu belirtir.⁷⁵⁴ Kuddûsî Ahmed Efendi’nin eseri, “*Tefsîr-u Beyzâvî’nin ekser nıkâtına dair ta’lîkâtı*” şeklinde kayıtlıdır.⁷⁵⁵ Tâhir Bey’in Kuddûsî Abdurrahman Efendi kaydında bir yanlışlık olmalıdır. DİA’da Abdurrahman Efendi, Ahmed Kuddûsî’nin oğlu olarak geçmektedir. Tâhir Bey’in bilgileri ile DİA’da bulunan Kuddûsî’nin vefat tarihi, vefat

⁷⁵¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 5-35.

⁷⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 10.

⁷⁵³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 30.

⁷⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 17.

⁷⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 22.

yeri ve tarikat bilgileri eşleşmekte ancak pek çok bilgi de farklılık görülmektedir.⁷⁵⁶ *Tıbbü'l-Kur'an hubbi'r-Rahmân, Tefhimü'l-ihvân fî tecvîdi'l-Kur'an* Mehmed Hakkı Efendi'nin eseridir.⁷⁵⁷

Ulemâ Fashı

Tâhir Bey, risalenin ikinci faslında ulemadan yetmiş üç zatı kayda almıştır.⁷⁵⁸ Bu risaleyi hazırlarken öncelikle ele aldığı ulemanın incelediği eserlerini kaynak olarak kullandığı açıktır. Ancak başka kaynaklar da kullandığına satır arası bilgilerinden ulaşmak mümkündür. Bunlar: *Devhatü'l-meşâyih*,⁷⁵⁹ *Fatîn tezkiresi*,⁷⁶⁰ *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*,⁷⁶¹ *Kāmûsü'l-a'lâm*,⁷⁶² *Keşfü'zunûn*.⁷⁶³ eserleridir. Tâhir Bey, biyografisini yazdığı ulemanın

⁷⁵⁶ “bk.” Süleyman Uludağ, M. Asım Köksal, “Kuddûsî Ahmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/315-316; Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 22.

⁷⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 29.

⁷⁵⁸ İbn Melek, İbn Melekzâde Mehmed Efendi, İshak Hocası Mehmed Efendi, İzmirî, İzmirî Süleymân Efendi, İzmirî Mustafa, İbrâhîm-i Bergamavî, İbn Adavî Mustafa Bin İbrâhîm, Ahmed Sa'îd Efendi, İbrâhîm Efendi, Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi, Bedreddîn-i Mahmûd-u Aydınî, Birgivi Mehmed Efendi, Bustân Mustafâ Efendi, Bustânzâde Mehmed Efendi, Bustânzâde Yahyâ Efendi, Çivizâde Muhyiddîn Efendi, Hâcî Süleymân Efendi, Hâcî Evliyâzâde Hâcî Alî Rızâ Efendi, Hüseyin Bin Mehmed Mandalyâtî, Hızır Şâh Bin Abdullatif Menteşâvî, Dâvud-i Karsî, Resul Bin Sâlih-i Aydınî, Receb Efendi, Radôs-i (Rodos-i) Zâde Mehmed Efendi, Zeynizâde Hüseyin Efendi, Sinân Efendi, Sukûnî Mehmed Efendi, Şemseddîn-i Aydınî, Söbüceli Mehmed Efendi, Sarı İbrâhîm Efendi, Tavâsî Ali Efendi, Tâtzâde Hüseyin Efendi, Abdullah Bin Yûsuf Mmehmed Bin Yahşi-i el-Kesteli, Ayşî Mehmed Efendi, Abdükerîm-i Akhisârî, Âlim Mehmed bin Hamza Hâcî Emirzâde, Atâullah Mehmed Efendi (Şeyhü'l İslâm), Abdullah-ı Tirevî, Abdurrahîm Efendi (Hâce), Ali Hicâbî Efendi (Yorgancızâde), Osman Abdülmennân Efendi, Gavvâs Efendi, Kara Bâlî, Kuşadalı Şeyh Mustafa Bin Hamza, Kuşadalı Şeyh Ahmed Efendi, Kara Tepeli, Kirli Hasanzâde Hacı Mustafa Hamdi Efendi, Mehmed Muhyiddîn Kâfiyecî, Kestelli Muslihuddîn, Gelenbevî İsmâil Efendi, Gördüslü Hacı Halîl Efendi, Mehmed Muhyiddîn-i Vefâ-i, Mehmed Bin KÂdî Ayâsulûğ, Münşî Mehmed Bin Bedreddîn-i Akhisârî, Musannıf Bekir BİN Ahmed Efendi, Mustafa Efendi, Mahmûd Bin Hâfız Hasan-ı Mağnisâvî, Marâşî Mehmed Efendi, Mehmed İsâmüddîn Efendi, Mehmed Münîb Efendi, Mustafa Bin Mehmed-i Gülhisârî, Mehmed Efendi (Hacı Hamzazâde), Mûsacalı-zâde Mehmed Sa'îd Efendi, Nureddîn-i Hamza Aydınî, Nâsuh Nevâlî-i Akhisârî, Naimî Halil Efendi, Veliyyüddîn Efendi, Vehbî Efendi, Lâlî Ahmed Efendi, Yaya Köylü Hacı Ahmed Reşîd Efendi, Yegen Osman Efendi, Yozgâdi Çukadârzâde Hacı Keşfi Mustafa Efendi. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 36-124.

⁷⁵⁹ Osmanlı Şeyhu'l İslamlarını ele alan ilk müstakil Türkçe biyografi eseri. Mehmet İşpirli, “Devhatü'l-meşâyih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/229.

⁷⁶⁰ Tâhir Bey bu iki kaynağı Atâullah Mehmed Efendi (Şeyhü'l İslâm) başlığında kullandığını açıkça belirtmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 73.

⁷⁶¹ Tâhir Bey eseri *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-enzâr* şeklinde kaydetmiştir. DİA da eser adı *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* şeklinde geçmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 76-77; A. Said Aykut, “İbn Battûta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/363.

⁷⁶² Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 87.

çoğunun nereli olduğu, aldığı ilimi, varsa intisap ettiği tarikatı ve bazen hangi görevlerde bulunduğu hakkında bilgi vermiştir. Bu bilgiler bazı ulemada çok kısa⁷⁶⁴ verilmişken bazı ulemada ise çok uzun⁷⁶⁵ verilmiştir. Yine eserin biyografi kısmında sık görülen bir durum da ulemanın mezar yerleri hakkında verilen bilgilerdir.

Tâhir Bey, ulemaya ait eserleri bazı yerlerde biyografiyi verdikten sonra ayrı bir liste ile numaralandırarak vermiş bazı yerlerde ise numara vermeden ve ayrı bir alan açmadan biyografinin içinde vermiştir. Ulemeden bazılarının şöhret buldukları isimler de risaleye kaydedilmiştir. Tâhir Bey, yine bazı yerlerde eserlere ilişkin açıklama yapmışken bazı yerlerde ise herhangi bir açıklama yapmamıştır. Ancak birçok eserin matbu ve gayr-ı matbu olması hakkında bilgi verdiği gibi el yazması olanları ve özellikle gördüğü eserleri hangi kütüphanelerde olduklarını belirtmiştir.⁷⁶⁶ Tâhir Bey'in bu eserinde dikkat çeken başka bir nokta ise ulemanın mezar yerlerini tespit etmek ve kaydetmek için harcadığı olağan üstü çabadır. Mezarı bulunamayan ulemayı özellikle belirtmiştir.⁷⁶⁷ Yine mezarı bulunup ancak mezarında yazı bulunmayan zatlara da belirtmiştir.⁷⁶⁸ Tâhir Bey, vefat tarihlerini belirlerken kimi zaman mezar taşlarını incelemiş ve üzerinde yazan vefat tarihini eserlerinde kullanmıştır. Yine bu metodu bu eserinde de görmek mümkündür.⁷⁶⁹

Ulemanın ilim için seyahat ettiği pek çok memleket ismi kaydedilmiştir. Tâhir Bey'in yazılarında ulemanın genellikle ilimde yükselmek için İstanbul'u yahut Mısır'ı tercih ettiği görülmektedir. Bu risalede daha önceki risalelerde ve gazete yazılarında görülmeyen bir ülke ismi daha geçmektedir. Risalede Şemseddin Aydınî'nin tahsil başlangıcının Aydın, sonunun İran olduğu kaydedilmiştir. Bu bilgiye bakarak bu ülkenin İran olduğunu söylemek mümkündür. Ayşî Mehmed Efendi'yi ele aldığı

⁷⁶³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 43,61.

⁷⁶⁴ İzmirî Süleyman Efendi, İzmirî Mustafa, Bedreddin Mahmûd Aydınî, Resûl Bin Sâlih-i Aydınî, Zeynîzâde Hüseyin Efendi, Tâtzâde Hüseyin Efendi, vd.

⁷⁶⁵ İshak Hâcesi Ahmed Efendi, Birgivi Mehmed Efendi, Kâfiyeci, Gelenbevi İsmâil Efendi, Gördüslü Hacı Halil Efendi vd.

⁷⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 36-124.

⁷⁶⁷ Hasan bin İbrahim-i Gümülcenevî sümme'l İzmirî, Musannıfek Bekir Bin Ahmed Efendi, Maraşî Mehmed Efendi. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 42-105-107.

⁷⁶⁸ Receb Efendi, Tavâsi Ali Efendi, Gavvâs Efendi, Kuşadalı Şeyh Mustafa Bin Hamza, Zeynîzâde Hüseyin Efendi (Tâhir Bey bu zatın mezarın başındaki taşta halka şeklinde bir delik olduğunu da kaydetmiştir.) Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 62-63-66-78-79.

⁷⁶⁹ İbn Melek, Söbüceli Mehmed Efendi, Abdullah-ı Tirevî, Ali Hicâbî. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 36, 65, 75,76.

yazısının sonuna Osmanlı ulemasından *Mülteka*’ şarihlerinden yirmi altısını vefat tarihleri ile birlikte kayda almıştır.⁷⁷⁰ Ulema kısmında görebilen tefsir ve ulumu’l-Kur’an’a ilişkin eser, İbn Melek’in *Manzûm Lûgat-i Kanûn-ı ilahî* isimli eseridir. Tâhir Bey, bu eserin Kur’an lafızlarına dair bir lûgatçe olduğunu İbn Melek’in kardeşi Abdülmecid’in de *İbn Ferište* isminde mensur bir lûgatinin olduğunu belirtir.⁷⁷¹ Tâhir Bey, İzmirî Mustafa Efendi’ye ait ‘*Umdetü’l-irfân fî vücûhi’l-Kur’ân*⁷⁷² ve *Bedâ’i’u’l-burhân fî ilmi’l-Kur’ân* eserlerini kaydetmiştir.⁷⁷³ Birgivi Mehmed Efendi’nin eserleri arasında *Tefsîru sûreti’l-Bakara* ve *ed-Dürrü’l-yetîm* adlı eser kayda alınmıştır.⁷⁷⁴

Yine Tâhir Bey’in risalesinde Bostan Mustafa Efendi’nin *Tefsîr-u Beyzâvî’nin sûre-i En’âm’a ta’lîkâ-ı müdekkikâne* şeklinde kayda aldığı eseri,⁷⁷⁵ Çivizâde Muhyiddin Efendi’nin *Hüsni’l-kârî fî’t-tecvîd*⁷⁷⁶ adlı eseri, Hızır Şâh Bin Abdüllatif-i Menteşâvî’nin *Şerh-u tecvîd* eseri,⁷⁷⁷ Dâvûd-i Karsî’nin *Risâle mine’t-tefsîri*⁷⁷⁸ kaydedilmiştir.

Tâhir Bey, Aysî Mehmed Efendi’nin Kur’an’ın yarısına kadar tamamlanmış bir tefsiri olduğunu “Nısf-u Kur’an’a kadar tefsir-i şerif” şeklinde kaydetmiştir.⁷⁷⁹ Tâhir Bey, Abdullah Tirevî’nin “ve ‘amilü’s-sâlihât” ayetindeki “sâlihât” kelimesinin mefûl-u mutlak olduğuna yönelik ve sarf, nahiv, vaz-ı kelâm, hikmet, ilâhî, me’ânî,

⁷⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 69-71.

⁷⁷¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 38.

⁷⁷² Bu eser DİA da ‘*Umdetü’l-irfân fî tahrîri evcûhi’l-Kur’ân* şeklinde kaydedilmiştir. Tayyar Altıkulaç, “İzmîrî, Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/530.

⁷⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 44.

⁷⁷⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 50-51.

⁷⁷⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 54.

⁷⁷⁶ DİA da Çivizâde Muhyiddin Efendi maddesinde bu esere rastlayamadık.” bk”. Mehmet İşpirli, “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/348-349.

⁷⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 60.

⁷⁷⁸ Bu esere DİA da Dâvûd-i Karsî ye ait tefsir eserleri arasında bu isimle bir eser mevcut değil. Ancak DİA daki kayıtlı eserlerden biri olabilir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 60.; Cemil Akpınar, “Dâvûd-i Karsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/29.

⁷⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 69.

usul ilimlerini tatbiken şerhine dair risalesi olduğunu kaydeder.⁷⁸⁰ Ayrıca Tirevî'nin iki eseri şu şekilde kaydedilmiştir: *Risâle fî kavlihî teâla el-mâlû ve'l benûn*⁷⁸¹ ve *Risâle fî kavlihî teâlâ innâ nezzelnâ*.⁷⁸² Tâhir Bey, eser ismi ve herhangi bir açıklama yapmadan İbn Karateli'nin Kâdî'nin tefsirinin bir kısmına haşiye yazdığını kaydeder.⁷⁸³ Tâhir Bey Kirli Hasanzâde Hacı Mustafa Hamdi Efendi'nin bazı ayetleri muhakemeli şekilde tefsir ettiğini belirtip *T'abirâtü'l Kur'anîyye* isimli eserin gayr-ı matbu olduğunu ve bu eseri gördüğünü belirtir.⁷⁸⁴

Tâhir Bey Mehmed Muhyiddîn-i Vefâî'nin *Tenvîrû'd-Duhâ* ve *Tefsîr-u âyete'l-kürsî*,⁷⁸⁵ Münşî Mehmed Akhisârî'nin *Nezîlû't-tenzîl* ve *Usûl-ü takrîb*,⁷⁸⁶ Na'imî Halîl Efendi'nin *Hâşiye 'ale'l Beyzâvî* eserlerini kaydeder⁷⁸⁷ ve bu eserlerin gayr-ı matbu olduğunu bildirir.

2.2.3.7.3. Şuarâ Fash

Tâhir Bey “şuarâ faslı”nda otuz yedi zâtı kayda alır.⁷⁸⁸ Tâhir Bey'in şairlerin çoğunluğunun biyografisini kısa tuttuğu görülmektedir. Genellikle şairlerin nereli oldukları, intisap ettikleri tarikat, bazen meslekleri, vefat tarihleri ve mezar yerlerine yer verilmiştir. Şairlere ait eserlerden biri⁷⁸⁹ dışındakiler numara verilip listelenerek kayda alınmıştır. Eserlerin matbu ve gayr-ı matbu olmaları yahut hangi kütüphanede

⁷⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 74.

⁷⁸¹ Tâhir Bey adeti üzere sure ve ayet numarası vermemiştir. Bu ayet el-Kehf 18/46.

⁷⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 74-75.

⁷⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 80.

⁷⁸⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 81.

⁷⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 101-102.

⁷⁸⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 104.

⁷⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 118.

⁷⁸⁸ Ahmed Es'ad Efendi, Erzincânî İsmâil Efendi (Hühüdâde), Birrî, Bahrî Efendi, Benlerîzâde Hâfız Ahmed Tal 'at Efendi, Sabit Mustafa Efendi, Senâî, Servet Efendi, Hüseyinî, Hâletî, Hulvî Abdullah Efendi, Hamdi Efendi, Hüdâyî Salih Dede, Hacı Hafız Halil Dede, Salim Efendi, Şuhûdî Dede, Şerîfî Mehmed Efendi, Sarı Kemal, 'Arşî Dede, 'Âlî Efendi, Ferruhî, Ferdî Abdullah Efendi, Kâmil Mevlî, Keskin Efendi, Makâlî Mustafa Bey, Mehmed Lütfî Dede, Mihrî Efendi, Mustafa Aziz Efendi, Muharrem Baba, Mustafa Fârîğ Efendi, Mehmed Necîb Efendi, Veysî, Vassaf Abdullah Efendi, Vasfî Ali Gâlib Efendi, Vehbî Şeyh Mehmed Efendi, Hâtif Mehmed Efendi. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 124-169.

⁷⁸⁹ Veysî Efendi Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 160-162.

bulundukları zaman zaman belirtilmiştir. Şairlerin eserlerinden na‘t, tesdis, tahmis, ebyât, gazel, mi‘râciyye bölümlerinden örnekler paylaşıldığı görülmektedir.⁷⁹⁰ Tâhir Bey’in bu fasılda *Fatin Tezkiresi*’nden çokça yararlandığını görülmektedir.⁷⁹¹ Tâhir Bey’in Keskîn Efendi’nin Muğla kütüphanesinde gördüğünü belirttiği eserinin üç dil üzere düzenlediğini söylemesi⁷⁹² Osmanlı Ulemasının Arapça, Farsça ve Türkçeye hâkimiyetine büyük bir örnektir. Şairler faslında eserler arasında, tefsir alanına ilişkin Ferdî Abdullah Efendi’nin anlatıldığı yazıda, Süyûtî’nin mensûh ayetler hakkındaki manzumesini tercüme ve şerh ettiği belirtilmiştir.⁷⁹³ Bunun dışında şairler faslında tefsir alanına ilişkin esere rastlanılamıştır.

2.2.3.7.4. Müverrih Fashı

Tâhir Bey “müverrih fashı”nda beş tarihçiyi kayda almıştır.⁷⁹⁴ Burada tarihçilerin nereli oldukları, meslekleri, vefat tarihi ve mezar yerleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.⁷⁹⁵ Yalnızca Benlizâde Mahmud Efendi’nin mezar yeri için Manisa’da tahkikat yapıldığı ancak netice alınamadığını belirtmiştir.⁷⁹⁶ Tâhir Bey, tarihçilerin eserleri hakkında yalnızca Sipâhizâde Mehmed Efendi’nin eserlerini numara verip açıklamış diğer tarihçilerin eserlerini “biyografileri” kısmında ele almıştır. Verilen eserler arasında doğrudan tefsirle ilgili eser bulunamayıp yalnızca *Enmûzecü’l-fünûn* eserinin farklı dallarda ilimleri kapsadığı içerisinde tefsir alanına ait bölümün de olduğu görülmüştür.⁷⁹⁷

⁷⁹⁰ Veysî Efendi Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 124-169.

⁷⁹¹ Örneğin Bahri Efendi, Mehmed Lütî Dede, Mîhrî Efendi, Hâtif Mehmed Efendi, Ferdî Abdullah Efendi isimlerinde Tâhir Bey Fatin Tezkiresinin hangi bölümlerinden yararlandığını açıkça zikreder.

⁷⁹² Veysî Efendi Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 150.

⁷⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 149.

⁷⁹⁴ Benlizâde Mahmûd Efendi, Sipâhizâde Mehmed Bin Ali, Fevzi Mehmed Mazhar Efendi, Karabaşzâde Ahmed Bin Mehmed Efendi, Mustafa Nûri Paşa. Veysî Efendi Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 169-174.

⁷⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 169-174.

⁷⁹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 169.

⁷⁹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 170.

2.2.3.7.5. Tıpçılar Faslı

“Tıpçılar faslı”nda yalnızca iki tabip kayda alınmıştır.⁷⁹⁸ İlk ele alınan tabip Aydın Hacı Paşa’dır. Tâhir Bey asıl ismi Hızır olan bu zatın tahsili, vefat tarihi ve mezar yeri hakkında bilgi vermiştir. Yine eserlerini numaralandırarak kısa açıklamalarla okuyucuya sunmuştur. Eserler arasındaki *Tefsîr-u Mecma'u'l-envâr fî cemî'i'l-esrâr* isimli eserle ilgili iki ciltlik mükemmel bir tefsir olduğu belirtilmiştir.⁷⁹⁹

İkinci ele alına tabip, Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi’dir. Kısaca tahsilinden, mesleğinden ve mezar yeri bilgilerinden bahsedilmiştir. Tâhir Bey, mezarını ziyaret ettiğini belirtip mezar taşında yazanları da bilgileri içerisine ayrıca eklemiştir. Bununla birlikte Ataullah Efendi’nin ayrıntılı biyografisinin *Târîh-i Cevdet*⁸⁰⁰ isimli eserde olduğunu söyleyerek okuyucularını yönlendirmiştir.⁸⁰¹ Tâhir Bey, izahat yapmadan bazı tabiplerin isimlerini sayar ve bunların Arap, Fars ve Türk edebiyatına hâkim; Fransızcaya aşina, resim ve müziğe vakıf kişiler olduğunu belirtir.⁸⁰² Ataullah Efendi’nin on altı eserini kaydetmiştir.⁸⁰³ Eserin sonunda risalede yanlış yazılan kelimelerin sayfa sayısı, satır numarası, hatalı ve doğru yazılışlarının verildiği görülmektedir.⁸⁰⁴ Bu eser Tâhir Bey’in *Osmanlı Müellifleri* eserinden sonraki en hacimli eseridir. Ulema tasnifi de *Osmanlı Müellifleri*’ne benzemektedir.

Aydın İl Kültür Turizm Müdürlüğüne bu eserin okunuşu Latin (transkripsiyon) harflerine sadeleştirilmeden aktarılmıştır. Bizim de mütalaa ve istifade ettiğimiz çalışma kıymetli olmakla birlikte araştırmacılar için ilk kaynak olamayacağı kanaatindeyiz. Çünkü baskıdan kaynaklandığını düşündüğümüz hatalar mevcuttur. Ayrıca bu çalışma Osmanlıca okunuşu ile sadeleştirilmeden kitap şeklinde de basılmıştır. Aynı farklılıkları bu kitapta da görülmektedir. Baskı hatası mı yoksa farklı nüshaların incelenmesinden mi kaynaklandığı konusunda karar vermek güçtür.

⁷⁹⁸ Aydın Hacı Paşa, Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi. Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, 174-180.*

⁷⁹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, 174-175.*

⁸⁰⁰ Ahmet Cevdet Paşanın 12 ciltlik (1774-1826) yıllarını konu edinen Osmanlı Tarihidir. “bk.” Zeki Arıkan, “Târîh-i Cevdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/75-77.

⁸⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, 177-178.*

⁸⁰² Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, 178.*

⁸⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, 179-180.*

⁸⁰⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli, 181-186.*

Örneğin orijinal risaledeki Şeyh Şehâbeddin isminin Latin harflerine aktarılan çalışmada Şeyh Selaheddîn şeklinde yazılmıştır.⁸⁰⁵ Yine Kuddûsî ismi Kudûsî,⁸⁰⁶ Ayşî Mehmed ismi ise Iyşî Mehmed şeklinde yazılmıştır.⁸⁰⁷ Bu isimlerin yanı sıra *ed-Dürrü'l-yetîm* adlı eserin de *ed-Dersü'l-yetîm* şeklinde⁸⁰⁸ yazıldığı görülmüştür.

2.2.3.8. Ahlak Kitaplarımız

Tâhir Bey, *Ahlak Kitaplarımız* eserinin ilk sayfasına herhangi bir başlık atmadan bu risalenin *Sırât-ı Müstakîm* dergisinde yazılan makalelerin “erbâb-ı danîş” tarafından risale olarak basılmasının uygun görüldüğünü belirtmiştir.⁸⁰⁹ Arapça olarak “üzerimize düşeni yaptıktan sonra” yazarak eser hakkında kısa bilgi vermiştir. Nehy erbabının “ilm-i ahlak ilimlerin en güzelidir” sözünü paylaşan Tâhir Bey, Osmanlı ulemasının her ilim ve fende eser verdiği gibi ahlak ilminde de eser verdiğini maksadının ahlak ilmine dair faydalı ve muhtasar bir çalışma yapmak olduğunu açıklar. Risalede ahlak ilminin insanlığın bina edilmesindeki manevi hizmetkârı olan merhamet ile şefkatten ve yıkıcı olan kötü ahlakın zararlarından bahsedildiği anlatılır. Bununla birlikte *Osmanlı Müellifleri*’inde de hikmetli sözleri ve değerli filleri ile insanlığın mutluluk yolu olan Peygamberimizin (s.a.s.) söz ve fillerine tabi olarak kurtuluş yolunu tutup hidayet bulduklarını belirtir. Tâhir Bey, Müslümanların ellerindeki saygı ve hürmet gösterdikleri hadis kitaplarından hangisini açsalar Hz. Peygamber’in iyi ve kötü ahlakla ilgili hadisleriyle karşılaştıklarını ifade eder.

Tâhir Bey, Beyrut ulemasından Ahmed Bedran Efendi’nin Ahmed Ataullah Efendi tarafından *el-İşrâk fî Mekârimi'l-Ahlâk* adıyla Türkçeye tercüme edilen eserinin bu yolda meydana getirilen kırk hadis şerhlerinin arasında mümtaz bir yere sahip olduğunu söyler. On beş kadar hadisi Arapça ve Türkçesiyle veren Tâhir Bey, ahlak kitaplarını mütalaa etmektense hadislere başvurmanın kestirme ve kolay olduğu

⁸⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 16; Bursalı Mehmed Tâhir, “*Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*”, (M. Akif Erdoğan, Kitap Transkripsiyonu), (İzmir: Akademi Kitabevi, Basım 1994), 7.

⁸⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 22; Bursalı Mehmed Tâhir, “*Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*”, (M. Akif Erdoğan, Kitap Transkripsiyonu), 10.

⁸⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 68; Bursalı Mehmed Tâhir, “*Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*”, (M. Akif Erdoğan, Kitap Transkripsiyonu), 34.

⁸⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*, 51; Bursalı Mehmed Tâhir, “*Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*”, (M. Akif Erdoğan, Kitap Transkripsiyonu), 27.

⁸⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlak Kitaplarımız* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaa 1325), 2.

kanaatindedir. Tâhir Bey, ahlak kitaplarının konusunun yüksek ahlak olduğunu belirtir. Ahlakı eğitmek ve vicdanı arındırmak için yazılan bu tür eserlerin başında *İhyâü ulûmi'd-dîn* isimli eserin geldiğini söyler.

Tâhir Bey, Osmanlı kavminden olmakla iftihar ettiğini belirtip ahlak alanında yazılan görebildiği seçkin eserleri Fransız bibliyografi kaidesine bağlı kalarak eserlerin isimlerini ve telif zamanlarını naklettiğini bildirir. Okullarda ahlak dersi veren kimselerin ihtiyaç duyması durumunda kayda aldığı eserlere ilaveler yapılarak farklı derecelerde ahlak kitapları yazalabileceğini söyleyip bu çalışmanın azimlerine bağlı olduğunu belirtir.⁸¹⁰

Bu çalışmada Osmanlı ulemasınca yazılmış yüz sekiz eser kayda alınmıştır. Çalışmada genellikle müelliflerin vefat tarihleri ve mezar yerleri verilmiştir. Yine bu bilgilerin yanı sıra eserler hakkında kısa malumat verilip bunlardan padişahlara arz olunanlar, baskısı yapılan ve yapılmayanlar belirtilmiştir.⁸¹¹ Tâhir Bey, yine bu eserinde de eser listesi vermiş ardından “*zamanımız erbâb-ı meârifi tarafından ahlaka dair yazılan matbu âsâr*” başlığıyla yalnızca eser müellif ismi vererek doksan dokuz eseri daha kaydetmiştir.⁸¹² Bu eserler arasında ünlü müfessir Zemahşerî'nin *Atvâku'z-zehab* isimli eserini Hacı Zihni Efendi'nin tercüme ve şerh ettiği belirtilmiştir.⁸¹³

2.2.3.9. Müntehabât-ı Mesâri' ve Ebyât

Tâhir Bey'in hayatı incelenirken karşılaşılan Vahyî'nin eserinden anlaşıldığı üzere Tâhir Bey, *Müntehabât-ı Mesâri' ve Ebyât* eserini öğretmenliği esnasında bin bir zahmetle toplamış ve öğrencilerinin istifadesine sunmuştur. Ancak eserin basımı çok sonraları gerçekleşmiştir.

Tâhir Bey, eserin “ifâde-i mahsusa” kısmında şiirin ayrıcalığı ve hikmeti, şairlerin yüceliği ve fazileti ile ilgili yedi sekiz hadis olduğunu belirtir. Ancak bunları zikretmez. İslam şairlerinin nazmın mensura üstünlüğünü anlayıp nice eserler verdiğini belirten Tâhir Bey, bu eserler içinde edebi ve hikmetli bazı mısraları sayfalar dolusu yazının ifade edemeyeceğini söyler. Liyakat ve gücü olmadığı halde kıymetli şairlerin yüce eserlerini gördüğünü ve gözden geçirdiğini belirterek tevazusunu ortaya koyar.

⁸¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlak Kitaplarımız*, 3-9.

⁸¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlak Kitaplarımız*, 9-36.

⁸¹² Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlak Kitaplarımız*, 37-44.

⁸¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlak Kitaplarımız*, 39.

Tâhir Bey, “harabât, mecmua-i muallim, mîzânü’l-edeb, ahlak, emsal-ü hikmet, ibret” noktalarından kısa seçtiği mısra ve beyitleri bu eserde topladığını ve esere *Müntehabât-ı mesâri ve ebyât* ismini verdiğini ekler. Tâhir Bey, sözü söyleyen kişinin doğrusunu bulmak için çalıştığını bu esnada bazen bir beytin farklı kişilere nispet edildiğine şahit olduğunu belirtir. Yalnızca *Fatîn Tezkiresi*’nde bulunan bir şiir için Râşid Efendi’nin şiir mecmuasından başkasına ulaşamadığını bu nedenle üzgün olduğunu ancak Hz. Ali’nin “kimin söylediğine değil ne söylediğine bak” sözüyle müsterih olduğunu belirtir.

Tâhir Bey, bu çalışmadaki amacının şairlerin isimleri ve sayılarını belirtmek olmayıp onların eserlerinde seçilen edep, emsal, ahlakla ilgili olanları Osmanlıca kitaplara yeni başlayan çocuklar ve Osmanlı dilini öğrenmeye hevesli olan kişilere bildirmek olduğunu söyler. Tâhir Bey, şairlerin hatasızca belirlenmek istenmesi halinde o dönemin eserlerini içeren bir kaynağın araştırılması gerektiğini ifade eder. Bu eseri meydana getirirken niyetinin halis olup bu nedenle ortaya çıkan hatalar ve eksikliklerinin bağışlanmasını okuyucudan ister.⁸¹⁴

Esere Hz. Peygamber’den altı hadis, kaynak gösterilmeden ve hadisler Arapça metinleriyle yani Türkçeye çevrilmeden, paylaşılarak başlanır. Ayrıca Hz. Ömer’in şiirle ilgili bir de sözü paylaşılır. Eserde mısralar ve beyitlerin son harfi temel alınmış alfabetik olarak her harf yeni başlıkla sıralanarak kayda alınmıştır. Mısralar ve beyitlerin kime ait oldukları karşılıklarına yazılmıştır.⁸¹⁵ Bazı mısralara ve beyitlere “Lâ” yazılması mısranın sahibinin bilinmediği gösteriyor olmalıdır.

Tâhir Bey’in kayda aldığı beyit ve mısralarda vahdet-i vücûd ile ilgili sözler de yer almaktadır.⁸¹⁶ Ayrıca Tâhir Bey’in seçtiği mısra ve beyitlerin bazılarında Kur’an ayetleri kullanıldığı görülmektedir. Örneğin Muallim Cûdî’de geçen “sa’yi kîl tahsîl-i irfân itmeğe, leyse li’l insâni illâ ma se’â”⁸¹⁷ mısra ve Ahmedî’de geçen “bî bekâdır bu meclis ey ahhâb, fettekullahe yâ uli’l elbâb”⁸¹⁸ mısra ayetlerden oluşur.

⁸¹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri ve Ebyât* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaa 1328), 2-3.

⁸¹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri ve Ebyât*, 3-191.

⁸¹⁶ Örneğin” görmeyin çeşm-i basîretle vücûd-u vahdeti...” (Mîr Didâr) ve” Musa’ya şecereden dediği gibi ene Allah, bir dilden ene’l hak dese olmaz mı ki âyâ” (Şeyh Abdü’lahad Nûrî Halvetî). Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri ve Ebyât*, 7,10.

⁸¹⁷ Buradaki ayet en-Necm 53/39. Ayet olup anlamı insanın çabasının sonucunu elde edeceğidir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri ve Ebyât*, 11.

⁸¹⁸ Buradaki ayet el-Mâide 4/100. Ayet olup anlamı” ey Allah’ın kulları Allah’tan korkun” demektir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri ve Ebyât*, 13.

Ayetlerin kullanıldığı başka mısralar da vardır.⁸¹⁹ Örneğin Muallim Feyzî’i “Kur’an tilavetiyle Müslümanlık olsa ker (کر) âli Yezîd’in âli ibâddan ne farkı var”⁸²⁰ ve Şeyh Niyâzi Halvetî’i’nin “vechin üzere yazılan mânâyı Kur’anı gören, eylemez evrâk içinde lafz-ı Kur’an ile bahis”⁸²¹ mısraları ayetlerle yazmıştır. Eserin sonunda yanlış yazılan kelimelerin sayfa ve satırları verilip doğru yazılışları gösterilmiştir.⁸²² Yine son iki sayfaya Tâhir Bey’in yedi matbu, beş gayr-ı matbu eseri kısa açıklamalarla eklenmiştir.⁸²³

2.2.3.10. *Divan-ı Hazret-i Üftade*

Tâhir Bey, eserin girişine “*Hülâseten Tercüme-i Halleri*” başlığı atmıştır. Bu başlıkta Üftade Hazretlerinin Bursalı olup Celvetiyye tarikatının büyük mürşitlerinden olduğu belirtilir. Tâhir Bey, Üftade Hazretlerinin bir hutbe mecmuası ve divançeleri olduğu bilgisini kaydetmiştir. Yine eserde 988’de vefat edip Hisar’ın içinde Bab-ı Zemîn Mahallesi’ndeki caminin yanında bulunan türbede metfun olduğu bildirilmektedir. Tâhir Bey, *Vâkıât* isimli eseri referans göstererek Üftade Hazretlerinin mürşitlerinden olan Hızır Dede’nin vefatından sonra İbnü’l Arâbî’nin ruhaniyetinden istifade ettiğini bildirir. Üftade’nin tercüme-i hâllerinin Hüsameddin Bursevî’nin *Menâkıbnâme* adlı eserinde, İsmâil Hakkı’nın *Silsilenâme-i Celvetiyye* eserinde ve Tâhir Bey ismini vermediği bir *Menâkıbnâme*’de kaydedildiği bildirilmiştir. Üftade Hazretlerinin iki ilahisinin Melâmiyye şeyhlerinden Selanikli Ali Örfî Efendi tarafından şerh edildiği belirtilmiştir. Tâhir Bey, Üftade Hazretlerinin sandukasında yazılı olan Aziz Mahmud Hüdâyî Hazretlerinin methiyelerini de paylaşmıştır.⁸²⁴ Şiirler Türkçe yazılmış olup genellikle Allah’a duyulan aşkı ve samimiyeti konu almaktadır.⁸²⁵ Tâhir Bey, eserin sonuna “Allah’ın yardımı ile tamamlandı”⁸²⁶ notunu düşmüştür. Üftade Hazretlerinin şiirlerinden birinde amacının tevhid olduğunu belirtilir:

“*Salâdır dostlara tevhîde gelsin*

Gönül alemleri nuruyla dolsun

⁸¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri’ ve Ebyât*, 14, 16, 36.

⁸²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri’ ve Ebyât*, 60.

⁸²¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Müntehabât-ı Mesâri’ ve Ebyât*, 25.

⁸²² Örneğin sayfa on dört, satır on da âh âh yazılıdır. Ancak doğrusu Allah Allah olmalıdır.

⁸²³ Sayfa numarası mevcut değildir.

⁸²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Divân-ı Hazret-i Üftade* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaa 1329), 2-3.

⁸²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Divân-ı Hazret-i Üftade*, 4-32.

⁸²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Divân-ı Hazret-i Üftade*, 32.

*Ehlidir hakkı görenler
Dahî sâliklere rehber olanlar
Gelin bahrine tevhîdin girelim
Hakkın rızasını onda bulalım
Bilenlerin budur dâim kelâmı
Anar zakirleri Allah müdâmı
Bulacak tevhîd nurunu zâkir
Cemâlin gösterir Allah kâdir
Ere vuslat makamına şuhûdî
Dalar bahrine onun vücudu
Garip Üftâde'nin budur muradı”⁸²⁷*

2.2.3.11. Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî Kuddise Sırrrahu Hazretlerinin Muhtasaran Terceme-i Halleriyle Matbû ve Gayr-i Matbû Âsârını Hâvî Risaledir

Tâhir Bey, risalenin girişine “Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkı Celvetî(k.s.)” başlığını atmıştır. *Silsilenâme-i Celvetî*’yi referans gösteren Tâhir Bey, İsmail Hakkı’nın doğum tarihini 1063, vefat tarihini ise 1137 olarak verir. İsmâil Hakkı Celvetî’nin son dönem İslam meşayihî arasında eserlerinin çokluğuyla meşhur bir zat olduğunu söyler. Eserin giriş kısmında babasının Aksaray mahallesinden olup yangın nedeniyle Aydos’a hicret ettikten sonra İsmail Hakkı’nın dünyaya geldiğini belirtir. Yine verdiği bilgiye göre İsmail Hakkı, küçük yaşta Atpazarı Osman Efendi’den himmet alıp on yaşında Edirne’ye gelmiştir. Burada Seyyid Abdülbaki’den ders almış daha sonra İstanbul’a gitmiştir. Çok iyi bir zekâyâ sahip olan İsmâil Hakkı, halifelik alarak önce Bursa’ya, sonra irşat için Üsküp’e gider ve orada on yıl kalıp tekrar Bursa’ya döner. *Tuhfe-i Halîliyye* adlı eseri referans gösteren Tâhir Bey, İsmail Hakkı’nın Şeyhi Osman Efendi için Kıbrıs’a yaptığı seyahati ve dönüşte Konya, Seydişehir, Seküd,⁸²⁸ İznik ve İstanbul yoluyla Bursa’ya döndüğünü bildirir. Yine İsmail Hakkı’nın üç yıl Şam’da kalıp “Şeyhü’l-Ekber kaddese sırra’l-ethâr efendimiz hazretlerinin” diye hitap ettiği İbnü’l Arabî’nin ruhaniyetinin himmetlerine ulaştığını

⁸²⁷ Not: burada transkripsiyon alfabesi kullanılmamıştır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Divân-ı Hazreti Üftâde*, 7-8.

⁸²⁸ Hüdavendigâr vilayetinin Ertuğrul sancağında merkez-i livâ’(sancak) olabilecek Bursa’nın 100 km. Güney doğusunda kaza merkezi bir kasaba. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü’l-A’lâm*, (İstanbul: Mihrân Matbaası, 1311), “Seküd”, 4/2587.

söyler. İki defa hacca ve savaşa katılan İsmâil Hakkı'nın on bini aşan manzumatı, yüzden fazla telif ettiği eseri vardır. Bu eserlerinin yarıya yakını Arapça, yarıdan fazlası ise Türkçedir. Tâhir Bey, mezar yerini Bursa Tuzpazarı civarında bulunan dergâhının semahanesinin kible yönünde olarak vermiştir. Mezar yazısında teferruatlı bilgi aktarılmıştır.⁸²⁹ Tâhir Bey, yeni bir başlık atmadan İsmâil Hakkı ile ilgili açıklamalarının hemen ardından müellifin eserlerini numara vererek sıralar. Ayrıca matbu olanların “mîm” harfiyle işaretlendiğini belirtir. Eserlerden birkaç tanesi dışında hiçbir hakkında açıklama yapılmamıştır. Toplamda yüz altı eser kaydedilmiştir.⁸³⁰ Bunlardan yirmi beşine “mîm” harfi konularak matbu oldukları belirtilmiştir. Eser listesinde tefsir alanına ilişkin *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân, Ta'lika alâ el-Fâtîha-i li Tefsîri'l-Kâdî*,⁸³¹ *Hâşiye 'alâ sûreti'n-nebe'*,⁸³² *Tefsîr-u bi yedike'l-hayr*,⁸³³ *Tefsîr-u ve mâ besse fî himâ min dâbbetin*,⁸³⁴ *Tefsîr-u Yâ eyyuhe-nnâsu-'budû*,⁸³⁵ *Tefsîr-u ve lekad ehaze Allahû mîsâga benî isrâîl*,⁸³⁶ *Tefsîr-u innellezîne yuhâddîne Allahe ve rasûlehu*⁸³⁷ eserleri verilmiştir. Tâhir Bey'in kayda aldığı *Rûhu'l-beyân* haricindeki eserler DİA'da ilgili maddede kayıtlı değildir.⁸³⁸

2.2.3.12. Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye

Tâhir Bey, *Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye*⁸³⁹ isimli eserinin mukaddime kısmında birkaç gün önce zeki bir muharrir⁸⁴⁰ ile görüşüğünü belirterek söze başlar.

⁸²⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî kuddise sırrehu hazretlerinin muhtasaran terceme-i halleriyle matbû ve gayr-i matbû âsârını hâvî risaledir* (Basım yeri mevcut değil: *Matbaa-i Bahriyye* 1329), 2-5.

⁸³⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî kuddise sırrehu hazretlerinin muhtasaran terceme-i halleriyle matbû ve gayr-i matbû âsârını hâvî risaledir*, 5-9.

⁸³¹ DİA da İsmâil Hakkı Bursevî'nin eserleri arasında bu esere benzeyen iki eser ismi *Ta'lika alâ evâili Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtîha* şeklinde geçmektedir. Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/104; Bursalı Mehmed Tâhir, *Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî kuddise sırrehu hazretlerinin muhtasaran terceme-i halleriyle matbû ve gayr-i matbû âsârını hâvî risaledir*, 5.

⁸³² Bursalı Mehmed Tâhir, *Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî kuddise sırrehu hazretlerinin muhtasaran terceme-i halleriyle matbû ve gayr-i matbû âsârını hâvî risaledir*, 6.

⁸³³ Eser bu şekilde kaydedilmiştir. Bu ayet Âl-i İmrân 3/26. Ayettir. Bu eser ve sonrasında kayda aldığımız eserler risalenin son sayfasındadır. Bursalı Mehmed Tâhir, *Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî kuddise sırrehu hazretlerinin muhtasaran terceme-i halleriyle matbû ve gayr-i matbû âsârını hâvî risaledir*, 9.

⁸³⁴ Eser bu şekilde kaydedilmiştir. Bu ayet eş-Şûrâ 42/29. ayettir.

⁸³⁵ Eser bu şekilde kaydedilmiştir. Bu ayet el-Bakara 2/21. ayettir.

⁸³⁶ Eser bu şekilde kaydedilmiştir. Bu ayet el-Mâide 5/12. ayettir.

⁸³⁷ Risaledir bu şekilde kaydedilmiştir. Bu ayet el-Mücâdele 58/20. Ayettir.

⁸³⁸ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", 23/104.

⁸³⁹ Dia da eser baskısı İstanbul 1332 olarak verilmiştir. Ancak bizdeki baskıda İstanbul 1330 dur. Ömer Faruk Akün, "Bursalı Mehmed Tâhir", 6/458.

Bu kişi bir mecliste selef âlimlerinin eserlerinin çoğunun sarf, nahiv, mantık, meânî, kelim, fıkıh ve bu ilimlerin usul-u kavâidini şerh ve beyandan ibaret olduğu hususunda sözleri işittiğini aktarır. Konuşma meclisinde; idare, siyaset ve içtimaiyye ile ilgili hiçbir eserin olmadığı iddia ediliyormuş. Tâhir Bey, bu kişinin kendisine biyografi ile ilgilenmesinden dolayı bu alandaki görüşünü sorar ve soruyu soran kişiye bu görüşlerin doğru olmadığını ve bu alana ilişkin hazırladığı bir cetveli yayınlacağını söylediğini belirtir. Tâhir Bey, bu yanlış fikirlere sahip insanları düşüncelerinden döndürecek kitaplara sahaf ve kitapçılarda çok rastlanmadığı söyler. İlerlemeye istekli kişilerin bu eserleri elde etmesi ve kütüphanelerde vakit geçirememeleri nedeniyle seleften halefe miras kalan bu eserler hakkında herkesçe bir fikrin meydana gelemediğini belirtir. Yine yaşadığı dönemde iktisat, sosyoloji ve pek çok alanda eser telif ediliyor olsa da daha önceki eserlerin incelenmesinin fikirleri aydınlatacağını belirtir. Bu risaleyi vatana naçizane bir hizmeti olması ve görüştüğü muharrir verdiği sözünü yerine getirmek için yayınladığını söyler. Selefın eserlerinden bir cetvel yayınladığını söyleyen Tâhir Bey, açtığı bu çığırda döneminde ve ileride gelecek ilim ve irfan ehlinin memlekete faydalı olacak bilgileri artırıp genişleteceklerini ümit ettiğini belirtir. Muvaffakiyetin Allah'tan olduğunu yazarak mukaddimeyi bitirir.⁸⁴¹

Tâhir Bey, eser listesinin başına numara, kitap ismi, müellifin dili, mülahazat yazmıştır. Numara, eser sırasını gösterirken mülahazat ise eserin matbu yahut gayr-ı matbu olduğunu belirten açıklamadır. Risalede toplamda yüz yetmiş iki eser kaydedilmiştir. Özellikle el yazması eserlerin hangi kütüphanede olduğu belirtilmiştir.⁸⁴² Eserlerin seksen üçünün Arapça, yetmiş beşinin Türkçe olduğu belirtilmiştir. Üç eserin dili belirtilmemiştir.⁸⁴³ Bu risalenin H 1332 baskılı sadeleştirmesinin Şefaettin Severcan tarafından yapıldığı görölmektedir.⁸⁴⁴

⁸⁴⁰ Kaleme alan, yazı ile ifade ve efhâm eden. Şemseddin Sâmî,” Muharrir”, /1299.

⁸⁴¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye (İstanbul: Kader Matbaası 1330)*, 3-5.

⁸⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, *Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye*, 6-24.

⁸⁴³ 19 numarada kayırtı *Tercüme-i Risaleti'l Firase ve's-Siyase*, 165 numaradaki *Bezlü'n-nesâihi's-şer'iyye fimâ ale's-sultân ve vülâtü'l-ümûr ve ale'r-raiyye* ve 172 numaradaki *el-Bayramiyye fi's-Siyaseti's-Şer'iyye*.

⁸⁴⁴ Şefaettin Severcan” Bursalı Mehmed Tâhir Efendi Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyyesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /4 (1990), 585-595.

2.2.3.13. *Nazar-ı İslâm'da Fakr*

Tâhir Bey, esere besmele başlığı atarak başlamış bu başlığın altında Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e salât getirerek söze girmiştir. Tâhir Bey, “*Fakr*” ile ilgili birkaç hadis arasında zıtlık gibi görünen problemin çözümü ve açıklamasının âlim bir zat tarafından emir olunduğunu belirtir. Bu hususa ilişkin Allah'tan yardım isteyerek kalbindeki mütalaayı faydalı ve özet bir risalecik olarak yazıya dökmeye karar verdiğini söyler. Eksikliklerinin kemal ve irfan ehline hoş görülmesini dileyerek bu başlığa son verilir.⁸⁴⁵

Risalede yedi hadisin Arapça olarak paylaşıldığı görülmektedir.⁸⁴⁶ Tâhir Bey, “fakr” sözcüğünün sözlük anlamını ve miskin kelimesiyle arasındaki farkı belirtip İmam Şafii, Seyid Şerîf Cürcânî ve Süyûtî'nin “fakr” kelimesine ilişkin açıklamalarını kısaca verir. Eserde hadislerdeki kelimelerin lügat ve ıstılah anlamları üzerinde durulduğu görülmektedir. Tâhir Bey, bu çalışmasında İsmâil Hakkı Bursevî, Cüneyd-i Bağdâdî, Abdürrezzak Kâşânî, İbnü'l Arabî ve pek çok ismi bazen eserlerini de referans göstererek hadislere ilişkin açıklamalar yapar. Hadislere yönelik açıklamaların genellikle tasavvufi çerçevede yapıldığı görülmektedir.⁸⁴⁷ Fakr ile ilgili farklı izahları aktaran Tâhir Bey, İbnü'l Arabî'ye nispet edilen *Risâle-i gavsîyye* isimli eserden nakille “fakr” kelimesinin Fenâfillah, Bekâbillah ve makam-ı Mahmûd-u Muhammedî şeklindeki batini yorumunu da ele almıştır.⁸⁴⁸ Eserde sözcük anlatılırken iki ayetin tasavvufi izahı müfessir ve eser ismi verilmeden paylaşılmıştır. Bunlardan birincisi “Putları inkâr edip Allah'a inanan kimse, kopmak bilmeyen sağlam bir kulpa sarılmıştır”⁸⁴⁹ ayetidir. Tâhir Bey Arapça olarak ayeti paylaşır ve “erbab-ı tahkik ve tasavvuf ıstılahında” diyerek bu ayetin Allah'tan başkasını sevmeyerek tahkiki imanın açığa çıkması anlamı taşıdığını kaydeder.⁸⁵⁰ Yine “Allah zengindir, siz ise fakirsiniz”⁸⁵¹ ayetine tasavvufi bir izahat yapar.⁸⁵²

⁸⁴⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr* (İstanbul: Müştarekû'l Menfe'a Osmanlı Şirketi Matbaası 1330), 3.

⁸⁴⁶ 1- "Fakirlik övünç vesilemdir, bununla diğer Peygamberlere iftihar ederim." 2- "Fakirlik tamamlandığında sadece Allah kalır." 3- "Fakirlik her iki cihanda yüz karasıdır." 4- "Fakirlik neredeyse kültür olacaktı." 5- "Çileli fakirlikten Allaha sığınırım." 6- "Fakirlik insanlar arasında bir kusur, Allah katında ise bir ziynettir." 7- "Fakirlik Allah Teala'nın sadece veli kulları için seçtiği ihsanlardan bir ihsandır."

⁸⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, 4-14.

⁸⁴⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, 11-12.

⁸⁴⁹ el-Bakara2/256.

⁸⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm'da Fakr*, 9-10.

⁸⁵¹ Muhammed 47/38.

Bu eserin sadeleştirilmiş çalışması bulunmaktadır.⁸⁵³ Çalışmada risalenin tamamının sadeleştirilerek açıklamalarda bulunulduğu görülmektedir. Çalışmamızda da faydalanan bu çalışmanın giriş kısmında altı hadis kaydedilmiştir.⁸⁵⁴ Yine çalışmamızda yaralanılan nüshada yedi hadisin varlığı görülmüştür.⁸⁵⁵

2.2.3.14. *Hacı Bayrâm-ı Velî*

Tâhir Bey, Hacı Bayrâm-ı Velî için hazırladığı risaleden elimizde iki nüsha vardır. Birincisi ikinci baskı olan 1331 tarihli⁸⁵⁶ Mahmud Bey Matbaası çıkışlı, diğeri 1341 tarihli⁸⁵⁷ Orhaniye Matbaası çıkışlıdır. 1341 tarihli risalede ikinci baskı yazmaktadır. Muhtemel baskı hatası olmalıdır. Türk Tarih Kurumu Elektronik Kütüphane’de Necm-i İstikbal Matbaası H 1329 baskısı mevcut olup paylaşıma kapalıdır. Bu nedenle ilk baskı bulunup incelenememiştir. İncelenen iki risale de aynı olup sayfa sayıları farklıdır. H 1331 tarihli risale sekiz sayfadır. H 1341 tarihli risale ise on dört sayfadır. Bu nedenle H 1341 baskılı risale incelemede esas alınmıştır. Risalede herhangi bir mukaddime ya da benzer bir giriş mevcut değildir. “*Hacı Bayrâm-ı Velî*” başlığı atılıp doğrudan konuya girilmiştir.

Tâhir Bey, Hacı Bayram Hazretlerinin asıl adının Numan olup Şeyhi’nin de Bayram ismiyle lakaplandırıldığını belirtir.⁸⁵⁸ Risalede Hacı Bayrâm-ı Velî’nin Ankara Zü’l Fazl köyünde doğup Ankara ve Bursa’da eğitim aldığı ve Melike Hatun’un yaptırdığı Kara Medrese’de eğitim vermeye başladığı anlatılır. Yine Şeyh Şüca’nın daveti üzerine Kayseri’ye gelerek Şeyh Hamîd’e bağlanıp tarikatta hızlı tekâmül sağladığı bilgileri verilir.⁸⁵⁹ Risalede Hacı Bayram’ın şeyhi ile Şam’a ve hacca gittiği hac dönüşü Aksaray’da kaldığı ve şeyhinin vefatı üzerine Ankara’ya döndüğü kaydedilmiştir. Kısa zamanda çok talebe yetiştiren Hacı Bayram’ın bazı memurlar ve hasetçiler tarafından Sultan 2. Murad’a şikâyet edilmesi ve sonrasında yaşananlar kısaca anlatılmıştır.⁸⁶⁰ Risalede Hacı Bayram’ın meşhur halifelerinin

⁸⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm’da Fakr*, 10-11.

⁸⁵³ İsa Çelik, “Bursalı Mehmed Tâhir’in Yorumuyla Nazar-ı İslâm’da Fakr”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 10/22 (Şubat 2010), 187-207.

⁸⁵⁴ Çelik, “Bursalı Mehmed Tâhir’in Yorumuyla Nazar-ı İslâm’da Fakr”, 194.

⁸⁵⁵ “Çileli fakirlikten Allah’a sığınırım” hadisi makalede olmayıp incelediğimiz nüshada mevcuttur. Bursalı Mehmed Tâhir, *Nazar-ı İslâm’da Fakr*, 4.

⁸⁵⁶ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1331)*, 1-8.

⁸⁵⁷ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî (İstanbul: Orhaniye Matbaası 1341)*, 3-14.

⁸⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 5.

⁸⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 3.

⁸⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 4.

isimleri kayda alınmıştır.⁸⁶¹ Yine burada Mevlâna Zeyrek'e Zeyrek lakabını Hacı Bayram'ın verdiği bildirilmektedir.

Tâhir Bey, verdiği bilgilerden bazılarının *Silsilenâme-i celvetî*'den aldığını açıkça belirtir. Seyid Abdülkadir bin Yusuf'un 832 tarihli vakfiyesinden Hacı Bayram'ın babasının adının Ahmed olduğunun anlaşıldığını söyler. Hacı Bayram'ın kabir yeri ve türbesinin mimarına ilişkin kısa bilgiler de paylaşır. Tâhir Bey, Hacı Bayram'a ait müritlerince her sabah namazı sonrası okunan virdi ve üç parça ilahisinden başka eserinin duyulup görülmediğini söyler. Ayrıca bu eserlerden “Çalabım bir şâr yaratmış iki cihan âresinde”⁸⁶² beytine şerhler yazıldığını belirtir. Hacı Bayram'ın kerametlerini anlatan gayr-ı matbu eseri olduğunu söyler ve yine bu kerametlerin anlatıldığı pek çok eser kaydeder.⁸⁶³ Tâhir Bey, Hacı Bayram'a ilişki *Tibyânü vesâ'ili'l-hakâ'ik fî beyâni selâsili't-tarâ'ik* isimli eserde önemli bilgiler bulunduğunu belirtir.⁸⁶⁴ Hacı Bayrâm-ı Velî'nin türbesini ziyaret ettiğini belirtip türbedeki levhalardan üçünde bulunan Türkçe beyitleri verir.⁸⁶⁵ Bununla birlikte Hacı Bayrâm'a ait bir meşayihler silsilesi de paylaşır.⁸⁶⁶ Hacı Bayrâm'ın vefatı sonrası tarikatın iki şubeye ayrılması hakkında kısa bilgi verir ve bu şubeler için Lâ'lîzâde Abdülbaki Efendi ve Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin eserlerine bakılmasını işaret eder.⁸⁶⁷

Tâhir Bey, Hacı Bayrâm hakkında derin araştırma yapmak isteyenlere Akşemseddin'in *Risaletü'n-nûriyye* ve *Şerh-i Akvâl-i Hacı Bayrâm-ı Velî*, İbrahîm Tennûrî'nin *Gülzâr-ı Ma'nevî*, Abdurrahman Bayrâmî'nin *Vahdetnâme* ve *Müniyyetü'l ebrâr*, Duâcıoğlunun *Tarîkatnâmesi* eserlerine müracaat etmeleri gerektiğini belirtir.⁸⁶⁸ Hacı Bayrâm'a ait üç ilahi paylaşır. Ayrıca Hacı Bayrâm'a nispet edilen ancak Bayrâmiyye tarikatından başka bir zata ait olduğu anlaşılan şu iki mısrayı paylaşarak esere son verilmiştir: “N'oldu bu gönlüm n'oldu bu gönlüm,

⁸⁶¹ Dede Ömer Sikkînî, Akşemseddin, Yazıcızâde Mehmed Efendi, Ahmed Bîcan, Akbıyık Abdullah, İnce Bedreddin, Kızıl Bedreddin, vd. Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 5.

⁸⁶² Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 6-7.

⁸⁶³ *Eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye, Silsilenâme-i Celvetiyye, Nefehâtü'l üns, Lâlizâde risalesi, Hadîkatü'l-evliyâ*. Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 8.

⁸⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 8.

⁸⁶⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 8-9.

⁸⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 9-10.

⁸⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 10.

⁸⁶⁸ Tâhir Bey bu eserlerden matbu ve gayr-ı matbu olanları belirtmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî*, 11.

Derd-ü gamınla doldu bu gönlüm.”⁸⁶⁹ Hacı Bayrâm’a ait olmadığı anlaşılan bu son mısranın H 1331 tarihli ikinci baskıda olmayıp H 1341 tarihli baskıya eklendiği görülmektedir.⁸⁷⁰

2.2.3.15. *Kâtib Çelebi*

Tahri Bey, *Kâtib Çelebi* eserinin “ifâde-i mahsusa”sında *Osmanlı müellifleri* eserlerinde en çok istifade ettiği kişinin Kâtib Çelebi olduğunu belirtir. Âlî ve Kâtib Çelebi’nin biyografisini 1322’de Selanik’te yazıp risale olarak bastırdığını ancak bu risalenin hızlı bir şekilde satılarak tükendiğini kendi elinde bile bir nüshasının kaldığını kaydeder. İstanbul’a geldiğinde Kâtib Çelebi ile ilgili daha fazla bilgiye sahip olduğunu bu nedenle daha önceki risaleye bazı ilaveler ve çıkarmalar yaparak bu risaleyi meydana getirdiğini söyler. Bu risalede görülen hataların düzeltilmesini ve eksiklerin tamamlanmasını erbâb-ı danış ve irfanın Osmanlı eğitimine katkı sağlayacaklarını belirtir. Mukaddimenin sonuna 25 Nisan H 1329 tarihi kaydedilmiştir.⁸⁷¹

Tâhir Bey, İslam müelliflerinin her nedense büyük çoğunluğunun kendi biyografilerini yazma hususunda umursamaz davrandıklarını belirtmiştir. Ancak Kâtib Çelebi’nin bu umursamazlığa kapılmayıp kendi biyografisini sade bir tarzda yazarak hem öncekilere muhalefet ettiğini hem de tarzının sadeliğiyle yazarlara yazı dersi vermek istediği ancak maksadının anlaşılamadığını belirtir. Kâtib Çelebi’nin biyografisine ilişkin bazı bilgiler risalede dağınık halde bulunmaktadır. Lakabının “Hacı Kalfa” olması,⁸⁷² doğum tarihinin kendi biyografisi ve diğer biyografi eserlerinde mevcut olmadığı ancak Şehrîzâde’nin *Nevepeydâ*’sında 1004 olduğu belirtilmiştir.

Kâtib Çelebi’nin zaman itibarıyla mütekaddimînin sonu, müteahhirînin başı addolunmaya layık olduğunu söyleyen Tâhir Bey, onun iftihar edilen Osmanlı uleması arasında doğu ve batı fennine vakıf ve eserlerinin terakki devresi açmaya muktedir olması nedeniyle takdir ve hürmete layık olduğu görüşündedir.⁸⁷³ Kâtib Çelebi’nin Osmanlı uleması arasında özel bir konumu olduğu gibi batı âlimleri arasında da takdir

⁸⁶⁹ Tâhir Bey bu eserlerden matbu ve gayr-ı matbu olanları belirtmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî, 12-14*.

⁸⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Hacı Bayrâm-ı Velî (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1331)*, 8.

⁸⁷¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtib Çelebi (İstanbul: Kanaat Matbaası 1331)*, 3.

⁸⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtib Çelebi*, 5.

⁸⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtib Çelebi*, 4.

edildiği belirtilmiştir.⁸⁷⁴ Risalede Hammer tarihçilerinin kendilerine rehber olması için Kâtip Çelebi'nin bilgilerine muhtaç olduklarını söylemeleri kaydedilmiştir. Tâhir Bey de Kâtip Çelebi'nin takvimiyye (*Takvîmü't-tevârih*) ve coğrafya eserleri olmasa Osmanlı tarihi yazarlarının derin bir karanlıkta yüzeceklerini söyler.

Tâhir Bey, Kâtip Çelebi'nin defin yerinin biyografi kitaplarında ihmal edildiğini belirtir. 443 numaralı İkdâm gazetesinde Kâtip Çelebi'nin defin yerinin Bursa gösterilmesini isabetsiz bulur. Bursa'ya dair kayda alınan ikisi basma, ikisi yazma biyografi eserlerinin hiçbirinde buna ilişkin kayıt bulunmadığını belirtir. Kâtip Çelebi'nin defin yerine ilişkin teferruatlı tarif yapan⁸⁷⁵ Tâhir Bey, *Sicilli-i Osmânî*'de bulunan kayıtların araştırmasını desteklediğini söyler.⁸⁷⁶ Yine *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*⁸⁷⁷ isimli eserin sonundan alınan Kâtip Çelebi'nin biyografisine ilişkin yeri aynen verir.⁸⁷⁸ *Keşfü'z-zunûn* hakkında geniş bilgi aktaran Tâhir Bey, bu eserin en önemli zeylinin⁸⁷⁹ Bağdâdî İsmâil Paşa'nın otuz senede hazırladığı ve basımı yapılmayan eseri olduğunu belirtir.⁸⁸⁰ Kâtip Çelebi'nin diğer eserini ele almaya geçmeden arada farklı bilgiler verdiği görülmektedir. Örneğin Tâhir Bey'in birçok ciltten oluşan kıymetli eserlerin basımında hükümetin gayret gösterdiğini ve bu işle ilgili olanların da bir an evvel lütufta bulunarak eserlerin basılması için gayret göstermelerini sabırsızlıkla beklediği yönündeki fikirleri aktarılmıştır.⁸⁸¹

Tâhir Bey, Osmanlı Dönemi'nde yazılan ve bunu görebildiğini belirttiği Taşköprülüzâde'nin *Mevzû'âti'l-'ulûm*, Merzifonlu Abdurrahman Efendi'nin *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem*, Karabaşzâde Ahmed'in *Mecmû'a-i Karabaşzâde*, Tokatlı Molla Lütfî'nin *mevzû'âti'l-'ulûm*, Maraşlı Sacaklızâde'nin *Tertibu'l-ulûm* ve Nev'î'nin *Netâyiciü'l-fünûn* eserlerini kaydedip kısaca bilgi vermiştir.⁸⁸² Tâhir Bey Kâtip Çelebi'nin *Takvîmü't-tevârih* isimli eseri hakkında geniş

⁸⁷⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 4-5.

⁸⁷⁵ Tâhir Bey Kâtip Çelebi'nin mezarı için: Vefa Mahallesinde Un kapanına giden caddenin solunda yapılmış binanın birkaç sene önce yanan okulun kenarında görülen tek başına mezar olduğunu belirtir. Ayrıca Tâhir Bey, mezarın Kâtip Çelebi'ye ait olduğu mahalle sakinlerince de tevatür derecesindedir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 6.

⁸⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 6.

⁸⁷⁷ Kâtip Çelebi'nin eseridir.

⁸⁷⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 7-16.

⁸⁷⁹ Bir eserin verdiği bilgileri tamamlamak için hazırlanan ek eserler. "bk." İsmail Durmuş, "Zeyil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/339-342.

⁸⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 17-18

⁸⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 18.

⁸⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 19-20.

malumat verip⁸⁸³ bu esere benzer başka eserleri de kayda almış ve hakkında kısaca açıklamalar yapmıştır.⁸⁸⁴ *Cihannümâ* hakkında da önemli ve geniş açıklama⁸⁸⁵ yapan Tâhir Bey, *Cihannümâ* tarzında yazılan altı eser kayda alarak kısa açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁸⁶ Kâtip Çelebi'ye ait toplamda yirmi eseri numaralandırarak kayda almış eserler arasına bu eserlerle benzer farklı müelliflere ait eserleri de belirtmiştir.⁸⁸⁷ Risalede kayda alınan eserlerin pek çoğunun matbu ve gayr-ı matbu olması ayrıca kütüphane yerleri hakkında bilgi verilmesi dikkat çekicidir. Tâhir Bey, bilgi verdiği eserlerden nüshasına ulaşamadıklarını belirtmiştir.⁸⁸⁸

2.2.3.16. *Menâkıb-ı Harb*

Tâhir Bey'in *Menâkıb-ı Harb* risalesi H 1333 yılında iki farklı matbaada basılmıştır. Ahmed İhsan Matbaası ve Şürekâsı Matbaası'nın bastığı risale yirmi üç sayfadan oluşmaktadır.⁸⁸⁹ Matbaa-i Hayriye'nin bastığı risale ise otuz sayfadan oluşmaktadır.⁸⁹⁰ Her iki baskıda da aynı "ifâde-i mahsûsa" yer almaktadır. Tâhir Bey'in bu risale için kaleme aldığı ifâde-i mahsûsa daha önce incelenen eserler için kaleme aldığı ifâde-i mahsûsadan epey fazladır.

Risalenin ifâde-i mahsûsa kısmında şanlı menkıbelerin vatani sevdirdiği ve vatana vurulmak istenen darbeleri cesurca karşılamayı sağlayan tesirli sözler olduğu belirtilmiştir.⁸⁹¹ Tâhir Bey, menkıbelerin yüce gayeleri olan hikmetli ve yiğitlik içeren kelimelere sahip bir hitabet olduğunu söyler. O bu hitabetin orduyu ve milleti çöküşten kurtarabileceğine inanmaktadır. Bu önemli menkıbelerin bir kısmının tarihe geçtiğini belirten Tâhir Bey, bir kısmının unutulduğunu bir kısmının ise bazı kişilerin yüreklerinde gizlenerek korunduğunu belirtir.⁸⁹² Bu menkıbelerin oluşmasına sebep olan kişilerin fitrat itibarıyla büyük yaratılmış ve herkese nasip olmayacak işler

⁸⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 20-21.

⁸⁸⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 22-23.

⁸⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 23-25.

⁸⁸⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 25-26.

⁸⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 16-30.

⁸⁸⁸ *Örneğin Recmü'r-râcim bi's-sîn ve'l-Cim, Câmi-ul-Mütûn, Tercüme-i tarih-i frengî*. Bursalı Mehmed Tâhir, *Kâtip Çelebi*, 26-30.

⁸⁸⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası 1333).

⁸⁹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333).

⁸⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 3; a.mlf., *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 3-4.

⁸⁹² Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 4; a.mlf., *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 5.

başardıklarını ifade eder. Birçok kişinin bu menkıbeleri bilmemesini “acınacak surette ihmale uğrayarak”⁸⁹³ sözleriyle hayal kırıklığını gösterir.

Tâhir Bey, ismini paylaşmadığı bir okulda, tarih dersi verdiği sürede, araştırmaları esnasında savaş menkıbelerini kaydettiğini ve bunları daha önce *Sebîlürreşâd* gazetesinde yayınladığını belirtmiştir. Büyük ciltlere ulaşacağını belirttiği bu menkıbelerinden küçük bir parçayı, destekleyici bir hatıra ve tarihi bilenlerin bu yolda gayret harcamalarına örnek olması için risale olarak bastırmak istediğini söyler.⁸⁹⁴ Bu risalenin hürmete layık Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti’nin izlediği maddi ve manevi şanlı hizmetlerine karıştırılmasını isteyerek ifâde-i mahsûsaya son verir.⁸⁹⁵

Risalede “*Osmanlı Menakıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze*” başlığı atılarak birçok menkıbe paylaşılmıştır. Menkıbelerin içeriği hakkında dergi yazıları kısmında bilgi verildiği için tekrarlanmayacaktır. Menkıbelerden sonra risalede “*Fezâîli Cihâd Hakkında Müellifât-ı Osmâniyye*” başlığı vardır. Burada Tâhir Bey cihada ilişkin açıklamalar yapmıştır⁸⁹⁶ (Bu bölüme ilişkin açıklamada dergiler bölümünde verilmiştir.). Tâhir Bey risalenin sonuna kısa açıklamalarla cihada ilişkin eser listesi eklemiştir. Ahmed İhsan Matbaası ve Şürekâsı Matbaası’nda basılan risalede otuz sekiz eser kaydedilmiştir.⁸⁹⁷ Matbaa-i Hayri’nin bastığı risalede ise otuz bir eser kayıtlıdır.⁸⁹⁸

2.2.3.17. *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*

Tâhir Bey eserinin “ifâde-i mahsusa” bölümünü kendi hazırlamamıştır. Bu bölümünün altında Sûdî ismi ile karşılaşmaktadır. Burada Tâhir Bey’in *Kırım Müellifleri* isimli eserini rica ve ısrarları üzerine *Kırım Mecmû’ası*’na verdiği belirtilmektedir. “Bu nüshamızdan itibaren bu emsaline nadir tesadüf olunur tarihi şaheseri mecmuamızda neşretmeye başlıyoruz”⁸⁹⁹ cümlesinden bu risalenin parçalar

⁸⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 4-5; a.mlf., *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 5.

⁸⁹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 5; a.mlf., *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 6.

⁸⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 6; a.mlf., *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 7.

⁸⁹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 19-21; a.mlf., *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 25-27.

⁸⁹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı1333), 21-23.

⁸⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Menâkıb-ı Harb*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333), 27-30.

⁸⁹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye 1335), 2.

halinde *Kırım Mecmû'ası*'nda yayınlandığı anlaşılmaktadır. İfâde-i mahsûsâ kısmında eseri inceleyenlerin ve meraklı tarihçilerin eserden çok faydalanacakları memnun kalacakları iftihar edilerek belirtilmektedir.

Tâhir Bey, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* eserinde çeşitli müelliflere ait bilgileri farklı fasıllarda anlatmıştır. Anlam kargaşası olmaması adına eser incelenmesi fasıllara göre başlıklara ayrılıp verilmiştir.

2.2.3.17.1. Meşâyih Fashı

Risaleye ilk olarak “meşâyih fashı” ile başlanmış ve altı zat⁹⁰⁰ numara verilmeden sırayla kayda alınmıştır. Meşâyih fashında bulunan zatların biyografileri çok kısa görülmektedir. Genellikle intisap ettikleri tarikatlar, yaptıkları görevler, vefat tarihleri ve defin yerleri verilmiştir. Birkaç eser dışında eserlerin çoğunluğunun gayr-ı matbu olduğu görülmektedir.⁹⁰¹ Bu fasılda başlıklarla kayda alınan zatlar dışında başka bir zata ait bilginin verildiği de görülmektedir.⁹⁰² Bu duruma bakıldığında meşâyih fashının sayısı yedi olmaktadır. Meşâyih fashında İbrahim Efendi'nin Fatih Camisi'nde hıfzından Kur'an tefsirine başladığı belirtilmiştir.⁹⁰³ Meşâyih fashında kaydedilen eserle arasında İbrahim Efendi'ye ait *Tefsîru sûre-i Nûr, Şerh-i hadis-i innellahe te'âlâ a'tânî seb'al-mesânî*,⁹⁰⁴ *Medâricu'l-meliki'l-Menân fî-beyân-i me'arici'l-insân* isimli eserler tefsir ilmi ile ilgilidir. Son esere ilişkin Tâhir Bey, Haşr suresinin sonunda bulunan ayetlerin tefsiri olup tasavvufî yanları olduğunu belirtir.⁹⁰⁵ Meşâyih fashındaki diğer zatların eserleri arasında tefsir alanına ilişkin esere rastlanmamıştır.

2.2.3.17.2. Ulema Fashı

“Ulema fashı”nda on beş isim kaydedilmiştir.⁹⁰⁶ Bu bölümde zatların doğum yeri ve tarihlerinin verilmediği görülmektedir. Genellikle vefat tarihleri ve yerleri

⁹⁰⁰ İbrâhîm Efendi, Selîm Baba, Haydarzâde Muhammed Feyzi Efendi, Hamîd-bî Nevâ, Ahmed Efendi, Hicâbî Abdûlbâkî Efendi. Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 3-7.

⁹⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 3-7.

⁹⁰² Örneğin İbrahim Efendi'nin oğlu hakkında da kısa bilgi verilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 4.

⁹⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 3.

⁹⁰⁴ Eser ismi شرح حديث ان الله تعالى اعطاني سبع المثاني şeklinde kaydedilmiştir.

⁹⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 3.

⁹⁰⁶ Mevlânâ Şerefeddin Bin Kemal, Mevlânâ Seyyid Ahmed Bin Abdullah, Hüseyin Kefevî, Ebu'l-Bekâ Muhibbuddîn Eyyüb Kefevî, Baba Kûşî Abdurrahman Efendi, Mevlânâ Rukneddîn Ahmed Bin Mehmed, Abdullah Efendi, Reşid Ahmed Efendi (Kırımîzâde), Abdüssettar Efendi, Habîbüddîn Ali

kaydedilen ulemanın görevleri ve tedris faaliyetleri hakkında bilgi çok azdır.⁹⁰⁷ Tâhir Bey, Mevlânâ Şerefeddin Bin Kemal'in vefat sonrası Emir Sultan Hazretleri civarına defnedildiğini belirtir. Ardından “zamânımız terâcim-i ahvâl-nüvislerinden Edirneli Bâdî Efendi merhûmun *Riyâd-ı Belde-i Edirne* isimindeki eserinde Edirne’de vefat iderek Zindân Altında Tatar Han kabristanında *el-Mağâm* nâmıyla mâ’rûf mağalle defin edildiği muharrerdir”⁹⁰⁸ kaydını düşer. Ancak ne bu bilgi ne de kendi verdiği defin yer bilgisine ilişkin hiçbir açıklama yapmaz.

“*Baba Kûşî Abdurrahman Efendi*” başlığı altında Kırımlı iki ulemayı⁹⁰⁹ daha kaydeder. Ulemanın eserleri arasında Mevlânâ Seyyid Ahmed Bin Abdullah'ın *Hâşiye-i Tefsîr-i Beyzâvî* isimli esere ilişkin açıklamasında eserin isminin *Misbâhü't-ta'dîl fî keşf-i envâri't-Tenzîl* olduğunu bir nüshasının Üsküdar Atlama Taşı'nda bulunan Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtir.⁹¹⁰ Ebu'l-Bekâ Muhibbuddîn Eyyüb Kefevî'nin *Kitâbü'l bütyân fî-İrâbi'l-Kur'ân*⁹¹¹ ve Ferruh İsmâil Efendi'nin *Tefsîr-i Mevâkıb*⁹¹² isimli eserlerinin tefsir alanına⁹¹³ ilişkin olduğu görülmektedir.

2.2.3.17.3. Şuara Faslı

“Şuara faslı”nda on dört isim kaydedilmiştir.⁹¹⁴ Tâhir Bey'in şairlerin biyografilerini oldukça kısa tuttuğu ve eserlerinden çokça örnekler sunduğu görülmektedir.⁹¹⁵

Efendi, Ferruh İsmâil Efendi, Kefevî Muhammed Efendi, ‘Abdünnâfi‘Efendi, MevlânâReceb Bin İbrâhîm, Ömer Bin Sâlih Efendi.”

k.” Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 7-17.

⁹⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 7-17.

⁹⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 8.

⁹⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 12.

⁹¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 8-9.

⁹¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 12.

⁹¹² Tâhir Bey bu eserin Türkçe olup el yazması nüshanın Kütüphâne-i Imûmî de olduğunu belirtir.

Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 15.

⁹¹³ Şerif Musa Efendi, Vecîhî Hasan Efendi, Abdülğaffar Bin Hasan Efendi, Nuri Bey (Yüzbaşı Osman Nuri Bey), Mahmud Bin Süleyman Kefevî, Rahmi Efendi.

⁹¹⁴ Halim Giray, Nüzhet Efendi, Gazi Giray, Rezmî Bahadır Giray, İkinci Mengli Giray, Hacı Selim Giray, Şerif Efendi, Lütîfî, Ebubekir Rıfat Efendi, Şahbaz Giray, Fâzıl Mehmed Paşa, Ziver Efendi, Abdullah Râmiz Paşa, Kefevî Muhammed Şefik Dede, Bekâyî-i Kefevî. Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 18-31.

⁹¹⁵ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 18-31.

2.2.3.17.4. Müverrihîn Faslı

“Müverrihîn faslı”nda altı zat kayda alınmıştır.⁹¹⁶ Tâhir Bey, tarihçilerin biyografî kısmında özellikle eserlerinden ve hangi kütüphanelerde bulunduğu bahsetmiştir.⁹¹⁷

2.2.3.17.5. Etıbbâ Faslı

“Etıbbâ faslı”nda bir tabip kayda alınmıştır.⁹¹⁸ Babasının Kırımlı olup kendisinin İstanbul’da doğduğu aldığı eğitimi ve genç yaşta vefatı biyografide konu edilmiştir. İki matbu eseri kayda alınmıştır.⁹¹⁹

2.2.3.17.6. Riyâzüyyûn Faslı

“Riyâzüyyûn faslı”nda da bir zat kaydedilmiştir.⁹²⁰ Biyografisi kısa tutulup eserlerinin bir kısmı hakkında kısa açıklamada bulunulmuştur.⁹²¹

2.2.3.18. Osmanlı Müellifleri

Mehmed Tâhir Bey’in üç ciltlik en büyük eseridir. İlk baskısı H 1333 yılında yapılan ilk cilt⁹²² 406 sayfadır. Fasıllarda biyografisi yazılan zatlar alfabetik olarak kaydedilmiştir. Meşâyih faslı, Arapça “elif” harfinden “ya” harfine kadar 288 zatı içermektedir. Ulema faslı “elif” harfinden başlayıp “gaf” harfi ile son bulmuştur. Bu fasılda 383 zat ismi kaydedilmiştir. Eserin baskı bilgisi sayfasında Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin eserin basılmasına ihsanda bulunduğu belirtilmiştir. Tâhir Bey, birinci cildin İfâde-i mahsûsasında *Keşfü’z-zunûn*’dan aldığını belirttiği “Kim bir müminin tarihini yazarsa sanki ona hayat vermiş gibidir” hadisini Arapça olarak verip bu hadise uyararak daha önceki risalelerini hazırladığını söyler. Risalelerini okuyan kişilerin takdirlerine mazhar olmanın Tâhir Bey’i bu eseri meydana getirmeye teşvik ettiği belirtilir. Bu eseri için kaynak olarak kullandığı bazı eserlerdeki bilgileri hiç değiştirmeden aynen naklettiğini söylemiştir. Şiire kabiliyetli olanların bazı edebi, ahlaki, hikmet ve felsefe içeren manzumelerinden parçalar paylaştığını belirten Tâhir Bey, isimleri vefat tarihine göre kaydettiğini belirtir. Ayrıca kayda alınan zatın

⁹¹⁶ Şerîf Musa Efendi, Vecîhî Hasan Efendi, Abdülğaffar Bin Hasan Efendi, Nuri Bey (Nuri Bey Osman Nuri Paşa), Mahmud Bin Süleyman Kefevî, Rahmi Efendi (Vak’anüvis Mustafa Rahmi Efendi) Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 31-35.

⁹¹⁷ Mehmed Tâhir Bey, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 31-35.

⁹¹⁸ Aziz Bey (Miralay Kırımlı Aziz İdris Bey).

⁹¹⁹ Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 35-36.

⁹²⁰ Hüseyin Rıfkı Efendi.

⁹²¹ Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, 36-38.

⁹²² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1.Cilt (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1333).

ilgilendiği ilim ve fenden yalnızca birinin alanı tercih edilip diğer fasıllarda o ismi kaydetmediği belirtilmiştir. (Malumdur ki Osmanlı uleması çok yönlüdür. Örneğin ünlü bir mutasavvıfın temel İslam bilimlerinde de çok mahir olduğu görülebilir. Yahut ilmi maharetinin yanında mükemmel şiirler yazabilir. Bu evvelki ulemada çok rastlanan bir durumdur. Âdeta âlim olmak için doğmuşlar gibidir.)

Tâhir Bey eserdeki hataların doğrudan kendisine bildirilmesini, bu hataların özel bir cilde konulacağını okuyucudan istirham etmektedir. Bütün Türk büyükleri ve âlimlerinin eserlerini Arapça olarak kayda almaları neticesinde Osmanlı ulemasının da onları takip edip eserlerini Arapça verdiğini belirtir. Osmanlı ulemasının eserlerini Arapça verme sebebini, Osmanlı dilinin kaidelerinin zamanında derlenmemesine bağlar. Bu konuda yazılan bazı mühim eserleri kaydeder.⁹²³

Tâhir Bey, bu eseri kaleme alma maksadını mensubiyetiyle iftihar ettiğini belirttiği Osmanlı Türklerinden mesleklerinde eser yazanlardan bir kısmının biyografisini özet olarak kaydetmek olduğunu söyler. Tâhir Bey “eserlerimiz bizi işaret eder, bizden sonra eserlerimize bakınız” beytinin işareti üzerine Osmanlı ulemasının üstünlüğünü ve insanlığa katkısını diğer milletlere gösterebilmek için bu eseri kaleme aldığını belirtir. Ayrıca bu eserin yazılma sebeplerinden birinin de bu kıymetli millete kötü fikirli kimselerin yakıştırmak istedikleri kötü ve yanlış fikirleri reddetmek olduğunu belirtir. Tâhir Bey, Osmanlıların avam tabakasının bile ulamaya gönül vermelerini, hürmetlerine ilme olan sevgilerine güçlü bir delil olduğunu belirtir. Osmanlı Devleti’nin sıradan bir kasabasında bile var olan medreseler, kütüphaneler ve diğer yapılar⁹²⁴ bu devletin ilme verdiği değerın göstergesi olduğunu söyleyen Tâhir Bey, ayrıca ilim ve fennin pek çok şubesinde verilen bu kadar çok eserin bu devlete isnat edilmeye çalışılan cehalet isnadına yeltenenlere cevap olduğu görüşündedir. Ulemanın hayatı hakkında bilgi sahibi olunmadığı için bu zatların toprak altında unutulup gitmesine bir Osmanlı vicdanının razı olmayacağına inanır. Ulemanın doğum yeri, mezar yeri ve eserlerinin bilinmesinin kadirşinaslık bir görev olduğu belirtir. Tâhir Bey, Batıların sıradan insanları bile büyük gösterip adlarına heykeller, sütunlar dikip sayısız biyografi eseri yazmasını örnek göstererek Osmanlıların dine,

⁹²³ Tâhir Bey Bergamalı Kadri’nin *Müeyyiretü’l-ulûm*, Kütahyalı Hoca Abdurrahman Efendi ‘nin *Mikyâsü’l-Lisân ve Kistâsü’l-Beyân*, Cevdet Paşa’nın *Kavâid-i Osmâniyye* isim ve eserlerini referans verir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/7-8.

⁹²⁴ Tâhir Bey *Atâ Tarihinin* 5. cildinde bu konuda ayrıntılı bilgi olduğunu dipnot düşmüştür. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/8.

devlete, ilme; kalemleriyle, sözleriyle, fiilleriyle hizmet eden bu büyük âlimleri neden tanımaktan mahrum kalacağını sorar.

Tâhir Bey, bu eserde bin altı yüzden fazla ulemayı konu edindiğini ve bu eserin basılmasından sonra ise bir iki müellif seçerek bunlar hakkında derinlemesine biyografik eser yazmak istediğini belirterek “ifâde-imahsûsa” kısmına son verir.⁹²⁵ Bir hazine niteliğine sahip bu esere ilişkin incelemeler dergi yazıları kısmında örnek olarak yer yer sunulmuştur. Eseri baştan sona incelememiz süremizin ve konumuzun darlığı nedeniyle mümkün değildir.

Eserin ikinci cildi aynı yıl H 1333 yılında 192 sayfa olarak basılmıştır. Ancak 192. sayfanın sonrasına “ulema faslı bakiyesinin fihristi” ve “şuerâ ve udebâ” faslı, “ra” harfine kadar kaydedilmiştir. Eserin ilk sayfalarında herhangi bir açıklama olmadan doğrudan “kef” harfinden başlanarak âlimler alfabetik şekilde kayda alınmıştır. Ulema faslında 188 zat kaleme alınıp şuarâ faslında ise 107 zat kaleme alınmıştır.⁹²⁶ Şairler faslının girişinde şiir ve şairlerin faziletlerine ilişkin yedi hadis Arapça olarak kaydedilip herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Sonrasında alfabetik sırayla şairlerin biyografisi ve eserleri verilmiştir.⁹²⁷ Şairler faslında biyografisi yazılan zatların eserlerinden çokça örnek verildiği görülmektedir.

Eserin üçüncü cildi H 1342 yılında basılıp 327 sayfadan oluşmaktadır. Son sayfadan sonra “*tashîhât*” başlığında rakam ve kelime düzeltmesi yapılması gereken yerler üç buçuk satırda belirtilmiştir. *Tashîhât* sayfasından sonra fihrist bulunup burada müverrihîn, etibbâ, riyâziyyûn fasılları bulunmaktadır. Fihristte sayabildiğimiz kadarıyla 237 tarihçi, 84 tabip, 107 matematikçi ismi kaydedilmiştir. Esere Hz. Peygamber’in üç hadisi Hz. Ömer, İmam Şâfiî ve Ebû Hayyan’ın tarih ilmine ilişkin birer sözü ile başlanmıştır. Ardından Naîmâ’nın tarihe ilişkin bir şiiri paylaşılıp alfabetik olarak biyografiler paylaşılmaya devam edilmiştir.⁹²⁸ Üçüncü cildin basılması için bin dört yüz (1400) liraya ihtiyaç duyulduğu ile ilgili Mustafa Kemal’e arz olunan bir belge ile karşılaşilmektedir.⁹²⁹

Dergi yazılarını inceleme esnasında bazı bölümleri incelenen bu üç ciltte dikkatlerden kaçmaması gereken önemli hususlar tesbit edilmiştir. Bunlardan biri

⁹²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 7-10.

⁹²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2.Cilt (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1333).

⁹²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/66.

⁹²⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* Cilt 3, (İstanbul: Matbaa-i Âmire 1342).

⁹²⁹ Osmanlı Arşivlerinden aldığımız bu belgeyi Ek-6 da paylaştık.

fihriste eklenmediği halde bir zatın biyografisi altında başka bir zata ilişkin verilen bilgilerdir. Bu durum bazı zamanlarda biyografisi yazılan kişinin babası ya da oğlu olmasından kaynaklandığı gibi isim benzerliği de bu karışıklığa sebep olmaktadır. Yine fihristte adı bulunmayan yüzlerce âlime ait esere yer verildiği görülmektedir. Tâhir Bey, eserlerin el yazması olduğu, görebildiği yahut kaydına ulaştığı nüshaların hangi kütüphanelerde oldukları gibi bilgileri belirtmeye çalışmıştır. Yine müellifin önemini hissederek bizlere aktarmaya çalıştığı pek mühim bir konu da biyografisi yazılan zatların mezar yerlerinin ayrıntılı bir şekilde tespiti ve kayıdır. Bu konuya ilişkin farklı başlıklar altında çokça örnek verilmesi sebebiyle burada tekrar edilmeyecektir.

Ulemanın mezar yerinin önemini anlamak için dünyanın, hala aşılamayan, en iyi Selçuklu Tarihçisi Prof. Osman Turan’a kulak vermek gerekir. Turan, mezar taşlarının bu toprakların tapu senetleri olduklarını belirtir. Büyük zatların mezarlarının halk arasında tarih ve vatan şuurunun başlıca kaynaklarından olduğunu söyleyip bu mezarların tahrif edilmesinin tarihi anıların, menkıbelerin, duyguların ve daha pek çok şeyin yok olması anlamına geldiğini söyler. Ayrıca bu mezarların pek çoğunun bizzat yıktırıldığını, mezarlıkların şehirleşmeye açtırıldığını ve bu mezarlık alanlarına park vb. yapılar yapılarak buraların kasıtlı olarak yok edildiğini de belirtirerek bu duruma dikkat çeker. Turan’ın dikkat çektiği bir başka husus da özellikle Müslüman mezarlarının tahrifata maruz bırakıldığını belirtmesidir.⁹³⁰

Osman Turan, Hasan Ali Yücel’in desteği ile girişilen Hümanizm hareketinde eski Yunan ve Latin eserlerinin en ön plana alındığını, bu dönemde Hristiyan ziyaret yerlerinin keşif ve canlandırıldığını belirtmiştir. Turan, tarihi büyük türbelerin kapatılıp ziyaretlerinin engellendiğini söyler. Şehir ve kasabalardaki pek çok mezarlığın yıktırılıp yerlerine parklar yapıldığını belirtir. Örnek olarak Şükrü Kaya’nın Bayburt’ta hürmet gösterilen Selçuklu dönemine ait türbeyi bir gecede yıktırmasından bahseder.⁹³¹ Nitekim Ocak 2021 yılında Haçlı Seferleri’nde üstün kahramanlıklar gösteren Türkiye Selçuklu Sultanı 1. Kılıçarslan’ın mezarı Diyarbakır’da bir parkta bulunmuştur.⁹³² Bugün googlede bile şehirlerin eski

⁹³⁰Prof. Osman Turan, *Türkiye’de Manevî Buhran Din ve Laiklik* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), 145.

⁹³¹ Prof. Osman Turan, *Türkiye’de Siyasi Buhranın Kaynakları* (İstanbul: Ötüken Neşriyat 2017), 158.

⁹³² Anadolu Ajansı (AA),” Diyarbakır’da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan’ın Mezarı Bulundu”, (Erişim 8 Temmuz 2023).

fotoğrafları arandığında şehirlerin önceki yıllarda mezarlık olarak kullanıldığı pek çok yerin imara açıldığı yahut park yapıldığı anlaşılmaktadır.⁹³³ Yine herkesin pek çok şehirde şahit olduğu yol ortasındaki münferit mezarlar da bu mezarlıklardan kalan enteresan hikâyelere sahip kaldırılamayan örneklerdir.

Tâhir Bey'in başta *Osmanlı Müellifleri* ve diğer eserlerinde verdiği mezar yeri bilgilerinden yola çıkarak bu zatlara ait mezarların ayakta kalıp kalmadığı tespit edilebilir. Ayrıca çoğu kez yaptığı teferruatlı mezar yeri tarifleri sayesinde bu mezarlardan tahrif edilmiş olanların bulunabilme ihtimali de yüksektir.

⁹³³ Örneğin Niğde de google görsellerde Hüdavent Hatun Kümbeti'nin etrafının mezarlık olduğu görülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

DELÎLÜ'T TEFÂSİR İSİMLİ ESERİNİN TEFSİR USULÜNDEKİ YERİ

3.1. Tefsirde Usulün ve Usûl Çalışmalarının Önemi

Gazzâlî, *Cevahirü'l-Kur'an adlı* eserinde Kur'an'ı çeşitli hazineler içeren bir okyanusa benzetmiştir.⁹³⁴ Amerikalı Tarihçi Irving'in Kur'an için “en yüksek en müfit ve en samimi fikirleri muhtevidir”⁹³⁵ tanımlamasını yapmıştır. Bütün insanlar için gönderilen Kur'an,⁹³⁶ insanı Allah'a yöneltip O'na giden yolu göstermek ve insanlığı yükseltmek gibi iki mühim amaç ve hizmet taşır.⁹³⁷ Kur'an, insan duyularının ötesindeki akılla kavranılamayan meselelerde dahi derin düşünmeyi, üretmeyi ve araştırmayı gerekli kılar.⁹³⁸ Kur'an'ın bazı özellikleri ve okuyucusunun insan olması Kur'an'a yorum zenginliği kazandırmaktadır.⁹³⁹

Zekeriya Pak, çalışmasında Kur'an'ın apaçık bir kitap olduğunu Kur'an'dan ayetler paylaşarak⁹⁴⁰ belirtir. Bunun yanında Kur'an'ın muhatabı olan insanın konumu ve Kur'an'la olan iletişim durumu nedeniyle anlamada kapalılıkların meydana gelebileceğini söyler. Ayrıca Kur'an'ın ilk indiği muhatap kitlenin de değişime uğramasının bazı yeni durumlar ortaya çıkardığını bu nedenle de tefsire ihtiyaç duyulduğunu ifade eder.⁹⁴¹ Tefsiri sosyal bir olay olarak değerlendiren İbrahim Görener, tefsir ilmini “tefsir bir kişinin kendisi için değil anlamayı gerçekleştiremeyen diğer insanlar için anlatma gayretidir”⁹⁴² şeklinde tanımlar. Buna karşı Osmanlı Şeyhülislam'ı Ebüssuûd Efendi, tefsir ilmine Hz. Peygamber zamanında dahi ihtiyaç duyulduğunu belirtip Kur'an'ı anlayarak ve tefekkür ederek okumak, anlamak ve anlatmak için tefsir ilmini daha geniş bir yelpazede zaruri görür.⁹⁴³ Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr* isimli eserinde “ilimler arasında tefsir ilminin yeri, göz için insan ve insan için gözün değeri gibidir. (Bu ilim) Kur'an-ı

⁹³⁴ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *Cevahirü'l-Kur'an*, çev. Ersan Urcan (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2020), 20-24.

⁹³⁵ Rıza Doğrul, *Kur'an Nedir*, 134.

⁹³⁶ İbrâhîm 14/52.

⁹³⁷ Keskinoglu, *Kuran Tarihi ve Kuran Hakkında Ansiklopedik Bilgiler*, 10.

⁹³⁸ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip-Mahmud Kanık, 23.

⁹³⁹ Çetin, “Kur'an'ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar”, 18.

⁹⁴⁰ Mâide 5/15; Neml 27/1; Nahl 16/103; Şuarâ 26/195.

⁹⁴¹ Pak, *Tefsir Usûlü*, 104-106.

⁹⁴² Görener, *Türkçe'de Usûl Kelimesinin Kullanımı Hakkında Bir Değerlendirme: Tefsir Usûlü Örneği*, 190-191.

⁹⁴³ Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, 55. Not: bu eserin basım yılı eserin Önsözünde belirtilen tarihe göre kaydedilmiştir. Faydalandığımız eserde basım yılına ilişkin bir kayıt mevcut değildir.

kerim'in üstünlüğünü göstermektedir"⁹⁴⁴ sözünü söyleyerek tefsir ilminin diğer ilimler arasındaki zirve konumunu belirtmiştir.

Zaman ve mekân ötesi bir hitap olan Kur'an, mesajı sürekli yenilenme özelliğine sahiptir. Kur'an'ın insan zihnini zorlayan anlatımları mevcuttur. Ayrıca ayetlerin kendine hususi özellikleri de art niyetli kişilerce kişisel amaçlar doğrultusunda kullanılmak istenebilir. Bu ve pek çok sebepten ötürü Kur'an'ı doğru anlamak için tefsir ilmine ihtiyaç duyulur. Ancak tefsir ilminin de dayanacağı bir kanuna, düzene ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç neticesinde doğmuş olan "tefsir usulü" tefsir ilminin gerekli duyduğu kaideleri içeren Kur'an'ın en doğru şekilde anlaşılması için yol gösteren ilimdir.⁹⁴⁵ Kur'an tefsirinin yöntem ve araçlarını belirleyerek tefsir ilmine vasıta olan tefsir usulü, muhatabın anlama problemlerini ortadan kaldırarak Kur'an mesajının ulaşmasında aracıdır.⁹⁴⁶ Tefsir usulü eserlerinin bir özelliği de içerisinde tefsir tarihi ilmi ile ilgili bilgileri barındırmasıdır.⁹⁴⁷ Tefsir ilminin de bir usulünün olduğunu ifade eden Süleyman Karacelil'in *Tefsir Usûlü'nün Yapısı ve İşlevi* adlı çalışmasında Kur'an'ı daha iyi anlamak için hazırlanan tefsir usulü eserlerinin Kur'an muhatabı olan kişilerin seviyelerine yönelik hazırlanması gerektiği vurgulanmıştır.⁹⁴⁸ Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr* adlı çalışması, entelektüel olarak nitelendirilebilecek Osmanlı sınıfı için hazırlanmış Kur'an'ın daha iyi tanınması ve anlaşılmasına hizmet eden muhtasar bir usul eseridir.

3.2. *Delîlü't-Tefâsîr*'in El Yazması Nüshası ve İki Matbu Baskının Temel Özellikleri

Bu bölümde çalışmamızın ana konusu olan Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr, İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* adlı eserleri incelenmiştir. *Delîlü't-tefâsîr* isimli eserin ilk baskısı H 1324,⁹⁴⁹ ikinci baskısı ise H 1325'te yapılmıştır.⁹⁵⁰ Tâhir Bey, bu kıymetli eseri ilk olarak rika yazı türünde hazırlamıştır. El yazması bu eser, sınıflama yer bilgisi 297.29 numarası ile İBB Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler Bölümü'nde bulunmaktadır. Eserin kayıt bilgisine tarih olarak H 1318

⁹⁴⁴ Muhyiddin el-Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, çev. İsmail Cerrahoğlu, 46.

⁹⁴⁵ Çalışkan, *Tefsir Usûlü*, 18-20.

⁹⁴⁶ Bayram, "*Tefsir Usûlü Kavram ve Kaynakları*", ed. Osman Kara- Süleyman Kaya, 20-21.

⁹⁴⁷ Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 90-99.

⁹⁴⁸ Karacelil, *Tefsir Usûlü'nün Yapısı ve İşlevi*, 254.

⁹⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324).

⁹⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325).

senesi düşülmüştür.⁹⁵¹ El yazması olan müshada eserin adı, '*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*' şeklinde olup matbu baskılarda eserin adına *Delilü't-Tefâsîr* isminin eklendiği görülmektedir. El yazması olan eserde sayfa numaralandırmalarında karışıklık mevcuttur. Risalenin sağ tarafında bulunan sayfalara Arapça numaralar verilmişken sol taraftaki sayfalara Arapça numara verilmediği görülmektedir. Yine sol taraftaki sayfalara, daha sonradan yazıldığı anlaşılan, Latince birden otuz üçe kadar sayılar verildiği görülmektedir. Örneğin ilk sayfada sağ tarafta Arapça numara yokken sol tarafa Latince bir yazılmıştır. Yine Arapça beş yazan sayfadan sonra altı gelmeliyken Latince dört, Arapça yedi yazan sayfadan sonra Latince beş yazıldığı görülmektedir. El yazması çalışma 64 sayfadan oluşmaktadır. Diğer iki matbu eser de 64 sayfadan oluşmaktadır. El Yazması nüsha 205x165 mm boyutlarındayken matbular 17x12 mm boyutundadır. El yazması olan nüshaya İBB Elektronik Kütüphanesi'nden ulaşılabilenken farklı tarihlerde ve matbaalarda basılan matbu nüshalara, İBB Elektronik Kütüphanesi'nin yanında TTK Elektronik Kütüphanesi'nden de ulaşılabilir.

3.3. El Yazması Nüsha ve Matbu Risalelerin Kaynakları

El yazması olan nüshada "*Me'haz*" (kaynaklar) başlığında numara verilerek beş kaynak zikredilmiştir. Bu kaynaklar numara sıralamasıyla şöyledir:

1. *el-İtâkn fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Süyûtî)
2. *Netâyicü'l-fünûn* (Nev'î Efendi)
3. *Tercüme-i Mevzuât-ı 'l ulûm* (Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed Efendi'nin)
4. *Keşfü'z-zunûn* (Kâtib Çelebi)
5. *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem* (Abdurrahman Eşref Efendi).⁹⁵²

Matbu nüshalarda kaynaklar kısmına bu beş kaynağa ilave olarak altı numara ile *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân* (Süyûtî) isimli eserin eklediği görülmektedir.⁹⁵³ Ancak Tâhir Bey'in *Delilü't-tefâsîr*'i hazırlarken yalnızca bu kaynaklardan faydalanmadığı bilinmektedir. Tâhir Bey çoğu zaman verdiği bilgilerin altına faydalandığı kaynakları dipnot olarak düşer. Bu dinotlardan pek çok kaynaktan

⁹⁵¹ Bursalı Mehmed Tâhir, '*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1318 (İstanbul: İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, OE_Yz_000779).

⁹⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, '*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (Nadir Eserler, OE_Yz_000779), 1b.

⁹⁵³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 2; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 2.

istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda dinotlara müracaat için eser kaydedildiği de görülmektedir. *Delîlü't-tefâsîr* hazırlanırken faydalanılan yahut faydalanılması istenilen tespit ettiğimiz kaynaklar şunlardır:

1. Mahmud Esad Efendi (1856-1918) *Usûlü fikhı*
2. Muallim Nâci (1849-1893) *Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî*
3. Abdülkerîm el-Cîlî (öl. 832/1428) *el-İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'i*
4. (H. 1286 yılında Kütahya Müftüsü olan) Şerif Efendi *Miftahu't-tefâsîri'l-cemîleti'l-Kur'âniyye*
5. Çeteci Abdullah Paşa (1115/1703) *Enhâru'l-cinân min menâbî'i âyâtî'l-Kur'ân*
6. Bedreddin Saruhânî *Muarrabât* eseri.

3.4. Delîlü't-Tefâsîr'in Kaynakları Hakkında

3.4.1. El-İtkân (Süyûtî öl. 911/1505)

Tâhir Bey'in kaynak listesinde birinci sırada verdiği *el- İtkân* isimli eserdir.⁹⁵⁴ Bu eserin ana kaynağı, Zerkeşî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseri olup yüz elliye yakın kaynaktan istifade edilerek hazırlanmıştır. Ayrıca yapılan araştırmalarda *el-İtkân*'da kullanılan eserlerden bazılarının nadir yazmalar olduğu tespit edilmiştir.⁹⁵⁵ Bu eserde sorunlar Kur'an ve sünnet ile çözülmeye çalışılmış bazı durumlarda farklı ulemanın ilmi yaklaşımlarından da istifade edilmiştir. İstifade edilen eserlerden alıntılar ve aktarımlar yapılan *el- İtkân*'da rivayetlerin kaynak ve senetleri kaydedilmiştir.⁹⁵⁶ *El-İtkân*, bazı güncel çalışmalarda ulûmu'l-Kur'ân alanının en kapsamlı ve meşhur kaynağı olarak zikredilmiştir.⁹⁵⁷

⁹⁵⁴ Tâhir Bey tefsir ilminin tanımını yaptığı konuya bir dipnot düşerek tefsir ilmi tanımı hakkında *el-itkân* da tarif ve açıklamaların bulunduğunu belirtir. Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325),

⁹⁵⁵ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987), 1/10,12.(Not buradaki sayfa sayıları eserin önsözünde roma rakamıyla yazılmıştır)

⁹⁵⁶ Gökhan Atmaca, "Kur'an İlimleriyle İlgili Hikmet Yorumları Üzerine Bir Analiz El-İtkân Fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Örneğinde", *Tokat İlmîyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2022), 25.

⁹⁵⁷ Yaşar Akaslan (ed.), *Ulûmu'l Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 15.

3.4.2. *Netâyicü'l-Fünûn* (Nev'î Efendi öl. 1007/1599)

Tâhir Bey'in kaynak listesinde ikinci sırada yer alan *Netâyicü'l-fünûn* (Nev'î Efendi) adlı eserin İBB Elektronik Kütüphanesi'nde hicri farklı tarihlere ait el yazma nüshaları ile karşılaşılmaktadır. Bunlardan en eski tarihli H.975 olan eser, kütüphanede nadir eserler bölümünde 001 975 H. 1 numaralı yerde bulunmaktadır. Osmanlının pek çok medresesinde müderrislik görevinde bulunan hatta şehzadelere hocalık yapan Nev'î Efendi, temel İslam bilimleri alanında pek çok eser veren Osmanlı ulemasındandır.⁹⁵⁸ Eser, İBB Kütüphanesi'nde 030 NEV 1246 H. 1 numaralı yerde bulunur. Dijital olarak paylaşıma açılan H.1246 tarihli nüshasında konu başlıkları sayfa kenarlarına “Mebhas ...” şeklinde kaydedilmiştir. Ansiklopedik olduğu anlaşılan eserde pek çok konu vardır.⁹⁵⁹ Tefsir için “Nazm-ı Kur'an'ın manası” olduğu açıklanan Türkçe eserde pek çok müfessir ve eseri zikredilmektedir. Eserin inzal ve tenzil açıklamasından eserde geçen ayetlerin muhteva ve sure sayısına ve huruf-u mukattasına kadar pek çok konu çok muhtasar şekilde ele alınmıştır. Eserde tefsir alanına ilişkin verilen bilgiler yaklaşık altı sayfa kadardır.⁹⁶⁰

3.4.3. *Tercüme-i Mevzuâtü'l-Ulûm* (Taşkörizâde öl. 968/1561)

Tâhir Bey'in kaynakları arasında üçüncü sırada yer alan *Tercüme-i Mevzuâtü'l ulûm*,⁹⁶¹ Taşkörizâde'nin *Miftâhu's-sa'ade* isimli eserinin oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi'nin *Mevzuâtü'l-ulûm* ismiyle Türkçeye tercüme edilmesidir. Eser İhsan Kutluer'in ifasiyle “şer'î, felsefî ve tasavvufî disiplinleri bütüncül bir bilgi sistemi içinde ilişkilendirmiştir.”⁹⁶² Bizim de incelediğimiz H 1313 tarihli ilk baskısında bazı eksik bölümlerin olduğu belirtilmiştir.⁹⁶³ Eserlerini Arapça olarak kaleme alan Taşkörizâde, Osmanlının önemli medreselerinde müderrislik yapmış temel İslam bilimlerinin yanı sıra biyografi ve ilimler tarihiyle ün kazanmış önemli bir âlimdir.⁹⁶⁴ Ansiklopedist olarak tanınmasında gözlerinin görmediği bir

⁹⁵⁸ Nadir İlhan, *Netâyicü'l-fünûn ve Mehâsinü'l Mütûn* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, Yıl), 1-2.

⁹⁵⁹ Eser Tarih, ibtidâ-i Âl-i Selçuk, Hikmet, Heyet, ilm-i Kelam, Usul-u Fıkıh, Tefsir, Tasavvuf, Tıp, Nücûm, Sarf, Nahiv Şiir, Rukye vd. pek çok konu içermektedir. Nev'î, *Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-mütûn*, (İstanbul: İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, Bel_Yz_O.000018).

⁹⁶⁰ Nev'î, *Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-mütûn*, (Nadir Eserler, Bel_Yz_O.000018), 45a-48b.

⁹⁶¹ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 2a.

⁹⁶² İlhan Kutluer, “Miftâhu's-sa'ade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/18-19.

⁹⁶³ Kutluer, “Miftâhu's-sa'ade”, 30/19.

⁹⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Taşkörizâde Ahmed Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/151.

dönemde kaleme aldığı ve Tâhir Bey'in kaynakları arasında gösterdiği bu eserin büyük etkisi olmalıdır.⁹⁶⁵ Eserin ilk bölümünde eğitim-öğretim, talebe ve hocaya ilişkin geniş malumat verilmiştir. Eserde İlm-u lügat, sarf, meânî, beyân, bedî', ilmi tevârîh, ilmi tashîf, ilmi tabakatu'l etibbâ, ilmi mantık, ilmi ilahi, ilmi cedel, ilmi kavs-u kuzeh (gökkuşağı), ilmi rüya tabiri, ilmi fal, ilmi kimya, hendese, musiki, rukye, okuçuluk ve savaş aletleri, namaz vakitleri ve daha pek çok farklı konu ele alınmıştır.⁹⁶⁶ Eserdeki mahreç harfleri ilmi iki sayfa ele alınmışken⁹⁶⁷ kıraat ilmi geniş ölçüde anlatılmıştır.⁹⁶⁸ Yine eserde “ilm-ü tabakat-ı kurra” ve “tabakat-ı müfessirîn” başlıklı yazıları yalnızca birkaç satırla ele alınmıştır.⁹⁶⁹ “İlm-u lüga” başlığında ulumu'l Kur'an konularında bahsi geçen isimler hakkında açıklamalar görülmektedir.⁹⁷⁰

3.4.4. *Keşfü'z-Zunûn* (Kâtip Çelebi öl. 1067/1657)

Tâhir Bey'in dördüncü sırada gösterdiği kaynağı, *Keşfü'z-zunûn* isimli eserdir. Kâtip Çelebi'ye ilişkin bilgileri daha önce risalede yazan Tâhir Bey'in Kâtip Çelebi'den çok etkilendiği açıktır. İlme ve kitaplara olan aşırı düşkünlüğüyle bilinen Batı'da da şöhret kazanmış olan Kâtip Çelebi, Franz Babinger tarafından Osmanlıların “Süyûtî”si olarak adlandırılmıştır.⁹⁷¹ Pek çok farklı alanda ansiklopedik eserler kayda alan Kâtip Çelebi,⁹⁷² yirmi yılda hazırlanan ve ilimlerin sınıflandırılmasını konu edinen *Keşfü'z-zunûn*'da on bine yakın müellif ve on beş bine yakın risale ile kitap ismi kaydetmiştir.⁹⁷³ Bu eser, 17. yüzyıl öncesi İslam medeniyeti ve Osmanlı'nın kültür atlası olarak değerlendirilmiştir.⁹⁷⁴ İki ciltten oluşan eserin ilk baskısı H.1311 senesinde yapılmıştır. Eser orijinal dili olan Arapça ile basılmıştır. Pek çok farklı konu ihtiva eden eserin ilk cildinde “ilm-i tefsirin furûundan sebeb-i nüzul

⁹⁶⁵ Ali Duman, “Taşköprüzâde Ahmed Efendi ve Mevzu'âtü'l-'Ulûm'da Yer Alan Usul ve Fıkıh ile İlgili İlimler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Haziran 2004), 50.

⁹⁶⁶ “bk.” Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-ulûm*, çev. Kemâleddin Mehmed Efendi (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313).

⁹⁶⁷ Taşkörizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, 141-142.

⁹⁶⁸ Taşkörizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, 444-507.

⁹⁶⁹ Taşkörizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, 310.

⁹⁷⁰ Örneğin Ma'mer b. el-Müsennâ, Halil bin Ahmed. Taşkörizâde, *Mevzûâtü'l-ulûm*, 148-151.

⁹⁷¹ Orhan Şaik Gökyay, “Kâtip Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/36-38.

⁹⁷² İsmail Özçelik, “Kâtip Çelebi'nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Kasım 2017), 219.

⁹⁷³ İlhan Kutluer, “Keşfü'z-Zunûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/321-322.

⁹⁷⁴ Hasan S. Keseroğlu, Bilal Yurtoğlu, “Kâtip Çelebi'nin Keşfü'z-Zunûn'unda Sınıflama Yöntemi”, *Türk Kütüphaneciliği* 33/2 (30 Haziran 2019), 100.

ilmi”⁹⁷⁵ başlığında pek çok sebab-i nüzul eseri ve müellifleri vefat tarihleriyle verilmiştir. Bu başlıkta *istignâ-u bi'l kur'ân*, *istignâ-u fi' tefsîr*, *esrâru'l-hurûf ve'l kelimât*, *esrâru'l 'arabiyye fi'n-nahv*, *esrâru'l-kezib* ve daha başka eserler müellifleriyle kayda alınmıştır.⁹⁷⁶ Yine “*i'câzü'l-Kur'ân*” ve “*i'râbü'l-Kur'ân*” başlıklarında pek çok eser, müellifleri ve vefat tarihleriyle verilmiştir.⁹⁷⁷ Eser alfabetik ele alındığı için ulumu'l-Kuran'a ilişkin bazı konular eserin fihristinde başlık olarak ele alınmıştır. Buna mukabil ilgili sayfada konuya ilişkin ana başlık bulunmamaktadır. Eserin fihristinde başlık olarak bulunan “*Kur'an'ın faziletleri*”, “*Kur'an'da yeminler*”, “*müteşâbih ayetler*”, “*Bedâi'u'l-Kur'ân*” ve “*teşbihu'l-Kur'ân*” konular eserin ilgili sayfasında alfabetik sıralama olması nedeniyle farklı konular içinde yer bulmaktadır. Kâtib Çelebi'nin bu konulara bazen kısa açıklamalar yaptığı ve ilgili eserleri müelliflerinin vefat tarihleriyle kaydettiği görülmektedir.⁹⁷⁸ Yine eserin ilk cildinde müstakil başlıklarla ele alınan ilm-i beyân, ilm-i te'vil, ilm-i tefsir gibi konulara açıklamalar yapılarak çok sayıda eser müellifiyle kaydedildiği görülmektedir.⁹⁷⁹

Kâtib Çelebi, tefsir konusunu “*İlm-i Tefsir*” başlığından uzunca ele almıştır. Birinci ciltte farklı konu başlıklarında ulumu'l Kur'ân ve tefsire ilişkin pek çok eser kaydedilmiştir. İkinci ciltte “*Garîbu'l-hadîs ve Kur'ân*” konusu genişçe ele alınmış yine pek çok eser ve müellifi kaydedilmiştir.⁹⁸⁰ Ayrıca müstakil birer konu olan ilmi kıraat, mübhemâtü'l Kur'ân ve müteşâbihü'l-Kur'ân eserde birer müstakil başlık altında kayda alınıp açıklama yapılmış ve burada pek çok eser zikredilmiştir.⁹⁸¹ Ulumu'l Kur'ân'a ilişkin bazı konular, bazı durumlarda eser örnekleriyle bazı durumlarda ise yalnızca konu ismiyle farklı başlıklar altında verilmiştir: muhkem ve müteşâbih, harflerin mahreçleri, müşkilü'l Kur'ân, müşkilâtü't-tefâsîr, müfredâtü'l-Kur'ân, Nâsih ve'l mensûh.⁹⁸² Eser, alfabetik sıralamaya haiz olsa da ulumu'l

⁹⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, (Dersâdet: Matbaatü'l-Âlem, 1310), 90-97.

⁹⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 90-97.

⁹⁷⁷ 120. sayfa da “*i'câzü'l-Kur'ân*” başlığı bulunmamaktadır ancak bu konuya ilişkin eserler kayda alınmıştır. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 120-123.

⁹⁷⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 128,130,182,189,286.

⁹⁷⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 205,242,297.

⁹⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 2. Cilt (Dersâdet: Matbaatü'l-Âlem, 1310), 155-159.

⁹⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 2/219,374,375.

⁹⁸² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmî el-kutub ve-l-fünûn*, 2/394,396,440,488,580.

Kur'ân'a ilişkin konular dağınık durumdadır. Pek çok yerde müstakil konu başlığı olmaksızın tefsir ilmine ilişkin doğrudan yahut dolaylı malumat geçmektedir.

3.4.5. *Tezkiretü'l-Hikem fî Tabakâti'l-Ümem* (Abdurrahman Eşref Efendi öl. 1151/1738-39)

Delilü't-tefâsîr'in beşinci kaynağı, Abdurrahman Eşref Efendi tarafından kaleme alınan *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem*'dir. DİA'da Abdurrahman Eşref Efendi hakkında medrese tahsili görüp kadılık görevi icra ettiği ve hayatı hakkında fazla malumat bulunmadığı yazılmıştır. Bununla birlikte eserleri sayesinde öneminin fark edildiğine de değinmiştir.⁹⁸³ M. Münir Aktepe tarafından hazırlanan *Abdurrahman Eşref Efendi* eserinde de hayatı hakkında fazla malumatla karşılaşılmamıştır. Ek bilgi olarak Kıbrıs'ta kadılık yapması nedeniyle "Kıbrıs Mollası" lakabı aldığı ve emekliliği sonrası pek çok eser kaleme aldığı belirtilmiştir.⁹⁸⁴ Ansiklopedik muhteva içeren ve M.1725⁹⁸⁵ yahut 1728'de⁹⁸⁶ Türkçe kaleme alınan *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem* eseri, 1252'de Mısır'da tek cilt olarak basılmış 1291'de ise İstanbul'da Şemseddin Sivâsî'nin *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam* adlı eserinin kenarına basılmıştır.⁹⁸⁷ İncelen eser, 1252 Dârü't-Tıbâati'l-Âmire Matbaası baskısından çıkmıştır ve 318 sayfadan oluşur. İlk sayfalarında Hint, Süryani, Yunan, İbrânî ve Arap... gibi bazı milletlerden bahsedilmiştir. Yine eserde Arap ve İslam şairleri, İslam sonrası Arapların durumu, Arap dili ve bununla ilgili telif olunan kitaplar anlatılır. Bunun yanı sıra sarf ve telif olunan kitaplar, nahiv ilmi ve telif olunan kitaplar; ilm-i ahval-ı fıkıh, hadis-i şerifler, ilm-i fıkıh gibi konular; İmam-Âzam ve müctehid talebeleri ve evliyalar gibi konularda da vardır. Eserde ulûmu'l Kur'an'a ilişkin tabiinden kıraat ve ta'lim ile meşhur olan kurra', yedi kıraat, yedi kıraatin dışında kıraatlar, makbul ve muteber olanlar, müfessirin bilmesi gereken ilimler, tefsirin kısımları, menedilen tefsir çeşitleri, meşhur tefsir eserleri gibi

⁹⁸³ M. Münir Aktepe, "Abdurrahman Eşref Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 1/161.

⁹⁸⁴ Ali Rıza Ayar, "Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl.1738) Mir'âtü's-safâ Adlı El Yazmasının Tanıtılması", *Uluslararası Amasya Sempozyumu Tarih-Dil-Kültür Edebiyat.*, ed.M. Fatih Köksal vd. (Ankara: Kibatek, 2017), 2/778.

⁹⁸⁵ Ayar, "Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl.1738) Mir'âtü's-safâ Adlı El Yazmasının Tanıtılması", 2/779.

⁹⁸⁶ Aktepe, "Abdurrahman Eşref Efendi", 1/161.

⁹⁸⁷ Aktepe, "Abdurrahman Eşref Efendi", 1/161; Ayar, "Abdurrahman Eşref Efendi'nin (öl.1738) Mir'âtü's-safâ Adlı El Yazmasının Tanıtılması", 2/779.

konuların kısa açıklamaları mevcuttur.⁹⁸⁸ Müfessir ve eserlerin konu edinildiği bölümde müfessirlerin hayatları, vefatları ve eserleri hakkında açıklamalar bulunur.⁹⁸⁹

3.4.6. *Müfhimâtü'l-Akrân fî Mübhemâti'l-Kur'ân* (Süyûtî)

Delîlü't-tefâsîr'in el yazması nüshasında kayda alınmayan ancak matbu nüshaların kaynakça listesine eklenen altıncı eser, *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*'dır. Bu eserin konusunda son eser kabul edildiği belirtilmiştir.⁹⁹⁰ Eser, İBB Elektronik Kütüphanesi'nde OE_Arp_0951 demirbaş no ve 297.15 SUY 1284 H. k.1 1 sınıflama yer bilgisi ile dijital yayına açılmıştır. DİA'da çeşitli baskıları bulunduğu belirtilen eserin verilen baskı tarihleri ve incelenen eserin basım tarihi farklıdır.⁹⁹¹

Yetmiş dört sayfadan oluşan eserin mukaddimesinde bazı nakillerle desteklenmeye çalışılan bu ilim hakkında, dört madde halinde açıklama yapılmıştır. İlk maddede mübhemât ilminin değerli bir ilim olup selefin çoğunun bu ilme önem verdiği değinilmiş Buhârî kanalıyla İbn Abbas'a dayandırılan bazı rivayetlere yer verilmiştir. İkinci maddede bu ilimde re'ye alan olmayıp kaynakların Hz. Peygamber, sahabe ve tabiine dayanan sözler olduğu belirtilmiştir. Üçüncü maddede Zerkeşî'nin *el-Burhân'ın*dan "el-Enfâl" 8/60. ayetinden bir parça paylaşılıp buradaki müphemata ilişkin kısa bir izah verilmiştir. Dördüncü maddede Kur'an'da bulunan müphem lafızların sebeplerine ilişkin ayetlerden örnekler verilerek kısa açıklamalarda bulunulmuştur.⁹⁹²

Eser, müphem ayetlere ilişkin kısa bir tefsir mahiyetindedir. Fâtîha suresinden başlanılarak birkaç sure dışında hemen bütün surelerden müphem ayetlerin izahları yapılmış görülmektedir. Ancak eserde et-Tûr, es-Saf, et-Tegâbün, et-Talâk, el-Mülk, el-Müzzemmil, el-İnfîrâr, el-Mutaffîfîn, el-A'lâ, el-Gâşiye, ed-Duhâ, el-İnşîrâh, el-

⁹⁸⁸ Abdurrahman Eşref Efendi, *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem* (Kahire: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1252), 68,77,84,164,168,173.

⁹⁸⁹ Örneğin Zemahşerî ve el-Keşşâf eserine tarafsızca yer verdiği görülmektedir. Abdurrahman Eşref Efendi, *Tezkiretü'l-hikem fî tabakâti'l-ümem*, 173-174.

⁹⁹⁰ M. Suat Mertoğlu, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/200.

⁹⁹¹ DİA da eserin H.1309, M. 1839, M.1976, M.1986, M.1991 Tarihleri verilmiştir. Ancak incelediğimiz eserin sonunda ve kütüphane bilgilerinde sene 1284 olarak verilmiştir. H.1284 Tarihi 1867/1868 tarihine denk gelmektedir. M. Suat Mertoğlu, "Süyûtî", 38/200.

⁹⁹² Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân* (İstanbul: İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, OE_Arp_0951), 1b-2a.

Beyyine, el-Zilzâl, el-Maûn, el-İhlâs, en-Nasr surelerinden örnek işlenmemiştir.⁹⁹³ Eserin güncel bir tercümesi bulunur.⁹⁹⁴

3.5. Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'de Kullandığı ve Müracaat Edilmesi İçin Atf Yaptığı Diğer Kaynaklar

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'in kaynakça listesinde kullanmadığı ancak dipnotlarda ve açıklamalarda kayda aldığı eserler bulunmaktadır.

3.5.1. *Usûl-ü Fıkıh* (Mahmud Esad Efendi)

Dipnotlarda ve açıklamalarda geçen ilk eser, Mahmud Esad Efendi'nin (1856-1918) *Usûl-ü fıkıh* adlı eseridir.⁹⁹⁵ Mahmud Esad Efendi, Fatih Medresesi'nde dini ilim tahsili yapıp dersiâm olmuştur. Yüksek matematik diplomasına sahip olan Mahmud Esad Efendi, aynı zamanda hukuk fakültesi mezunudur. Döneminde pek çok farklı görev icra etmiştir.⁹⁹⁶ Tefsir ve tasavvufun yanı sıra İslami ilimlerde de eser vermiştir.⁹⁹⁷ *Usûl-ü fıkıh* eseri fıkıh usulü alanında yazılan ilk Türkçe (Osmanlıca) eserlerden olup tamamlanamamış tek cilttir.⁹⁹⁸ İçeriğinde bulunan konular eksik kalmıştır.⁹⁹⁹

3.5.2. *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı Süver-i Kur'âniyye'nin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî* (Muallim Nâci öl. 1893)

Tâhir Bey'in kullandığı kaynaklar arasında Muallim Nâci'nin (1849-1893) *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî* isimli eseri bulunmaktadır.¹⁰⁰⁰ Asıl adı Ömer olan Muallim Naci, küçük yaşta hafız olup Varna'da Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. Nesih ve sülüs yazı eğitimi alıp hattatlık icazeti alan Muallim Naci, Varna Rüştîye Mektebinde muallimlik yapmıştır.

⁹⁹³ “bk.” Süyûtî, *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'an* (Nadir Eserler, OE_Arp_0951), 5b-74a.

⁹⁹⁴ “bk.” Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'an*, çev. Ömer Tiryaki vd. (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2020).

⁹⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

⁹⁹⁶ Ali Erdoğan, “Seydişehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/25-26.

⁹⁹⁷ Ahmet Çelik, “Seydişehirli Mahmud Esad Efendi”, *Akademik Sayfalar*, 19/49 (23 Aralık 2020, 782).

⁹⁹⁸ Halis Demir, Teyfik Yılmaz, “Mahmut Es'ad Seydişehirî'nin Hayatı ve Tehîs-i Fıkıh Adlı Eserindeki Metodu”, *Gökmedrese İlahiyat Araştırmaları-9*, ed. Dursun Ali Aykıt, (Ankara: Sonçağ, 2021), /68.

⁹⁹⁹ Emre Altıntaş, *Mahmud Esad Seydişehirî'nin Fıkıh Düşüncesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 20.

¹⁰⁰⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

Pek çok türde eser vermesine karşın şairliğiyle meşhurdur.¹⁰⁰¹ DİA'da "Muallim Nâci" maddesinde Muallim Nâci'nin ulumu'l Kur'an'a ilişkin *Î'câz-ı Kur'an* ve *Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî* eserleri kayıtlıdır.¹⁰⁰² *Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî* adlı eserin ilk sayfasında Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* adlı eserinin bu eserin kaynağı olduğu belirtilmiştir. Eserin Mukaddimesinde "Âl-i imrân" yedinci ayeti paylaşılmış muhkem ve müteşabih ayetlerin tesbitinde bir kuralın olması gerektiği belirtilmiştir. Muallim Nâci, Kur'an'da bulunan tehecci harflerine ilişkin farklı görüşlerin okuduğu kitaplar sayesinde dikkatini çektiğini belirtir. Bu ihtilafları eserinde topladığını belirten Muallim Nâci, muhkem ve müteşabih üzerine uzunca bir mukaddime yazmıştır.¹⁰⁰³ Toplam 47 sayfadan oluşan eserde surelerdeki tehecci harfleri üzerinde uzun uzadıya durulduğu ve herhangi bir dipnot düşülmediği görülmektedir.¹⁰⁰⁴

3.5.3. *El-İnsânü'l-Kâmil fî Ma'rifeti'l-Evâhir ve'l-evâ'il* (Abdülkerîm el-Cîlî öl. 832/1428)

Tâhir Bey'in kullandığı kaynaklar arasında Abdülkerîm el-Cîlî'nin (öl. 832/1428) *el-İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il* eseri vardır.¹⁰⁰⁵ El-Cîlî'nin hayatı, aldığı eğitim, ailesi, çevresi ve sosyal konumu hakkında DİA'da kendi adına açılan maddede "tamamen karanlık" ifadesi yer almıştır. Mezheben Hanbeli, tarikaten Kâdiri olduğu belirtilen el-Cîlî eserlerinde büyük bir bölümü İbnü'l-Arabî'nin fikirleri üzerine şerhe ayırmıştır.¹⁰⁰⁶ Vahdet-i vücud anlayışından etkilendiği anlaşılan el-Cîlî'ye göre insanların inancı ne olursa olsun sonuçta Allah'a ibadet etmektedirler. O ibadet edilen her şeyi Allah'a tapmak olarak anlamıştır.¹⁰⁰⁷ Bu doğrultuda "el-ahzâb 33/73"ü kendine kaynak göstererek Allah'ın isim ve

¹⁰⁰¹ "bk." Macit Balık, "Muallim Nâci", Tanzimat Edebiyatı (Şiir-Roman), ed. Özcan Bayrak vd. (İstanbul: YKesit Yayınları, 2014), 217-241.

¹⁰⁰² "bk." Abdullah Uçman, "Muallim Nâci", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/313-316.

¹⁰⁰³ Muallim Nâci, *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî* (Konstantiniyye: Matbaa-i Ebu'zziyâ, 1302), 3-10.

¹⁰⁰⁴ "bk." Muallim Nâci, *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî*, 2-47.

¹⁰⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 10; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 10.

¹⁰⁰⁶ M. Nazif Şahinoğlu, "Abdülkerîm el-Cîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/250.

¹⁰⁰⁷ Abdullah Kartal, "Abdülkerîm El-Cîlî'de Din ve İnanç: İmân ve İnkâr Üzerine Farklı Bir Yaklaşım", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003), 220,232.

sıfatlarını kâmil insanda göstermeyi ve aynı zamanda kâmil insanda bunları görmeyi kendine zorunlu kıldığını iddia etmiştir.¹⁰⁰⁸ *İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il* isimli eserinin pek çok el yazması Türkçe (Osmanlıca) tercümesi İBB Kütüphanesi'nde mevcut olup bu çalışmada sayfa sayısı en fazla olan (658 sayfa) nadir eserler bölümünde OE_Yz_000127 demirbaş numarasında kayıtlı nüsha incelenmiştir.¹⁰⁰⁹ Bablara ayrılan eserde uluhiyyet, rahmaniyyet, rububiyyet, ahadiyyet, Allah'ın bazı sıfatları, kutsal kitaplar, levh-i mahfuz, ruhu'l kuds aklı evvel, nefis gibi pek çok konu vardır. Bu konular arasında ulumu'l Kur'an'a ilişkin otuz üçüncü babda "*ümmü'l-kitâb*" başlığı görülmektedir. Bu başlıktaki izahlar, tasavvufi çerçevede özellikle vahdet-i vücud eksenli açıklamalardır. Örneğin Kur'an'ın Peygamber'in dili üzerine inzal edildiği ve Kur'an'ın Vücûd-ı Mutlak'ın hükümlerinden ibaret olduğu belirtilmiştir. Bu izaha "Yasin 36/12." ve "el-En'am 6/59." Ayetleri delil getirilmiştir. Yine bu başlıkta ayetlerin "cem" in hakikatlerinden olduğu ve her ayetin özel manaları yönüyle "cem'i ilâhî"ye işaret ettiği belirtilmiştir. Yine Kur'an harflerinin elif harfinden neş'et ettiği noktalı olanlarının "ilm-i ilâhîde a'yân-ı sâbiteden ibaret olduğu" noktasız olanların da iki çeşit olduğu ve birbirleri ile etkileşimlerine bağlı olarak muktezây-ı kemâliyye ve insan-ı kâmile işaret ettiği izahı genişçe yapılmıştır.¹⁰¹⁰ Otuz dördüncü babın başlığı "*Kur'an hakkında*" şeklindedir. Bu başlıkta tasavvufi izahatler yapılmıştır. Örneğin Kur'an için "o zât-ı mahzdan ibarettir, o zatın ehadiyeti (hâvî)dir. Ehadiyyet Kur'an'ın meşhedidir." cümlesi kurulmuştur.¹⁰¹¹ Otuz altıncı bab "*furkan hakkında*" başlığını taşır. Burada da batini açıklamalarla meseleler izah edilmeye çalışılmış "Zatullah Kur'an sıfatullah furkandır" denilip Furkan'ın "Esmâ ve sıfatın hakikatinden ibaret olduğu" kaydedilmiştir.¹⁰¹² Kırkıncı babın başlığı "*fâtiha-ı kitab hakkında*" şeklindedir.

¹⁰⁰⁸ Elif Bayır, "İnsan-ı Kâmil Anlayışının Metafizik Boyutu", (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 58.

¹⁰⁰⁹ Abdülkerîm el-Cîlî, "*İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il*" (İstanbul : İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, OE_Yz_000127).

¹⁰¹⁰ Abdülkerîm el-Cîlî, "*İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il*" (Nadir Eserler, OE_Yz_000127), 123b-125b.

¹⁰¹¹ Abdülkerîm el-Cîlî, "*İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il*" (Nadir Eserler, OE_Yz_000127), 127a.

¹⁰¹² Abdülkerîm el-Cîlî, "*İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l-evâhir ve'l-evâ'il*" (Nadir Eserler, OE_Yz_000127), 129a.

Buradaki açıklamalar da batini teviller şeklindedir.¹⁰¹³ Bu eserin Osmanlıca okunuşunun Latin harflerine transkripsiyonlu hali kitap halinde mevcuttur.¹⁰¹⁴

3.5.4. *Miftahu't-Tefâsîri'l-Cemîleti'l-Kur'âniyye* (Kütahya Müftüsü Şerif Efendi öl. 1890)

Tâhir Bey'in kaynakları arasında Kütahya müftüsü Şerif Efendi'nin *Miftahu't-tefâsîri'l-cemîleti'l-Kur'âniyye* eseriyle karşılaşılmaktadır. Mehmed Şerif b. Abdullah Efendi'nin hayatı hakkında malumat, yalnızca Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* eserinde bulunabildi. *Osmanlı Müellifleri*'nde Mehmed Şerif Efendi'nin babasının Kütahya müftüsü Abdullah Sıtkı Efendi olup dedesinin de ulemadan olduğu belirtilmektedir. Tâhir Bey, Hicaz'da vefat eden Mehmed Şerif Efendi'nin kurra ve Kur'an hafızı olduğunu ve *Miftahu't-tefâsîri'l-cemîleti'l-Kur'âniyye* eserinden başka eserine rastlanamadığını belirtir.¹⁰¹⁵ Araştırmada Mehmed Şerif Efendi'nin hayatı hakkında harici bir kaynağa rastlanamadı. Mehmed Şerif Efendi'nin bu kıymetli eseri, Tâhir Bey'in Hafız Mahmud Vardârî'yi ele aldığı ve Vardârî'nin Kur'an ayetlerinin kolay bulunabilmesi için yazdığı *Tertîb-i Zîbâ* eserini tanıtırken düştüğü dipnotta kısa bir tanıtım olarak görülür. Tâhir Bey, Mehmed Şerif Efendi'nin *Miftahu't-tefâsîri* için Kur'an hafızı olmayan ve tefsir ilmiyle meşgul kimseler için lüzumlu bir eser olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹⁶

Miftahu't-tefâsîri'l-cemîleti'l-Kur'âniyye ile ilgili Murat Kaya tarafından yapılan “*Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları*” adlı çalışmada eserin ismi, basıldığı matbaa, sayfa sayısı gibi unsurların yalnızca yüzeysel dört satırlık bilgi ile verildiği görülmektedir.¹⁰¹⁷ Bizim incelediğimiz eser H.1289 Matbaa-i Âmire baskılıdır ve 296 sayfadan oluşur. İlk sayfalarında fihrist, Türkçe mukaddime ve Arapça dibâce bulunur. Bununla birlikte eserde bir de cetvel şeklinde şablon bulunmaktadır. Bu cetvelde alfabetik olarak hemze ile başlayan ayetler sonra sırasıyla diğer harflerle başlayan ayetler sıralanmıştır. Müellif, cetvelde kayıtlı eserlerin hangi

¹⁰¹³ Abdülkerîm el-Cîlî, ” *İnsânü'l-kâmil fî ma'rîfeti'l-evâhîr ve'l-evâ'il*” (Nadir Eserler, OE_Yz_000127), 148b-153a.

¹⁰¹⁴ “bk.” Abdülkerîm el-Cîlî, *İnsan-ı Kâmil*, çev. Abdülaziz Mecdi Torun (İstanbul: İz Yayıncılık, Basım 2002).

¹⁰¹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/340.

¹⁰¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/277-278; a.mlf., *ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 7a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15.

¹⁰¹⁷ Murat Kaya, “Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları” *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* /15-16 (2013), 74.

sene, hangi matbaada basıldığı bilgisini mukaddimede belirtmiştir. Örneğin “1263 senesinde Mısır’da Bulak Matbaası’nda hâşiyesi Şeyhzâde ile beraberce tab ve temsîl kılınan tefsir-i latîf-i Beyzâvî”¹⁰¹⁸ yazılmıştır. Yazılan ayetler Tefsir-i Kebir, Konevi ve Tekmile, sûre, cüz, sahife, Şeyhzade, Rûhu’l Beyân, Ebüssuûd, Tibyân, Mevâkib sıralamasındaki isimleriyle ayetin Kur’an’da hangi cüz, sure ve sayfada ve belirtilen tefsirlerde hangi cilt ve sahifede olduğu belirtilmiştir. Örneğin ayet-i kerime başlığı altına “الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ” ayeti yazılmış bu ayetin hangi cüz ve surede kaçınıcı sayfada olduğu açıklanmıştır. Ayrıca belirtilen tefsirlerde hangi cilt ve sayfada olduğu cetvele işlenmiştir.¹⁰¹⁹

3.5.5. *Enhâru’l-Cinân Min Menâbî’i Âyâtî’l-Kur’ân* (Çeteci Abdullah Paşa öl. 1174/1760)

Tâhir Bey’in kaynakları arasında Çeteci Abdullah Paşa’nın (1174/1760) *Enhâru’l-cinân min menâbî’i âyâtî’l-Kur’ân* adlı eseri mevcuttur.¹⁰²⁰ Eşkıyalarla olan başarılı mücadelesi nedeniyle “Çeteci” olarak adlandırılan¹⁰²¹ Abdullah Paşa, Diyarbakır Çermik’te dünyaya gelmiş iyi bir medrese tahsili görmüş ve Kur’an hafızlığı yapmıştır.¹⁰²² Devletin çeşitli kademelerinde mühim vazifelerde görev üstlenmiştir. Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde valilik görevi yapan Abdullah Paşa, ilmi kişiliğinin yanı sıra camilere hat levhaları yazacak kadar iyi bir hattat ve şairdir.¹⁰²³ Hayırsever bir tabiatı olduğu anlaşılan¹⁰²⁴ Çeteci Abdullah Paşa, Hicaz yolunda hacılara saldıran urban eşkıyalarını cezalandırmak için özel görevlendirilmiştir.¹⁰²⁵ *Enhâru’l-cinân min menâbî’i âyâtî’l-Kur’ân* adlı eseri,

¹⁰¹⁸ El-Kütahyevî, Mehmed Şerif b. Abdullah b. Abdülbâki er-Rumî el-Hanefî, *Mısbâhu’l-âyâtî’l-celîleti’l-Furkâniyye ve miftâhu’t-tefâsîri’l-cemîleti’l-Kur’âniyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289), 3-4.

¹⁰¹⁹ Mehmed Şerif b. Abdullah, *Mısbâhu’l-âyâtî’l-celîleti’l-Furkâniyye ve miftâhu’t-tefâsîri’l-cemîleti’l-Kur’âniyye*, 31.

¹⁰²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 7a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15.

¹⁰²¹ Mesut Bayram Düzenli, “18. YY. Divanları Işığında Osmanlı Devleti’nde İç İsyanlar”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (13 Eylül 2017), 201.

¹⁰²² Orhan Kurtoglu, “Türk Dünyasının Münbit Bir Şehri Olan Diyarbakırdaki Edebi Çevreler ve Hamilik”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* /43 (23 Temmuz 2018), 141.

¹⁰²³ Ali Akay, “Çeteci Abdullah Paşa’nın Enhâru’l-Cinân İsimli Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 71-73.

¹⁰²⁴ Güncel bir çalışma da Erzurum Merkezde kitabesi bulunan 37 çeşmeden 5’ini Çeteci Abdullah Paşa’nın yaptırdığı anlaşılmaktadır. Haldun Özkan, “Kitabeli Erzurum Çeşmeleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* /45 (Mayıs 2018), 369.

¹⁰²⁵ Hasan Yavuz, “Osmanlı Devleti Zamanında Hac Yollarında Urban Saldırıları ve Alınan Önlemler”, *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2023), 43.

herhangi bir ayetin en çok bilinen bir kelimesi kullanılarak o ayeti Kur'an'da kolaylıkla bulmak için yazılan eserlerden biridir.

Türkiye'nin farklı illerindeki kütüphanelerde yazmaları bulunan esere ulaşmak mümkün olmadı. Bu nedenle aktarılan bilgiler Ali Akay tarafından hazırlanan çalışmaya aittir. 6231 ayetin işlendiği eser, 1750 yılında yazılmıştır. Biri büyük, üçü küçük dört cetvel bulunan eserde büyük cetvelle aranan ayetlerin surelerdeki yerleri belirtilmiştir. Küçük cetvellerden birinde ayetin geçtiği cüz, diğer küçük cetvelde cüzdeki hizip, son küçük cetvel ise ayetin ta'şirdeki yeri belirtilmiştir. Eserdeki ayetler Arap alfabesinin sıralamasına göre verilmiştir. Çalışmada ayetlerin ilk üç dört kelimesi alınmış tamamı yazılmamıştır.¹⁰²⁶

Konu ile ilgili Muhammat Abay tarafından hazırlanmış “*Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları*” isimli çalışmada, “konu fihristleri” alt başlığında listelenen eserler arasında *Enhâru'l-cinân min menâbî'i âyâtî'l-Kur'ân* adlı eser yer almıştır.¹⁰²⁷

3.5.6. *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* (Molla Fenârî öl. 834/1431)

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'i hazırlarken incelediği anlaşılan kaynaklardan bir diğeri Molla Fenârî'nin *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* adlı eseridir.¹⁰²⁸ M 1376'da Cemâleddin Aksarâyî'den icazet alan Molla Fenârî, Kahire'ye giderek pek çok âlimden şer'î ilimleri tahsil etmiştir. Bursa'da kadılık ve Manastır Medresesi müderrisliği yapan Molla Fenârî'nin tasavvufî düşüncelerinin tekâmülünde İbnü'l Arabî'nin etkisinden bahsedilmektedir.¹⁰²⁹ Osmanlı Devleti'nin ilim yolunda gelişmesinde ciddi katkıları olan Mola Fenârî, ilmi silsile yoluyla Fahreddin er-Râzî çizgisine bağlıdır. Gazâlî'nin İbn-i Sînâ mantığı üzerindeki çalışmasını, Fahreddin er-Râzî'nin geliştirmesiyle kavramsal bir dile evrilen sistemi oluşturanlardan biri de

¹⁰²⁶ Ali Akay,” Çeteci Abdullah Paşa'nın Enhâru'l-Cinân İsimli Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, 74-78.

¹⁰²⁷ Muhammet Abay,” Kur'an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (1 Eylül 2012), 410-412.

¹⁰²⁸ Tâhir Bey Tefsir ilmi'nin tanımını yaparken düştüğü dipnotta bu eserde bu konuda açıklamalar olduğunu belirtmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, *ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma 'lûmât-ı İcmâliyye*; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma 'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma 'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰²⁹ İbrahim Hakkı Aydın,” Molla Fenârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/245.

Molla Fenârî'dir.¹⁰³⁰ 'Aynü'l-a'yân isimli *Tefsîru Sûreti'l-Fâtihâ* eseri işârî tefsir örneklerindendir.¹⁰³¹

Mehmet Kılıçarslan'ın "*Molla Fenârî'nin 'Aynü'l-A'yân Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme*" adlı çalışmasında Molla Fenârî'nin çok sayıda Fâtihâ tefsiri olmasına rağmen bu eseri hazırlaması, müfessirlerin Kur'an'a yaklaşım biçimlerindeki eksiklikleri uygulamalı olarak ortadan kaldırmak istemesinden kaynaklı olabileceği ifade edilmiştir.¹⁰³² Pek çok kütüphanede yazması bulunan eserin¹⁰³³ örneği bulunup incelenemedi. Bu eser hakkında Zülfikâr Durmuş tarafından hazırlanan "*Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve 'Aynü'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili*" isimli yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Tezde iki nüshanın incelenmiş olduğu ancak bunlardan birinin eksik olduğu belirtilmiştir. Bu nüshalardan biri Mehmed Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri*'nden yola çıkılarak Murad Molla Kütüphanesi'nde olduğu ifade edilmiş devamında bunun müellif nüshası olduğu kanaatine varıldığı belirtilmiştir.¹⁰³⁴ DİA'da, müellif hattının Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüsha olduğu düşünüldüğü belirtilmiştir.¹⁰³⁵ Bu çalışmada 'Aynü'l-a'yân adlı eserde er-Râzî, Zemahşerî, Beydâvî ve Sadreddin Konevî'den her konuda istifade edildiği diğer kaynaklara ise zaruret durumlarında başvurulduğu belirtilmiştir. Rivayet tefsirinin bütün şartlarına uyarak hazırlandığı belirtilen tefsirde, nakli tefsirin kapsamına giren konuların tamamen atlanmadığı belirtilmiştir. Yalnızca Fâtihâ suresini tefsir eden Molla Fenârî'nin bu alanda metod ve içeriğe yenilik getirerek yeni bir ekol oluşturma yolunda mesafe katettiği belirtilmiştir. Eserde konuların felsefi ve tasavvufi ağırlıklı meselelerden oluştuğuna değinilmiştir.¹⁰³⁶ Molla Fenârî, ayetleri önce lafızları üzerinden sonra manaları üzerinden tefsir etmiştir.

¹⁰³⁰ İlyas Yıldırım, "Molla Fenari: İlmi Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (Şubat 2017), 259-261.

¹⁰³¹ Aydın, "Molla Fenârî", 30/246.

¹⁰³² Mehmet Kılıçarslan, "Molla Fenârî'nin 'Aynü'l-A'yân Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, /70 (Eylül 2018), 353-354.

¹⁰³³ Aydın, "Molla Fenârî", 30/246.

¹⁰³⁴ Zülfikâr Durmuş, "Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve 'Aynü'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili" (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 33.

¹⁰³⁵ Aydın, "Molla Fenârî", 30/246.

¹⁰³⁶ Zülfikâr Durmuş, "Şemsüddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve 'Aynü'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili", 149-151.

Lafzın doğru anlaşılabilmesi için hadis, kelam ve fıkıhtan faydalanan Fenârî, daha önceki tefsir tanımlarına değerlendirmeler ve eleştiriler de getirmiştir.¹⁰³⁷

3.5.7. *Risale-i Secâvendî* (Muhammed es-Semerkandî/es-Secâvendî öl. 596/1200)

Tâhir Bey'in *Delilü't-tefâsîr*'de istifade ettiği bir diğer kaynak, Ebû Yahyâ Şemsüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed es-Semerkandî'nin *Risale-i Secâvendî* eseridir. Tâhir Bey, bu ismi eserine *Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Mücevvid*¹⁰³⁸ *el-Kârî es-Semerkandî/es-Secâvendî* olarak kaydetmiştir. Semerkandî hakkında DİA'da çok kısa malumatla karşılaşılmaktadır. Kıraat âlimi olan es-Semerkandî, hayatını Bağdat'ta geçirmiştir. Vefat tarihi ve yeri hakkında sahih bilgi bulunmadığı anlaşılan Semerkandî, hat sanatıyla uğraşmış ve bir de mushaf yazmıştır.¹⁰³⁹ Tâhir Bey, *Secâvendî* isminde müsemma risalesinden istifade ettiğini belirtir.¹⁰⁴⁰ Ancak DİA'da bulunan eser listesinde Muhammed es-Semerkandî'ye ait kaydedilen dokuz eser arasında Tâhir Bey'in kaydettiği *Secâvendî* isminde bir eserle karşılaşılmamaktadır.¹⁰⁴¹

3.5.8. *Uyûnü't-Tefâsîr* (Şehâbedin Sivâsî öl. 860/1456)

Tâhir Bey'in *Delilü't-tefâsîr*'i hazırlarken incelediği anlaşılan kaynaklardan bir diğeri Şehâbedin Sivâsî'nin *Uyûnü't-tefâsîr* adlı eseridir.¹⁰⁴² Hayatı hakkında çok az bilgi bulunduğu belirtilen DİA'da, Sivas'a köle olarak getirildiği tahsiline burada başlayıp gençlik yıllarını Sivas'ta geçirdiği kaydedilmiştir. Daha sonra İzmir'e giden ve Zeyniyye tarikatına intisap eden Şehabeddin Sivâsî'nin vefat tarihi şüpheli olup 15. yüzyılda vefat ettiği düşünülmektedir. Ta'lik, şerh ve hâşiye yazımının yoğun olduğu bir dönemde Kur'an'ın tamamını tefsir eden ender müfessirlerdendir.

¹⁰³⁷ Duran Ali Yıldırım, "Molla Fenârî'nin Tefsir ilmine Yaklaşımı", *Karaman Araştırmaları II*, ed. Hüseyin Muşmal vd. (Konya: Palet Yayınları, 2019), /458.

¹⁰³⁸ Tâhir Bey Semerkandî ismine "المجود" sıfatını da eklemiştir. Bu kelime sözlüğe "ilm-i tecvide âşına olan" şeklinde kaydedilmiştir. Hüseyin Remzi, *Lügat-ı Remzî*, nşr. Ali Birinci (İstanbul Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), "Mücevvid", 2/411.

¹⁰³⁹ Tayyar Altıkulaç, "Semerkandî, Muhammed bin Mahmûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/477.

¹⁰⁴⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, "İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 8a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 18; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 18.

¹⁰⁴¹ Altıkulaç, "Semerkandî, Muhammed bin Mahmûd", 36/477-448.

¹⁰⁴² Bursalı Mehmed Tâhir, "İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 11a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 23; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 23.

Şehabbedin Sivasî, daha çok ‘*Uyûnü’t-tefâsîr*’ eseriyle tanınmıştır.¹⁰⁴³ Pek çok faydalı yönü belirtilen ve bir dönem çok okunduğu düşünülen ‘*Uyûnü’t-tefâsîr*’ eseri işârî tefsir grubundan sayılmamıştır. Eserde isrâiliyat ve hayal ürünü hikâyelere yer verilmesi, nesh ve sebeb-i nüzul konusunda hassas davranılmaması ve faydalanılan kaynakların belirtilmemiş olması eseri tenkide uğratmıştır.¹⁰⁴⁴ Şehabeddin Sivâsî ve ‘*Uyûnü’t-tefâsîr*’ üzerine yapılan “*Osmanlı Müfessirlerinden Şihabuddin Es-Sivâsî 860-1455 ve Tesiri*” adlı çalışmada Bahattin Dartma, Şehabeddin Sivâsî’nin Osmanlı Dönemi’nde tam bir tefsir yazan ilk müfessir olduğu yönünde değerlendirmede bulunmuştur. Bahattin Dartma, ‘*Uyûnü’t-tefâsîr*’den yaptığı alıntıyla Şehâbedin Sivâsî’nin bu eseri belirli sebeplerden ötürü yazılan tefsirleri anlayamayan zeki öğrencilerin işlerini kolaylaştırmak için kısaltılmış şekilde yazdığını kaydetmiştir.¹⁰⁴⁵ Sivâsî’nin hayatı ve ‘*Uyûnü’t-tefâsîr*’in kaynakları hakkında bilgi verilen bu çalışmada ‘*Uyûnü’t-tefâsîr*’in özellikleri ve değerlendirmesi yapılmıştır.¹⁰⁴⁶

3.5.9. *Mahzenü'l-Ulûm* (Serkis Orpilyan ve Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir)

Tâhir Bey’in *Delîlü’t-tefâsîr*’i hazırlarken istifade ettiği kaynaklardan diğer biri Serkis Orpilyan ile Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir’in hazırladığı *Mahzenü'l-ulûm*’dur.¹⁰⁴⁷ Eserin içerisindeki mukaddime ve takrizlerden Osmanlı Dönemi’nde ilk defa bibliyografi kavramının bu eserde geçtiği belirlenmiştir.¹⁰⁴⁸ *Mahzenü'l-ulûm*, eski ve yeni bibliyografyacılık alanında bir köprü olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁴⁹ Pek kıymetli görülen bu eserin ilk cildi yayınlanmış ikinci cildinin durumu hakkında ise malumat bulunamamıştır.¹⁰⁵⁰ H 1308 Artin Asaduryan Matbaası baskılı eser incelendiğinde

¹⁰⁴³ Murat Sülün, “Şehâbeddin Sivâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/418-420.

¹⁰⁴⁴ Şükrü Arslan, “Şihabuddin Es-Sivâsî ve Uyunu’t Tefâsîr’indeki Metodu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Haziran 1993), 133-135.

¹⁰⁴⁵ Bahattin Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihabuddin es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu* (Ankara: Sivas Kemal İbn Hümam Vakfı Yayınları, 2011), 53.

¹⁰⁴⁶ “bk.” Bahattin Dartma, *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihabuddin es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*, 33-269.

¹⁰⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 13a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 27; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 27.

¹⁰⁴⁸ Tahsin Yazıcı, “Fars Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/87.

¹⁰⁴⁹ Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1 (Mart 2013), 286.

¹⁰⁵⁰ M. Kayahan Özgül, “Tanzîmat’tan Cumhuriyet’e Klasik Edebiyat Çalışmaları (1839-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9 (Mayıs 2007), 169-170.

eserin Osmanlıca 339 sayfadan oluştuğu görülmektedir. Girişte pek çok yazısı ile karşılaşılan eserde ilmin menşei, lüzumu, mahiyeti, mevzuu, fazileti... hakkında uzunca bir bölümle karşılaşılmaktadır.¹⁰⁵¹ İçerisinde hadis, fıkıh, kelam gibi alanlara dair bilgiler de bulunan eserde ulumu'l Kur'an ve tefsir alanına ait pek çok başlık açıldığı görülmektedir. Bu başlıklardan bazıları şunlardır: *ilm-i kıraat, ilm-i tecvid, ilmi tefsir-i şerif, tabakatu'l müfessirin, müfessirliğin şartları, ilm-i Mekkî-Medenî, ilm-i sebeb-i nüzul, ilm-i müfredâtı'l-Kur'ân, ilm-i mantûku'l-Kur'an ve mefhûmuhu, Kur'anda hakikat mecaz* vd.¹⁰⁵²

3.5.10. *Cevheretü't-Tevhîd* (İbrâhim el-Lekânî öl. 1041/1632)

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'i hazırlarken incelediği anlaşılan kaynaklardan bir başkası *Cevheretü't-tevhîd*'dir.¹⁰⁵³ *Cevheretü't-tevhîd*'in müellefi İbrâhim el-Lekânî hakkında, DİA'da adına açılan maddede, tasavvufa mensup bir ailede yetiştiği tahsil hayatına dair fazla bilgi bulunmadığı belirtilmiştir. Mâlikî ulema arasında seçkin bir yere sahip olması ve el-Ezher'e müderrislik yapması nedeniyle iyi bir tahsil aldığı düşünülmektedir. İbrâhim el-Lekânî'nin *Cevheretü't-tevhîd* isimli 114 beyitten oluşan eserini bir gecede hazırladığı yönünde rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁵⁴ 114 beyitten oluşan *Cevheretü't-tevhîd* ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât bölümlerinden oluşur. İ'tizâlî ve felsefî görüşlerin tenkit edildiği eser, Eş'ariyye ekolüne uygun bir tarzda hazırlanmıştır. Fransızcaya da çevrilen eserin farklı baskıları mevcuttur.¹⁰⁵⁵ Tüm bu bilgiler ışığında Lekânî Eş'ari bir kalamcı ve eseri *Cevheretü't-tevhîd*'in ise akaid risalesi olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁰⁵⁶

¹⁰⁵¹ Serkis Orpilyan -Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir, *Mahzenü'l-ulûm* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308), 2-83.

¹⁰⁵² Orpilyan- Abdülzâde Mehmed Tâhir, *Mahzenü'l-ulûm*, 84-133.

¹⁰⁵³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 30; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 30.

¹⁰⁵⁴ Metin Yurdagör, "Lekânî İbrâhîm b. İbrâhîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/130-131.

¹⁰⁵⁵ Emrullah Yüksel, "Cevheretü't-tevhîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/457-458.

¹⁰⁵⁶ Vezir Harman, "Osmanlı Döneminde Felsefî Tartışmalardan Arındırılmış Önemli Kelâm Metinleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (Ekim 2018), 157.

3.5.11. *El-Fevâ'idü'l-hâkâniyye* (Mehmed Şîrvânî öl. 1036/1627)

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'i hazırlarken incelediği anlaşılan kaynaklardan bir başkası da *el-Fevâ'idü'l-hâkâniyye*'dir.¹⁰⁵⁷ Eserin yazarı mutasavvıf bir aileden gelen Mehmed Şîrvânî, Şafii mezhebine bağlı iken Hanefi mezhebine geçmiştir. Şîrvânî, Hüsrev Paşa Medresesi gibi birçok medresede müderrislik yapmanın yanı sıra kadılık gibi yüksek mevkide de görev almıştır. İstanbul'da Sultan 1. Ahmed'in takdirini kazanan Mehmed Şîrvânî, Sultan 1. Ahmed'e ithaf edilen elli dört (54) ilim dalını tanıtan *Fevâ'idü'l-hâkâniyye*, Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn* adlı eserine kaynaklık etmiştir.¹⁰⁵⁸ İncelenen bir tercümesinde tefsir ilmi ile doğrudan ilişkili olarak "*Tefsir ilmi*", "*Kıraat ilmi*", "*Kur'ân'a Yapılan Saldırıların Uzaklaştırılması İlmi*" başlıkları ile karşılaşılmaktadır. Ayrıca Şîrvânî, şer'î ilimler bölümünde ilk ilim dalı olarak tefsiri kaydetmiş ve onu şer'î ilimlerin en büyüğü, şeref bakımından en üstünü olarak göstermiştir.¹⁰⁵⁹

3.5.12. *Muarrabat* (Bedreddin Münşi öl. 1001/1592)

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'i hazırlarken incelediği anlaşılan kaynaklardan *Muarrabat* eseri, Bedreddin Münşi tarafınan kaleme alınmıştır. Esere ulaşılammıştır.

3.6. İfâde-i Maḥṣûṣa (Özel İfade)

İfâde kelimesi sözlükte "anlatma, anlatış" anlamına gelmektedir. Maḥṣûṣa kelimesi ise "başkasında bulunmayan, yalnız bir kişiye ait olan, ayrı, müstakil, özel"¹⁰⁶⁰ gibi anlamlara gelmektedir. *Delîlü't-tefâsîr*'in tüm nüshalarında Tâhir Bey'in çalışmasına başlamadan önce eserin yazılma amacını ve eserde nelerin işleneceğini belirttiği çok kısa bir açıklamayla karşılaşılmaktadır. El yazması eserin ilk sayfasındaki "öz" diye tabir edilebilecek bu kısmın başlığı, "ifâde-i maḥṣûṣa" olmayıp "*Ba'de edâ-i mâ vecebe Aleynâ*" (yapmamız gerekeni yaptıktan sonra)

¹⁰⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 30; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 30.

¹⁰⁵⁸ Ramazan Altıntaş, "Şîrvânî, Sadreddinzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/208-209.

¹⁰⁵⁹ Ahmet Kâmil Cihan (ed.), *el-Fevâ'idü'l-hâkâniyye* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 72.

¹⁰⁶⁰ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2013), "İfâde", "Maḥṣûṣa", 473,658.

şeklinde bir başlıktır. Bu başlığın matbu nüshalarda “ifâde-i mahsûsa” şeklinde değiştiği görülmektedir.

Tâhir Bey, el yazması eserin, “ifâde-i mahşûsa” olarak da isimlendirilebilen, öz kısmında din kardeşlerine naçizane bir hizmette bulunmak istediğini belirtip niyetinin halis olduğunu vurgulamıştır. Bu bölümde “Kurtuluşumuz ve feyz rehberimiz” dediği Kur’an’ın müfredatını, müfessirlerin sözlerini, tabakalarını ve eserlerinin isimlerini bir araya getirerek bu risalenin meydana getirildiğini belirtir. Tevazusunu burada da ortaya koyan Tâhir Bey, eserdeki eksikliklerin tamamlanması için fazilet ve irfan sahibi kişilerden ricada bulunur. Başarının Allah’tan olduğu belirtilerek “ifâde-i mahsusa” kısmına son verilir. El yazması ve matbu nüshalardaki ifâde-i mahsusa kısmı neredeyse bire bir aynıdır.¹⁰⁶¹ El yazması nüshada 12 Rebûlevvel 1318 (10 Temmuz 1900) Manastır, Bursalı Mehmed Tâhir b. Rıfat bilgisi kayıtlıdır. Ancak H 1324 ve H 1325 baskılı nüshalarda 5 Şevval 1326 (31 Ekim 1908) Bursalı Mehmed Tâhir b. Rıfat bilgisi kayıtlıdır.¹⁰⁶²

3.7. *Delîlü’t-Tefâsîr*’de Ele Alınan Konular

Tâhir Bey’in *Delîlü’t-tefâsîr*’de ele aldığı tefsir usulü konularının klasik usul kitaplarına nazaran muhtasar olduğu görülmektedir. Ayrıca *Delîlü’t-tefâsîr*’de bulunan konu başlık sıralaması ile klasik tefsir usulü eserlerinde bulunan konu başlık sıralaması mukayese edildiğinde *Delîlü’t-tefâsîr* ulumu’l Kur’an alanına ilişkin konu başlıklarını dağınık şekilde ele alındığı görülmektedir. *Delîlü’t-tefâsîr*’in ele aldığı konu sıralamasının tüm nüshalarda genel olarak benzer olduğu görülmüştür. Bu nedenle *Delîlü’t-tefâsîr*’e ilişkin yaptığımız çalışmada Tâhir Bey’in takip ettiği konu sıralamasına sadık kalınmıştır.

İslam coğrafyasında hazırlanan pek çok türdeki esere hamdele ve salvele ile başlanması gelenektir.¹⁰⁶³ El yazması nüshada ve iki farklı zaman ile matbaada basılan matbu risalelerde esere (hamdele ve salvele) Allah’a hamt, Peygamber Efendimize salât ile başlandığı görülmektedir.

¹⁰⁶¹ El yazması nüshada “... iş bu risaleyi meydana getirdim” denilmişken matbu nüshalarda “...iş bu risaleye meydana getirmeye çalıştım” denilmiştir.

¹⁰⁶² Hem el yazması hem de matbu nüshalarda bu sayfalara numara verilmemiştir. Ancak matbu nüshalarda sayfa numarası olmasa da sayfa bilgisi şu şekildedir. Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 2; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 2.

¹⁰⁶³ “bk.” Kemal Tuzcu, “İslam Dünyasında Kitap Kavramı ve Yazma Metodolojisinin Oluşması”, *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 17/44 (2017).

3.7.1. Tefsir Kelimesinin Me'hâzı ve Ma'nâyı Lügaviyesi (Tefsir Kelimesinin Kaynağı ve Sözlük Anlamı)

Herhangi bir meselenin en iyi şekilde kavranabilmesi için üzerinde durulan konunun merkezindeki kelime ve kelime kökenleri incelenmelidir. Bu nedenle Zerkeşî, Kâfiyeci, Ebû Hayyan gibi önemli müfessirler, tefsir çalışması yapacak kişilerde lügat bilgisini zorunlu görmüşlerdir.¹⁰⁶⁴ Bu zorunluluk okuyucunun zihninde şekil alacak konunun temelini sağlam ve doğru atılmasını sağlayacaktır.

Tefsir usulü çalışmalarında ele alınan konulardan biri olan “tefsir” kelimesinin lügatteki karşılığını arama çabası *Delilü't-tefâsîr*'de de görülmektedir. Tâhir Bey'in eserinde ilk ele aldığı konu tefsir kelimesinin kaynağı ve sözlük anlamıdır. El yazması nüshada herhangi bir konu başlığı olmaksızın doğrudan “tefsir” kelimesinin izahına girilmişken matbu risalelerde “*Tefsir Kelimesinin Me'hâzı ve Mâ'nâyı Lügaviyesi*” başlığı atıldığı görülmektedir. Bu başlık risaledeki ilk konu başlığıdır. El yazması nüshada ve matbu nüshalarda Tâhir Bey'in “tefsir” kelimesine getirdiği izahat aynıdır.¹⁰⁶⁵

Tâhir Bey, “tefsir” (تفسير) kelimesinin s-f-r (سفر) 'ya çevrilmiş olan f-s-r (فسر) kelimesinden alındığını ve bu kelimenin keşif ve izhar anlamında olduğunu belirtir. Yine “te'vil” kelimesi için de iki ayrı kelimedenden türemiş olabileceğini söyler. Bunlar (اول) “e-v-l” ve (اياله) “e-yâ-l” olup kelimenin “dönen” manasına geldiğini belirtir. Ancak (اياله) “e-yâ-l” kelimesinden türemiş olabileceği yönündeki görüşünü eserine almakla birlikte bunun zayıf bir rivayet olduğunu da açıkça belirtir. Yine eserde te'vil için “şâhibi te'vîlin âyet-i kerîmeyi muhtemel olduğu ma'nâ cihetine şarf ve irca' eylemesinden 'ibâretdir”¹⁰⁶⁶ açıklaması yapılmıştır.

“Te'vil” kelimesinin sözlük anlamlarının birbiriyle çelişiyor gibi görünmesine karşın bu sözlük anlamların birbirinin tamamlayıcısı olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁶⁷ Tâhir

¹⁰⁶⁴ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 88.

¹⁰⁶⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 3-4; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 3-4.

¹⁰⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 3; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 3.

¹⁰⁶⁷ Mehmet Kubat, (ed.), “vd.”İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar, (Ankara: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 1/392.

Bey, kaynak belirtmeksizin “bir kavle göre” diyerek söze başlar ve “tefsirin” rivayetle, “te’vilin” dirayetle ilişkili olduğunu ayrıca “tefsirin” çoğunlukla lafızlar ve müfredatta kullanılıp “te’vilin” ise manalar ve cümlede olduğunu belirtir. Tâhir Bey, herhangi bir kaynak yahut müellif zikretmeden “bazı ehli edep” kimselerin tefsiri ilahi kitaplar ve bunların dışındakiler için kullanıldığını, te’vili ise yalnızca ilahi kitaplarda kullanıldığını açıkladıklarını belirtmiştir. Ayrıca risalede tefsirin işaret ettiği mananın dışında başka manalara gelme ihtimalinin olmadığı yalnızca bir lafzı açıkladığı, te’vilin ise farklı manalara gelen lafızları bir veya birkaç yöne yönlendirmekten ibaret olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁶⁸

Müfessirler arasında tefsir ve te’vil kelimelerinin aynı anlama gelip gelmediği de tartışılmıştır. Kimilerince tefsir ve te’vil aynı anlama gelirken kimilerince farklı anlamlara geldiği düşünülmüştür.¹⁰⁶⁹ Tefsir ve te’vil kavramlarının ilk dönemlerde birbirlerinin yerine kullanıldığı kanaatinin hâkim olduğu belirtilmiştir. Tefsir ve te’vil ayrımının Mâtürîdî ile belirginleşmeye başladığına değinilmiştir.¹⁰⁷⁰ Yine tefsir ve te’vilin Kur’ân metnini anlamada kullanılan birbirleriyle sıkı ilişkisi bulunan terimler olduğu değerlendirilmiştir.¹⁰⁷¹ Tefsir ve te’vil kelimelerinin etimolojik açıdan zamana ve uzmanlarına göre önemli farklılıklar göstermediği ancak ıstılahi anlamlarda kullanımında farklılıklar gösterdiği yönünde tesbitte bulunulmuştur.¹⁰⁷² Tâhir Bey’in bu başlıkta tefsir ve te’vil ile ilgili verdiği malumatın muhtasar bir düzeyde olduğu görülmektedir.

3.7.2. ‘İlm-i Tefsîr Ta’rîfî, Mevzû’u ve Gâyesi (Tefsir İlminin Tanımı, Konusu ve Amacı)

Tefsir kelimesinin sözlük anlamına ilişkin bilgiler verildikten sonra “*ilmi Tefsirin Ta’rîfî, Mevzû’u ve Gâyesi*” başlığında tefsir ilminin tanımı, konusu ve amacı hakkında bilgi verildiği görülmektedir. *Delîlü’t-tefâsîr*’in matbu nüshalarında “*ilmi*

¹⁰⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 1a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 3-4; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 3-4.

¹⁰⁶⁹ Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, “Tefsir, Tevil ve Tefsir’in İlim Oluşu Hakkında”, çev. Enes Büyük, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 3/2 (Aralık 2016), 166.

¹⁰⁷⁰ Nası Aslan, -Aydın, Mustafa Şeref, “Zâhir ve Bâtın Bağlamında Tevilin Sınırları/Fıkıh Tasavvuf İlişkisi -Taharet Örneği-”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 385.

¹⁰⁷¹ Ömer Pakış, “Zerkeşî’ye Göre Mana, Tefsir ve Te’vil”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2006), 324.

¹⁰⁷² Celal Kırca, “Mâtürîdî’nin Tefsir, Te’vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî*, Yayınlayan: Ahmet Hulusi Köker, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986), /57.

Tefsirin Ta'rîfi, Mevzu' ve Gayesi” başlığı yer almaktayken el yazması nüshada herhangi bir başlık mevcut değildir. El yazması nüshada bu konu önceki konunun devamı olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁷³

Tâhir Bey, tefsir ilminin tanımını matbu nüshalarda şöyle yapmıştır: “Ma'lûmât-ı beşeriyye dâiresinde kavâid-i lisân-ı 'Arab üzere ma'nây-ı Kur'an-ı kerîmden bâhis bir 'ilimdir”.¹⁰⁷⁴ El yazması nüshada ise matbu nüshalarda bulunan tanımdaki “Ma'lûmât-ı beşeriyye...” diyerek başlayan ifadede yerine “havşala-i beşeriye” şeklinde cümleye başlandığı görülmektedir. Bunun dışında tanımlamada değişiklik mevcut değildir.¹⁰⁷⁵

Tâhir Bey'in tanımından tefsir ilminin Kur'an ayetlerinin anlamlarından bahseden ancak bunun Arap dili temelleri üzerine bina edilmiş bir ilim olduğu tarifi çıkmaktadır. Tâhir Bey, matbu nüshalarda Arapça bir (1) rakamını kullanarak el yazması nüshada ise parantez içerisinde yıldız işareti bırakarak bir dipnot düşmüştür. Bu dipnotta “Mevlânâ Fenârî'nin Fâtihâ Tefsiri ile İmam Süyûtî'nin *el-İtkân*'ında bu ilmi celîlin ta'rif ve tevzihine dâir mesrûdat-ı muhakkakâne vardır” yazılmıştır. *El-İtkân* isimli eserde tefsir ve te'vil kelimeleri hakkındaki açıklamaları verilmiştir. Râgıb el-İsfahânî, Mâtürîdî, İsbahânî, Ebu Hayyan vd. ulemanın bu konudaki açıklamalarının verildiği eserde Tâhir Bey'in izahı, Zerkeşî'nin bu konudaki izahına benzemektedir.¹⁰⁷⁶ Tâhir Bey, matbu baskılarda bu başlıkta “*tefsir ilminin mebâdî*”, “*ğaraz* (amaç)”, “*gaye*” yan başlıklarını kullanmıştır. Yan başlıklar, kelimeler yazılıp nokta konulup yanlarına çizgi çekilerek oluşturulmuştur. Örneğin “*غرض-*” (Ğaraz/amaç) şeklinde.¹⁰⁷⁷ Ancak el yazması nüshada bu kelimeler ve açıklamalarına ek olarak *mevzu* (yan başlığıda) bulunmaktadır. El yazması nüshada bu kelimeler açıklanmadan önce parantez içine alınmıştır. Örneğin (غرض) şeklinde.¹⁰⁷⁸ Mehmet

¹⁰⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁷⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁷⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1a.

¹⁰⁷⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, çev. Sakıp Yıldız vd. (İstanbul: Hikmet Neşriyat, Basım 1987), 2/445-

¹⁰⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁷⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1b.

Emin Maşalı'nın “Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları” isimli çalışmasında Tâhir Bey'in tefsir ilminin tarifine ilişkin başlıklar kullanma sebebinin Osmanlı Dönemi'ndeki müfessirlerin genel bir davranışı olduğu yönündedir. Bu çıkarıma göre Tâhir Bey'in geleneği devam ettirdiği sonucu çıkarılabilir.¹⁰⁷⁹ Bu başlıkta yan başlık kabul edilen ilk başlık “mebâdî” (مبادئ) başlığıdır. Bu başlıkta Tâhir Bey alet ilimleri ve yüksek ilimlerden sarf, lugat, nahiv, meâni, cedel, bedîi, beyan, kıraat, esbâb-ı nüzul, nasih-mensuh, usulu fıkıh, usulu hadis, ilmi mevhibe ilimlerini kaydetmiştir. El yazması ve matbu nüshada bulunan bilgiler aynıdır.¹⁰⁸⁰ Müfessirin tefsir yapabilmesi için ihtiyaç duyduğu ilimler hakkında malumat veren *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr* sahibi Muhyiddin Kâfiyeci, bu ilimlerin sayısının bazı âlimlerce on beş, bazılarınca ise yirmi dörde kadar çıkarıldığını belirletmiştir.¹⁰⁸¹ Tâhir Bey, müfessirin ihtiyaç duyduğu ilimleri asgari bir sayıda tutarak bunlardan on üçünü kaydetmiştir. Buna mukabil tefsir ilminin mebâdisini üçe indiren bir âlim de bulunur. Yahya Nev'î bunların usul-u kalam, usul-u fıkıh ve cedel ilmi olduğunu belirtir.¹⁰⁸² Muhammet Çol'un “Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematiik Bir İnceleme Denemesi” isimli çalışmasında müfessirin sahip olması gereken ilimlerin dönemsel olarak değişkenlik gösterdiği belirtilmiştir.¹⁰⁸³ Tüm bunlara bakarak her ne kadar Kâfiyeci ulemanın müfessirin bilmesi gereken ilim sayısının bazı âlimlerce en az on beş olduğunu zikretse de asgari sayı belirtmenin doğru olmadığı görülmektedir. Kimlerin tefsir yapmaya sahip olabileceği tartışmasının temelinde yatan bu konu asırlarca süren bir tartışma konusudur. Örneğin Rağıb el-İsfahânî gibi büyük bir âlim müfessirin bilmesi gereken ilim sayısı on olarak belirtilirken Süyûtî bu sayıyı on beşe çıkartmıştır.¹⁰⁸⁴

Bu başlıkta ikinci yan başlık olarak görülebilecek ikinci konu (غرض) “ğaraz”dır (amaç). Bu yan başlıkta herhangi bir açıklama yapılmadan şu tanım

¹⁰⁷⁹ Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı'dan Günümüze Kur'an İlimleri / Tefsir Usulü Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012), 126.

¹⁰⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4.; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁸¹ Muhyiddin el-Kâfiyeci, *et-Teysîr fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*, çev. İsmail Cerrahoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989) /51.

¹⁰⁸² Muhsin Demirci, “Tefsir İlim midir? Değil midir?”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji- III Tefsir Nasıl Bir İlimdir?* ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), /114.

¹⁰⁸³ Muhammet Çol, “Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistematiik Bir İnceleme Denemesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /42 (Aralık 2019), 224.

¹⁰⁸⁴ Hacı Önen, “Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler: İsfahânî ve Süyûtî”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 512.

verilmiştir “Me’âin-i nazmı celîlî ma’rifet ve ferâid-i ahkâmı şer’î şerîfî vechi sahlîh üzere istinbâta kudrettir.”¹⁰⁸⁵ Bu tanım el yazması nüshada ve matbu nüshalarda aynıdır. Tâhir Bey’in tanımından tefsir ilminin amacının ayetleri tanımak ve hükümlerinin doğru bir şekilde ortaya çıkarılması anlaşılmaktadır. Tefsirin te’vili de içine aldığı değerlendirilen İsfehânî, Kâfiyecî ve Kâtip Çelebi’nin tefsirin amacını dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek için nazm-ı ilahinin bilgisini talep etmek olduğunu belirttikleri kaydedilmiştir.¹⁰⁸⁶

El yazması nüshada ve H 1324 baskılı matbu nüshada üçüncü yan başlık (موضوع) *mevzu* ‘dur (Mevdu’/ konu).¹⁰⁸⁷ H 1325 baskılı matbu nüshada bu başlık çıkarılmış yahut baskıdan kaynaklandığını düşündüğümüz bir sebeple kayda alınmamış görünmektedir.¹⁰⁸⁸ Tâhir Bey, bu başlıkta yalnızca “Kelâmullahdır” demekle yetinmiş hiçbir açıklama yapmamıştır. Güncel bir çalışmada tefsirin konusu hakkında Kâfiyecî’nin “maksada delalet etmesi açısından kelimullahdır” dediği aktarılmıştır. Kâfiyecinin “maksada delalet etmesi” kaydının zikredilmemesi halinde Kur’an’ın fıkıh usulünün konuları arasına gireceği belirtilmiştir.¹⁰⁸⁹ Yine başka bir çalışmada tefsir konusunun “murâd-ı ilâhîye delalet etmesi cihetinden kelimullah” olduğu ve bunun Kâfiyecî tarafından özellikle vurgulandığı, aksi durumda yani bu kaydın düşülmemesi halinde tefsir ve kelimullahı konu edinen diğer ilimler arasında karışıklığın kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır. Yine bu çalışmada Kâfiyecî’nin “murada delalet” ifadesi kullanarak tefsiri müstakil ilim haline getiren özün açıklığa kavuştuğu belirtilmiştir.¹⁰⁹⁰ Tefsirin konusunun Kur’an olması açısından diğer ilimlerden ayrılmadığı, ancak konusunu ele alış yöntemi açısından tefsirin diğer ilimlerden ayrıştığı özellikle vurgulanmıştır.¹⁰⁹¹ Bir meselenin tefsir ilminin konusu

¹⁰⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 1b; a.mlf., *Delîlû’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delîlû’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁸⁶ Sıddık Baysal, “Tanımları Üzerinden Tefsir İlminin Mahiyetine İlişkin Bir Değerlendirme”, *Dini Araştırmalar* 18/14-12 (Aralık 2015), 232,238.

¹⁰⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 1b.; a.mlf., *Delîlû’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4.

¹⁰⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlû’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁸⁹ Mustafa Karagöz, “Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir? Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım”, *ERUIFD* /16 (2013), 44,52.

¹⁰⁹⁰ Mehmet Demirci, “Tefsir İlminin Mahiyeti”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (April 2017), 29-31.

¹⁰⁹¹ Salih Tuna, “Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 50 (July 2023), 148.

olması bu meselenin Kur'an'ın bütünü etrafında tartışılabilmesine bağlanmıştır.¹⁰⁹² Anlaşıldığı kadarıyla diğer islam ilimlerinin de konusu kelimullah olması yönünden tefsirle aralarında bazı farkların olması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak Tâhir Bey bu ayrıntıların hiçbirine değinmemiştir.

Bu ana başlıktaki son yan başlık kabul edilen başlık “غایت /gâyet”dir. Tâhir Bey, tefsir ilminin gayesi için şu açıklamayı yapar:

“sa ‘âdet-i dâreyne mazhariyet için me ‘ânî-i Kur’âniyeye vukûfdur. Kur’ân-ı Kerîm sâir kütüb-ü ilâhiye gibi def’aten nâzil olmayup vekâyi’ ve icâb-ı kevnîyyeye göre belagâyı adnân ve fusahâyı kahtânâ mahşûş esâlib-i belagât üzere yirmi üç senede şeref nâzil olmuştur.”¹⁰⁹³

Bu tanım el yazması nühada ve matbu nüshalarda aynıdır. Tâhir Bey, tefsir ilminin gayesinin dünya ve ahirette mutluluğu sağlamak ve Kur'an'a vakıf olmak olduğunu belirtir. Kur'an'ın diğer kutsal kitaplar gibi bir defada değil olaylara binaen yirmi üç yılda nazil olduğunu ifade eder.

Tefsirin gayesi hakkında yapılan çalışmalarda Tâhir Bey gibi tefsirin gayesini Müminlerin dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmelerini sağlamak olarak değerlendirenler¹⁰⁹⁴ olduğu gibi sahabenin Kur'an'dan ne anladıklarının açıklığa kavuşturulmasını¹⁰⁹⁵ veya Kur'an'ın doğru anlaşılacak kulun hayatını bu doğrultuda düzenlenmesini sağlamak olduğunu açıklayanlar da olmuştur.¹⁰⁹⁶

DİA'da “Tevrat” maddesinde Tâhir Bey'in tefsir gayesi için yaptığı tanımlamaya uygun olarak Tevrat'ın İslam müfessirlerince Hz. Musa'ya bir defada levhalarla verildiği görüşünün hâkim olduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁹⁷ DİA'da “İncil” maddesinde de Kur'an'a göre İncil'in Hz. İsa'ya ne zaman ve nasıl verildiği bilgisinin

¹⁰⁹² M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (July 2007), 85.

¹⁰⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4.

¹⁰⁹⁴ Mehmet Zeki Doğan, - Güneş, Abdülbaki “Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış”, *İlahiyat* 2 (Haziran 2019), 62.

¹⁰⁹⁵ Mahmut Ayyıldız, “Tefsirin Gayesi ve İşlevi: İbn Âşûr'a Göre Kur'ân Lafızlarında Anlam Genişlemesinin İmkân ve Sınırları”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 131.

¹⁰⁹⁶ Muhammed Abay, “Tefsir Nasıl Bir İlimdir”, *İslami İlimler de Metodoloji/Usul* 3, ed. Murat Sülün (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), /203.

¹⁰⁹⁷ Baki Adam, “Tevrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/41.

paylaşmadığı ancak İslam müfessirlerince İncil'in Hz. İsa'ya tek seferde toptan indirildiği görüşünün hâkim olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁹⁸

3.7.3. Kur'an-ı Kerîm ve Furkân-ı Mübîn

Bu başlıkta Tâhir Bey'in Kur'an-ı kerimin tanımını verip Kur'an isimlerinden biri olan "Furkan" hakkında kısa bir açıklama yaptığı görülmektedir. Matbu nüshalarda "Kur'an-ı Kerîm ve Furkân-ı Mübîn" başlığı mevcuttur. Ancak el yazması nüshada yan başlığa benzer şekilde parantez içinde "Kur'an-ı Kerîm" yazılmış ve açıklamada bulunulmuştur. El yazması nüshada aynı şekilde parantez içinde "Furkân" yazılmış ve açıklamada bulunulmuştur. Anlaşılan o ki Tâhir Bey, matbu nüshaya hazırlık yaparken bu başlıkları birleştirmiş ve ana başlık yapmıştır.

Bütün nüshalarda Kur'an-ı Kerim için "şariat ehlinin lisanında", "tasavvuf ve tahkik ehlinin lisanında" cümlesiyle söze başlanarak iki Arapça tanım verilmiştir. Şariat ehli lisanında denilen tanımda Kur'an'ın Hz. Peygamber'e inen bir vahiy olup mushaflarda yazılmış şüphesiz bir şekilde tevatürle naklolunduğu kaydedilmiştir. El yazması nüshada olmayıp matbu nüshalarda olan bu tanıma bir dipnot düşüldüğü görülmektedir. Bu dipnotta Mahmud Esad Efendi'nin *Usul-u Fıkıh* eserinin kitap ve nazım konularında usul ulemasının konu hakkındaki sözlerinin bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁰⁹⁹ Kur'an'ın tanımına yönelik izahlara bakıldığında Tâhir Bey'in bu tanımı kısalttığı anlaşılmaktadır.¹¹⁰⁰ Tâhir Bey, ehli tahkik ve tasavvufun tanımında Kur'an'ın bütün hakikatleri içinde toplayan ilahi kelim olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰¹ Anlaşılan o ki fıkıh usulcileri, kelamcılar ve tasavvufçular Kur'an için pek çok tanım yapmıştır. Ayrıca tanımlarda geçen bazı yerler geçmişte ve günümüzde tartışma konusu olmuştur. Örneğin Kur'an'ın mushaflarda yazılmış olmasının belirtilmesi gibi.¹¹⁰² Tâhir Bey, bu tanımlar arasında kelamcıların tanımına değinmemekle birlikte herhangi bir tartışmaya da yer vermez.

¹⁰⁹⁸ Ömer Faruk Harman, "İncil", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/275.

¹⁰⁹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 4-5; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 4-5.

¹¹⁰⁰ Abdullah Benli, "Kur'an Tanımındaki Unsurların Tahlili", *Bilimname* 18/1 (2010), 25-26.

¹¹⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 1b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 5; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 5.

¹¹⁰² "bk." Nihat Uzun, "Kur'an'ı Tanımlamanın Keyfiyeti: Kur'an Tanımlarının Tarihî Serencamı Üzerine Bir İnceleme", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Nisan 2018), 100-140.

Bütün nüshalarda “Furkan” için Arapça olarak hak ve batılın arasını ayıran ilim olduğu kaydedilmiştir. Herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Bu tanımın hemen ardından Tâhir Bey, el yazması ve matbu nüshalarda Arapça bir hadis paylaşmaktadır: “ان للقران ظهرا و بطنا و لبطنه بطنا الى سبعين ابطن”. Hadis olarak paylaşılan bu sözde Kur’an’ın zahir ve bâtının olup bâtının yetmiş (seviyeye) kadar olduğu anlatılmaktadır. Tâhir Bey, “Nebevi işaret” olarak değerlendirdiği bu söz için “her şahşın derece-i ‘irfân taḥkîkî miḳdârınca her bir âyetin yetmiş batna kadar me‘ânîsi bulunduğu da erbâbına mâ‘lumdu” sözünü söylemiştir. İbn’ül Arabî’ye yoğun sevgi besleyen ve ehli tasavvuf olan Tâhir Bey, çalışmasında da tercihini bu yönden yana yaptığı görülmektedir.

Tâhir Bey’in paylaştığı hadise yönelik Dilaver Selvi’nin müstakil bir çalışması ile karşılaşılmaktadır. Ancak bu çalışmada hadisin tamamı olarak paylaşılan metin “Her bir ayetin bir zâhiri bir bâtını vardır. Her ayet için bir had (sınır) ve her had için bir matla’ (hakikatini müşahede yeri) vardır.”¹¹⁰³ şeklinde paylaşılmıştır. Tâhir Bey’in paylaştığı hadis metni ile bu çalışmada incelenen hadisin yalnızca giriş kısımları benzerlik göstermekte diğer kısımların farklı olduğu anlaşılmaktadır. Hadisin sıhhatı üzerinde de genişçe durulduğu görülen çalışmada Kur’an’ın muhaddislerce ve müfessirlerce bâtinî manalarının kabul edildiği değerlendirilmiş ve bu tefsir çeşidine olumlu yaklaşıldığı görülmüştür.¹¹⁰⁴ Ancak Mustafa Öztürk’ün “*Tefsirde Zahir-Batın Düalizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum*” çalışmasında bâtinî tefsiri, meşrulaştırmaya çalışan rivayet kaynaklarının Şii hadis ve tefsir kaynakları olduğu belirtilmiştir. Sünni kaynaklarda bulunan rivayetler incelendiğinde bu sözlerin kime ait olduğu yönünde tespitlerin tam bir karmaşa içinde olduğu görülmüştür. Çalışmada ayetlerde bâtinî manaların var olduğu görüşünün mimarları olarak Şia gösterilmiş ve bu tesbitin tarihsel bir gerçeklik olduğu söylenmiştir. Kur’an’ın bazı kimselerce içine doğan manalar açıklamasının yapılmaya çalışıldığı bir kitap olmaya uygun olmadığı belirtilmiştir.¹¹⁰⁵ Konu ile ilgili başka bir çalışma Nihat Uzun’un “*Tefsir Disiplini Açısından Bâtını ve İşari Yorumun İlmi Değeri*” isimli çalışmasıdır. Bu çalışmasında Kur’an’ının gerçek manasıyla anlaşılmasının bâtinî tefsir yöntemiyle mümkün

¹¹⁰³ Dilaver Selvi, “‘Her Ayetin Bir Zahiri Bir Bâtını Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (Nisan 2011), 13.

¹¹⁰⁴ “bk.” Selvi, ‘Her Ayetin Bir Zahiri Bir Bâtını Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, 7-41.

¹¹⁰⁵ Mustafa Öztürk, “Tefsirde Zahir-Batın Düalizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum”, *İslâmiyât* 2/3 (1999), 107,110,120.

olmadığı ve bu yöntemin Kur'an'ı Arap dilinden ve indiği ortamdaki uzaklaştırmak olduğu değerlendirilmiştir.¹¹⁰⁶

3.7.4. **Kur'ân-ı Kerîm'in Esâmî-i Mübârekisi (Kur'an'ı Kerim'in Mübarek İsimleri)**

Araştırmacılar, Kur'an'ı inceleyerek onun isimlerini tespit etmeye çalışmaktadır. Bu uğraş sonucu Kur'an özelliklerinin tanınacağı kaanati vardır.¹¹⁰⁷ *Delîlü't-tefâsîr*'in bu başlığında Kur'an isimlerinin nasıl tespit edildiği ve anlamlarının neler olduğu hakkında bilgi verilmeden yalnızca isimlerinin kaydedildiği görülmektedir.

Matbu nüshalarda bir ana başlık halinde, "*Kur'ân-ı Kerîm'in Esâmî-i Mübârekisi*" başlığı kullanılmışken el yazması nüshada böyle bir başlık bulunmamaktadır. El yazması nüshada "*Kur'ân-ı Kerîm'in Esâmî-i Mübârekisi*" denilerek konuya başlanmış ve buraya bir dipnot düşülmüştür. El yazması nüshada bulunan dipnotta Kur'ân ismi sayısının, *Mevzû'âtî'l-'ulûm*'un nakline göre, elli beş olduğu belirtilmiştir.¹¹⁰⁸ Bu dipnotta bulunan açıklamanın matbu nüshalarda Kur'ân'ın isimleri kaydedildikten sonra düşüldüğü görünmektedir. Matbu nüshalarda ayrıca el yazması nüshada bulunmayan "*Kur'ân-ı Kerîm'in Esâmî-i Mübârekisi*" cümlesi ile konuya başlanmasının ardından dipnot düşülmüştür. Bu dipnotta "Esbâb-ı tesmiye ile ol-bâbdaki şerhleri *el-itkân* ile *Mevzû'âtî'l-'ulûm* da mufaşşalan beyân buyurulmuştur."¹¹⁰⁹ şeklinde bilgi düşülmüştür. Tâhir Bey *Delîlü't-tefâsîr*'in el yazması ve matbu nüshalarında Kur'ân'ın isimlerini parantez içine alarak yazmıştır. Birbirine yakın bazı isimleri de yine aynı parantez içinde vermiştir. El yazması nüshada olmayan ancak matbu nüshaya eklenen tek isim "Furkân" ismidir.¹¹¹⁰ Eserde kaydedilen tüm isimler ayrı ayrı sayılacak olunursa toplamda kırk bir (41), aynı parantez içindekileri bir değerlendirirse otuz altı (36) isme ulaşılmaktadır. *Delîlü't-tefâsîr*'de bulunan Kur'ân isimleri şu şekildedir:

¹¹⁰⁶ Nihat Uzun, "Tefsir Disiplini Açısından Bâtını ve İşari Yorumun İlmi Değeri", *Kur'an'ın Bâtını ve İşâri Yorumu*, ed. Mustafa Öztürk, (İstanbul: Kuramer, 2018), 216.

¹¹⁰⁷ Abdurrahman Çetin, "Kur'ân'a Göre Kur'ân'ın İsim ve Sıfatları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 1993), 101-102.

¹¹⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 2a.

¹¹⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 5; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 5.

¹¹¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 2a.

(Kitâb), (Kur'ân), (furkân), (zîkr, tezkira, zîkrâ), (tenzîl), (ehsanu'l-hadîs), (mevî'za), (hüküm), (hikmet, hakîm, muhkem), (şifâ), (hudâ, hâdî), (mushaf), (sırat-ı mustegîm), (habl), (rahmet), (rûh), (kasas), (beyân, bunyân, mubîn), (besâir), (fasl), (nucûm), (mesânî), (ni'met), burhân, (beşîr, nezîr), (kayyum), (müheymîn), (nur), (hak), (azîz), (kerîm), (azîm), (mubârek).¹¹¹¹

Hasan Yılmaz, çalışmasında Kur'an isim ve sıfatlarının bilinmesinin onun muhtevasını ortaya çıkaracağı görüşündedir. İslam uleması, müfessirler ve Kur'an araştırmacılarına göre Kur'an'ın isim ve sıfatları hakkında verilen sayının farklı olduğu belirtilmiştir. Yine bu çalışmada Kur'an'ın isim ve sıfatlarının bazı âlimlerce otuz iki (32) bazılarınca altmış (60) olduğu hatta kimilerine göre de doksana (90) kadar çıkabildiği belirtilmiştir.¹¹¹² Abdurrahman Çetin'in araştırmasına göre Kur'an'ın isim ve sıfatları üzerine altmış ismin tespit edildiği görülmektedir.¹¹¹³ Yine Kur'an'ın on altı ismi üzerinde durulan Recep Demir'in çalışmasında Kur'an isimlerini yüze kadar çıkaranların olduğu ancak Suphi es-Salih'in "furkan", "zikir" ve "tenzil" isimlerinin dışında kalanların isim değil sıfat olduğunu belirttiği vurgulanmıştır.¹¹¹⁴

DİA'da "Kur'an" maddesinde isim olmayan bazı kelimelerin isim ve sıfat kabul edilmesi nedeniyle Kur'an'ın isim ve sıfatları hakkında görüş birliğine varılamadığı belirtilmiştir. Yine Zerkeşî ve Süyûtî'nin *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *el-İtkân* eserlerinde, Kur'an'a ait bazı isimlerin zikredilip açıklandığı belirtilen ansiklopedi maddesinde, bu kelimelerden bazılarının isim olmayıp Kur'an'a işaret eden lafız yahut Kur'an'ın vasfı olduğu vurgulanmıştır. DİA'da bulunan maddede Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr* eserinde Kur'an'ın isimleri olarak kaydettiği "habl", "es-sırâtü'l-müstakîm" ve "fasl" isimlerinin Kur'an'ın ismi değil, vasıf ya da lafız olduğu belirtilmiştir.¹¹¹⁵ Tâhir Bey'in çalışmalarına bakarak Kur'an'ın isim ve sıfatlarından

¹¹¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 2a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 5-6; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 5-6.

¹¹¹² Hasan Yılmaz, "Önemli Bazı İsim ve Sıfatları Çerçevesinde Kur'ân", *Ekev Akademi Dergisi* 11/31 (2007), 90.

¹¹¹³ "bk." Abdurrahman Çetin, "Kur'ân'a Göre Kur'ân'ın İsim ve Sıfatları", 67-102.

¹¹¹⁴ Recep Demir, "İsim ve Sıfatları Çerçevesinde Kur'ân", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2013), 264.

¹¹¹⁵ "bk." Abdulhamit Birişik, "Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/383-388.

bazılarını herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan doğrudan isim olarak naklettiği görülmektedir.

Bu başlıkta Kur'an isimlerini zikreden Tâhir Bey, bu isimler bitince yeni başlığa geçmeden isimlerin devamında şu cümleyi el yazması ve matbu nüshalarda kaydetmiştir: “fâtîha-ı şerîfe bir def'a Mekke de ve bir def'a daî Medîne de şeref nâzil olmuştur”.¹¹¹⁶ Bu açıklamanın matbu nüshalardaki yeni başlık için yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu açıklamanın konu başlığı altına dâhil edilmediği görülmektedir.

3.7.5. Fâtîha-i Şerîfenin Esâmî-i Mübârekesi (Fâtihâ Suresinin İsimleri)

Kur'an'ın pek çok bilgi ve hikmetini barındıran Fâtîha suresi anlam bakımından en yoğun sure olarak değerlendirilmektedir. Müfessirlerin yoğun ilgi gösterdiği bu sureye pek çok sebepten dolayı farklı isimler verilmiştir.¹¹¹⁷ Tâhir Bey, bu konu başlığında Fâtîha suresinin isimlerinden bazılarını kaydetmiştir. Ancak isimlere ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Delîlü't-tefâsîr'in matbu nüshalarında “*Fâtîha-i Şerîfenin Esâmî-i Mübârekesi*” ana başlığıyla karşılaşılmaktadır. El yazması nüshada bu konu önceki konunun devamı niteliğinde kaydedilmiştir. Tâhir Bey, bu başlığına hiçbir açıklama yapmadığı gibi hiçbir bilgi eklemeyi de görülmektedir. El yazması ve matbu nüshalarda yalnızca Fâtîha suresinin isimleri parantez içine alınarak kaydedilmiştir. Matbu nüshalarda Fâtîha suresinin on dokuz (19) ismi kaydedilmişken el yazması nüshada yirmi (20) ismin kaydedildiği görülmektedir. Matbu nüshalarda şu isimler kaydedilmiştir: Fâtihâtu'l-kitâb, Fâtihâtu'l-Ku'rân, Ummu'l-kitâb, Ummu'l-Kur'ân, sebu'l-mesânî, el-vâfiye, el-kenz, el-kâfiye, el-esâs, en-nûr, sûretu'l-hamd, sûretu's-şükr, eş-şifâ, eş-şâfiyyetu, sûretu'd-du'â, sûretu's-salât, sûretu'ta'limi'l-mes'ele, sûretu'l-munâcât, sûretu't-tefvîz.¹¹¹⁸

¹¹¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 2a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 6; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 6.

¹¹¹⁷ Hamdi Gündoğar, “İmam Matürîdî ve Fahreddin er-Razi'de Fatiha Suresinin Tefsiri”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (Nisan 2017), 10-14.

¹¹¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 6; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 6.

El yazması nüshada ve matbu nüshada bulunan sıralamalar aynı olup el yazması nüshada “ummu’l-Kur’ân”dan sonra “Kur’ânu’l-Azîm” ismi gelmiştir.¹¹¹⁹ “Kur’ânu’l Azîm” isminin matbu nüshalarda çıkarıldığı görülmektedir. Baskıya hazırlanırken unutulduğu için mi yoksa özellikle mi çıkarılması tercih edildiği anlaşılmamaktadır. Tâhir Bey, Kur’ân isimlerinden sonra diğer sure isimlerine hiçbir atıf yapmadan yalnızca Fâtiha suresinin isimlerini kayda almayı tercih etmiştir.

Yaşar Kurt, “Fâtiha Sûresi ve Kıraati” çalışmasında üzerinde en çok tefsir çalışması yapılan surenin Fâtiha olduğunu belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmaya göre müfessirler, Fâtiha suresinin Kur’an’da bulunan diğer surelerin maksatlarını kendinde topladığı görüşünü benimsemiş bu sebeple bütün yeteneklerini bu surede göstermek istemişlerdir.¹¹²⁰ Konu ile ilgili çalışma yapan Mürsel Ethem ise Fâtiha suresinin Kur’an’ın dünya görüşünü yansıttığını belirtip onun konuları bakımından incelendiğinde Kur’an’ın özeti sayıldığını söylemiştir.¹¹²¹ Şeyh Muhammed Mahmud es-Savvaf’ın Fâtiha suresine ait tefsir çalışmasında bu surenin Kur’an’ın en önde gelen maksat ve gayeleri tam olarak ifade ettiğini belirtip ayrıca içinde barındırdığı Allah, Rab ve Rahman isimlerinin Esmâ-i Hüsnâ’nın kaynağı olduğunu söylemiştir.¹¹²² DİA’da “Fâtiha Sûresi” maddesinde kaynak belirtilmeksizin “bir yoruma göre” ibaresini ekleyerek Fâtiha’nın Bakara sûresinin açıklaması, diğer surelerin de Bakara sûresinin tefsiri olduğu bilgisi paylaşılmıştır.¹¹²³

Kur’an içinde anlam bakımından en yoğun olan ve pek çok hikmet ihtiva ettiği düşünülen¹¹²⁴ Fâtiha suresi, içerisinde İslamın temellerine ait konular barındırması ve fazileti hakkında rivayetler olması nedeniyle müfessirlerin düşüncelerini dayandırmaya çalıştıkları bir dayanak olarak görülmüştür.¹¹²⁵ Bütün bunlar Fâtiha suresinin Kur’an sureleri içinde mümtaz bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Tâhir Bey de Fâtiha suresinin isimlerine bir başlık açmış olmalıdır. Fâtiha suresi

¹¹¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 2b.

¹¹²⁰ Yaşar Kurt, “Fâtiha Sûresi ve Kıraati”, *Ekev Akademi Dergisi* 9/24 (2005), 156.

¹¹²¹ Mürsel Ethem, “Bağlam Merkezli Bir Tahlil: Fâtiha Suresinin Altıncı ve Yedinci Ayetleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Eylül 2015), 74.

¹¹²² Şeyh Muhammed Mahmud es-Savvaf, “Fâtihâ Sûresi ve Tefsiri”, çev. Hikmet Akdemir, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (1997), 37.

¹¹²³ Emin Işık, “Fâtiha sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/254.

¹¹²⁴ Hamdi Gündoğar, “İmam Matürîdî ve Fahrreddin er-Razî’de Fatiha Suresinin Tefsiri”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (Nisan 2017), 10.

¹¹²⁵ Mahmut Ayyıldız, *Kara Çelebi Muhammed et-Tirevî’nin Fâtiha Sûresi Tefsiri (Tahlil- Tahkik)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 23.

tefsirlerine ilişkin İstanbul kütüphanelerinde bulunan yüksek lisans tezi bulunmaktadır.¹¹²⁶

3.7.6. Fenn-i Tefsîrin Taksîmi (Tefsir İlminin Sınıflandırılması)

Delîlü't-tefâsîr'in “*Fenn-i Tefsîrin Taksîmi*” konu başlığında, dirayet ve rivayet tefsiri çeşitlerinin çok kısa tanımı yapılmıştır. Dirayet ve rivayet terimleri, tefsir usulü tarihinde önemli bir yere sahip olup günümüzde üzerinde hala çalışılan önemini yitirmeyen kavramlardır.

Matbu nüshalarda “*Fenn-i Tefsîrin Taksîmi*” ana başlığıyla karşılaşılmaktadır. El yazması nüshada daha önceki konu başlıkları olmadığı gibi bu konu içinde başlık oluşturulmamıştır. El yazması ve matbu nüshalardaki açıklamalar aynıdır. Tâhir Bey, bu başlıkta tefsirin iki kısma ayrıldığını belirtir. Birinci kısım için “selefdan menkûl olan 'âsâra müstenid tefsîr-i naklîdir” tanımlamasını yapmıştır. İkinci kısım için ise şu tanımı yapmıştır:

“Yalnız rivâyât ve 'âsâra ma'şûr olmayûb luğate kesb-i m'arifet ve mu'qedây-ı hâle ri'âyet ile te'diye'-i ma'nâda kavâ'id belâgatı mütedammın ve lisân-ı 'arabîye rac'î olan 'ulûma müsteniddir.”¹¹²⁷

Kısaca birinci kısımda tefsirin selef ulemasından nakledilen eserlere dayanan nakli tefsir olduğu kaydedilmiştir. İkinci kısımda, tefsir için yapılan tanımda, rivayet ve eserlerle sınırlı olmayıp (Arap) diline hâkim olma, söylenen sözün yer ve zamanının uygunluğu, manaya sebep olan belagat kaidelerinin kapsanması ve Arapçaya dönen ilimler şart koşulmuştur.

Tâhir Bey'in hiçbir açıklamada bulunmadan tefsir çeşitleri için yalnızca tanımlar yaparak ele aldığı bu başlık, rivayet ve dirayet tefsirlerinin izahıdır. Güncel çalışmalarda bu konu daha hassas ele alınmıştır. Aslında Hz. Peygamber, ashab, tabiîn ve tebe-i tâbiînin sözlerine dayanılarak yapılan rivayet tefsirinin dirayet tefsirinde olması gereken reyî içermesi nedeniyle tanımlamanın problemleri içinde barındırdığı görülmektedir. Sahabe ve tabiîninde, tefsir yaparken akli çıkarımlarda bulunması

¹¹²⁶ “bk.” Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987).

¹¹²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 2b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 6; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 6.

nedeniyle rivayet-dirayet tefsiri şeklinde sınıflandırılma doğru bulunmamıştır.¹¹²⁸ Tefsirde rivayet ve dirayet ayrımının öze ilişkin olmayıp pratik amaçlı tasnife yönelik bir ayrım olduğu ve sonradan ortaya çıktığı tespit edilmiştir.¹¹²⁹ Eserlerin rivayet ve dirayet şeklindeki ayrımı batıdaki modern bilim tarihinin İslam medeniyeti üzerindeki etkisine bağlanmıştır. Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn* isimli eserinde oluşturulan tefsir tarihi sistematığı, tefsirleri rivayet ve dirayet şeklinde ayırmanın zorunluluk gibi görünmesiyle neticelenmiştir. Tefsirleri bu şekilde bir ayrıma tutmak tefsirlerin kaynakları, yöntemleri ve tefsirleri tanımada problemlere neden olmuştur. Ayrıca bu ayrımın rivayet tefsiri kategorisindeki eserleri önemsizleştirdiği düşünülmektedir.¹¹³⁰ Tefsirleri dirayet ve rivayet şeklinde kesin bir şekilde ayırmanın tarafsız bir ölçütü olmadığı belirtilen Arslan Karaoğlu'nun çalışmasında bu kavramların iç içe girerek birbirini tamamladığı belirtilmiştir.¹¹³¹

3.7.7. *Tabakâtü'l Müfessirîn* (Tefsir Âlimlerinin Sınıflandırılması)

Tâhir Bey, matbu nüshalarda müstakil bir başlık olarak *Tabakatü'l Müfessirîn*'i kullanmış el yazması nüshada ise daha önceki eserlerinde olduğu gibi herhangi bir başlık kullanmamıştır. Müfessirlerin çok sayıda tabakaları olduğunu belirten Tâhir Bey, bu tabakaları dört kısma ayırmıştır. Bu tabaklardan ilkinde “sahabe-i kiram” bulunduğunu ve bu durumun matbu ve el yazması eserleri için de geçerli olduğunu ifade etmiştir. Bu tabakaya sırasıyla şu on dört isim kaydedilmiştir: Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas, Zeyd b. Sâbit, Ubeyy b. Kâ'b, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Zübeyr b. el-Avvâm, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, Câbir b. Abdillâh ve Ebû Hureyre.

Tâhir Bey, bu isim listesini verdikten sonra halifeler arasında Hz. Ali, sahabeler arasında ise Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'a gelen rivayetlerin çok olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Abdullah İbn Abbas için Hz. Peygamber'in “onu dinde fakih (kıl), te'vili ona öğret” duasına mazhar olduğunu söylemekle birlikte “tercümanü'l-Kur'ân”, “sultânü'l-müfessirîn” ve “Hibru'l-umme” (ümmetin

¹¹²⁸ Ali Karataş, “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Mayıs 2018), 29-30.

¹¹²⁹ Mustafa Karagöz, “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayrımının Ortaya Çıkması ve Mahiyeti”, *Bilimname* 2/5 (2004), 58-59.

¹¹³⁰ Abdullah Aygün, “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2015), 155-156.

¹¹³¹ Arslan Karaoğlu, “Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayrımının Objektifliği Sorunsalı”, *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (July 2023), 25-26.

mürekkebi) lakaplarını kazandığını belirtmiştir.¹¹³² Bu açıklamanın ardından bir de dipnot düşmüştür. Bu dipnota şu açıklama kaydedilmiştir:

“Kur’ân-ı kerîm’in keyfiyyet-i cem’i ve te’lîfi e’âzım-ı fuḍalâ-yı ‘osmâniyeden Cevdet Paşa Merhûmun *Hulâşatü’l-beyân fî te’lîfi’l-Kur’ân risâlelerinde müfîd ve muhtaşar bir şüredde beyân buyurulmuştur.*”¹¹³³

Cevdet Paşa’nın *Hulâşatü’l-beyân fî te’lîfi’l-Kur’ân* adlı bizim ulaştığımız matbu nüshası Arapça olup yirmi dört sayfadan oluşmaktadır. Eserde konu başlıkları yahut herhangi bir dipnot mevcut değildir. İçeriğinde vahyin nazil olması, vahiy kâtipleri, Kur’an’ın cemedilme süreci, Kur’an’ın istinsah edilmesine yönelik bilgiler, surelerin tertibi gibi konular ele alınmıştır. Bunun yanında faydalanılan tefsir ve hadis kaynaklarının da belirtildiği görülmektedir.¹¹³⁴ Bu eserin bir de tercümesi bulunmaktadır.¹¹³⁵

Tâhir Bey’in verdiği müfessir sahabeler listesinde Ubey bin Ka’b’ın olmaması dikkat çekicidir. Müfessir sahabelerin sayısını artırmak mümkündür. Bununla birlikte Hz. Ubey, tefsir konusunda önde gelen birkaç meşhur sahabeden biridir.¹¹³⁶ DİA’da “Hz. Ali” maddesinde Hz. Ali’nin Peygamberimiz hayatta iken Kur’an’ın tamamını ezberleyen ve konularına tam bir vukufiyet sağlayan sayılı sahabelerden olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Hz. Ali’nin “Kur’an tefsirine dair güvenilir, pek az kanaatinin kaynaklara intikal ettiği” belirtilmiştir. Hz. Ali’nin hilafet döneminin siyasi çalkantıları ve ömrünün kısa olması tefsir konusundaki bilgilerini genç sahabelere aktarmasına engel olmuştur.¹¹³⁷ Hz. Ali’ye atfedilen ancak eserdeki bilgilerin ona aidiyetinin tartışmalı olduğu *Nehcü’l belâga*¹¹³⁸ adlı eser üzerinde yapılan Mahmut

¹¹³² Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 2b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 6-7; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 6-7.

¹¹³³ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 2b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 7; a.mlf., *-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 7.

¹¹³⁴ “bk.” Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâşatü’l-beyân fî te’lîfi’l-Kur’ân* (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası 1, 1303).

¹¹³⁵ “bk.” Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâşatü’l-beyân fî te’lîfi’l-Kur’ân*, çev. Yaşar Akaslan (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2022).

¹¹³⁶ Nurettin Turgay, “Sahabenin Tefsir İlimindeki Yeri”, *Bilimname* 7/14 (2008), 38-39.

¹¹³⁷ M. Yaşar Kandemir, “Hz. Ali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/375.

¹¹³⁸ İsmail Durmuş, “Nehcü’l-belâga”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/539.

Sönmez'in çalışmasında Hz. Ali'nin tefsir metodunun incelendiği görülmektedir.¹¹³⁹ Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Mes'ûd'un tefsir ilmindeki konumu ise meşhurdur.¹¹⁴⁰ Ayrıca Tâhir Bey'in listesinde müfessir kadın sahabelerden hiç kimse bulunmamaktadır.¹¹⁴¹ Tâhir Bey, müfessir listesini hazırlarken hangi kaynaktan yararlandığını belirtmemiştir. Ancak istifade ettiği kaynaktan doğrudan aktarım yapmış olabilir ya da Tâhir Bey'in risaleyi hazırlama aşamasında Ubey bin Ka'b'ı sehven gözden kaçırmaması da mümkün olabilir. Ubey bin Ka'b; İslam'ın hicazda duyulmasıyla birlikte ilk İslam'a giren, Tevrat ve İncil'i Yahudi ve Hristiyan alimleri kadar iyi bilen, Kur'an'ın cem'i görevinde bulunan, "Tercümânü'l-Kur'an" sıfatıyla anılıp Medine Tefsir ekolünü kurarak pek çok müfessir yetiştiren büyük sahabedir.¹¹⁴²

Tâhir Bey, ikinci tabaka müfessirlerin tabiînden olduğunu belirtir. Tefsirin uzmanlık alanına dönüştüğü, ekollerin şekillendiği, tefsir tedvinin başladığı ve dirayet merkezli tefsirin artmaya başladığı¹¹⁴³ bu dönemin isimlerini kaydeden Tâhir Bey, "İbn 'Abbâs hadretlerinden 'ahzı feyd iden" diyerek Mücâhid, Saîd b. Cübeyr, İkrime, Tâvus, Atâ, isimlerini kaydetmiştir. Sonrasında "İbn Mes'ûd hadretlerinde telkin eyleyen" diyerek Alkame, Esved, İbrâhîm en-Nehaî, eş-Şa'bî isimlerini kaydetmiştir. Tâhir Bey, İbn Abbas ve İbn Mes'ûd Hazretlerinin talebelerini kaydettikten sonra "bunlardan başka" ifadesini kullanarak şu isimleri de sayar: Zeyd b. Eslem, Abdurrahman b. Zeyd, Mâlik b. Enes, Hasan-ı Basrî, Atâ ibn Seleme, Muhammed b. Kâ'bel-Kurazî, Ebü'l-Âliye, Dahhâk b. Müzâhim, Katâde, Atıyye ve Rebî' bin Enes.¹¹⁴⁴

Tâhir Bey, tabiînden müfessir yirmi isim kaydetmiştir. Ancak Nurettin Turgay'ın "*Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri*" adlı çalışmasına göre bu

¹¹³⁹ "bk." Mahmut Sönmez, "Nehcü'l-Belâğa Bağlamında Hz. Ali'nin Tefsir", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2021), 47-76.

¹¹⁴⁰ "bk." İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah ibn Abbas Tefsir İlmindeki Yeri", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11/2 (1972), 74-83; Mustafa Çetin, "Abdullah ibn Abbas (r.a.) ve Tefsiri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /1 (1983), 227-238; İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah ibn Mes'ud ve Tefsirdeki Yeri" *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 9/98-99. (1970), 202-205.

¹¹⁴¹ "bk." Ceyda Gürman, "Medineli Kadın Sahâbe ve Tabiûnun Tefsire Katkıları", *Eskişeni* 43 (Mart 2021), 77-93.; Hidayet Aydar, *Hanım Müfessirler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015).

¹¹⁴² Abdulkadir Karakuş, Übey Bin Ka'b, İlmî Şahsiyeti, Kıraati ve Tefsirdeki Metodu (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 243-244.

¹¹⁴³ Murat Kayacan, "İsmail Cerrahoğlu'nun Tabiîn Dönemi Tefsiri ve İsrâiliyat Literatürüne Bakışının Analizi", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Nisan 2019), 81-82.

¹¹⁴⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 3a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 7; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 7.

sayının yirmi beş olduğu görülmektedir.¹¹⁴⁵ Tâhir Bey, İbn Abbas ve İbn Mes‘ud’un talebelerini hocalarıyla anmasına rağmen Muhammed b. Kâ‘bel-Kurazî, Ebû‘l-Âliye ve Zeyd b. Eslem’in Medine mektep önderi Übey b. Ka‘b’ın talebeleri olduğu bilgisini belirtmemiştir.¹¹⁴⁶

Tâhir Bey, üçüncü tabaka müfessirleri, birinci ve ikinci tabakadaki müfessirlerin kıymetli sözlerini toplayarak tefsir yazmaya gayret gösteren kişiler olarak tanımlar. Bu tabakadaki meşhur kişileri şöyle kaydeder: Sufyân b. Uyeyne, Vekî‘, Şu‘be, Ravh b. Ubâde, Abdellah b. Hamîd, İshâk b. Râheveyh, Âdem b. İyâs, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe.¹¹⁴⁷

Tâhir Bey’in el yazması ve matbu nüshalarında birinci ve ikinci tabakaya ilişkin kayıtları aynıdır. Ancak üçüncü tabakada bulunan el yazması nüshada bir fazla isimle karşılaşılmaktadır. İsim sıralaması matbu nüshayla aynı olan el yazması nüshada “Şu‘be” ve “Ravh b. Ubâde” isimleri arasında “Abdurrazzâk” ismiyle karşılaşılmaktadır.¹¹⁴⁸ Bu ismin matbu nüshalarda olmadığı görülmektedir. Abdurrazak ismiyle kaydedilen zat, *Tefsîru’l-Kur‘an* sahibi Abdurrazzak b. Hemmam olmalıdır.¹¹⁴⁹

Tâhir Bey, dördüncü tabaka için herhangi bir tanımlama yapmadan bu tabakada meşhur olan şu isimleri kaydeder: Abdurrazzak, Alî b. Ebî Talha, İbn Cerîr, İbn ebû Hâtim, İbn Mâce, el-Hâkim, İbn Merdûye, İbn Münzir, Ebu‘l şeyh b. Hibbân. Bu isimlerden sonra “bunlardan başka” kaydını düşerek şu isimleri kaydeder: Ebû İshak ez-Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, Ebû Tâlib Mekkî, Ebu‘l Abbas Mehdevî.¹¹⁵⁰

Tâhir Bey’in kayda aldığı üçüncü tabaka, tefsir ekollerinin temellerinin atıldığı ve Kur‘an’ın baştan sona yazılı bir şekilde tefsir edildiği “Etbâu’t-Tâbiîn” dönemidir.

¹¹⁴⁵ Nurettin Turgay, “Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”, *Bilimname* 8/18 (2010), 95.

¹¹⁴⁶ M. Zeki Duman, “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (Ocak 1987), 221-224; Mehmet Mahfuz Ata, “Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research*, 12/62 (2019), 1672.

¹¹⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*, 3a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 7-8; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 7-8.

¹¹⁴⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*, 3a.

¹¹⁴⁹ Musa Çetin, “Abdurrazzâk’ın Hadis İlmindeki Yeri”, *Ekev Akademi Dergisi* /50 (2012), 129.

¹¹⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*, 3a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

Bu dönemin pek çok önemli isimleri arasındaki bulunan ve tefsir yazdığı kaydedilen Mukâtil b. Süleyman,¹¹⁵¹ Ali b. Ebî Talha, Süfyân es-Sevrî, Yahya b. Sellam, Yahya b. Ziyad el-Ferra, Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ gibi isimlerin¹¹⁵² Tâhir Bey'in listesinde yer almaması dikkat çekicidir.

Mehmet Emin Maşalı yaptığı çalışmada Tâhir Bey'in kaydettiği bu dört tabaka müfessir listesinin Sırrı Paşa'nın *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* isimli eserinde bulunan isim ve ifadelerle hemen hemen aynı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁵³ Tâhir Bey, bu listeyi verirken herhangi bir şekilde Sırrı Paşa'nın eserinden faydalandığını belirtmemiştir. Bununla birlikte biz de Maşalı'nın işareti üzerine sadeleştirilmesiyle karşılaştığımız¹¹⁵⁴ Sırrı Paşa'nın eserini incelediğimizde birinci tabakadaki isimlerin aynı olduğunu yalnızca birkaç ismin sıralamada yer değiştirdiği yahut aynı kişinin isminin farklı kaydedildiğini görmekteyiz.¹¹⁵⁵ *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*'de *Delîlû't-tefâsîr*'den farklı olarak kaydedilen isimler yeni başlıklar açılarak haklarında kısa açıklamalarda bulunulmuştur.¹¹⁵⁶

Tâhir Bey'in ikinci tabaka müfessir listesinde bulunan İbn Abbas ve İbn Mesud'un talebe listesi *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adlı eserdeki sıralamayla bire bir aynıdır. *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*'de bu müfessirlere ilişkin kısa açıklamalar yapıldığı görülmektedir.¹¹⁵⁷ *Delîlû't-tefâsîr*'de ise yalnızca isimler kaydedilmekle yetinilmişti. Tâhir Bey'in ikinci tabaka müfessir listesinde “bunlardan başka” ifadesini kullanarak kaydettiği Zeyd b. Eslem, Abdurrahman b. Zeyd, Mâlik b. Enes, Hasan-ı Basrî, Atâ ibn Seleme, Muhammed b. Kâ'bel-Kurazî, Ebû'l-Âliye, Dahhâk b. Müzâhim, Katâde, Atıyye ve Rebî' bin Enes isimlerine ilişkin *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*'de Katâde dışında isim sıralaması aynıdır. Tâhir Bey'in Sırrı Paşa'ya nazaran isimleri kısa şekilde yazdığı görülmektedir.¹¹⁵⁸ Ayrıca Tâhir Bey, Zeyd b.

¹¹⁵¹ *et-Tefsîrû'l-kebîr'in* Mukâtil b. Süleymân'a aidiyeti şüphelidir. Ömer Türker, ” Mukâtil b. Süleymân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara : TDV Yayınları, 2020), 31/136.

¹¹⁵² ”bk”. Nurettin Turgay, “Etbâu't-TâbiinDöneminde Tefsir Çalışmaları/ Tefsir İlminin Tedvinî”, *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (Aralık 2013), 33-48

¹¹⁵³ Mehmet Emin Maşalı, “Osmanlı dan Günümüze Kur'an ilimleri /Tefsir Usulü Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 10/19-20 (2012),126.

¹¹⁵⁴ “bk.” Girdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, sad. Mustafa Talu (Kahramanmaraş: Samer Yayınları,2021).

¹¹⁵⁵ Örneğin *Delîlû't-tefâsîr* de Zübeyr b. Avvam şeklinde kaydedilmişken *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* de Abdullah b. Zübeyr şeklinde kaydedilmesi gibi.

¹¹⁵⁶ Sırrı-i Girdî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1312), 5-9.

¹¹⁵⁷ Sırrı-i Girdî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 9-15.

¹¹⁵⁸ Örneğin Tâhir Bey yalnızca Katâde şeklinde kayıt yaparken Sırrı Paşa eserinde Katâde b. es-Sedûş şeklinde kayıt yapmıştır.

Eslem ismini kaydetmişken Sırrı Paşa, bu şekilde bir isim kaydetmeyip burada zikredilen kişiler için “*Ashâb-ı Zeyd b. Müslim*” başlığı açmıştır. Yani Tâhir Bey’in isim olarak kaydettiği kısım, Sırrı Paşa’nın eserinde ikinci tabaka müfessir listesi içinde ayrı bir konu başlığı olarak görünmektedir.¹¹⁵⁹

Tâhir Bey, üçüncü tabaka müfessirleri, birinci ve ikinci tabakadaki müfessirlerin kıymetli sözlerini toplayarak tefsir yazmaya gayret gösteren kişiler olarak tanımlamıştı. Sırrı Paşa ise üçüncü tabakaya sahabe ve tâbiînin sözlerini cemedanları kaydettiğini not etmiştir. Tâhir Bey, üçüncü tabakada sekiz isim kaydetmiştir. Sırrı Paşa ise on isim kaydetmiş ve bu kaydedilen kişiler hakkında teferruatlı malumat vermiştir. Tâhir Bey’in listesindeki Abdullah b. Hamîd ismi, Sırrı Paşa’nın eserinde karşılaşılmadı. Sırrı Paşa’nın üçüncü tabakaya kaydettiği Zeyd b. Hârûn, Abdurrezzak ve Abd b. Humeyd isimleri ile de Tâhir Bey’in kaydında karşılaşılmadı.¹¹⁶⁰ Tâhir Bey’in dördüncü tabakaya kaydettiği ilk sekiz isim Sırrı Paşa’nın kaydettiği sekiz isimle aynıdır. Ayrıca Tâhir Bey’in dördüncü tabakanın başına kaydettiği Abdurrezzak ismi, Sırrı Paşa’da listeye eklenmiş ve bu isme yönelik bir açıklama yapılmıştır.¹¹⁶¹

Dördüncü tabakada zikredilen ilk kısım isim listesindeki son iki ismin eserlerde sıralamada yer değiştirdiği görülmektedir.¹¹⁶² Tâhir Bey, dördüncü tabakaya “bunlardan başka” kaydını düşerek Ebû İshak ez-Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, Ebû Tâlib Mekkî, Ebu’l Abbas Mehdevî isimlerini kaydetmişti. Ancak Sırrı Paşa’nın eserinde bu isimler “beşinci tabaka” başlığı altında kaydedilmiştir. Ayrıca Tâhir Bey’in kaydettiği isim listesine ek olarak Ebubekir en-Nekkâş ve Ebû Ca’fer Nehhâs isimlerinin kaydedildiğini görmekteyiz.¹¹⁶³ Bu isimler Tâhir Bey’in kaydında mevcut değildir.

Tâhir Bey’in burada paylaştığı bilgilerle Sırrı Paşa’nın kayıtları bire bir aynı olmamakla birlikte ikisi arasında önemli benzerlikler vardır. Tâhir Bey, bu konu başlığını hazırlarken Sırrı Paşa’dan istifade etmiş olabilir. Bunun yanında Tâhir Bey ve Sırrı Paşa’nın bu konuda istifade ettiği kaynaklar, ortak ya da benzer olabilir.

¹¹⁵⁹ Sırrı-i Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 12-15.

¹¹⁶⁰ Sırrı-i Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 15-18.

¹¹⁶¹ Sırrı Paşa Abdurrezzâk isminde bir kaydın *Keşfü’z-zünûn* da kayıtlı olduğu ancak yanında bulunan tabakât kitaplarında Abdurrezzâk b. Hemâm b. Nâfi’ el-Yemenî es-Sân’anî’ dışında başka bir isimle karşılaşılmadığını belirtmiştir.

¹¹⁶² Tâhir Bey de son iki isim *ibn Münzir, ebu’l şeyh b. Hibbân* dır. Sırrı Paşa da ise yedi ve sekizinci sırada kaydedilen isimler İbn Hibbân, İbn Münzir şeklindedir. Sırrı-i Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı*, 18-21.

¹¹⁶³ Sırrı-i Giridî, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 21-22.

Delîlü't-tefâsîr'in ele aldığı konulardan bir başkası “*Tabakâtü'l Müfessirîn*”dir. *Delîlü't-tefâsîr*'de bu konuyla ilgili kapsamlı bilgi verilmemesi nedeniyle *Tabakâtü'l-müfessirîn* konusuna ilişkin açıklama yapma gereği hissedildi.

Müfessirleri bir sıra ile belli bir usul kaidesince inceleyen eserlere “*tabakâtü'l-müfessirîn*” ismi verilir. Bu tür eserleri hazırlayan müellifin bu esere başka bir isim vermesi bu eserin “*tabakâtü'l-müfessirîn*” olarak isimlendirilmesine engel teşkil etmez.¹¹⁶⁴ Biyografi alanında müfessirleri ele alarak alandaki eksikliğin ilk farkına varan kişi Süyûtî'dir.¹¹⁶⁵ Bununla birlikte bu alanda Ahmed b. Muhammed Edirnevî,¹¹⁶⁶ Abdülazîz İzzeddin es-Seyrevân, Ömer Nasuhi Bilmen,¹¹⁶⁷ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, Muhammed Hâdî Ma'rife, Abdülkâdir Muhammed Sâlih, Ahmed Muhammed Cemâl, Seyyid Muhammed Ali Ayazî, Abdülkahrâr Dâvûd Abdullah Ânî, Âdil Nüveyhiz gibi isimlerin de çalışmaları bilinmektedir.¹¹⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, müfessirleri on dört tabaka halinde ele aldığı eserinde müfessirlerin hayatlarını öğrenmenin manevi zevk ve coşku verdiğini söyler. Bu sayede her seviyeden insanın dini, ahlaki ve sosyal pek çok mesele hakkında malumatını artıracaklarını belirten Bilmen, *tabakâtü'l-müfessirîn* eserlerinin pek özlü şeyler kapsadığını belirtir.¹¹⁶⁹ Bu alanda meydana getirilen pek mühim eserlerden biri, Hüseyin ez-Zehebî'nin *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* adlı eseridir. Eserin ön sözünde bahsedilen meydana getirilme nedenleri arasında tefsir âşıklarının sayfalarını çevirmek istedikleri eserleri, önceden bu eser sayesinde tanıyarak batıl bir görüşe aldanmalarının önlemek ve onları basiret sahibi olmaları yolunu açmak

¹¹⁶⁴ Abdülhamit Birişik, “Tabakat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/290.

¹¹⁶⁵ Esat Özcan, “Tefsir Tabakât Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2020), 85. “bk.” Enes Temel, “Tabakâtü'l-Müfessirîn Literatürünün Müfessir Kimliğinin Tespitine Katkıları – I: Suyûtî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn'i Bağlamında Tematik ve Metodolojik Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 381-420.

¹¹⁶⁶ “bk.” Mehmet Çiçek, - Burhan Yazıcı, “Edirnevî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eserinin Tefsir Tabakat Literatüründeki Yeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (Haziran 2020), 115-142.

¹¹⁶⁷ “bk.” Bilal Deliser, “Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları- I: Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakatü'l Müfessirîn İlk Üç Tabakası”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 7/3 (Aralık 2023), 298-329; Ömer Dumlu, Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen'in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-Müfessirîn Adlı Eseri Üzerine, *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*, ed. Mustafa Karagöz (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 137-154.

¹¹⁶⁸ Bu isimlere DİA “Müfessir” maddesinin “Literatür” başlığından ulaşılmıştır. Abdülhamit Birişik, “Müfessir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/498.

¹¹⁶⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2014), 1/222-224.

olduğu belirtilmiştir.¹¹⁷⁰ Buradan anlaşılmaktadır ki tefsire ilgi duyan avam tabakanın tefsir seçimi öncesi tabakâtü'l-müfessirîn eserlerini tanıması okuyan için son derece önem arz etmektedir.

Bu alanda hazırlanan Osmanlıca eserler arasında Bergamalı Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi* eserinde tabakâtü'l-müfessirîne ilişkin on dört tabakanın geniş şekilde ele alındığı görülmektedir.¹¹⁷¹ Yine önce Sırrı Paşa'nın Meryem suresi tefsiri eserinde ele aldığı¹¹⁷² sonrasında müstakil olarak Ali Aynî tarafından *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adıyla basılan risale¹¹⁷³ bu alanda önem taşımaktadır.¹¹⁷⁴

3.7.8. Kütüb-ü Tefâsir Takşîmi (Tefsir Kitaplarının Sınıflandırılması)

Kur'an tefsiri çalışmalarının metodu, müellifin kudreti ve eserin amacına binaen hacimsel farklılıklar gösterebilmektedir. İslam telif geleneğinde hacimsel boyutlarına göre eserler çeşitli isimlerle andlandırılmaktadır.¹¹⁷⁵ Tâhir Bey, bu konu başlığında “*veciz*”, “*vasîf*”, “*basîf*” başlıkları vererek hacimlerine göre bunları örneklendirmişti.

Tâhir Bey'in el yazması nüshasında “*Kütüb-ü Tefâsin Takşîmi*” şeklinde bir başlık mevcut değildir. Konu önceki konunun devamı olarak kaydedilmiştir. Matbu nüshalarda ise “*Kütüb-ü Tefâsin Takşîmi*” başlığıyla karşılaşılmaktadır. Bu başlıkta verilen bilgiler, el yazması ve matbu nüshada tam olarak aynı olmayıp önemli sayılmayacak bazı değişiklikler mevcuttur. Tâhir Bey, el yazması ve matbu nüshalarda herhangi bir âlim ismi yahut kaynak belirtmeksizin “b'adı 'ulemâ tefsîr-i şerîfde taşnîf

¹¹⁷⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, çev. Halil Aldemir (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018), 1/18.

¹¹⁷¹ Cevdet Bey'in h.1340 baskılı ve 1927 baskılı “*Tefsir Tarihi*” eserlerinde farklılıklar mevcuttur. 1340 baskılı nüsha da doğrudan müfessir listesi verildiği görülmektedir. Bu baskıda 1927 baskılı nüshadaki gibi önce tefsire ilişkin konular ele alınmamıştır. Araştırmacıların farklılıkları tespiti için iki nüshayı da incelemeleri tavsiye edilir. Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Dârü'l Fünûn Matbaası, 1340), 2-142; a.mlf., *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927), 77-152.

¹¹⁷² Sırrı Paşa'nın “*Sırrı Meryem*” adlı eseri İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Nadir Eserler bölümünde OE_TK_00610 demir baş no ile yer almaktadır. Ancak eserin ilk sayfalarında ve kapağında basım yılı ve matbaa bilgisi mevcut değildir. Esere ilişkin İ.B.B. Elektronik kütüphane de yapılan açıklamada eserin 1311 yılında Diyarbakır'da basıldığı bilgisi mevcuttur. Sırrı Paşa, *Sırrı Meryem* (Diyarbakır: Matbaa bilgisi mevcut değildir, 1311), 13-26.

¹¹⁷³ Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye 1312), 5-29.

¹¹⁷⁴ Sırrı Paşa çalışmasında müfessirleri beş tabakaya ayırmıştır.

¹¹⁷⁵ Emre Güngör, “Tefsirde İhtisar Geleneği ve Muhtasar Tefsirler”, *Tafsir Dergisi* 4/1 (Haziran 2024), 33.

ulunân kütüb-ü tefâsîr-i (vecîz), (vasît), (basît) namlarıyla üç kısma takسیم itmişlerdir”¹¹⁷⁶ şeklinde açıklamada bulunmuştur.

El yazması nüshada “vecîz” kısmı için “tefsîru ibn Cevzî, Vâhidî, Fahr-u Râzî, Celâleyn, ve sâiredir”¹¹⁷⁷ denilmiştir. Matbu nüshalarda ise “Fahr-u Râzî” isminin “Abdurrahmân bin Ebû Hatim er-Râzî”¹¹⁷⁸ şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Tâhir Bey’in matbu nüshada tam adını verme gereği duyduğu *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm müseneden ani'r-Resûl ve's-Sahâbe ve't-tâbiîn* isimli eser, günümüze yarısı ulaşan tefsir tarihini derinden etkileyen eserdir.¹¹⁷⁹ Daha çok bir hadis kitabını anımsatan bu eserde müellifinin kendi görüşlerini yansıtmaktan kaçındığı görülür.

Tâhir Bey *Mutevassıt* tefsirler için el yazması ve matbu nüshalarda Mâtürîdî, Ömer Neseî, Keşşâf, Begavî, Kevâşî isimlerini kaydedip “ve sâiredir”¹¹⁸⁰ der. *Mebisût* tefsirler için el yazması ve matbu nüshalarda Kurtûbî, Lubâbî ve Kutbu Şirâzî isimlerini kaydetmiştir.¹¹⁸¹

Tâhir Bey’in bu başlıkta tefsirleri hacimlerine göre sınıflandırdığı görülmektedir. Hikmet Koçyiğit’in “*Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi*” adlı çalışmasında hacimsel tefsir sınıflandırmasını Gazzâlî ve Taşköprizâde’nin yaptığına değinilmiştir.¹¹⁸² Bu çalışmanın işaretinden yola çıkarak Tâhir Bey’in kaynakları arasında kaydettiği Taşköprizâde’nin *Miftâhu’s-sa’âde ve mişbâhu’s-siyâde fî mevzû’âti’l-’ulûm* adlı eserine bakıldığında Tâhir Bey’in bu başlıkta kaydettiği bilgileri *Mevzû’âti’l-’ulûm* adlı eserden muhtasaran aldığı görülmektedir.

¹¹⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 3b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

¹¹⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 3b.

¹¹⁷⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

¹¹⁷⁹ Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 20,83,159,160.

¹¹⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 3b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

¹¹⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 3b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

¹¹⁸² Hikmet Koçyiğit, “Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi”, *Harar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (Haziran 2014), 75.

Taşköprizâde eserinde tefsirleri (hacimlerine göre) “veciz”, “vasî”, “basî” olarak üçe ayırmıştır.¹¹⁸³

Tâhir Bey, “veciz” kısmında yalnızca müfessirlerin isimlerini verip eserlerini verme gereği duymaz. Ancak Taşköprizâde’nin kayıtlarında, eserler müellifleri ile birlikte verilmiştir. Ayrıca Tâhir Bey’in “vesâiredir” diye kayda alıp belirtmediği eser, Taşköprizâde’nin çalışmasında Ebû Hayyân’ın *en-Nehr* adlı eser olarak görülür.¹¹⁸⁴

Tâhir Bey’in kayda aldığı “mutevassıt” bölümünde yalnızca bazı müfessirlerin isimleri belirtilip “vesâiredir” denilmiştir. Oysa Taşköprizâde’de mutevassıt bölümünde müfessirler ve eserleri birlikte verilmekle birlikte müfessirler ve diğer eserleri hakkında da pek çok malumat verilmiştir. Taşköprizâde, mutevassıt kısma Vâhîdî’nin *el-Vasût* eseriyle başlamış Ebu’l-Berekât en-Nesefî’nin *Medârikü’t-tenzîl* eseriyle sonlandırmıştır.¹¹⁸⁵ Tâhir Bey’in kayda almadığı “vesâiredir” dediği tefsirler bunlardır.

Tâhir Bey’in mebsût tefsirler için kayda aldığı Kurtûbî, Lubâbî ve Kutbu Şirâzî isimleri Taşköprizâde’nin eserinde görülmemektedir. Taşköprizâde eserinde bu bölüme pek çok müfessir ve eser kaydederek uzun açıklamalar yapmıştır.¹¹⁸⁶ Ömer Başkan’ın çalışmasına göre Taşköprizâde’nin tasnife tabi tuttuğu eserleri incelediği kaanati vardır. Bu eserlerin kronolojik sıralanmaması ve büyük hacimli olmayan bazı eserlerinde bu başlıkta kaydedilmesi eleştirilmiştir.¹¹⁸⁷

3.7.9. ‘Ulûm-u Kur’âniye’nin Taksîmî (Kur’an İlimlerinin Sınıflandırılması)

Delîlû’t-tefâsîr’in bu başlığında Kur’an ayetlerini kimlerin daha doğru anlayabileceğine ilişkin bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu başlıkta Kur’an’ı anlayan kişiler kendi içinde üç tabakaya ayrılmıştır. İkinci ve üçüncü tabaka için yapılan açıklamaların birinci tabakaya göre daha detaylı olduğu görülmektedir. Kur’an’ın anlaşılmasına ilişkin yapılan bu sınıflandırma sonrası bazı ayetler örnek verilmiş ve örnek verilen ayetin hangi ilim dalı ile ilişkili olduğu belirtilmiştir.

¹¹⁸³ Taşköprizâde ‘İsâmu’d-dîn Ebu’l-Hayr Ahmed b. Mustafâ, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâdefi mevdû’âti’l-’ulûm* (Beyrut : Dâru’l-Kütübi’l- ‘İlmiyye), 2/85.

¹¹⁸⁴ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâdefi mevdû’âti’l-’ulûm*, 2/86.

¹¹⁸⁵ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâdefi mevdû’âti’l-’ulûm*, 2/86-94.

¹¹⁸⁶ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde ve misbâhu’s-siyâdefi mevdû’âti’l-’ulûm*, 2/94-108.

¹¹⁸⁷ Ömer Başkan, “Taşköprizâde’nin Miftâhu’s-sa’âde’si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Haziran 2012), 157.

Tâhir Bey'in matbu nüshalarda kullandığı “‘*Ulûm-u Kur’âniye’nin Taksîmî*” başlığı el yazması nüshada görülmemektedir.¹¹⁸⁸ Tâhir Bey, bu başlıkta ulemanın çoğunluğunun ‘ulûm-u Kur’ân’ı üç kısma ayırdığını belirtir. Birinci kısım için şu kayıt düşülmüştür:

“*me’ânîsi (لا يعلمها الا هو)*¹¹⁸⁹ *sırrınca şırf zâti ecli e’lâya mahşûş ve m’alumdur ki ittifâk-ı ‘ulemâya nazaran ‘evâili sûre olan muḳatt’ât ve sâire kibi*”

Tâhir Bey, birinci kısma ilişkin açıklama yaparken Âli-İmrân suresinin yedinci ayetini -yalnızca yukarıda parantez içinde verilen kısmı- parantez içinde Arapça olarak kaydetmiştir. Bu ayetin hangi sure olduğu, anlamı ve ayet numarası verilmemiştir. Yine Tâhir Bey'in izahına göre bazı ayetlerin te’vilini yalnızca Allah bilmektedir. Surelerin başındaki hurûf-ı mukattaanın ulemanın ittifakına göre bu kısma girdiği belirtilmiştir. Tâhir Bey, “vesâiredir” dediği kısma ilişkin hiçbir açıklama yapmamış birinci kısım için yalnızca hurûf-ı mukattaayı kaydetmiştir. Matbu nüshalarda birinci kısımda örnek verilen hurûf-ı mukattaaya dipnot düşüldüğü¹¹⁹⁰ görülürken bu dipnotun el yazması nüshada olmadığı görülmektedir.¹¹⁹¹ Dipnotta Muallim Nâci’nin *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı Süver-i Kur’âniyye’nin Evâilindeki Hurûf-ı Teheccî* isimindeki eserinde muhtasar malumat olduğu belirtilmiştir. Muallim Nâci, bu ayetlerin sayılı olduğu fikrini müteşâbihat muhtevası içinde verir. Âli-İmrân suresi yedinci ayeti referans gösteren Muallim Nâci, bu ayetleri Allah’tan başkasının bilemeyeceğini kaydeder. Ayrıca ayete “te’vilini Allah’tan başkası bilmez”¹¹⁹² anlamını veren (mim) durağının zorunluluğunu üç sebebe bağlayarak açıklamada bulunur.

Tâhir Bey'in “‘*Ulûm-u Kur’âniye*” başlığının ilk kısmında kısaca ele aldığı müteşâbih konusu, geçmişten günümüze tam olarak ne olduğu çözüme kavuşturulamamış bir sorundur. Bir müfessirin müteşâbih kabul ettiği ayeti diğerinin

¹¹⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 3b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 8; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 8.

¹¹⁸⁹ Tâhir Bey bu açıklamayı kaydederken Âli-İmrân suresi 7. ayeti kerimesinin (Allah’tan başkası bilmez) yalnızca yukarıda parantez içinde verilen kısmını parantez içinde kaydetmiştir. Bu ayetin hangi sure olduğunu ve ayet numarasını vermemiştir.

¹¹⁹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 9; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 9.

¹¹⁹¹ “bk.” Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 3b.

¹¹⁹² Muallim Nâci, *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı süver-i Kur’âniyye’nin evâilindeki hurûf-ı teheccî*. (Konstantiniyye: Matbaa-i Ebu’zziyâ, 1302), 18-19.

müteşabih saymadığı görülmektedir. Bununla birlikte ayetlerde tarihsel bağlamın göz ardı edilmesi, ayetleri anlama ve yorumlama faaliyetlerinin lafız-mana çerçevesinde sürdürülmeye çalışılması ve mezheplerin görüşlerine Kur'an'dan referans bulma çabalarının müteşabih meselesinin doğru anlaşılmasını olumsuz etkilediği değerlendirilmektedir. Tâhir Bey'in örnek verdiği hurûf-ı mukatta'anın müteşabih kelimesiyle anlam ilişkisi içinde olmadığı görülmektedir.¹¹⁹³ Tâhir Bey'in örnek gösterdiği hurûf-ı mukatta'anın Kûfe ekolü dışındaki âlimlerce müstakil ayet kabul edilmediği bu harflerin bir kelim olmaması nedeniyle manasının anlaşılabilmesi gibi bir durumun söz konusu olmadığı belirtilmektedir. Bu harflerin birer tembih edatı olduğu ve bunun da Arapçada bilenen bir üslup olduğuna değinilmekte, selef âlimlerinin bu ayetleri anlamada bir problem yaşamaması nedeniyle herhangi bir gayret içine girmedikleri tespit edilmiştir. Te'vil kelimesinin zaman içerisinde geçirdiği anlam kaymasının bazen Kur'an'ın anlaşılmasına engel teşkil ettiğine ve müteşabih ayetlerin değişen zaman ve mekân şartlarına göre farklı yorumlanabileceğine değinilmektedir.¹¹⁹⁴ Bütün bunlardan Tâhir Bey'in müteşabihat konusunu kaynağını yazısında belirtmediği kaynaklarından birinden muhtasaran aldığı ve herhangi bir tetkike tabi tutmadığı anlaşılmaktadır.

Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik ilk sınıfta müteşabihattan kısaca bahseden Tâhir Bey'in Kur'an'ın anlaşılmasında kayda aldığı ikinci sınıf için üç isim belirttiği görülmektedir. Bunlar: Hz. Peygamber (s.a.s.), Hz. Ali ve İbnü'l Arabî'dir.

Ferruh Kahraman'ın "*Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri*" adlı çalışmasında Hz. Peygamber'in tefsiri ve 'ulûm-u Kur'ân'ın bir arada değerlendirilmediğinden yakınılmaktadır.¹¹⁹⁵

Tâhir Bey'in bu bölümde seçtiği başlık "*'ulûm-u Kur'âniyenin Taksimi*"dir. Tâhir Bey, Hz. Peygamber'in tefsirine ilişkin ayrıntılı bilgi vermese de bu konuyu 'ulûm-u Kur'ân başlığı altında ele almıştır. Tâhir Bey, 'ulûm-u Kur'ân'dan yalnızca Hz. Peygamber'e hususi ve malum olan bir kısmın olduğunu belirtir. Bu durumu bildirmek için metne ilk olarak Hz. Peygamber'den "Mir'âtı cenâb-ı haşş olan zâtı pâk hadreti Ahmed'e mahşûs ve ma'lumdur ki..." cümlesi ile başlar. Bu cümlede Hz.

¹¹⁹³ Mustafa Öztürk, "Müteşabih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname* 6/15 (2008), 42-46.

¹¹⁹⁴ Enver Apa, "Müteşabih Ayetler" Kavramı Hakkında Tarihi ve Semantik Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/ 2 (Ağustos 2002), 155,167.

¹¹⁹⁵ Ferruh Kahraman, "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Tefsirinin Kur'an İlimlerindeki Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 49/1 (Mart 2013), 21.

Peygamber için “Mir’âtı cenâb-ı hak” ifadesinin kullanılmış olması, Tâhir Bey’in koyu bir İbnü’l Arabî taraftarı olmasıyla ilişkili olmalıdır.

Tanrı’nın tecellisini anlatmada İbn Arabî’nin kullandığı en önemli sembol aynadır. Ayna Tanrı olup bunda yansıyanlar ise mümkünlerdir. İbn Arabî bazen aynayı mümkün yahut mümkünü ayna olarak da sembolize etmiştir. Bununla ilgili olarak İmam Rabbani’nin İbn Arabî’nin ayna metaforunu eleştirdiği bilinmektedir.¹¹⁹⁶ Bazı çalışmalarda Panteizm ve vahdet-i vücud kavramlarının birbirine karıştırıldığı bu iki sistemin birbirinden tamamen farklı olduğu iddia edilse de¹¹⁹⁷ tutarlı görünen çalışmalar da mevcuttur. Panteist Spinoza’nın Tanrı anlayışıyla vahdet-i vücud anlayışını benimseyen İbnü’l Arabî’nin Tanrı anlayışlarında pek çok benzerlik görülmektedir.¹¹⁹⁸ İnzivaya çekilme sonucu dini tecrübe ve keşifle anlaşılan vahdet-i vücud anlayışında eşya Tanrı’nın kendisi değilse de hakikatini Tanrı’da bulan bir gölge kabul edilmiştir.¹¹⁹⁹ İbnü’l Arabî ve Spinoza evrenin Tanrı’nın sıfatları olarak yansıdığını belirtirmişlerdir.¹²⁰⁰ Kozmolojileri Tanrı merkezli olan İbnü’l Arabî ve Spinoza’nın düşünsel sistemleri farklıdır. Her iki mütefekkirin ontolojik çeşitlemesi Tanrı yansıması olarak izah edilse de aralarında farklılıklar mevcuttur. Spinoza’nın kozmolojik sisteminde zorunluluk hâkimken İbnü’l Arabî’de aynı zorunluluk söz konusu değildir. Spinoza, Tanrı bakımından akli ve iradi eylemden bahsetmezken; İbnü’l Arabî, oluşun başlangıcını Tanrı iradesine tabi kılmıştır. İbnü’l Arabî, tüm kozmolojisinin temeline insanı yerleştirmiştir. Ancak insanı ebedi Tanrısallığın bir parçası olarak değerlendiren Spinoza’nın kozmolojisinde bu böyle değildir.¹²⁰¹

Kur’an’ın muhatapları arasında onu en iyi kavrayan ve anlayan şüphesiz Hz. Peygamber’dir.¹²⁰² Konumu ve vazifesi gereği Kur’an’ı en iyi anlayanın Hz. Peygamber olması pek tabiidir. Ancak bütün insanlar için gönderilmiş bir kitapta yalnızca Peygamber’in anladığı hususi ayetlerin olduğu kabulü beraberinde pek çok

¹¹⁹⁶ “bk.” Erdal Kurt, *Muhyiddin İbn Arabî ile İmam Rabbânî’nin Varlık Anlayışlarının Karşılaştırılması* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2013).

¹¹⁹⁷ H. Hüseyin Tunçbilek, “Muhyiddin İbn Arabî’de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (Haziran 2008), 22-23.

¹¹⁹⁸ Cahide Demirci, *İbn Arabî ve Spinoza’da Tanrı Anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 71-74.

¹¹⁹⁹ Hasan Tanrıverdi, “Vahdet-i Vücûd Panteizm Karşılaştırması”, *Dini Araştırmalar* 15/40 (Haziran 2012) 86-87.

¹²⁰⁰ Demirci, *İbn Arabî ve Spinoza’da Tanrı Anlayışı*, 73.

¹²⁰¹ Emin Çelebi, “Kozmolojik Birlik ve Ontolojik Çeşitlenme: İbn Arabî ve Spinoza Örneği”, *Ekev Akademi Dergisi* 14/44 (Yaz 2010), 58-59.

¹²⁰² Mehmet Soysaldı, “Kur’an Sünnet İlişkisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Haziran 2002). 5.

sorun doğurabilir. Tâhir Bey, *Ulûm-u Kur'âniye* ve Hz. Peygamber'e hususi olan ilimden Hz. Ali'nin de hissedar olduğunu belirtir. Hz. Ali için şu rivayeti hiçbir kaynak belirtmeden paylaşır:

“*Vallâhi, hiçbir âyet yoktur ki, ne hakkında, nerede nâzil olduğunu bilmemiş olayım. Muhakkak ki Rabbim bana, idrak edici bir kalp ve çok sorgulayıcı bir dil vermiştir*”¹²⁰³

Benzer bir rivayette Tâhir Bey'in dipnotta verdiği Cevdet Paşa'nın *Hulâşatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'an* adlı eserinde karşılaşılmaktadır. Ancak burada rivayete konu olan kişi Abdullah b. Mes'ûd'dur.¹²⁰⁴ Yine Tâhir Bey'in naklettiği rivayetin İbn Abbas için de kullanıldığı bilinmektedir.¹²⁰⁵ “*Tabakatü'l-müfessirîn*” başlığında Hz. Ali'nin tefsir ilmine yaklaşımı hakkında malumat verilmiştir. Bu nedenle konuya tekrar değinilmeyecektir. Ancak Hz. Peygamber'in Hz. Ali'nin ilmine olan güveni nedeniyle Kur'an'a ilişkin kendisine soru sorulmasını isteyen tek sahabe olduğu belirtilmiştir.¹²⁰⁶ Bu iddianın rivayetiyle birlikte tekrar değerlendirilmesi elzem görülmektedir. Çünkü Hz. Ali'yi ve ilmini yüceltmek isteyen bu tür rivayetler sahabelerin Kur'an ilmi konusundaki otoritelerini düşürmektedir.

Tâhir Bey, *Ulûm-u Kur'âniye*'den Hz. Peygamber'e hususi olan ilimden İbn Arabî ve onun gibi zatların da hissedar olduğunu belirtir. Babı şu cümle ile ifade eder:

“*(Ene'l-Kur'an ve seb'u'l mesânî) sırrını nâtika perdâz bulunan şeyh-u Ekber ve emsâli gibi (el-insânü ve'l Kur'an'u tev'emâni) sırrına bihak mazhâr olan verese-i ekmeleyn-i haðerât-ı hişşeyâb olabiliyor.*”¹²⁰⁷

Bu cümleden Tâhir Bey'in başta İbnü'l Arabî olmak üzere onun gibi yüce kabul ettiği kişilerin Kur'an ilimlerine ilişkin Hz. Peygamber'e hususi olan ilimden bu kişilere pay verildiğini kabul ettiği anlaşılabilir. Bununla birlikte İbnü'l Arabî ve

¹²⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 3b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 9; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 9.

¹²⁰⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâşatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'an*, 14.

¹²⁰⁵ İsmail Kurt, *Mâverdi'nin en-Nüket ve'l- Uyûn Adlı Eserinde Sahâbe Tefsiri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 18,19,103.

¹²⁰⁶ Muhammed Zahid Belek, *Hz. Ali'nin Kur'an Tasavvuru ve Ayetleri Tefsiri* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 128.

¹²⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 3b-4a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 9; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 9.

benzeri kişilerin vakıf olduğunu iddia ettiği sırlardan “seb‘u’l mesânî”nin ulema arasında ihtilaflı ve neticeye kavuşmamış bir konu olduğu açıktır.¹²⁰⁸ Diğer ikisi sır kabul edilen “ene’l- Kur‘ân” ve “el-insân-ü ve’l kur‘ân’u tev‘emâni” hakkında malumat bulunamamıştır. Yine “İnsan ve Kur‘an ikizdir” cümlesi de hadis kaynaklarında bulunamamıştır. Buna tasavvuf literatürüne ait meselelerin sebep olduğu düşünülmektedir.

İbnü’l Arabî’nin Kur‘an’ı tefsiri meselesine gelince İbn’ül Arabî, kendine Kur‘an fehminin ihsan edildiğini sık sık belirtmiştir. Mısır’da basımı büyük tartışmalara ve eleştirilere neden olan *el-Fütühât* eseri işârî tefsir olarak kabul edilmektedir.¹²⁰⁹ *El-Fütühâtü’l-Mekkiyye fî ma‘rifeti’l-esrâri’l-mâlikiyye ve’l-mülkiyye* üzerinde çalışma yapan Hasan İslam Sak’ın çalışmasında İbn’ül Arabî’nin yorumlarının sağlam temellere dayandığı iddia edilmiştir. Bu çalışmada keşfi ve nazari bilgiyi birleştirdiği belirtilen İbnü’l Arabî’nin düşüncelerinin Kur‘an metni üzerine inşa edildiği ifade edilmiştir. İbn’ül Arabî, Ku‘ran lafız manalarının her okunduğunda yeniden indiğini iddia etmiştir. Allah’ın kelimelerinin bir sonucu olması nedeniyle Kur‘an ayetlerinin manasının sınırsız olduğu görüşünü savunan İbn’ül Arabî’nin tefsir yaparken Kur‘an ilimlerinin her birinden istifade ettiği belirtilmiştir.¹²¹⁰ Ancak bazı çalışmalarda İbnü’l Arabî fikirlerinin uzantısı olarak değerlendirilen ilahi vahyin anlamının sınırsız olduğu iddiasının mümkün olmadığı açıkça ifade edilmiştir.¹²¹¹ Yine tasavvuf literatüründe *Sekir ve İstiğrak* denilen halleri yaşaması nedeniyle İbnü’l Arabî’nin yorumları aşırı bulunmuş ancak bu yorumların kasti olmadığı değerlendirilmiştir. İbnü’l Arabî’nin anlayışında Kur‘an ayetlerini bir takım matematiksel formüllerle harfleri kullanarak gelecekteki haber verdiği bilgisi mevcuttur.¹²¹²

¹²⁰⁸ “bk.” Abdülhamit Birişik, “es-Seb‘u’l-Mesânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/261-262.

¹²⁰⁹ Mahmud Erol Kılıç, “el-Fütühâtü’l-Mekkiyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/253-254.

¹²¹⁰ “bk.” Hasan İslam Sak, *Muhyiddin İbnü’l Arabî’nin Kur‘an İlimlerine Yaklaşımı: el-Fütühâtü’l-Mekkiyye Örneği* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

¹²¹¹ Muhammed Vehbi Dereli, “İşârî Tefsir Anlayışına İlişkin Bazı Mülâhazalar”, *Diyanet İlmî Dergi* 48/4 (2012), 25.

¹²¹² Yunus Emre Gördük, “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtînî Yorumdan Farkı”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos 2011), 17,22.

İşâri tefsir metoduna ilişkin Davut Ağbal'ın "*İbn Arabî*" isimli doktora çalışmasında¹²¹³ İbn Arabî'nin hem geçmişte hem de günümüzde çok tartışmalı bir karakter olduğu ifade edilmiştir.¹²¹⁴ O İslam coğrafyasındaki muteber âlimlerce Kur'ân ayetlerini tahrif eden biri olarak görülmüş, eserleri ve kendisi ciddi tenkitlere uğramıştır.¹²¹⁵

Bütün bunlardan Tâhir Bey'in içinde bulunduğu tasavvufi akımdan ne kadar etkilendiği anlaşılmaktadır. Yine bu etkinin yansımaları *Delilü't-tefâsîr*'de bariz şekilde görülmektedir. Bu da eseri işâri diyebileceğimiz bir karaktere büründürmektedir. Tâhir Bey, 'ulûm-u Kur'âniyenin üçüncü kısmı için şu cümleyi kurar:

*"Cenâb-ı Hakkın kitâb-ı mecîdinde mevd'u olan ma'nây-ı celîli 'ulemâyı dîn haðerâtı taraflarından celî ve hâfî ta'lim buyrulan ve buyurulmakta olan 'ilimdir ki bu da iki kısımdır"*¹²¹⁶

Bu ifadelerden Kur'an'dan anlam çıkarmanın en başta ulemaya hususi bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Tâhir Bey, ulemanın gizli ve açık manalar çıkarabileceğine değinerek bunu kendi içinde iki kısma ayırmıştır. Birinci kısmın işiterek öğrenme metoduyla ya da güvenilir sahih kaynaklardan alınarak olacağını belirtir. Bunu Sebeb-i nüzul, nâsih-mensuh, kıraat, lügat vd. diyerek örnekendirir. İkinci kısma ise örnek verilmeksizin nazar, istidlal ve istinbat yollarıyla lafızlardan çıkarılan ilim olduğu belirtilmiştir.¹²¹⁷

Tâhir Bey, Kur'an'ın anlaşılmasına ilişkin yaptığı üç başlıktaki açıklamalarından sonra Kur'an ilimlerine vakıf olmayan, bunlardan nasibi olmayan, heva ve hevesine batıl zannına uyarak Kur'an'ı tefsir etmeye cüret eden kişilerin kâfir olup sapkınlığa gireceklerini açıkça ifade eder. Bunu yapan kişilerin "Kim Kur'ân'ı kendi görüşüyle tefsir ederse kâfir olur" hadisinin muhatabı olduklarını belirtir. Tâhir

¹²¹³ Davut Ağbal, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de İşâri Tefsir* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016).

¹²¹⁴ "bk." Süleyman Uludağ, "*İbn Arabî*", (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015).

¹²¹⁵ "bk." Arif Aytekin, *Bikâi'nin İbn Arabî Eleştirisi* (İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2019).

¹²¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, '*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 9; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 9.

¹²¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, '*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 9-10; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 9-10.

Bey Kur'an'ın manaları hakkında bir dipnot düşerek Abdülkerîm Cîlî'nin *el-İnsânü'l-kâmil fî ma'rifeti'l cevâhir ve'l-evâ'il* adlı eserinin yirmi beş ve otuz altıncı bablarına dair kayıt bulunduğunu ve bu kaynağa müracaat edilmesi gerektiğini belirtir.¹²¹⁸

Tâhir Bey, Gazzâlî'nin sözlerini aynen kaydettiğini belirterek Kur'an'ın zahir ve bâtinî olduğunu söyler. Zâhiri üzere iktisar edene hâşuye, batını üzere iktisar edenin bâtinîye olduğunu kaydeder. Kur'an'a zahir ve bâtin ile sınırlı kalıp her ikisi ile bakılmamasını tek gözle bakmaya benzetir ve bunu doğru bulmaz. Her zahirin bir bâtinî olduğunu söyleyen Tâhir Bey, insanın beden ve ruhtan mürekkep bir varlık olduğunu Kur'an'ın da beden ve ruhun olgunlaşması için indiğini belirtir. Yalnızca Kur'an'ın zahiri ile yetinmeye çalışmanın eksik kalacağını bu nedenle Kur'an'ın hem zahirine hem de bâtinine birlikte yönelinmesi gerektiğini belirtir.¹²¹⁹

Muhammed Sadık Subaşı, “*Kur'an'ın Bâtini (içsel) ve Zâhiri (Dışsal) Şifası*” adlı çalışmasında insanın duygu ve düşüncelerine yönelik sorunları bâtinî/içsel, uygulama ve davranışlarını kapsayan sorunları ise zahiri/dışsal olarak tanımlamış Kur'an'ın fitrata uygun şekilde bu sorunları çözebileceği yönünde değerlendirme yapmıştır.¹²²⁰ Kur'an'ın zahiri manasına ters düşmeyen yorumların tefsire getirilen zenginlik olarak değerlendirmesi¹²²¹ çalışılması gereken ciddi bir problem olarak yerini korumaktadır. Abdülcélil Şelebi'nin “*Batini Tefsirin Doğuşu ve Nedenleri*” isimli çalışmasında bâtinî tefsir mucidinin Fatimiler olabileceği kuvvetli bir ihtimal olarak görülmüştür. Fatimilerin birçok din ve mezhebin karışımından meydana geldiği belirtilen bu çalışmada bâtinî yorum, Şia ile özdeşleştirilmiştir. Bu yorum, Kur'an'ın Arapça oluşunu iptal ederek müfessire kuralsız ve istediği şekilde aşırı yorum yapma imkânı verdiği söylenerek eleştirilmiştir.¹²²²

¹²¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 10; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 10.

¹²¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 10-11; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 10-11.

¹²²⁰ “bk.” Muhammed Sadık Subaşı, “Kur'an'ın Bâtini (içsel) ve Zâhiri (Dışsal) Şifası”, *Batman Akademi Dergisi* 8/1 (Haziran 2024), 35-45.

¹²²¹ “bk.” Hamza Cavlak, *İşari Tefsirlerde İnsan* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

¹²²² Abdülcélil Şelebi, “Batini Tefsirin Doğuşu ve Nedenleri”, çev. Gıyasettin Arslan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2004), 107.

İbnü'l Arabî geleneğine sıkı sıkıya bağlı bulunan Tâhir Bey'in Kur'an'ı anlamada yaptığı zahir ve bâtın ayrımı belli kurallar çerçevesinde isabetli gözükmemektedir. Kur'an, tüm insanlığa inmiş akıl sahiplerini muhatap alan evrensel bir hitaptır. Ayrıca bâtını tefsirin kural ve kaideleri üzerinde bir ittifak olmadığı görülmektedir.

Tâhir Bey, “*Ulûm-u Kur'âniye'nin Taksîmî*” şeklinde attığı başlıkta yaptığı açıklamalardan sonra herhangi bir başlık açmadan farklı konulardan ayetler seçmiş ve bu ayetlerin işaret ettiği konuları belirtmiştir. Tâhir Bey, ayet kullanırken bazen ayetin tamamını vermeyip ilgili bölümünü vermiştir. Ayrıca bu ayetin hangi surede bulunduğu ve kaç numaralı ayette olduğu ile ilgili herhangi bir açıklama yapmamış, yalnızca ayetin ilgili kısmını yazmakla yetinmiştir. Tâhir Bey, örneklere geçmeden şöyle bir izahta bulunmuştur:

“*Âtîdeki cedvelde isimleri te'dād olan müfessirin-i kirām hâderâtı*” وَلَا رَطْبٌ وَلَا
“*يَاسِي*”¹²²³ *āyet-i kerîmesinin delâlet-i 'aliyyesini biṭṭarāf isbât ve tevḍîḥ maksadıyla hicret-i nebeviyenin hemân bir buçuk iki 'aşrından bedee ile 'alâ taḳatî'l beşerîyye bezl-i mâ ḥâşıl gayret buyurdıkları ednâ bir mülâḥaza ile rûşenâ olur.*”¹²²⁴

Tâhir Bey, burada müfessirlerin hicretin bir buçuk iki asrından beri “Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır”¹²²⁵ ayetinin işareti ile olaganüstü gayret göstererek anlama çabasını hiç bırakmadıklarını vurgulamak istemiştir. Yazının devamında şu cümle kullanılmıştır:

“*Asrı ḥâḍırda ise fûn-ı mütenevvî'a hemân ḥaddu'l gāyesine varırcasına teraḳḳî itdiğinden me'ânî-i Kur'âniyenin fûnuna teṭbîḳ ciheti bir kât daha rû nemâ olmağa başlamıştır.*”¹²²⁶

Tâhir Bey, içinde bulundukları zamanda fen ilimlerinin çeşitlenip ciddi şekilde ilerlediğini belirterek Kur'an manalarının bu gelişen ilimlere tatbikinin artarak açığa çıktığını ifade etmiştir. Bu konuda örnek verdiği ayetlerin sure ve ayet numaralarını

¹²²³ el-En'am 6/59.

¹²²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 11; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 11.

¹²²⁵ el-En'am 6/59.

¹²²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 4b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 11; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 11.

vermediği gibi meallerini de vermemiştir. Ancak ayetler hakkında kısa açıklamalarda bulunmuştur.

Delîlü't-tefâsîr'de, “*Ulûm-u Kur'âniye'nin Taksîmî*” başlığı altında, Kur'an'ın anlaşılmasına ilişkin kaydedilen üç sınıf ve bu sınıflar hakkında verilen bilgi sonrası yeni bir başlık açılmadan bazı ayetlerin paylaşıldığı görülmektedir. Bazı ayetlerin tamamının verilmediği ve herhangi bir numaralandırma yapılmadan kaydedildiği görülmüştür. Bu ayetlerin hangi surede bulunduğu ve ayet numaraları hakkında bilgi verilmemiştir. Türkçe karşılıkları verilmeyen ayetler, Arapça orijinal metinleriyle paylaşılıp hangi ilim dalı ile ilgili olduğu belirtilmekle yetinilmiştir. Biz Tâhir Bey'in paylaşımlarını vererek ilgi kurduğu ilim dallarına ilişkin ilgili ayeti biraz daha incelemeye çalışacağız. *Delîlü't-tefâsîr*'de paylaşılan ayetler şunlardır:

1. Güneşin merkezde bulunup dünyanın güneşin etrafında döndüğünü “وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ /Güneş kendisine ait yerleşik bir düzene göre (yörüngesinde) akıp gider. Bu, çok güçlü ve her şeyi bilen Allah'ın takdiridir”¹²²⁷ ayetinin haber verdiğini belirtmiştir.
2. Dünyanın yuvarlak olmasına ilişkin Kādî Beyzâvî'nin delil bulduğunu söyler. Buna ilişkin “الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فَرَاشًا /Rabbiniz ki, sizin için yeri döşek kıldı”¹²²⁸ ayeti örnek gösterilmiştir.
3. Ay'ın menzillerini ilan eden ayetin “وَالْقَمَرَ قَدَرْنَا مَنَازِلَ /Ay içinde menziller belirledik”¹²²⁹ olduğunu belirtilmiş ancak bu konuda başka bir açıklamada bulunmamıştır.
4. Dünya'nın döndüğüne “وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ /Dağları görür, onların durduğunu sanırsın; oysa bulutlar gibi hareket ederler”¹²³⁰ ayetinin delil getirdiğini belirtmiştir.
5. Uzaydaki hareketlilik ile ilgili seyyârâtın (gezegenlerin) uzayda balığın suda yol alıp yüzdüğü gibi hareket halinde olduğunu ifade etmiş buna ilişkin “فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ /her biri bir yörüngede yüzüp gider” ayetini delil göstermiştir.
6. Galaksileri ifade etmek için şu cümleyi kullanmıştır: “ve her kevkab şâbit tevâbî'ıyla beraber bir 'âlem i'tibarına nazaran te'addüd ve lâ yetenâhî-i

¹²²⁷ Yâsîn 36/38.

¹²²⁸ el-Bakara 2/22.

¹²²⁹ Yâsîn 36/39.

¹²³⁰ en-Neml 27/88.

‘avâlim esâs hey’iyesini mu‘lin.” Yine galaksileri işaret eden ayetin “ رَبِّ الْعَالَمِينَ /âlemlerin rabbi”¹²³¹ olduğu belirtilmiştir.

7. Gökteki burçlara¹²³² işaret eden ayetlerin “وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ” /andolsun burçlarla dolu göğe”¹²³³ ve “وَالسَّمَاءِ بُرُوجاً وَزَيَّاهَا” /Andolsun biz gökte yıldız kümeleri oluşturduk ve seyredenler için ona güzel bir görünüm verdik”¹²³⁴ olduğunu söylemiştir.
8. Ay’ın Güneş’ten aldığı ışınla aydınlık vermesine ilişkin üç ayet delil göstermiştir. Bunlar: “هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُوراً وَقَدَرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابِ / güneşi aydınlatıcı ayı ise aydınlık yapan, yılların sayısını ve hesaplamayı bilirsiniz diye ona menziller belirleyen O’dur”,¹²³⁵ “أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ /Göklerin ve yerin egemenliği üzerinde Allah’ın yarattığı her bir nesne üzerinde ve kendi ecellerinin yaklaşmış olabileceği hususunda hiç kafa yormadılar mı?”¹²³⁶ ve “إِذَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ” / Ne güneşin aya yetişip çatması uygundur”¹²³⁷ ayetleridir.
9. Ehli hikmetin (bilim adamlarının) yakın zamanda yaptıkları çalışmalar neticesinde güneşin ışığının son bulup karanlık bir hale geleceğini keşfettiklerini belirtir. Kur’an-ı Kerim’in “وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ” / إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ- / Güneş dürülüp karardığında; Yıldızlar dökülüp söndüğünde”¹²³⁸ ayeti ile astronomi ilmine ilişkin bu bilgiyi çok daha önce açıkladığını ifade eder.¹²³⁹

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde astronomi ve Kur’an ayetleri arasındaki ilginin arttığına şahit olunmaktadır. Bunun yanında Tâhir Bey’in daha önce

¹²³¹ el-Fâtiha 1/ 2.

¹²³² Tâhir Bey bu örnekte hiçbir açıklamada bulunmamıştır.” Burç” kelimesi bu surelerde” yıldız kümeleri” ya da” takım yıldızları” anlamında kullanılmıştır. Mahmut Sönmez,” Kur’ân’da Göklerin Şeytanlardan Korunma Mes’elesini”, *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/1 (Haziran 2021), 32.

¹²³³ el-Burûc 85/1.

¹²³⁴ el-Hicr 15/16.

¹²³⁵ Yûnus 10/5.

¹²³⁶ Tâhir Bey’in örnek gösterdiği bu delil el-A’râf 7/185. ayettir. Tâhir Bey’in hem el yazması hemde matbu nüshalarında ayetin ilk kelimesi” اَقْلَمَ” şeklinde yazılmış ancak A’râf 185. ayet” اَوَلَمْ” şeklindedir. Aslında bu da matbu nüshaların hazırlanırken yeniden tetkikten geçmediğini göstermektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 5a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 12; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 12.

¹²³⁷ Yâsîn 36/40.

¹²³⁸ et-Tekvîr 81/1,2.

¹²³⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 4b-5a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 11-12; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 11-12.

-örneklerini- verildiği üzere astronomiye olan ilgisi aşikârdır. Bu ilgiye ilişkin en güzel örneklerinden biri *Delîlü't-tefâsîr* eserinde görülür. Bu eserde Kur'an ayetlerinin konularına ilişkin örnek vermeye astronomi ilmi ile başlamış konu ile ilgili on iki ayeti örnek vermiştir.

Bu alanda Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın hazırladığı *Serâirü'l-Kur'an fî tekvîni ve ifnâi ve iâdeti'l-ekvân* isimli eser, yetmiş yedi sayfadan oluşmaktadır. Yedi sayfalık mukaddime ile başlayan bu eserin neredeyse yarıya yakını gök cisimleri ve âlemin meydana gelişine ilişkin görüşler ile ilgilidir. Sonrasında pek çok farklı başlığın yer aldığı eserde bazı ayetler örnek verilmekle yetinilirken bazılarının açıklandığı görülmektedir. Eserin hem iç sayfalarında hem de sonunda uzay bilimine ilişkin pek çok resim vardır.¹²⁴⁰ Bu esere ilişkin Mehmet Okuyan'ın çok kısa bir çalışmasının olduğu görülmektedir.¹²⁴¹ Bu eser, Türkiye Türkçesine sadeleştirmiş şekilde çevrilip yayınlanmakla beraber Arapçaya da çevrilip basılmıştır.¹²⁴²

Uzay bilmi ve Kur'an ayetleri günümüzde de değerini kaybetmeyen bir alandır. Uzay biliminin sırlarını Kur'an iliminin mucizeleriyle açıklayan pek çok eser vardır. Bunlardan *Kur'an'a Yönelişler*, Celal Kırca'nın astronomi ile ilgili bilgileri Kur'an ayetleri ile açıkladığı müstakil bir eserdir.¹²⁴³ Yine Celal Yeniçeri'nin *Uzay ve Varlık Ayetleri Tefsiri* isimli müstakil eseri ilgililerin yönelebileceği diğer kıymetli eserdir.¹²⁴⁴

Tâhir Bey'in astronomi ayetleriyle ilgili örnekler vererek başlama nedeni, muhtemelen dönemin bilimsel yarışı içinde astronominin mümtaz bir yerinin bulunmasıdır. Astronomi ilmi, günümüzde dahi ciddi gayret, maliyet, teknik destek ve teknolojik ilerleme isteyen bir alandır. Müslümanların tıpkı Tâhir Bey gibi Kur'an, İslam ve Müslümanlığın üstünlüklerini gösterme çabasının yansıması olarak Kur'an ayetlerine müracaat etmesi ve ilahi kitabın mümtaz yerini ispatlama çabası içinde olmaları doğaldır.

¹²⁴⁰ “bk.” Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Serâirü'l-Kur'an fî tekvîni ve ifnâi ve iâdeti'l-ekvân* (İstanbul: Dâru'l Hilâfeti'l Aliyye Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336).

¹²⁴¹ “bk.” Mehmet Okuyan, Gâzi Ahmet Muhtar Paşa ve Tefsîri, *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/13,14,15 (1999), 177-183.

¹²⁴² Rifat Uçarol, “Gazi Ahmed Muhtar Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/448.

¹²⁴³ Celal Kırca, *Kur'an'a Yönelişler*, (Ankara: Fecir Yayınları, 2021), 214.

¹²⁴⁴ “bk.” Celal Yeniçeri, *Uzay ve Varlık Ayetleri Tefsiri İslâm Açısından Kâinat ve İmkânları* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2017).

1. Tâhir Bey, ilmi hikmete yönelik iki ayet örnek vermiştir. *Delîlü't-tefâsîr*'de ilmi hikmet şöyle açıklanmıştır: “eşyâ ve ecsâmı mevcûdenin havâş-ı mahşûsa-i şuveriyelerinden bahs iden.” Bu alana ilişkin örnek verilen ayetler şunlardır: “يُؤْتِي الْجُكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْجُكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا / O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir”¹²⁴⁵ ve وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْجُكْمَةَ أَنْ اشْكُرْ لِلَّهِ / Andolsun ki vaktiyle Lokmân'a şu hikmeti vermiştik: Allah'a şükret”.^{1246 1247}

Görüldüğü kadarıyla Kur'an'da yirmi defa geçen “hikmet” kelimesi hakkında çok fazla yorum yapılmıştır.¹²⁴⁸ Kur'an'da peygamberlere verilen hikmetten yola çıkılarak hikmetin vahiy yahut sünnet olduğu değerlendirilmiştir.¹²⁴⁹ Hikmetin ilmi ve ameli yönü olup bazı müfessirlerin hikmetin ilmi yönüne yönelik, bazı müfessirlerin ise hikmetin ameli yönüne yönelik değişik manalarda yorumladıkları belirtilmiştir. Tâhir Bey'in de örnek verdiği “O, dilediğine hikmeti verir ve kime hikmet verilirse o kimse birçok hayra nâil olmuş demektir.”¹²⁵⁰ ayetinde hikmetin imani ve ameli boyutuna işarete bulunulduğu belirtilmiştir.¹²⁵¹ Tâhir Bey'in hikmet anlayışı İbnü'l Arabî'nin Allah ve varlıklar anlayışı ile ilgili olmalıdır. İbnü'l Arabî âlemin özünün hakikatte Allah'ın nefesi olduğunu belirtir. Varlığın suretlerinin arkasında olan Allah'ın ilahi ve rahmani yönü “ayniyyet” ve “gayriyyet” olarak ifade edilmiştir. Yine İbnü'l Arabî'ye göre varlıkların suretlerinde Allah'ın sıfatları zuhur etmiştir.¹²⁵²

2. Tâhir Bey coğrafya, ziraat ve çiftçiliğe işaret eden üç ayet örnek vermiştir. Bunlardan ilki: “هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا / O sizi yerden var etti ve size orayı mâmur hale getirme görevi verdi.”,¹²⁵³ ikincisi: “وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ

¹²⁴⁵ el-Bakara 2/269.

¹²⁴⁶ Lokmân 31/12.

¹²⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 5b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 12.; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 12.

¹²⁴⁸ “bk.” İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/503-511.

¹²⁴⁹ Recep Demir, “Kur'an'daki Hikmet Kavramı Çerçevesinde Kur'an-Sünnet Bütünlüğü”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/4 (Aralık 2021), 1086-1087.

¹²⁵⁰ el-Bakara 2/269.

¹²⁵¹ Hakan Uğur, “Kur'an'da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (Aralık 2010), 155.

¹²⁵² M. Mustafa Çakmaklıoğlu, “İbnü'l-Arabî'ye Göre İlâhî İsimlerin Âlemden Tecellisi: Allah-Âlem Münasebeti Etrafında Ortaya Çıkan Bazı Problemler”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 14/31 (2013), 18-22.

¹²⁵³ Hûd 11/61. Burada matbu eserlerde وهو الذي şeklinde Hûd 61'in parçası olarak alınan ayetin orijinalinde الذي ism-i mevsulu ve و atıf harfi yoktur. El yazması eserde ayete fazladan و harfi eklenmiş

/ Yeryüzünde birbirine komşu parçalar...”, en son örnek ise “أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ”
/Ektiğiniz tohumu düşündünüz mü” ayetleridir.¹²⁵⁴

Tâhir Bey’in kısaca bahsettiği ve hiçbir açıklama yapmadığı coğrafya ve ziraata ilişkin ayetler ile ilgili günümüzde pek çok çalışma vardır.¹²⁵⁵ Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine denk gelen bu çalışmasında bu alanlara işaret eden ayetleri eserine alması muhakkak ehemmiyet arz etmektedir.

3. *Delilü’t-tefâsîr*’de hiçbir açıklamada bulunmadan ilm-i ticarete yönelik iki ayet örnek verilmiştir: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ / Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayanan ticaret böyle değildir”¹²⁵⁶ ve “وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا”¹²⁵⁷ /Allah alım satımı helâl, faizi ise haram kılmıştır”¹²⁵⁷ ayetleridir.¹²⁵⁸

Tâhir Bey, ticarete ilişkin Nisâ/29 ve Bakara/275. ayetlerini örnek vermiştir. Bu ayetin mal güvenliğine işaret ettiği belirtilmiş, ayrıca mal güvenliği toplumu ayakta tutan en mühim ilke olarak görülmüştür.¹²⁵⁹ İslamda ticarete ilişkin Nisâ/29 ve Bakara/275. ayetlerinin ticaret konusunda özel bir yerinin olduğu düşünülmüştür.¹²⁶⁰ Bakara 275. ayetinin ticaretin temelleri noktasında Müslümanların ilk başvurduğu

ancak الذي ism-i mevsulü yoktur. Buda matbu nüsha hazırlanırken el yazması eserdeki doğru metnin hataya uğradığını göstermektedir. Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 4b-5b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 12; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 12.

¹²⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 4b-5b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 12; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 12.

¹²⁵⁵ “bk.” Temel Mahmutoğlu “Erken Dönem Coğrafya Algısında Kur’ân’ın Kurucu Rolü”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (Nisan 2024), 85-103; Necdet Çağır, “Kur’an’da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar”. *Dini Araştırmalar* 10/30 (Haziran 2008), 193-214; Mahmut Tekin, *Kur’an’da Nebatât* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Fatih Oğuzay, “Hz. Peygamber’in Tarıma Bakışı ve Medine Merkezli Tarımsal Düzenlemeleri”, *İslami İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 215-242.

¹²⁵⁶ en-Nisâ 4/29.

¹²⁵⁷ el-Bakara 2/275.

¹²⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 4b- 5b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 12; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 12.

¹²⁵⁹ “bk.” Osman Kabakçılı, “Elmalılı Tefsiri Bağlamında Nisa Sûresi 29. Âyetin Tefsir İlmi Açısından Analizi”, *International Social Sciences Studies Journal* 7/87 (2021), 3762-3769.

¹²⁶⁰ Abdülmecit Okcu, “Nisâ Sûresi 29. Âyette Geçen Ticaret Kelimesinin Farklı Okunuşları ve Hukûkî Yansımaları”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (Ocak 2015), 273.

ayet olduğu belirtilmektedir.¹²⁶¹ Ticarete ilişkin bütün ayetler pek mühim olmakla birlikte Tâhir Bey'in örnek verdiği iki ayetin mümtaz yerde olduğu muhakkaktır.

4. Tâhir Bey, Ensâb ve Tarih ilmine ilişkin hiçbir açıklamada bulunmadan el yazması nüshada beş (5), matbu nüshalarda altı (6) ayet örnek vermiştir. Matbu nüshalara bir ayetin eklendiği görülmektedir. Bu ayetler: “وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ” / Peygamberlerin haberlerinden sana her şeyi anlatıyoruz”,¹²⁶² لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ / Andolsun onların kıssalarında akıl sahipleri için ibretler vardır”,¹²⁶³ أَخْرَجَ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَذَكَّرَهُمْ بِآيَاتِ اللَّهِ / Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar ve Allah'ın onlara yaşattığı (güzel) günleri hatırlat!”,¹²⁶⁴ يُرِيدُ اللَّهُ لِيُبينَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ / Allah size bilmediklerinizi açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına”¹²⁶⁵ ayetleridir. Bu beş ayet, el yazması ve matbu nüshalarda müsterektir.¹²⁶⁶ El yazması nüshada olmayı matbu nüshalara “نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا” / Biz bu Kur'an'ı sana vahyetmekle (başka konular yanında) en güzel kıssayı da anlatıyoruz”¹²⁶⁷ ayetinin eklendiği görülmektedir.

Kur'an ve tarih üzerine çalışma yapan Mehmet Mahfuz Söylemez, Kur'an'ın tarihle ilgili pek çok bilgi verdiğini ancak onun tarih anlayışının Batı'nın lineer tarih anlayışına benzemeyip döngüsel tarih anlayışı yansıttığını vurgulamıştır. Amacı tarih bilgisi vermek olmayan Kur'an, bu bilgiyle tevhîdi düşünce dünyası inşa etmeyi amaçlamıştır.¹²⁶⁸ Belkıs Özsoy Demiray, çalışmasında Kur'an'ın vahiy olması nedeniyle tarihçiler için en sahih kaynak olduğunu belirtilmiştir. Ancak bu çalışmada Kur'an tertibinden ve tarih için gerekli pek çok unsur zikretmemesinden kaynaklı

¹²⁶¹ Cengiz Güneş, “Kur'an'ın Ticaret Dili ve Kavramları”, *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 2/1 (Temmuz 2019), 104. “bk.” Cengiz Güneş, *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur'an'da Ticaret* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

¹²⁶² Hûd 11/120. El yazması ve matbu nüshalarda ayetin Arapça metninde başlangıçta var olan ”و” harfini kaydedilmemiş görünmektedir.

¹²⁶³ Yûsuf 12/111.

¹²⁶⁴ İbrâhîm 14/5.

¹²⁶⁵ en-Nisâ 4/26. 1325 baskılı matbu nüshada ”الَّذِينَ” ism-i mevsulunde ”ذ” harfinin noktası çıkmamıştır. Bu nedenle 1325 tarihli baskıda bu kelime ”الدين” el-dîn şeklinde okumaya müsait çıkmıştır.

¹²⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 5b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 12-13; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 12-13.

¹²⁶⁷ Yûsuf 12/3. Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 13; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 13.

¹²⁶⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Kur'an-Tarih İlişkisi Üzerine”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık 2017), 42-43.

olarak tarihi kaynak olarak kullanımının sınırlı olacağı da vurgulanmıştır.¹²⁶⁹ İslam tarihçiliğinin doğmasında *Sebeb-i Nüzul* konusunun önemli bir yeri vardır. Bahsedilen sebeb-i nüzul bilgisi tarih bilincinin oluşmasında etkili olmuştur. Tarih ilmi, Kur'an'ın ahlak anlayışından etkilenmiştir.¹²⁷⁰

Tâhir Bey'in Kur'an ve tarih ilmi arasında bulunan ciddi ilişkiyi belirtmek için ayetlerden örnekler vermiştir. Ancak Tâhir Bey'in hiçbir açıklama yapmaması nedeniyle Kur'an ve tarih ilmi arasında nasıl bir ilişki kurmuş olabileceği bilinmemektedir.

5. Tâhir Bey, hendese (kurumsal geometri)¹²⁷¹ ilmine ilişkin hiçbir açıklamada bulunmadan konuya ilişkin tek bir ayet paylaşmıştır: *انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي تِلْثِ شَعْبٍ* / *Üç parçalı bir gölgeye doğru yol alın.*¹²⁷²

Geometri ve Kur'an'a yönelik doğrudan bir çalışma bulunamamıştır. Tâhir Bey'in bu konuya ilişkin açıklaması olmaması nedeniyle geometri ve verilen örnek arasında kurduğu ilişkiyi tahmin etmek güçtür.

6. Tâhir Bey, "ilm-i siyaset ve idâre-i hükümete" ilişkin pek çok ayet olduğunu belirtip beş ayeti örnek vermiştir.¹²⁷³ Bu ayetler şunlardır: *أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ* "Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de",¹²⁷⁴ *وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ* "Onlara Tevratta cana can yazdık",¹²⁷⁵ *الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ* "Zina eden kadın ile zina eden erkeğin her birine yüz sopa vurun",¹²⁷⁶ *وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ* /

¹²⁶⁹ Belkıs Özsoy Demiray, "Kur'an'ın Tarihi Kaynak Değeri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/1/40 (Haziran 2018), 290.

¹²⁷⁰ Uğur Akbulut, *Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Tarih ve Tarihçi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 5-7.

¹²⁷¹ Muhammed Süveysî, "Hendese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/196.

¹²⁷² el-Mürselât 77/30. Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 5b-6a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 13; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 13.

¹²⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 5b-6a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 13; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 13.

¹²⁷⁴ en-Nisâ 4/59.

¹²⁷⁵ el-Mâide 5/45. Ayetin orijinal metni "وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ" (Ve ketebnâ 'aleyhim fihâ enne'n-nefse bi'n-nefsi) şeklindedir. Tâhir Bey'in el yazması ve matbu nüshalarında ayette yer alan "فِيهَا" (fihâ) kelimesi eksiktir.

¹²⁷⁶ Nûr 24/2.

Kısasta sizin için hayat vardır, ey akıl sahipleri”,¹²⁷⁷ “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا / Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının ellerini kesin”¹²⁷⁸

Tâhir Bey’in ilm-i siyaset ve devlet yönetimine yönelik örnek verdiği Nisâ/59, Mâide/45, Nûr/2, Bakara/179 ve Mâide/38. ayetleri hakkında geçmişte müfessirlerin pek çok açıklaması olduğu gibi günümüzde de Kur’an araştırmacıları tarafından araştırma-değerlendirme güncelliğini capcanlı şekilde korumaya devam etmektedir.¹²⁷⁹

El yazması nüshadan ilm-i siyaset ve devlet yönetimi için paylaşılan ayetlerden biri için dipnot düşülmüş ancak hangi ayet olduğu belirtilmediği için ayetlerden hangisi olduğu tespit edilememiştir. Matbu nüshalarda da bu dipnot mevcuttur ancak dipnotun bulunduğu sayfada farklı konular olması nedeniyle dipnot düşülen ayet ve konunun belirlenmesi daha da zorlaşmıştır. Dipnotta özet ve faydalı bilgiler için *Tefsîr-i Mevâkib*’e,¹²⁸⁰ ayrıntılı bilgi içinse *et-Tefsîrû’l Kebîr* ve *Esrâr-ı Nûrâniyye* tefsirlerine müracaat edilmesi tavsiye edilmiştir.¹²⁸¹ Anlaşılan Tâhir Bey, aynı zamanda iyi bir tefsir araştırmacısı olmalıdır. Aksi halde hususi olarak bir ayetle ilgili daha önce incelemediği tefsir eserlerini bu şeklide kaynak gösteremezdi. Tâhir Bey, bazı ilim dalları ve bunlara verdiği ayet örneklerinden sonra şu kaydı düşmüştür:

*“Ve bittahşîş deryâ-yı bî pâyân hükmünde olan ‘imi fikh- ‘ilmi hukûk ile ‘imi ahlâk esas ve furû’unı teşkîl teşkîl iden âyât-ı kerîme ise te’dâdî gayr-ı mümkün derecede çok olduğunda bi’l cümle erbâb-ı dâniş ve ‘irfân müttefeķun ‘aleyhdir”*¹²⁸²

¹²⁷⁷ el-Bakara 2/179.

¹²⁷⁸ el-Mâide 5/38.

¹²⁷⁹ “bk.” Zübeyir Karataş, “Fahreddîn er-Râzî ve Seyyid Kutub Özelinde Sosyal Çevrenin Tefsire ve Müfessire Etkisi: en-Nisâ/59. Ayet Örneği” Şarkiyat 15/1 (Temmuz 2023), 122-136; “bk.” Nasi Aslan-Derviş Dokgöz, “Allah’ın Hükümleriyle Hükmetme Meselesi: Maide Suresi 44., 45. Ve 47. Ayetler Özelinde”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2023), 310-328; Sabri Demirci, “Maide Suresi 44, 45 ve 47. Ayetleri Hakkında Müfessirlerin Görüşlerinin Tahlili”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2 (Haziran 2013), 391-413; Savaş Kocabaş, “Hırsızlık Âyetinde ‘El Kesme’nin ‘Güç Kesme ve Engelleme’ Şeklindeki Modern Yorumunun Analizi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (Nisan 2020), 215-252.

¹²⁸⁰ Güncel bir çalışmada da Tefsîr-i Mevâkib’in ayrıntılı bir meal görünümü verdiği değerlendirilmesi yapılmıştır. Betül Sankelle, - Ali Bulut, “Tefsîr-i Mevâkib’in Meal Özellikleri Açısından Tahlili”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2022), 101.

¹²⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*, 6a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 13; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 13.

¹²⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*, 6a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 13-14; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 13-14.

Tâhir Bey, İslam hukuku ve ahlakını kıyısı olmayan bir denize benzetip bu konularda çok fazla ayet olması sebebiyle ulemanın fikir birliği yaptığını söyler. Bu alana ilişkin örnek vermez, yalnızca bu kısa açıklamayla yetinir:

7. Tâhir Bey, ilm-i fesahat ve belâgata ilişkin kısa bir açıklama yaparak üç ayeti örnek gösterir. Kur'an'ın edebi yüceliğini göstermek için şiir ve edebiyatta bir hayli ileri olan elit Arap şairlerinin bile Kur'an karşısında acizliğini "bâ husûs 'âkıbet-i aşhâb mu'allekât-ı seb'ayı bile 'âciz bırakan"¹²⁸³ cümlesiyle ifade etmiştir. Muallakât cahiliye devrinde pek çok panayırda düzenlenen şiir yarışmalarında tenkit kriterlerinden geçebilen şiirler, Kâbe duvarına asılan şiirlerdir.¹²⁸⁴ Muallakât olarak adlandırılan şiirler, aynı zamandan şairin en güzel şiirleridir.¹²⁸⁵ Tâhir Bey'in konuya ilişkin örnek verdiği ayetler şunlardır: "يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَّمَاءُ أَفْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ / Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut! denildi. Su çekildi",¹²⁸⁶ "وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ / Kısasta sizin için hayat vardır",¹²⁸⁷ "وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ" / Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!"¹²⁸⁸

Belağat ilmi, Kur'an'ın anlaşılmasındaki işlevselliği nedeniyle ilimler arasında zirve olarak anılmıştır. Tefsir ilmi ve belağat ilmi arasında derin bağlar olduğu ifade edilen bu çalışmada, belağat ilmine hâkim olmayan kimsenin tefsir ilmini anlaması ve yorumlamasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.¹²⁸⁹ Tâhir Bey'in örnek verdiği Hûd/44. ayetin Kur'an'da bulunan edebi nüktelerin çokluğuyla meşhur en güzel örnek

¹²⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, 'İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 6a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 14; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 14.

¹²⁸⁴ Süleyman Tülücü, "Muallakât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/308-309.

¹²⁸⁵ Süleyman Tülücü, "Muallakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi- I (Türkiye)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Eylül 2005), 2.

¹²⁸⁶ Hûd 11/44.

¹²⁸⁷ el-Bakara2/179.

¹²⁸⁸ el-Bakara2/23.

¹²⁸⁹ Zafer Akyüz, "Belâgat İlminin Kur'ân-ı Kerîm'in İ'câz ve Tefsir Araştırmalarına Etkisinin Tarihi Seyri", *Universal Journal of Theology* 5/2 (Aralık 2020), 233-234.

olduğu vurgulanmakta ayrıca Tâhir Bey'in örnek verdiği el-Bakara/179. ayete ilişkin de İbnül Esir'in (öl.630/1233) açıklamaları olduğu belirtilmektedir.¹²⁹⁰

8. Tâhir Bey, savaş ilmini ikiye ayırmıştır. İlk kısım için askerin metanetine ilişkin bir ayet, düşmanın halinden haberdar olmak ve silahlanmakla ilgili üç ayet örnek vermiştir.¹²⁹¹ Bu konulara ilişkin açıklamada bulunmamıştır. Askerin metanetine ilişkin ayet şudur: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَانَتْهُمْ بُنْيَانٌ “Bilin ki Allah kendi yolunda sağlam örülmüş bir duvar gibi kenetlenmiş saflar halinde çarpışanları sever.”¹²⁹²

Tâhir Bey, savaş ilmine ilişkin ikinci kısım için düşmanın içinde bulunduğu her durumun bilinmesi ve düşmanın sahip olduğu her türlü silaha sahip olunmasına ilişkin üç ayet örnek göstermiştir. Ancak konuya ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bu ayetler şunlardır: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ / Ey iman edenler! Tedbirinizi alın”,¹²⁹³ “وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ / elinizden geldiği kadar güç”,¹²⁹⁴ “عَاقِبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ”¹²⁹⁵ “isterseniz size yapıldığı kadarıyla cezalandırın”.

Savaşların ve siyasi kargaşanın içinde doğan ve yetişen Tâhir Bey, muvazzaf bir asker olmasına rağmen burada ele aldığı konular cihat/fütuhaata ilişkin olmayıp savunmaya ilişkin ayetler olarak düşünülebilir. Çünkü eserin hazırlandığı dönemde devlet, ekonomik ve askerî açıdan Batılı düşmanlarından zayıf durumdadır. Devlet, eski günlerindeki fütuhata hareketinden çok uzakta uzun zamandır kendini savunmaya almış durumdadır.

Hedefi İslam'ın yeryüzüne hâkim olması anlayışına sahip devletler zaman, mekân ve şartlara göre değişken pozisyonlar almalıdır.¹²⁹⁶ Güçsüz bir zamanda eldeki gücü savunma yerine başka hayallere kapılarak harcamak zarardan başka bir şey doğurmaz. Savaşa hazırlıklı olunmasına ilişkin iki ayetin tespit edildiği

¹²⁹⁰ İdris Tüzün, - Âdem Midilli, -Kur'an'da Belâgat Örnekleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/35 (Haziran 2016), 120-124,114.

¹²⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 6b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 14; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 14.

¹²⁹² es-Saf 61/4.

¹²⁹³ en-Nisâ 4/71.

¹²⁹⁴ el-Enfâl 8/60.

¹²⁹⁵ en-Nahl 16/126.

¹²⁹⁶ Ahmet Özdemir, “Fıkıh Mezheplerinin Dârü'l-Harb ile İlişkilerde Savaşı Esas Almalarının Sebepleri Özdemir, “Günümüz Açısından Tahlili”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 13/1 (Mart 2013), 128.

belirtilmektedir. Bu ayetler, Âl-i İmrân suresi 200. ayet ve Enfâl suresi 60. ayettir.¹²⁹⁷ Tâhir Bey'in savaşa hazırlıklı olmakla ilgili örnek verdiği üç ayetten yalnızca Enfâl suresi 60. ayet bu ayetlerden biridir.

9. Tâhir Bey, herhangi bir açıklamada bulunmadan tıp ilmine ilişkin iki ayet örnek vermiştir.¹²⁹⁸ Bu ayetler şunlardır: “كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا” / *iyi için fakat israf etmeyin*”,¹²⁹⁹ “إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخَنَازِيرِ” / *Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini haram kıldı*”¹³⁰⁰

Kur'an'ın bir tıp kitabı olmadığı belli bir hastalığın tedavisine yönelik açık bir beyanının bulunmadığı vurgulanmaktadır. Ancak Kur'an temelli bir yaşamın insan sağlığı ile belli ölçüde ilgili olduğu değerlendirilmektedir.¹³⁰¹ İbn Kayyım'ın tıbbın üç esasının Kur'an'da bulunduğu belirtilmektedir. Fakihlerin Kur'an ve hadislerdeki tıpla ilgili meseleler nedeniyle tıp ilmi öğrenmeleri zaruri görülmüştür.¹³⁰² Tâhir Bey'in paylaştığı ayetler tıp ilmi ile doğrudan ilgili sayılamayabilir ancak bu ayetlerin dolaylı olarak tıpla ilişkisi inkâr edilemez.

10. Tâhir Bey, tıp ilmine ilişkin ayet örneklerini verdikten sonra gerçekleşmesinden önce Kur'an'da haber verildiği belirten iki ayet örnek verir. Ancak bu ayetleri belli bir ilmi sınıf ile adlandırmaz ve benzer ayetlerin çok olduğunu söyler.¹³⁰³ Bu ayetlerden birincisinin Bedir Savaşı'ndaki zaferi işaret ettiğini; ikincisinin ise müşrik Farslıları Rumların yeneceğini haber verdiğini kaydeder: Birinci ayet “سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ” / *Yakında o topluluk da*

¹²⁹⁷ Asım Öztürk, *İslam Savaş Hukukunun Kökenleri: Kur'an ve Sünnette Savaş*, (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 90-91.

¹²⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 6b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 14; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 14.

¹²⁹⁹ el-A'râf 7/31.

¹³⁰⁰ el-Bakara 2/173.

¹³⁰¹ Adil Yavuz, “Tıbb-ı Nebvî Hadislerinin Kaynakları ve Kapsamı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (Temmuz 2020), 20.

¹³⁰² Ayhan Tekineş, “Alternatif İslâmî tıp ‘Tıbb-ı Nebvî’”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, /4 (Haziran 1998), 70.

¹³⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 6b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 14; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 14.

yenilecek ve arkalarını dönüp kaçacaklar”,¹³⁰⁴ ikinci ayet ise " أَلَمْ غُلِبْتَ الرُّومَ فِي " *Elif-Lâm-Mîm en yakın bir yerde Rumlar yenildi*” dir.¹³⁰⁵

11. Yine Tâhir Bey’in herhangi bir ilim dalıyla irtibatlandırmadığı ve tek bir ayet örneği sunduğu konu ile ilimler ve ayet örneklerini sonlandırıdığı görülmektedir. Tâhir Bey, örnek verdiği ayete ilişkin öncesinde şu açıklamayı yapar:

“Bir de erbâb-ı mücâhede ve ‘ırfân ve aşhâb-ı müşâhede ve îkân haðderâtının ‘ilm-i havâş cifr ve sâire gibi ‘ulûm-u ğarîbeye daði bi’l haşşa Kur’ân-‘azîmüşşândan ahz ve istinbât buyurdıkları da âsârı ‘aliyyeleri delâletiyle sâbittir.”¹³⁰⁶

Örnek verilen ayet “وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ” /Andolsun zikirden sonra Zebûr’da da ‘Yeryüzü iyi kullarıma kalacaktır’ diye yazmıştık.”¹³⁰⁷

Tâhir Bey, bu ayette Osmanlı Devleti’nin saltanatının kıyamete kadar devam edeceğine ilişkin işaret olduğunu belirtir. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin saltanatına ilişkin İbnü’l Arabî’nin *Şeceretü’n-Nu’mâniyye*, Abdülganî en-Nâblusî’nin *el-Ebyâtu’n-Nûraniyye fî Mulûki’d-Devleti’l-‘Osmaniyye* ve Bosnevî Ali Dede’nin *Risâle-i İntisâriyye* eserlerinde işaret buyrulduğunu da belirtir.¹³⁰⁸ Bunlardan Cifr ilmine¹³⁰⁹ ait *Şeceretü’n-Nu’mâniyye* adlı eser, İbnü’l Arabî’ye izafe edilerek (bağlanarak) Osmanlı Devleti ile arasında mistik bir bağ kurulmak istenmiştir.¹³¹⁰ Bu eserin İbnü’l Arabî’ye aidiyetinin tartışmalı olduğu belirtilen İrfan Güzdüz’ün çalışmasında *Şeceretü’n-Nu’mâniyye* adlı eserin ifadelerinin güç olduğu ve grift bulunduğu belirtilmiştir. Bu nedenle eserin şerhler yardımı ile anlaşılabilceği

¹³⁰⁴ el-Kamer 54/45.

¹³⁰⁵ er-Rûm 30/1,2,3.

¹³⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 6b; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15.

¹³⁰⁷ el-Enbiyâ 21/105.

¹³⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 6b-7a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15.

¹³⁰⁹ “Hz. Ali’ye isnat edilen, rakamlar, harfler ve rumuzla ifade edilen birilim”. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî, Yayın Yönetmeni Mustafa Karagüllüoğlu* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), “Cifr”, 477.

¹³¹⁰ Ethem Cebecioğlu, “İbnü’l Arabî, Muhyiddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/513.

değerlendirilmesine ulaşılmıştır.¹³¹¹ Burak Fatih Açıkgöz'ün çalışmasında bu eserin 16. yüzyıldan önce kaleme alınmış bir nüshasının bulunmadığı ve İbnü'l Arabî'nin Halep'te kendi yazdığı iki yüz elli eserinin kaydını tuttuğu ancak bu listede *Şeceretü'n-Nu'mâniyye* olmadığı belirtilmiştir.¹³¹² Tâhir Bey'in Abdülganî en-Nâblusî'nin *el-Ebyâtu'n-Nûraniyye fî Mulûki'd-Devleti'l-'Usmaniyye* isimli eseri ile DİA'da karşılaşılmadı.¹³¹³ Bu eser ile İsmail Ekinci'nin doktora tezinde, Nablûsî'nin cifr ilmiyle ilgili kitapları da olmasına rağmen, tarih eserleri listesinde karşılaşılmaktadır.¹³¹⁴ Bosnevî Ali Dede'nin *Risâle-i İntisâriyye* adlı eseri, Tâhir Bey'in *Osmanlı Müellifleri* eseri dışında başka bir kaynaktan bulunamadı. DİA'da Bosnevî Ali Dede'nin eserleri arasında bu isimde bir eser bulunmayıp bu isme ve konuya en yakın eser ismi *Risâle fî beyânî ricâlî'l-gayb* isimli eserdir. DİA'da gayb nazariyesini konu aldığı belirtilen eserin Saraybosna Kütüphanesi'nde olduğu belirtilmiştir.¹³¹⁵ Ancak Nihal Çağman Türkmen'in çalışmasında bu eserin Türkiye Kütüphanelerinde tespit edilemediği ve tasavvufun "ricalü'l-gayb" konusunu ele aldığı belirtilmiştir.¹³¹⁶ Tâhir Bey, *Risâle-i İntisâriyye* adlı eserin basılmamış olup elinde korunduğunu ve bu eserin Osmanlı hanedanının üstünlükleri ve devletin bekasına yönelik ümmetin büyükleri ve keşif ehlinin rivayetlerini topladığını belirtmiştir.¹³¹⁷ DİA ve diğer çalışmada bahsedilen eserin bu eser olmama ihtimali vardır.

Bütün bunlardan tasavvufî yönü ve bibliyografya ilminin etkisi altında olduğu anlaşılan Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'e konu ile doğrudan ilgisi olmayan eser ve müellifleri kaydettiği anlaşılmaktadır. Bundaki amacı, bu eser ve yazarları tanıtmaya ve duyurmak arzusunun kaynağolanabilme ihtimali yüksektir.

¹³¹¹ İrfan Gündüz, "Sadreddin Konevî'nin eş-Şeceretü'n-numaniyye fî'd-devleti'l Osmaniyye'ye Yaptığı Şerhin Değerlendirilmesi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (Aralık 1989), 101-103.

¹³¹² Burak Fatih Açıkgöz, "Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü'l Arabî", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /17 (Haziran 2013), 150.

¹³¹³ "bk." Ahmet Özel, "Nablûsî, Abdülganî b. İsmâil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/268-270.

¹³¹⁴ İsmail Ekinci, *Abdülganî b. İsmail en-Nablûsî ve Divânü'l Hakâik ve Mecmû'u'r-Rekâik İsimli Eseri* (Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 62.

¹³¹⁵ Mehmet Serhan Tayşi, "Ali Dede, Bosnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/386.

¹³¹⁶ Nihal Çağman Türkmen, *Ali Dede Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd'ı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24.

¹³¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333), 1/115.

Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr*'de bulunan “*Ulûm-ul Kur'âniye'nin Taksîmî*” başlığını kısa bir açıklama ve bir ayet ile sonlandırır. Açıklamasında Kur'an ayetlerinin pek çok ilme işaret ettiğini ve bu ayetlerin insanın maddi-manevi başarılar, kurtuluşunda sebepler ve vesileler barındırdığını kaydeder. Ayrıca ayetlere birer ikişer ayrıntılı olarak bakmak isteyenlere kendisinin ileride sunacağı tefsir eserlerine müracaat etmesini tavsiye eder.¹³¹⁸ Tâhir Bey'in açıklamaya bir dipnot düştüğü görülmektedir. El yazması ve matbu nüshalardaki dipnotta Tâhir Bey, Kütahya Müftüsü Mehmed Şerif Efendi'nin *Miftahu't-tefâsîri* hakkında kısaca bilgi verip Kur'an hafızı olmayan ve tefsir ilmiyle meşgul kimseler için lüzumlu ve kolaylık sağlayan bir eser olduğunu açıklamış ve bu eserin kıymetinin büyük olduğunu belirtmiştir.¹³¹⁹ Matbu nüshaların dipnotunda el yazması eserde olmayan bazı bilgilerin eklendiği görülmektedir. Matbu nüshalardaki dipnotta Tâhir Bey, Mehmed Şerif Efendi'nin *Miftahu't-tefâsîr* isimli eserinin kendi elinde mevcut olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu dipnotta Çetecizâde Abdullah Paşa'nın *Enhâru'l-cinân min menâbi'i âyât-i'l-Kur'ân* isimli eserinin de *Miftahu't-tefâsîr* türünden bir eser olduğu belirtilmiştir.¹³²⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Tâhir Bey, Mehmed Şerif Efendi'nin *Miftahu't-tefâsîr* isimli eserini ciddi bir incelemeden geçirmiş ve bu eser onun takdirini kazanmış olduğu anlaşılmaktadır. Çetecizâde'nin eserini ise el yazması nüshayı hazırladıktan sonra görmüş ve bu eserin kıymetini de binaen okuyucuya duyurmak istemiş olmalıdır.

3.7.10. Āyāt-ü Qur'âniyye (Kur'an Ayetleri)

Kur'an ayet sayılarına ilişkin bilgi verilen bu başlıkta, sayısal kısa bilgilerin paylaşıldığı görülmektedir. Tâhir Bey, el yazması nüshada konu başlığı kullanmamıştır. Ancak önceki konunun devamı niteliğinde olmadığını göstermek adına sayfanın ortasına parantez içinde “*Kur'ân*” başlığı atıldığı görünmektedir.¹³²¹

¹³¹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 7a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15-16; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15-16.

¹³¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 7a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15.

¹³²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 15; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 15.

¹³²¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 7b.

Matbu nüshalarda ise konu başlığı “*Āyāt-ü Kur’āniyye*” şeklindedir.¹³²² Tâhir Bey, bu başlıkta Kur’an ayetlerinin kısımlarının Zemahşerî kavline göre altı bin altı yüz altmışaltı (6666) ayet olduğunu belirtir. El yazması nüshada 1000 emir, 1000 nehiy, 1000 va’d, 1000 va’id, 1000 ahbar ve kasas, 1000 emsal ve ‘iber, 500 tebyîn-i haram ve helal, 100 dua ve tesbih, 66 nâsih ve mensuh kaydedilmiştir.¹³²³ Matbu nüshalarda baskı hatasından kaynakladığını düşündüğümüz 1000 va’d kaydedilmemiştir.¹³²⁴ Tüm nüshalarda bunlar alt alta yazılmış ve çekilen çizgi altına toplam rakamla 6666 olarak kaydedilmiştir. Ancak matbu nüshalarda toplam 6666 olarak belirtilmesine rağmen toplam 5666’dır. El yazması eserde mevcut olmayıp¹³²⁵ matbu nüshalarda sayfa altına çekilen bir çizginin altına kaynak belirtmeksizin İbn Kemal kaydıyla konuya ilişkin şu beyit kaydedilmiştir:

*“Bilmek istersen eğer sen ‘aded-i āyātı
Cümlesi altı bin altı yüz altmış altı
Binidir va’d beyânında anın bini va’id
Binidir emr-i ibâdet bini nehy ve tehdid
Bini emsâl ü ‘iberdir bini aḥbâr u ḡaşaş
Beş yüz āyātı helâl ile ḥarâma muḥtaş
Buldu yüz āyeti tesbîḥ ve du’âda çü rüsûḥ
Altmış altısı dahi āyet-i nâsiḥ ü mensûḥ”*¹³²⁶

Tâhir Bey, ayrıca Kur’an da İbn Abbas kavline göre 6616, ehli Medine’ye göre 6214, ehli Kûfe’ye göre 6217, ehli Mekke’ye göre 6210 ayet olduğunu kaydetmiştir. Tüm bu rakamsal verilerden sonra Tâhir Bey, rakamsal farklılıkların nedeninin farklı kıraatlerden kaynaklı olduğunu ve kıraat ilmi ile meşgul olanların bu

¹³²² Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 16; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 16.

¹³²³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 7b.

¹³²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 16-17; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 16-17.

¹³²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 7b.

¹³²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 16; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 16.

konuyu bildiklerini açıklamıştır.¹³²⁷ *Delîlü't-tefâsîr* de ayet sayılarına ilişkin paylaşılan bu bilgilerin kaynağı hakkında bilgi verilmediği görülmektedir.

Tâhir Bey'in ayet sayılarına ilişkin kayıtları, Hasan Keskin'in "*Ayetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri*" adlı çalışması ile mukayese edildiğinde bazı çelişkilerle karşılaşmaktadır. Bu çalışmada 6666 sayısının kaynağının kime ait olduğu çok belli olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca 6666 sayısının İbn Abbas'tan ayet sayısına ilişkin rivayet edilen 6616 sayısının yanlış istinsahı nedeniyle yaygınlaşmış olabileceği yahut Kur'an'da bulunan konu sayımını sağlamak için kullanılmış olabileceği değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Tâhir Bey'in Mekke ekolüne göre ayet sayısı olarak kaydettiği 6210 sayısı, Übey b. Ka'b'a izafe edilmiştir.¹³²⁸ Oysa Übey b. Ka'b, Medine ekolünün kurucusudur.¹³²⁹ Tâhir Bey, Kûfe ehlinin ayet sayısını 6217 olarak kaydetmişti. Bu çalışmada ise Medinelilerin önce ayet sayısını 6217 olarak zikredip daha sonra 6214 olarak zikrettikleri belirtilir. Ayrıca bu çalışmada Kufe ehlinin ayet sayısını 6236 olarak kabul ettikleri belirtilmiştir.¹³³⁰ Oysa Tâhir Bey'in ayet sayılarına ilişkin verdiği rakamlar arasında 6236 sayısı mevcut değildir. Yine başka çalışma olan "*Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sûrelere Göre Tespiti*" adlı çalışmada Ali Öge- Halil İbrahim Üren, 6666 sayısının genel kabul olmasına karşın bunun doğru olmadığı mevcut Mushaf'ta 6236 ayet bulunduğu belirtilmiştir.¹³³¹ Ayet sayılarına ilişkin veriler, halk arasında merak edilen bir konu olmalı ki konuya ilişkin gazete yazıları ile de karşılaşmaktadır. Bu yazılarda Kur'an'daki ayet sayısına ilişkin 6666 bilgisini Zemahşerî, İbn Huzeyme, Şeyhu'l İslam İbn Kemal ve Said Nursi'nin kabul ettiklerini belirtmiştir.¹³³² Tâhir Bey de Zemahşerî ve İbn Kemal'i referans almış; ancak onların görüşlerini aktardığı kaynakları belirtmemiştir.

¹³²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 7b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 17; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 17.

¹³²⁸ Hasan Keskin, "Ayetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Aralık 2009), 58-60.

¹³²⁹ "bk.", M. Kemal Atik, "Übey B. Kâ'b ve Kur'an İlmindeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (Ocak 1987), 149-177.

¹³³⁰ Keskin, "Ayetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri", 58-59.

¹³³¹ Ali Öge- Halil İbrahim Üren, "Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sûrelere Göre Tespiti", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2021), 918.

¹³³² İbrahim Halil Er, "Kur'an Kaç Ayetten Oluşmaktadır", *Millî Gazete* (01 Ocak 2017); Yazarsız, "Kur'an-ı Kerimde Kaç Ayet Vardır", *Akit* (29 Şubat 2016). Not: Akit Gazetesi buradaki bilgileri "sorularla İslamiyet" adlı web sayfasından aldığını belirtmiştir.

3.7.11. Süver-ü Kur'âniyye (Kur'an Sureleri)

Kur'an'da bulunan sure sayılarının belirtildiği bu başlıkta sure sayılarına ilişkin ihtilafa yönelik bazı görüşlerin çok kısa olarak verildiği görülmektedir. Ancak görüş farklılıklarının neden ve sonuçları hakkında herhangi bir malumat verilmemiştir.

“Süver-ü Kur'âniyye” başlığı, matbu nüshalarda bulunup el yazması nüshada daha önceki konunun devamı olarak işlenmiş herhangi bir konu başlığı eklenmemiştir. Tâhir Bey, Kur'an'da yüz on dört (114) sure bulunduğunu belirtir. Herhangi bir isim ve kaynak belirtmeden “ba‘dı eimme” (bazı imamlar) diyerek el-Enfâl suresi ile et-Tevbe suresinin ed-Dûhâ suresi ile el-İnşirâh suresinin bir sure sayıldığını ifade eder. Bununla birlikte yine “ba‘dılar da” diye devam ederek başka bazı imamların ise el-Fîl ve Kureyş surelerini bir sure saydıklarını belirtir. Tâhir Bey, “ba‘dılar da” şeklinde devamla el-Fâtiha ile Muavvizeteyn surelerinin de birbirine girdirildiği yahut çıkartıldığından dolayı farklılıklar olduğunu kaydeder. Yine bu başlıkta herhangi bir açıklamaya yer verilmeden kısa bir cümle ile başında hurûf-ı mukattaa olan sure sayısının yirmi dokuz (29) olduğu kaydedilmiştir.¹³³³

DİA'da el-Enfâl suresi ile et-Tevbe surelerinin bir sure kabul eden anlayışa göre Kur'an'da 113 sure olduğu bilgisi bulunur. DİA'da sure sayısındaki ihtilafın sebepleri arasında Übey b. Ka'b'ın mushafı¹³³⁴ ve Abdullah b. Mes'ud'un mushafındaki¹³³⁵ Muavvizeteyn ve kunut dualarının yer alıp almaması konusu gösterilmiştir. Ancak DİA'daki çalışma sure sayısının 114 olduğu kanaatindedir.¹³³⁶

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere Tâhir Bey, bu konuyu muhtasar vermek istediği için sure sayısında ihtilaf konusu olan sureleri belirtmekle yetinmiştir. Meselenin tam olarak ne olduğuna ve neyden kaynaklandığına değinmemiştir.

¹³³³ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 8a; a.mlf., *Delîlü’l-tefsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 17-18; a.mlf., *Delîlü’l-tefsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 17-18.

¹³³⁴ “bk.” Arthur Jeffery, “Ubey b. Ka’b Mushafı - II* (23 – 114. Sureler)”, çev. Alpaslan Sarı- M. Kemal Atik, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /14 (Nisan 2009), 123-153.

¹³³⁵ “bk.” M. Kemal Atik, “Abdullah B. Mes’ud ve Mushafının Kur’an Tarihindeki Yeri”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (Mart 2005), 1-64.

¹³³⁶ Abdülhamit Birişik, “Sûre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/538.

Tâhir Bey, “Hurûf-ı Mukattaa” hakkında neredeyse hiçbir bilgi vermemiştir. Oysa hurûf-ı mukattaa konusu Kur’an ilimleri ile meşgul olanlar tarafından yoğun tartışmalar içeren mühim bir meseledir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oryantalistler dahi bu konuda fikir beyan etmeye başlamıştır.¹³³⁷ Hurûf-ı mukattaa’nın Kur’an ve sünnetin hakkında hiçbir açıklamada bulunmadığı harfler olduğu tespit edilmiş bu konu hakkında ortaya konulan görüş ve düşüncelerin ise yorumdan öteye gitmediği belirtilmiştir.¹³³⁸ Konuya ilişkin müfessirlerin birbirinden çok farklı görüşler ortaya koydukları belirlenmiştir.¹³³⁹ Bu harflerin çok derin anlamlar içermesi gerektiği ayrıca bu harflerin çağrıştırdığı anlamların din, kültür ve dilin köklerine götüren araçlar olduğu da belirtilmiştir.¹³⁴⁰

3.7.12. Kelimât-ü Qur’âniyye (Kur’an’da Bulunan Kelimeler)

Delîlü’t-tefâsîr’in bu başlığında Kur’an’da bulunan kelimeler ile ilgili sayısal veri paylaşıldığı görülmektedir. Matbu nüshalarda “*Kelimât-ü Qur’âniyye*” başlığıyla karşılaşılmaktadır. Ancak el yazması nüshada böyle bir başlık mevcut değildir. Bu konu, önceki konunun devamı şeklinde kaydedilmiş görünmektedir.¹³⁴¹ Tâhir Bey, konuya ilişkin “yine uşûl-ü kıraât cihetinden neş’et iden tefâvut-ı ‘aded-i kelimât” cümlesini kurmuş ve Kur’an’daki kelime sayısına ilişkin görüşleri paylamıştır. Bunlar: kavli Medenî 77960, kavli Mekkî 79439, kavli Basrî 77437 ve kavli Kufî 77450’dir. Tâhir Bey, Kur’an’ın kelime farklılığına ilişkin çeşitliliğin “usul-u kıraatle”¹³⁴² ilgili olduğu bilgisinden başka malumat vermez. Paylaştığı sayısal verilere ilişkin hiçbir kaynak zikretmez. Cevat Sevimli, Kur’andaki kelime sayısının 77000’in üzerinde olduğuna dair farklı görüşlerin olduğunu belirtmiştir.¹³⁴³ Muhammed Khyzer Bin Dost’un bu konuya ilişkin çalışmasında ise Kur’an’da

¹³³⁷ M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/406.

¹³³⁸ Abdullah Önder, “Hurûf-u Mukatta’a I”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* /5 (2019), 114.

¹³³⁹ Abdullah Önder, “Hurûf-u Mukatta’a II”, *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* /6 (Ekim 2019), 32.

¹³⁴⁰ Tuncer Namlı, “Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sure Başlıkları: Mukattaa Harfleri”, *Eskiye* /30 (Mayıs 2015), 110-112.

¹³⁴¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 8a; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 18; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 18.

¹³⁴² “Kur’andaki harf ve kelimelerin okunmasına ilişkin uygulanan düzenli kurallar bütünüdür”. Bekir Çetintaş, *Kıraat-ı Seb’a Usûl ve Kâideleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 30.

¹³⁴³ Cevat Sevimli, “Kur’ân’ın Mahiyeti ve Tarihiyle İlgili Konular Bakımından Süyûtî’nin el İtkân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân’ı ile Muhammed b. Akîle’nin ez-Ziyâde ve’l-Ihsân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân adlı eserinin Mukayesesi”, *Nisar* 2 (Mayıs 2023), 162.

bulunan kelime sayısı 86872 olarak tespit edilmiştir.¹³⁴⁴ Bu çalışma ve Tâhir Bey'in paylaştığı rakamsal arasında ciddi farklılık görünmektedir. Ancak Kur'an'daki kelime sayısını 77934 olarak veren Süyûtî, farklı rakamların da verildiğini belirtip; bu konudaki ihtilafın sebebini kelimenin hakikat, mecaz, lafız ve yazı şeklinden kaynaklandığını vurgulamıştır.¹³⁴⁵

3.7.13. Hurufât-ü Kur'âniyye (Kur'an'da Bulunan Harfler)

Delîlü't-tefâsîr'in bu başlığında Kur'an'da bulunan harflerin sayısı hakkında malumat verilmiş ancak herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. “*Hurufât-ü Kur'âniyye*” başlığı matbu nüshalarda mevcut olup el yazması nüshada mevcut değildir. Yine el yazması nüshada bu konu önceki konunun devamı şeklinde ele alınmıştır. Tâhir Bey, kıraat âlimlerinin farklı okuyuşları ve harf sayılarındaki farklılık nedeniyle Kur'an'da bulunan kelime sayısında farklılık olduğunu belirtir. Tâhir Bey, kayda aldığı rakamsal verileri *Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Mücevid*¹³⁴⁶ ve *el-Kârî es-Semerkandî'nin Risâle-i secâvendî* eserindeki Medine ehlinin (kavl-i Medenî) görüşünü aktarmakla yetindiğini bildirir.¹³⁴⁷ Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'e Kur'an'da bulunan harflerin sayısına yönelik düştüğü kayıt şu şekildedir:

ا (elif harfi) 48892, ب (be harfi) 11428, ت (te harfi) 10477, ث (peltel se harfi) 1404, ج (cim harfi) 3322, ح (ha harfi) 4138, خ (hı harfi) 2503, د (dal harfi) 5998, ذ (zel harfi) 4834, ر (ra harfi) 12240, ز (ze harfi) 1508, س (si harfi) 11599, ش (şın harfi) 2115, ص (şad harfi) 2807, ض (dat harfi) 1688, ط (tı harfi) 1264, ظ (zı harfi) 842, ع (‘ayn harfi) 9419, غ (ğayn harfi) 1229, ف (fe harfi) 8499, ق (kaf harfi) 6813, ك (kef harfi) 10522, ل (lam harfi) 33522, م (mim harfi) 26922, ن (nun harfi) 26955, و (vav harfi) 25586, ه (he harfi) 1710, و (lam-elif harfi) 4079, ي (ya harfi) 25719.

Tâhir Bey, bu harflerin toplamını 326.048 olarak vermiştir. Bunun yanında kaynak belirtmeden toplam sayının 323.671 olduğu görüşü de kaydetmiştir.¹³⁴⁸ Ancak

¹³⁴⁴ Muhammed Khyzer Bin Dost, vd.” Kur’ân-ı Kerîm’in İstatiksel Görünümü ve Mekkî-Medenî Sûreler Arasındaki Simetri”, çev. Mustafa Şentürk, *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (Mart 2009), 29.

¹³⁴⁵ Süyuti, *el-İtkan*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, 1/164.

¹³⁴⁶ Tâhir Bey Semerkandî ismine “المجود” sıfatını da eklemiştir. Bu kelime sözlüğe” ilm-i tecvide âşına olan” şeklinde kaydedilmiştir. Remzi, “Mücevid”, 2/411.

¹³⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 8a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324),18; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325),18.

¹³⁴⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 8a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal

biz Tâhir Bey'in kaydettiği verileri topladığımızda 122.695.794 sayısını elde ediyoruz.

El yazması ve H 1324 baskılı matbu nüshadaki rakamsal veriler yukarıda verildiği gibidir.¹³⁴⁹ Ancak H 1325 baskılı matbu nüshada (ﺥ) nun harfî 52955 olarak verilmiştir.¹³⁵⁰ Geri kalan tüm sayısal veriler, toplam dâhil tüm eserlerde aynıdır. Khyzer Bin Dost'un çalışmasında Kur'an'daki harflere ilişkin Mekki surelerdeki harf sayısının 197.809, Medenî surelerdeki harf sayısının ise 124.755 olduğu tespit edilmiştir. Khyzer Bin Dost ve Munir Ahmad'in çalışmasında Kur'an'daki harf sayısı ise 86.872 olarak verilmiştir.¹³⁵¹ Ancak bu çalışmada harfler, Tâhir Bey'in yaptığı gibi tek tek rakamsal verilerle ele alınmamıştır.

3.7.14. Harekât-ü Kur'âniyye (Kur'an'da Bulunan Harekeler)

Arap olmayan milletlerin Kur'an okurken kelimeleri yanlış okumalarını önlemek, gramer hatalarını engellemek ve bu sayede doğru okuyuşu elde etmek için Kur'an'da bulunan harflere bazı işaret ve çizgilerin konulduğu görülmektedir.¹³⁵² Bu yöntem Kur'an Arapçasına farklı dillerin karışmasına da engel olmuştur.¹³⁵³

Delilü't-tefâsîr'in bu başlığında Kur'an'daki harekelerin sayıları hakkında kısa bilgi verildiği görülmektedir. Harekelendirmenin tarihi yahut önemi hakkında hiçbir bilgi paylaşılmamıştır. Matbu nüshalarda Kur'an'da bulunan hareke sayılarına ilişkin "*Harekât-ü Kur'âniyye*" başlığı mevcuttur. Ancak el yazması nüshada böyle bir başlık mevcut olmayıp bu konu önceki konunun devamı olarak kaydedilmiştir. Tâhir Bey, herhangi bir kaynak belirtmeksizin Kur'an'da 370.143 fetha harekesi, 40.804 damme harekesi, 309.586 kesra harekesi, 3.273 hemze, 1771 med, 19.253 şedde, 156.681 nokta bulunduğunu kaydetmiştir.¹³⁵⁴ El yazması nüsha ve H 1324

Matbaası, 1324), 18-19; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 18.-19

¹³⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 8b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 19.

¹³⁵⁰ Busalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 19.

¹³⁵¹ Khyzer Bin Dost, Munir Ahmad, "Kur'an-ı Kerim'in İstatiksel Görünümü ve Mekki-Medenî Sûreler Arasındaki Simetri", 29.

¹³⁵² Veli Kayhan, "Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması: İ'câm ve Sonrası", *Bilimname Düşünce Platformu* 1/12 (2007), 135.

¹³⁵³ Hikmet. Koçyiğit, "Kur'an'ın Bölümlenmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2013), 369.

¹³⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 8b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal

baskılı matbu nüshada, hemze sayısı 3.273 olarak kaydedilmişken¹³⁵⁵ H 1325 baskılı nüshada, hemze sayısı 3.283 olarak kayıtlıdır.¹³⁵⁶ Bu farklılık baskı hatasından kaynaklı olmalıdır.

3.7.15. Vakıf Mağalleri (Kur'an'da Bulunan Durak Yerleri)

Kur'an okurken bir kelime üzerinde okumaya devam etme niyetiyle nefes alacak kadar durmaya *Vakf* denir.¹³⁵⁷ Belirli işaretleri olan semboller sayesinde Kur'an okuyan kişi yanlış okuma ve yanlış anlamları önlemek için durması yahut durmaması gereken yerleri bilir. *Delilü't-tefâsîr*'de "*Vakıf Mağalleri*" konu başlığında vakf konusuna hiçbir açıklama yapılmamış yalnızca en-Nisâ suresinden iki ayet örnek verilmiştir.

Matbu nüshalarda "*Vakıf Mağalleri*" şeklinde bir başlık mevcuttur. Ancak el yazması nüshada böyle bir başlık olmayıp bu konu önceki konunun devamı şeklinde kayda alınmıştır. Tâhir Bey, iki ayette üç vakıf olduğunu belirtir. Vakıfların Nisâ suresinde olduğunu belirten Tâhir Bey, ayet numaralarını ve hangi vakıflar olduğunu belirtmeden ve herhangi bir açıklama yapmadan yalnızca ayetlerin baş kısmını paylaşmıştır. "*وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ*" ve "*يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ*" şeklinde paylaşılan iki ayet en-Nisâ suresi 11 ve 12. ayetleridir.¹³⁵⁸ Ancak DİB güncel Kur'an sayfasından bu iki ayet incelendiğinde en-Nisâ 11. ayette dört (4) cim (ج), iki (2) Tî (ط) durağı ile karşılaşılmaktadır. Yine burada en-Nisâ 12. ayette de dört (4) cim (ج), biri ayet sonunda olmak üzere dört (4) Tî (ط) ve bir (1) lam-elif (ل) durağı vardır.¹³⁵⁹ Kur'an sayfasındaki vakf sayısının farklılık nedeni, Tâhir Bey'in incelediği yahut kaynağını belirtmediği müellifin incelediği, Kur'an nüshası ile ilgili olmalıdır.

Kur'an'daki "vakf" konusu kıraat ilmini ilgilendirdiği gibi tefsir ilmini de ilgilendirmektedir. Kur'an'ın amacının ve manalarının anlaşılmasında önemli bir yeri

Matbaası, 1324),19; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 19.

¹³⁵⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 8b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 19.

¹³⁵⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 19.

¹³⁵⁷ Enes Yarız, "Âyetlerin Sonunda Vakf Meselesi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2018), 164.

¹³⁵⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 8b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 19; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 19.

¹³⁵⁹ Diyanet Kuran, "Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim" (24.10.2024).

olan vakf ilmi konusu kaynağını Kur'an'dan almaktadır.¹³⁶⁰ Kur'an'da bulunan vakflar konusuyla ilgili tabiînden itibaren müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Bu alanda yazılan eserler kıraat ilmi ile ilişkilendirilse de bu eserleri tefsir çalışması olarak niteleyenlerde olmuştur.¹³⁶¹

Vakf konusu üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında bu konunun doğrudan tefsir ilmi ile ilgili olduğu ve üzerinde pek çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Tâhir Bey'in Kur'an'da bulunan vakflar konusunda hiçbir açıklamada bulunmaması büyük bir eksikliktir. Bu durum, konuları muhtasar şekilde verme gayreti içinde olmasıyla anlaşılabilir.

3.7.16. Nısf-ü Kur'an (Kur'an'ın Yarısı)

Delîlü't-tefâsîr'in bu başlığında Kur'an'ın yarısı kabul edilen sure, ayet, kelime ve harfin hangileri olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Ancak Kur'an'ın yarısından kastedilen şeyin tam olarak ne olduğu açıklanmamıştır.

Matbu nüshalarda “*Nısf-ü Kur'an*” başlığı ile karşılaşılmaktadır. Ancak el yazması nüshada bu konu, önceki konunun devamı şeklinde ele alınmış herhangi bir konu başlığı atılmamıştır. Tâhir Bey, bu konuda da ayetlerin ilgili kısımlarını verir ancak ayet numaralarını paylaşmaz, herhangi bir açıklama yapmaz.

Tâhir Bey, Kur'an'ın yarısı olan surenin el-Mücâdele suresi olduğunu kaydetmiştir. Ayet itibariyle ise Kur'an'ın yarısının eş-Şuarâ suresindeki “وَإِنْ نَظُنُّكَ لَمِٰنَ الْكَٰذِبِينَ / Biz senin kuşkusuz yalancılardan biri olduğuna inanıyoruz”¹³⁶² olduğunu belirtmiştir. Tâhir Bey, buraya bir dipnot düşmüş ve dipnotta başka bir görüşe göre yine Kur'an'ın yarısının eş-Şuarâ suresindeki “يٰۤاٰفَكُوْنَ / onların uydurdukları”¹³⁶³ kısmında olduğunu kaydetmiştir. Kelime itibariyle Kur'an'ın yarısının el-Hac sûresindeki “عَذَابُ الْحَرِيقِ / yakıcın azap”¹³⁶⁴ tamlamasında geçtiğini belirtir. Ancak bu kelime el-Hac suresinde iki farklı ayette geçmektedir. Tâhir Bey, ayet numarası vermediği için maksadın her iki ayet mi yoksa bu tamlamanın geçtiği bir ayet mi olduğu bilinmemektedir. Tâhir Bey, başka bir görüşe göre Kur'an'ın yarısının kelime

¹³⁶⁰ Veli Kayhan, “Vakf ve İbtida İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2006), 339.

¹³⁶¹ Yusuf Yurt, “Secavend Durakları ve Tefsirle İrtibatı = Sajawand Waqfs and Their Connection with Tafsir”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/23 (2023), 367-368.

¹³⁶² eş-Şuarâ 26/186.

¹³⁶³ eş-Şuarâ 26/45.

¹³⁶⁴ el-Hac 22/9,22.

itibariyle el-Hac suresindeki “الْجُلُود / derileri”¹³⁶⁵ kelimesinde olduğunu da bir dipnotla kaydetmiştir. Harf itibariyle Kur’an’ın yarısının ise el-Kehf suresindeki “مَا لَمْ تَسْتَطِعْ / sabredemediğin şeylerin”¹³⁶⁶ kısmında olduğunu kaydeden Tâhir Bey, burada Kur’an’ın yarısı olan harfin hangisi olduğunu kaydetmemiştir. Bu konuda başka bir görüş daha kaydeden Tâhir Bey, yine el-Kehf suresindeki “لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا / gerçekten sen fena bir şey yaptın”¹³⁶⁷ ayetini paylaşır. Başka bir görüşe göre ise Kur’an’ın yarısının bu ayetteki “ن / nun” harfinde olduğunu belirtir.¹³⁶⁸ Tâhir Bey, Kur’an’ın yarısı olan harfler konusunda bunlardan başka bir görüş daha kaydetmiştir. El yazması nüshada “kîle kavle nazaran”¹³⁶⁹ diyerek söze başlanırken matbu nüshalarda bu cümle bir “rivâyete nazaran”¹³⁷⁰ şeklinde değiştirilmiş görünmektedir. Tâhir Bey’in kaynak göstermediği bu görüşe göre Kur’an’ın ilk yarısı kabul edilen harf el-Kehf suresindeki (الْيَتَلَطَّفُ)¹³⁷¹ kelimesindeki “ت / te” harfi, Kur’an’ın sonraki yarısı ise bu kelimedeki “ل / lam” harfidir.¹³⁷²

Tâhir Bey, “*Nısf-ü Kur’ân*” başlığı altında verdiği bu bilgilerden sonra yine bu başlık altında el-Asr suresinde üç âyet on “و / vâv” harfinin bulunduğu el-Mürselât sûresinde 50 âyet ve 52 vakf olduğu bilgisini kaydeder.¹³⁷³ Aslında bu bilgiler bu başlık altında verilen bilgilerle doğrudan ilgili görünmemektedir. Tâhir Bey, bu bilgilerin önemli olduğunu düşünerek kaydetmek istemiş olabilir.

Tâhir Bey’in “*Nısf-u Kur’ân*” başlığında kaydettiği ayet ve harflerin diğerlerine göre bir üstünlük olduğu anlaşılabılır. Ancak faziletli kabul edilen sure ve ayetler hakkında ulema arasında ihtilaf olduğu bu nedenle Hz. Peygamber’den bu

¹³⁶⁵ el-Hac 22/20.

¹³⁶⁶ el-Kehf 18/78.

¹³⁶⁷ el-Kehf 18/74.

¹³⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 9a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 19-20; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 1920.

¹³⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 9a.

¹³⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 20; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 20.

¹³⁷¹ Tâhir Bey’in ayet numarasını vermediği bu kelime el-Kehf 18/19. Ayette geçmektedir.

¹³⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 9a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 19-20; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 19-20.

¹³⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 9a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 20; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 20.

konu hakkında gelen sahih rivayetleri değerlendirirken işaret edilen sure ve ayetlerin içeriğinin dikkate alınmasının daha doğru olacağı belirtilmiştir. Fazileti üzerine sahih rivayet bulunan sure ve ayetlerin tevhid, nübüvvet, haşir ve tefekkür konularıyla ilgili olduğu belirlenmiştir.¹³⁷⁴ Fezâilü'l-Kur'an'a ilişkin çok sayıda uydurma hadisin olduğu vurgulanmış, bu uydurma rivayetlerin tefsir eserlerinden temizlenmesinin "Fezâilü'l-Kur'an" konusunda yapılacak en önemli iş olduğu belirtilmektedir.¹³⁷⁵

3.7.17. Hurûf-u Hecâyı Câmi' Âyât-ü Qur'âniyye (Alfabe Harflerini Kapsayan Kur'an Ayetleri)

Arapçada kelimeleri hecelerine ayırma kuralı nedeniyle Arap alfabesinin tüm harflerine "*Hurûfî'l-Heca*" denilmiştir.¹³⁷⁶ Tâhir Bey'in bu başlıktan kastettiği Arap alfabesindeki harflerin hepsini içeren Kur'an'da iki ayet bulunmasıdır.

Delilü't-tefâsîr'de "*Hurûf-u Hecâyı Câmi' Âyât-ü Qur'âniyye*" başlığıyla karşılaşılmaktadır. El yazması eserde böyle bir başlık mevcut değildir. Bu konu önceki konunun devamı şeklinde kayda alınmıştır. Tâhir Bey, "hurûf-ı hecâyı câmi' iki ayet vardır" diyerek iki ayet paylaşmıştır. Bunların hangi surelerdeki ayetler olduğunu paylaşan Tâhir Bey, âdeti üzere sure numaralarını paylaşmamıştır. Ayrıca bu konu hakkında da hiçbir izahatta bulunmadığı görülmektedir. Paylaşılan ilk ayet Âl-i İmrân 154. Ayetin giriş kısmından başlamaktadır ve üç nokta ile devam ettiği belirtilmiştir. Tâhir Bey kaydettiği kısım şu şekildedir: "ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ أَمْنَةً نُّعَاسًا" / *Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, uyku indirdi...*¹³⁷⁷ Paylaşılan ikinci ayet ise el-Fetih suresi 29. ayettir. Burada da ayet tamamen yazılmamıştır ancak tamamı olduğu "ilâ ahir" yazılarak belli edilmiştir. Tâhir Bey'in kayda aldığı kısım şu şekildedir: "مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ" / *Muhammed Allah'ın elçisidir ve onunla bulunanlar kâfirlere karşı katıdır...*¹³⁷⁸

Said Nursi'nin "Sözler" isimli eserinde de *Hurûf-ı Hecâ*'ya Âl-i İmrân 154. ayetin örnek gösterildiği görülmektedir. Said Nursi, bu ayetin bütün harfleri

¹³⁷⁴ Bayram Kanarya, "Sûre ve Ayetler Arasında 'Tefâdul' Meselesiyle İlgili Yaklaşımların Kritiği", *Şarkiyat* 8/1 (Mayıs 2016).

¹³⁷⁵ Ömer Faruk Akpınar, "Fezâilü'l-Kur'an Edebiyatı", *İSTEM* /17 (Aralık 2011), 192.

¹³⁷⁶ Rekin Ertem, "Elifbâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/41.

¹³⁷⁷ Âl-i İmrân 3/154.

¹³⁷⁸ el-Fetih 48/29. Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 9b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 20; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 20.

içermesine rağmen ayetin ahenginde herhangi bir bozulma olmadığını belirtmiştir. Bir beşerin Kur'an'ı yazmış olmasının imkansızlığına örnek gösterdiği bu ayetteki harflerin genel durumları ve sayıları hakkında da bilgi vermiştir.¹³⁷⁹

Konu seçiminde detaya girdiği görülen Tâhir Bey'in konu hakkında hiçbir açıklama yapmaması, konuları muhtasaran verme çabasında olduğunu göstermiştir. Çünkü birçok tefsir usulü ve ulumu'l Kuran kaynağı, yukarıdaki konulardan bazılarına değinmemektedir. Detay konuların olması ve bunların muhtasar tutulma çabası, okuyucu kitlesinin de entelektüel olmasını zorunlu kılmıştır. Bu konular hakkında alt yapısı olmayan birilerinin bu konuları anlayabilmesi beklenilmemelidir.

3.7.18. Eṭval ve Ekşar Sûre (En Kısa ve En Uzun Sure)

Diğer pek konu başlıklarında olduğu gibi “Eṭval ve Ekşar Sûre” başlığı el yazması nüshada mevcut olmayıp matbu nüshalarda mevcuttur. Tâhir Bey, bu konu başlığında yalnızca en uzun surenin¹³⁸⁰ el-Bakara, en kısa surenin el-Kevser olduğunu kaydetmiştir.¹³⁸¹ Başka hiçbir açıklama bu başlıkta mevcut değildir.

3.7.19. Eṭval Kelime ve Âyet-i Qur'aniyye ile Ekşar Âyet (Kur'an'da Bulunan En Uzun Kelime, En Uzun ve En Kısa Ayet)

Bu başlıkta Kur'an'da buluna en uzun kelime, en uzun ayet ve en kısa ayetlerin hangileri olduğu belirtilmiştir. Matbu nüshalarda yer alan ancak el yazması nüshada yer almayan “Eṭval Kelime ve Âyet-i Qur'aniyye ile Ekşar Âyet” başlığında açıklama yapılmadan yalnızca konuya ilişkin bilgi paylaşıldığı görülmektedir. Tâhir Bey, burada verdiği örneklerin sure ve sure numaralarını paylaşmamış yalnızca ayetleri paylaşmakla yetinmiştir. “فَاسْقِنَاكُمُوهُ / Böylece sizi suladık”¹³⁸² kelimesinin en uzun kelime ve en uzun ayetin ayet-i müdayene¹³⁸³ olduğunu keydetmiştir. En kısa ayetin ise “وَالضُّحَىٰ / Yemin olsun, kuşluk vaktine”¹³⁸⁴ ve “وَالْفَجْرِ / Yemin olsun şafak

¹³⁷⁹ Bedüzzaman Said Nursî, *Sözler* (İstanbul: rnk Neşriyat, 2015), 423-424.

¹³⁸⁰ Güncel çalışmalarda da bu tespit değerini korumaktadır. Sibel Danacı, “Kur'ân-ı Kerim'in Metinleşme Süreci ve Sürelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Nisan 2020), 152.

¹³⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 9b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 21; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 21.

¹³⁸² el-Hicr 15/22.

¹³⁸³ Müellif burada el-Bakara 2/282. Ayetin giriş kısmını kaydetmiştir.

¹³⁸⁴ ed-Duhâ 93/1.

3.7.21. Birbirini Velî İden İki Hûrufât (Kur'an'da Birbirini Takip Eden Aynı Harfler)

Delilü't-tefâsîr'in bu başlığında, aynı ayet içerisinde art arda gelen aynı harflerin hangileri olduğuna örnek verildiği görülmektedir. “*Birbirini Velî İden İki Hûrufât*” konu başlığı matbu nüshalarda mevcutken el yazması nüshada mevcut değildir. Tâhir Bey, bu konuda hiçbir açıklamada bulunmamıştır. Yalnızca konuya ilişkin örnek ayetleri vermiştir. Ayetlerden bazılarının hangi surede olduğu belirtilmiş bazılarının ise belirtilmemiştir. Ayrıca hiçbir surenin ayet numarası verilmemiştir. Tâhir Bey, “وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ / Kim İslam'dan başka bir din ararsa”¹³⁹⁴ ayetinde iki ğayn (غ) harfinin birbirini takip ettiğini kaydetmiştir. “رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا / On bir yıldız gördüm”¹³⁹⁵ ayetinde sekiz harfin müteharrik olduğu, “عَلَى أُمِّ مِمَّنْ مَعَكَ / seninle beraber olan ümmetler”¹³⁹⁶ ayetinde dört mîm (م) harfinin birbirini izlediğini belirtilmiştir. “عُقْدَةُ النِّكَاحِ حَتَّى / Nikâh akdine kadar”¹³⁹⁷ ve “لَا أَبْرَحُ حَتَّى / durmayacağım kadar”¹³⁹⁸ ayetlerinde ise ha (ح) harfinden sonra fâsılasız ha (ح) harfinin geldiği belirtilmiştir. Kef (ك) harfinin de iki yerde artarda geldiği belirtilmiş ve “مَنَاسِكُكُمْ / ibadetlerinizi”,¹³⁹⁹ “مَا سَلَكُكُمْ / sizi sürükleyen”¹⁴⁰⁰ ayetlerindeki kelimeler verilmiştir.¹⁴⁰¹

3.7.22. Esrâr-u Tertîb-i Kûr'ân (Kur'an'ın Düzenlenme Sırları)

Delilü't-tefâsîr'in Kur'an surelerinin sıralanmasını konu edinen bu başlıkta Tâhir Bey, konu başlığına uygun olarak Kur'an surelerinin sıralamasının Allah'a mahsus bir sır olduğunu belirtmiştir. Ancak herhangi bir kaynak göstermeksizin bu konudaki bazı görüşleri de vermeyi ihmal etmemiştir.

Matbu nüshalarda ana bir başlık şeklinde mevcut olan “*Esrâr-u Tertîb-i Kûr'ân*” başlığı, el yazması nüshada parantez içine alınmış yan başlık şeklindedir. Tâhir Bey, Kur'an'ın tertibine ilişkin sırrın keyfiyetinin manevi olarak Allah'a ait

¹³⁹⁴ Tâhir Bey burada yalnızca ayeti paylaşır sure ve ayet numarası vermez. Â-li İmrân 3/85.

¹³⁹⁵ Yûsuf 12/4.

¹³⁹⁶ Hûd 11/48.

¹³⁹⁷ el-Bakara 2/235.

¹³⁹⁸ el- Kehf 18/60.

¹³⁹⁹ el-Bakara 2/200.

¹⁴⁰⁰ el-Müddessir 74/42.

¹⁴⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 9b-10a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 21; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 21.

olduğunu söyler. Ancak bu başlıkta bazı arif kimselerin bazı görüşler ortaya koyduğunu söyleyen Tâhir Bey, bunların kim olduğu yahut hangi kaynaktan bulunduğuna yönelik bilgi vermez. Bu konudaki görüşler dört madde sıralanmıştır. Bunlardan ilkinde “*Havâmim*” olarak adlandırılan sureler örnek verilmiş ve bunların başlarındaki harfler arasında cinslik ve münasebet bulunduğu belirtilmiştir. İkinci maddede el-Fâtiha ve el-Bakara örnek verilmiş ve sonraki surenin önceki sureyle manevi münasebet içerisinde olduğu kaydedilmiştir. Üçüncü maddede (surelerin tertibine ilişkin) lafızlardaki münasebet nedeniyle açıklaması yapılmış ve “âhar tebbet (تبت) olan mesed (مسد) lafzıyla evvel sûre-i ihlâş olan ehad lafzının vezninde ittihadı gibi” denilmiştir. Yani Leheb ve İhlas suresinde bulunan kelimelerdeki fonetik benzerlik esas alınmış, denilmek istenmiştir. Dördüncü ve son maddede de surelerdeki benzerliklerden (sure sıra terbinin gerçekleşmiş olabileceği) kaynaklı olduğu belirtilip el-İnşirâh ve ed-Duhâ sureleri bu maddeye örnek verilmiştir.¹⁴⁰²

Surelerin tertibi hakkında tevkîfî, ictihadî, kısmen tevkîfî ve kısmen ictihadî şeklinde üç farklı görüş olduğu belirtilmiştir. Surelerin tertibi hakkında farklı görüşlerin olmasının tefsir açısından pratik değer taşıdığı vurgulanmaktadır.¹⁴⁰³ Yine surelerin tertibine ilişkin tevkîfî, ictihadî, kısmen tevkîfî ve kısmen ictihadî şeklindeki üç görüşe yönelik Kur’an’ın toplanıp çoğaltılırken sure tertibine ilişkin hiçbir haber bulunmaması nedeniyle bu üç görüşünde kendi içinde çeşitli delillere ve akli tahlillere dayandığı düşünülmektedir.¹⁴⁰⁴

Bu başlıkta Tâhir Bey’in sure sıralamasının keyfiyetinin sırrını ortaya koymaya çalıştığı ve bunu yaparken münasebetü’l-ayet ve’s-suver konusuna meylettiği görülmektedir. Tâhir Bey’in bu konudaki kayıtlarına bakıldığında ilk açıklaması esas alınırsa surelerin tertibi meselesini tevkîfî olarak kabul ediyor görünmektedir. Ancak sıraladığı dört madde, surelerin tertibi konusu ictihadî olarak ele alanların değerlendirmeleri olduğu sonucu çıkarılabilir.

¹⁴⁰² Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 10a-10b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 22; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 22.

¹⁴⁰³ Zekeriya Pak, *Tefsir Usûlü* (Ankara: BİLAY, 2022), 94-95.

¹⁴⁰⁴ İsmail Çalışkan, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 88.

3.7.23. Me‘âni-i Kur‘âniyye Hakkındaki İhtilâfâtın Esbâbı (Kur‘ân’ın Anlamları Hakkındaki Ayrılıkların Sebepleri)

Kur‘ân’ı anlamaya duyulan ihtiyaçtan doğan me‘âni’l-Kur‘ân, filolojik araçlarla (sarf, nahiv vd.) Kur‘ân’ın ihtiva ettiği anlamları açığa çıkarmayı amaç edinen bir ilimdir. Kur‘ân’da anlaşılması zor lafızları tespit etmek bu ilmin amaçlarından biridir. Me‘âni’l-Kur‘ân, İ‘râbü’l-Kur‘ân ve Müşkilü’l-Kur‘ân ilimlerinin temelini oluşturmuştur.¹⁴⁰⁵

Delilü’t-tefâsîr’de “*Me‘âni-i kur‘âniyye Hakkındaki İhtilâfâtın Esbâbı*” başlığı matbu nüshalarda yer alırken el yazması nüshada yer almamaktadır. Bu başlıkta cümleye “Me‘ânî-i Kur‘âniyye” diye başlar başlamaz bir dipnot düşen Tâhir Bey, lügat-i Kur‘ân’a dair bazı eser müellif isimleri kaydetmiştir. El yazması nüshada kayıt düşülen eserlere ek olarak matbu nüshaya başka eser-müellif isimlerinin de eklendiği görülmektedir. Matbu nüshalara lügat-i Kur‘ân’a dair selef âlimlerince pek çok lügat kitabı yazıldığı belirtilmişken bu kayıt el yazması nüshada mevcut değildir. El yazması nüshaya Fâdıl Muhakkik Mevlâna bin Melik Merhum ile Musa bin Muhammed el- ‘Umerî el-Mâlikî’nin *Lugat-ı Kânûn-ı İlâhî* ve *Lugatu’l Kur‘ân* isimli eserleri kaydedilip bu eserlerin özellikle Kur‘ân lüğatini içerdiği belirtilmiştir.¹⁴⁰⁶ Matbu nüshalarda bu bilgiye ek olarak Ahmed bin Muhammed el-Herevî’nin *el-Cem‘u beyne’l ġarîbeyi’l-Kur‘ân ve’l-ġadîs*,¹⁴⁰⁷ Ebû Bekr es-Sicistânî’nin *Ġarîbü’l-Kur‘ân’ı*, Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin *Ġarîbü’l-Kur‘ân*, er-Râgıb el-İsfahânî’nin *el-Müfredât’ı*, Suyûtî’nin *el muhezzeb fimâ vaka’a fi’l Kur‘ân-ı mine’l mu‘arrab* eserleri eklenmiştir. Tâhir Bey, ayrıca ibn Kemal ve Münşî lakablı Bedreddin Saruhânî’nin *Mu‘arrabât* risalelerinin olduğunu belirtir. Tâhir Bey, el yazması nüshaya ek olarak matbu nüshalara kaydettiği bu eser müellif isimlerinin sonuna bu eserlerin hepsinin kendi elinde mevcut olduğu notunu düşmüştür.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰⁵ İsmail Aydın, “Me‘âni’l-Kur‘ân “, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları,2019), EK-2/207-209.

¹⁴⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*,10b.

¹⁴⁰⁷ Bu eser DİA da " *el-Mecmû‘u’l-muġîs fi ġarîbi (ġarîbeyi)‘l-Kur‘ân ve’l-ġadîs*” şeklinde kaydedilmiştir. Muhsin Demirci,” Herevî, Ahmed bin Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/220-221.

¹⁴⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 22-23; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur‘ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 22-23.

Zaman zaman bazı eserlerin elinde mevcut olduğunu belirttiğini bildiğimiz Tâhir Bey, tefsir ilminin belli bir alanına ait bunca eseri elinde bulundurması tefsir ilmine olan ilgisinin en belirgin karinelerinden biridir.

Tâhir Bey, “*Me’âni-i Kur’âniyye Hakkındaki İhtilâfâtın Esbâbı*” başlığında müfessirler arasında Kur’an’ın manalarının fûruatı meselesinde meydana gelen ihtilafı sekiz maddede özetlemiştir. Bunlar: 1- ortak lafızlar 2- hakikat mecaz 3- efrâd ve terkîb 4- husûs ve umûm 5- rivayet ve nakl 6- nas vaki’ olmayan yerde içtihat 7- nâsih-mensûh 8- ibâhat ve tevsî’ dir.¹⁴⁰⁹

Tâhir Bey, yedinci maddede kayda aldığı nâsih ve mensûh’a bir dipnot düşmüştür. Bu dipnotta Nâsih ve Mensûh hakkında ayrıntılı bilgi almak isteyenlerin İbn Hazm Zâhirî, Vehbetullah Bağdâdî ve Suyûtî’nin eserlerine müracaat edilmesi istenmektedir. Tâhir Bey, müellif ismi zikretmesine karşılık burada eser ismi zikretmez ancak işin erbabı olan kişilerin bu eserleri bildiğini söyler. Ayrıca el yazması nüshada olmayan ancak matbu nüshalara Suyûtî’nin eserinin matbu olduğu bilgisinin eklendiğini görülmektedir.¹⁴¹⁰

3.7.24. Uşûl-ü Mühimmât-ı Müfessirîn (Müfessirlerin Önemli Yöntemleri)

Delîlü’l-tefâsîr’in bu başlığında inzâl, tenzil, tefsir ve te’vil kavramları hakkında kısa açıklamada bulunulduğu görülmektedir. Matbu nüshalarda “*Uşûl-ü Mühimmât-ı Müfessirîn*” başlığı mevcuttur. El yazması nüshada ise bu konu öncekinin devamı şeklinde ele alınmıştır. Tâhir Bey, ‘*Uyûnü’l-tefâsîr*’¹⁴¹¹ adlı eseri referans göstererek müfessirlerin dört önemli usulünün olduğunu kaydeder. Bunlardan ilkinin “inzâl” olup Kur’an’ın “levh-i mahfuz”dan¹⁴¹² bir defada dünya semasına nüzulu anlamına geldiğini belirtilir. İkinci olarak “tenzîl” kaydedilmiştir. Tenzil için (Kur’an’ın) Hz. Cebrail aracılığıyla maslahata uygun şekilde Hz. Peygamber’in kalbinde zuhur etmesi tanımı yapılmıştır. Ayrıca bu maddeye inzalin bir defada

¹⁴⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 10b; a.mlf.; *Delîlü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 22-23; a.mlf., *Delîlü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 22-23.

¹⁴¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 10b; a.mlf., *Delîlü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 23; a.mlf., *Delîlü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 23.

¹⁴¹¹ “bk.” Sülûn, “Şehâbeddin Sivâsî”, 38/419.

¹⁴¹² Allah’ın ilmini simgeleyen, ilahi kitapların kendisinden indirildiği, olmuş ve olacak her şeyin kendisinde kayıtlı olduğu hakikatını kavramanın mümkün olmadığı ana kitap”. Mehmet Zeki Duman, “Levh-i Mahfûz ve Kur’an”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (Mayıs 2008), 41.

tenzilin tedrici (kademe kademe) olarak meydana geldiği kaydedilmiştir. Üçüncü maddeye “tefsir” kelimesi kaydedilmiştir. Tefsir için “delâlet-i zâhiresiyle âyetin sebeb-i nüzûl, şân, ma‘nalarını tevdiğinden ‘ibâredir” tanımını yapılmıştır. Son maddeye ise “Te’vil” kelimesi kaydedilmiştir. Te’vil için ise” kitab ve sünnete muvâfık olarak ma‘nâyı âyeti zâhîrisinden ma‘nâyı bâtını ve muhtemeline şarf itmekden ‘ibâretdir”¹⁴¹³ açıklaması yapılmıştır. Tâhir Bey, tefsir ve te’vile sure ve ayet numarası vermeden “يُخْرِجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ / O ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarıyor”¹⁴¹⁴ ayetinin yalnızca bu kısmını örnek olarak kaydetmiştir. Bu ayette; kuşun yumurtadan çıkmasının tefsir, müminin kâfirden ya da âlimin cahilden çıkmasının ise te’vil olduğu açıklanmıştır. Tâhir Bey’in bu başlıkta ele aldığı inzal, tenzil,¹⁴¹⁵ tefsir ve te’vil konuları hakkında¹⁴¹⁶ pek çok görüş ve çalışma mevcuttur.

Bu başlıktaki kayıtlarından Tâhir Bey’in Kur’an ayetlerinin zahiri manalarına hamledilmesini tefsir, yine Kur’an’ın kendisine ve sünnete uyacak şekilde Kur’an ayetlerinin batını manalarına hamledilmesinin ise te’vil olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Tâhir Bey’in tefsir ve te’vilin izahı konusundaki tercihi, Âlûsî’nin “âyetin zahiri onun tefsir edilmesi, âyetin batını onun gizli işaretleriyle te’vil edilmesidir” açıklamasını akla getirmektedir.¹⁴¹⁷ İbnü’l Arabi akımından etkilendiğini bildiğimiz Tâhir Bey’in özellikle sufilerin ehemmiyet gösterdiği ayetlerin batını yönlerine yönelik ilgisi pek tabiidir.¹⁴¹⁸

3.7.25. Kur’anda Mezkûr Enbiyâ (Kur’an’da Anılan Peygamberler)

Delilü’t-tefâsîr’in bu başlığında Kur’an’da ismi geçen peygamberlerin sayısı verilmiştir. Bu peygamberlerin isimleri belirtilmezken peygamberliği ihtilafı olan üç isim kaydedilmiştir.

¹⁴¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye*, 11a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 23-24; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma‘lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 23-24.

¹⁴¹⁴ Rûm 30/19.; Yûnus 10/31.; Âl-i imrân 3/27.

¹⁴¹⁵ ”bk.” Niyazi Beki, "Kur'an'da İnzal ve Tenzil Kavramları", *EKEV Akademi Dergisi* /57 (Kasım 2013), 255-268; ”bk.” İshak ÖzgelKur’ân’ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme (Kur’ân Tasavvuru Oluşturmaya Doğru)”, *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları* 3/5-6 (2001), 89-114; Davut Ağbal, “Kur’ân’ın Üç Aşamalı İndirilişi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Haziran 2018), 73-100.

¹⁴¹⁶ Bu konuda daha önce pek çok çalışmanın ismini kaydetmiştik. Bu nedenle tekrara girmeyeceğiz.

¹⁴¹⁷ Şehâbeddin Mahmud Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve’s-seb‘i’l-meşânî*, thk. Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İmran (Kahire: Darü’l-Hadis, 2005), 1/29.

¹⁴¹⁸ Sufilerin Kur’an ayetlerinin batını yönlerine olan ilgisi hakkında ”bk.” Dilaver Selvi, “‘Her Ayetin Bir Zahirî Bir Bâtını Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (Nisan 2011), 7-41.

Matbu nüshalarda “*Ḳur’anda Mezkûr Enbiyâ*” başlığı mevcuttur. El yazması nüshada ise böyle bir başlık yoktur. Ancak el yazması nüshada bu konunun altına ve üstüne tam ortalı şekilde siyah çizgi çekilerek konunun yeri belli edilmiştir. Tâhir Bey Kur’an’da bulunan yirmi beş (25) peygamber ismi üzerinde ittifak bulunduğunu toplam ismin yirmi sekiz olması halinde üç isimde ihtilaf edildiğini kaydetmiştir. El yazması ve H 1324 baskılı nüshada yirmi sekiz (28) olan sayı, H 1325 baskılı matbu nüshada yirmi yedi olarak kaydedilmiştir. Bütün nüshalarda üç ismin peygamberliği konusunda ihtilaf olduğunun belirtilmesi ve Üzeyr (a.s.), Lokman (a.s.), Zülkarneyn (a.s.) isimlerinin tüm nüshalarda kayıtlı olması H 1325 baskılı nüshaya (27) sayısının sehven yazıldığını göstermektedir.¹⁴¹⁹ DİA’da “Peygamber” maddesinde üç büyük kişi hakkında peygamberlikleri noktasında ihtilaf bulunduğunu belirtilmiştir.¹⁴²⁰ Konumuza ilişkin bir yüksek lisans çalışmasında Kur’an’da adı geçip peygamberliği şüpheli olan üç kişi hakkında incelemede bulunulmuştur. Ancak bu çalışmada Hz. Üzeyir yer almamış Hızır,¹⁴²¹ Lokman ve Zülkarneyn’in peygamberlikleri incelenmiştir. Yine bu çalışmada, Tâhir Bey’in de peygamberliğine şüpheyile yaklaştıkları arasında olan, Hz. Zülkarneyn’in peygamber, Hz. Lokman’ın ise salih bir kul olabileceği değerlendirilmiştir.¹⁴²²

3.7.26. Mevâd’u Secde (Secde Ayeti Yerleri)

Namaz dışında bulunan secde çeşitlerinden biri olan “tilavet secdesi”¹⁴²³ bazı Kur’an ayetlerinin okunması yahut işitilmesi durumunda secde yapılmasını gerektiren bir secde türüdür.¹⁴²⁴ *Delilü’t-tefâsîr*’de secde ayetlerinin sayısı dışında hiçbir bilgi verilmediği görülmektedir.

¹⁴¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 11a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 24; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 24.

¹⁴²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Peygamber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/259.

¹⁴²¹ Hızır’ın peygamber, veli, melek olduğu hakkında ihtilaf bulunmaktadır. “bk.” İlyas Çelebi, “Hızır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/406-409; Muzaffer Ertuğrul, “Mûsâ Peygamber’in Yol Arkadaşı Hızır’ın Kimliği”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 293-332.

¹⁴²² Esra Akça, *Kur’an’da Adı Geçen Ancak Peygamber Olup Olmadığı İhtilaflı Olan Kişiler* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 100.

¹⁴²³ Abdestli ve temiz olarak kibleye dönülüp eller kaldırılmadan tekbir getirilip alın ve burun yere değerek üç kez “sübhâne rabbiye’l-a’lâ” denilir. Sonra Allahüekber denilerek tekrar ayağa kalkılır. Hacı Yunus Apaydın vd., *İlmihal* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 1/353.

¹⁴²⁴ Akif Yıldırım, “Bağlamı Açısından Secde Ayetlerinin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Haziran 2024), 64-65.

Matbu nüshalarda yer alıp el yazması nüshada bulunmayan “*Mevâd’u Secde / Secde Yerleri*” başlığında yalnızca on dört yerde secde (ayeti) olduğu kaydedilmiştir. Bu bilgidен başka hiçbir açıklama ya da örnek verilmemiştir.¹⁴²⁵ Secde yerleri ve sayıları hakkında görüş farklılıkları olduğu bilinmektedir.¹⁴²⁶ Halil İbrahim Aydın’ın çalışmasında hadis ve fıkıh alanında secde ayetlerinin detaylıca incelendiği belirtilmiştir. Secde ayetlerine ilişkin tefsir ilmi alanında yetersiz çalışma olmasından yakınılan bu çalışmada secde ayetlerinin üslup ve muhteva açısından değerlendirmesi yapılmıştır.¹⁴²⁷

Tâhir Bey’in secde ayetleri konusunda örnek vermese de aynı konu başlığını kullandığı ilerleyen sayfalarda secde ayetlerinin geçtiği sure isimlerini kaydetmiştir. Bu başlık ileride tekrar gelecektir.

3.7.27. Dokuz Vecihle Vahdâniyete Dâl (Delalet Eden) Âyet-i Kerîme (Allah’ın Birliğine Dokuz Yönden İşaret Eden Ayet)

Delilü’t-tefâsîr’in bu başlığında Allah’ın birliğine dokuz yönden işaret eden bir ayetin paylaşıldığı görülmektedir. Matbu nüshalarda mevcut olan “*Dokuz Vecihle Vahdâniyete Dâl (Delalet Eden) Âyet-i Kerîme*” başlığı, el yazması nüshada mevcut olmayıp önceki konunun devamı şeklinde ele alınmıştır. Bu konuda hiçbir açıklama yapmayan Tâhir Bey, Allah’ın birliğine dokuz yönden işaret ettiğini belirttiği tek bir ayet paylaşmıştır. Çoğu zaman ayetin tamamını vermeyen ilgili yeri kaydeden yahut ayetin sonuna üç nokta koyarak yazmaktan kaçınan Tâhir Bey, bu bölümde ayetin tamamını yazdığı görülmektedir.¹⁴²⁸

إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَع النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ”

¹⁴²⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 11b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 24; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 24.

¹⁴²⁶ Abdurrahman Çetin, “Tilâvet Secdesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/157.

¹⁴²⁷ Halil İbrahim Aydın, “Muhtevâ ve Üslup Açısından Kur’an’da Secde Âyetleri”, *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2023), 60-86.

¹⁴²⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 11b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 24-25; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 24-25.

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.”¹⁴²⁹

Ayette Allah’ın birliğine işaret eden delillerin neler olduğuna ilişkin araştırmacıların tefsirlere ve bu ayet üzerine yapılan müstakil çalışmalara müracaat etmesi gerekmektedir. Münâsebâtü’l-Kur’an ilmini tefsirinde çok etkili şekilde kullanarak sonraki nesillere kapı açan Fahreddin Râzi,¹⁴³⁰ bu ayette Allah’ın birliğine yönelik sekiz çeşit delilin olduğunu belirtmiş ve bu ayet hakkında geniş izahatte bulunmuştur.¹⁴³¹

3.7.28. Besmelesiz Sûre

Kur’an surelerinin başında besmele bulunmaktadır. Ancak bir surenin başında besmele mevcut değildir. *Delilü’t-tefâsîr*’in bu başlığında başında besmele bulunmayan sureden kısaca bahsedildiği görülmektedir.

Matbu nüshalarda mevcut olan “*Besmelesiz Sûre*” başlığı, el yazması nüshada verilmemiştir. Bununla birlikte el yazması nüshada bu konunun açıklanmaya başladığı bölüme gelindiğinde ortaya kısa bir çizgi çekilerek başka bir konuya geçildiği belli edilmek istenilmiştir. Tâhir Bey, “besmelesiz başlayan sûre”nin Berâe (et-Tevbe) suresi olduğunu kaydetmiştir. Burada anlaşmanın bozulması nedeniyle nazil olan ayetin seyf (savaş) ve gazap ayeti olduğunu belirten Tâhir Bey, Şâtibî’nin konuya ilişkin kasidesinden Arapça olarak şu kısmı paylaşır: “Bu ayet, savaşla nâzil olması sebebiyle besmeleli değildir.” Ayrıca et-Tevbe suresinin be (ب) harfiyle başlaması konusunda muhakkik ariflerin çok sözleri olduğunu, ilim ehlinin bunları bildiğini söyleyen Tâhir Bey; bu sözlerin neler olduğu hakkında hiçbir bilgi vermez, kaynak göstermez.¹⁴³²

¹⁴²⁹ el-Bakara 2/164.

¹⁴³⁰ Yahya Arslan, “Fahreddin Er-Râzî’nin Mefâtihi’l-Gayb Adlı Eserinde Münâsebetü’l-Kur’an’a Yaklaşımının Değerlendirilmesi”, *İslami İlimler Dergisi* 18/2 (Kasım 2023), 119.

¹⁴³¹ Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *et-Tefsîrü’l-kebîr Mefâtihi’l-gayb*, (Ankara: Akçağ Yayıncılık, 1989), 4/136-179.

¹⁴³² Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 11b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal

Et-Tevbe suresinin başında besmele olmamasına ilişkin farklı görüşler ortaya koyulmuştur. Et-Tevbe suresinin başında besmelenin bulunmaması, surelerin başındaki besmelelerin müstakil birer ayet olduğuna delil kabul edilmiştir.¹⁴³³ Et-Tevbe suresinde besmelenin bulunmamasına ilişkin DİA'da bulunan ilgili madde yazarı, bu konudaki görüşleri belirttikten sonra en isabetli görüşün, Hz. Peygamber'in bu surenin Enfâl suresinden sonra kaydedilmesini emretmesi ancak besmele yazılmasını söylememesi görüşünü gösterir.¹⁴³⁴ Tâhir Bey, savaş ve gazap ayetinin surede hangi ayet olduğunu belirtmemiştir. Oysa et-Tevbe suresindeki ayetlerin farklı nüzul (yeryüzüne inme) sebeplerine ilişkin güncel bir çalışma ile karşılaşılmaktadır. Bu çalışma da et-Tevbe suresinin büyük çoğunluğunun konusu Tebûk Seferi olması nedeniyle cihadla ilgili rivayetlerin çoğunluğunun bu seferle ilgili olduğu görüşü belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmada suredeki başka ayetlerin nüzul sebeplerine ilişkin de açıklamalar yapılmıştır.¹⁴³⁵ Bütün bunlardan Tâhir Bey'in bu konuya muvafakatı varsa bile bunları dile getirmek istemediği kaynağını belirtmediği eserdeki görüşü vermekle yetindiği anlaşılmaktadır.

3.7.29. E'del, Ercâ', Eṭma', Eḥvef, E'zam, Âyât-ü Kur'âniyye /Adâlet, Korku, Ümit, Umma, Büyüklük Ayetleri (اعدل- ارجاء- اطمع اخوف- اعظم- ايات قرانيه)

Delîlû't-tefâsîr'in bu başlığında yer alan kelimelerin tamamı Arapçadır. Bu başlıkta yer alan kelimelere ilişkin ayetleri veren Tâhir Bey'in hiçbir açıklama yapmadığı görülmektedir. “*Adâlet, Korku, Ümit, Umma, Büyüklük Ayetleri* (اعدل- ارجاء- اطمع اخوف- اعظم- ايات قرانيه)” başlığında matbu nüshalarda karşılaşılmaktadır. El yazması nüshada bu konu başlığı mevcut değildir. Tâhir Bey'in “ism-i tafdil sigası”¹⁴³⁶ kullanarak belirlediği bu başlıkta, her bir kelime için bir ayet örneği vermiştir. Ancak bu ayetlerin hangi surelerde bulunduğu ve ayet numaraları verilmemiştir. Bu başlıkta hiçbir açıklama yapılmadan yalnızca ilgili ayetlerin

Matbaası, 1324), 25; a.mlf., *Delîlû't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 25.

¹⁴³³ Münir Yaşar Kaya, “Besmelenin Ayet Olması ile İlgili Tartışmalar ve Fıkhî Hükümlere Etkisi”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 303,304,307.

¹⁴³⁴ Bekir Topaloğlu, “Tevbe Sûresi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/586.

¹⁴³⁵ “bk.” Bekir Özkızıl, “Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi Tevbe Sûresi Örneği”, *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 1/1 (Mart 2021), 109-134.

¹⁴³⁶ “İki şey arasındaki ortak özelliğe veya bu ortak özelliğin bulunduğu şeylerden birinde daha fazla olmasını gösteren türemiş bir isimdir”. Kemal Hacımurtazaoğlu, *Arap Dilinde İsm-i Tafdilin Ameli (Mes'ele'tü'l-Kuhl)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyalbilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 4.

paylaşıldığı görülmektedir. El yazması nüshada korkuya ilişkin ayetin yalnızca giriş kısmı paylaşılmışken matbu nüshalarda ayetin tamamı kaydedilmiştir. Bunun dışındaki tüm kayıtlar tüm nüshalarda aynı şekildedir.¹⁴³⁷

Tâhir Bey adalete ilişkin şu ayeti örnek verir:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَذَكَّرُونَ

“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başınıza almanız diye size böyle öğüt veriyor”¹⁴³⁸

Ümide ilişkin şu ayeti örnek verilmiştir:

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ

“De ki (Allah şöyle buyuruyor): “Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir”¹⁴³⁹

Ummaya ilişkin şu ayeti örnek verilmiştir:

“أَيُّطْمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ أَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ”

“Üstelik bir de onlardan her biri nimetler cennetine yerleştirileceğini mi umuyor?”¹⁴⁴⁰

Korkuya ilişkin şu ayeti örnek verilmiştir:

“فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ- وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ”

“Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu (karşılığını) görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu (karşılığını) görür”¹⁴⁴¹

¹⁴³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 11b-12a; a.mlf., Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 25; a.mlf., Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 25.

¹⁴³⁸ en-Nahl 16/90.

¹⁴³⁹ ez-Zümer 39/53.

¹⁴⁴⁰ el-Meâric 70/38.

Ululuğa ilişkin ise şu ayeti örnek verilmiştir:

“اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ...”

“Allah, O’ndan başka tanrı yoktur; diridir, her şeyin varlığı O’na bağlı ve dayalıdır...”¹⁴⁴²

3.7.30. Cenâb-ı Hakkın zât-ı Münezzeheşîcûn Buyurduğu Âyet (Allah’ın Her Türlü Eksiklikten Uzak Olduğunu Gösteren Ayet)

Bu başlıkta Allah’ın ne olmadığı ve nasıl nitelenemeyeceğini inceleyen bir yöntem olan *tenzih*¹⁴⁴³ ilkesine yönelik bir ayetin paylaşıldığı görülmektedir. Matbu nüshalarda bulunup el yazması nüshada bulunmayan “Cenâb-ı Hakkın Zât-ı Münezzehesi İçin Buyurduğu Âyet” başlığında Tâhir Bey, sure ve ayet numarası vermeden (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) “Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım”¹⁴⁴⁴ ayetini paylaşmıştır. Bu ayeti Allah’ın kendi zâtını tenzih etmek için buyurduğu açıklanmıştır.¹⁴⁴⁵ Harun Bekiroğlu’nun çalışmasında bu ayetin tefsir, fıkıh, kelam, tasavvuf ve Arap dili gibi birçok ilimle bağlantılı olduğu bu nedenle de ayete ilişkin pek çok değerlendirme yapıldığı belirtilmiştir.¹⁴⁴⁶ Tâhir Bey, bu başlığı açarken hangi kaynaktan yararlandığını belirtmediği ve hiçbir açıklama yapmadığı için Allah’ı bu ayetle nasıl tenzih etmek istediği tam olarak anlaşılmamaktadır. Ancak ayette iki akıllı varlık olan cin ve insanın kulluk için yaratıldığı vurgulanmakta Allah’ın ise kulluk edilen tek varlık olarak onlardan ayrıldığı görülmektedir.

¹⁴⁴¹ el-Zilzâl 99/7,8.

¹⁴⁴² el-Bakara 2/255.

¹⁴⁴³ Furat Akdemir, “Kur’an Kavramları Bağlamında Tenzih”, *Journal Of Social And Humanities Sciences Research RESEARCH Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi* 7/55 (Haziran 2020), 1798.

¹⁴⁴⁴ ez-Zâriyât 51/56.

¹⁴⁴⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 12a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 25; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 25.

¹⁴⁴⁶ Harun Bekiroğlu, “İstidlâl Biçimlerinin ve Farklı Düşünce Tarzlarının Tefsire Etkisi: Âyeti Örneği وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ”, *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (Ekim 2017), 43-70.

3.7.31. Küffârın Kavillerince Şâdık Olduğu Âyet (Kâfirlerin Kur'an'da Doğru Söyledikleri Sözleri)

Delîlü't-tefâsîr'in bu başlığında Kur'an'da Yahudilerin ve Hristiyanların birbirlerine söyledikleri sözler paylaşılmıştır. Bu ayetlere dayanan Tâhir Bey, bu başlıkla Hristiyan ve Yahudilerin sözlerinin doğru olduklarını belirtmek istemiştir.

Matbu nüshalarda “*Küffârın kavillerince Şâdık Olduğu Âyet*” başlığı mevcutken el yazması nüshada bu başlık mevcut değildir. Ancak bu konunun hemen üstüne ve altına satır ortasına kısa bir çizgi çekilerek yeni bir konu olduğu belli edilmek istenmiştir. Tâhir Bey, bu başlıkta hiçbir açıklama yapmamıştır. Paylaşılan ayetin hangi sure olduğu ve ayet numarası belirtilmeden ilgili ayetin yalnızca bir kısmı paylaşılmıştır. Bu ayet şudur:

“وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَىٰ شَيْءٍ”

“Yahudiler, “Hristiyanlar hiçbir gerçeğe dayanmıyor” dediler; Hristiyanlar da “Yahudiler hiçbir gerçeğe dayanmıyor dediler.”¹⁴⁴⁷

Tâhir Bey'in konu başlığı ve paylaştığı ayetin ilgili kısmından Yahudi ve Hristiyanların yalancı oldukları Kur'an'da canlandırılan ahiret sahnesinde Allah'ın huzurunda söyledikleri söz dışında doğru sözleri olmadığı anlaşılabılır. Tâhir Bey, Osmanlı'nın yoğun savaş döneminde dünyaya gelip yetişen bir münevverdir. Osmanlı Devleti'nin özellikle düşmanı olan savaştığı ülkelerin Hristiyan olması onu bu şekilde kayıt tutmaya zorlamış olabilir. Oysa malumdur ki Kur'an'a göre de Hristiyan ve Yahudiler kendi içlerinde sınıflara ayrılmış hepsi bir tutulmamıştır.¹⁴⁴⁸

3.7.32. İçinde Melâike Kavli Olan Âyet (Kur'an'da Meleklerin Kendi Sözleri)

Delîlü't-tefâsîr'in bu başlığında Kur'an'da meleklerin konuşmalarının geçtiği bir ayet verilmiştir. Ayette geçen diyalog meleklerle aittir. Matbu nüshalarda bu başlık mevcuttur. El yazması nüshada bu başlık mevcut olmasa da konunun altına ve üstüne satır ortasına çekilen çizgi ile farklı bir konu olduğu belli edilmek istenmiştir. Tâhir

¹⁴⁴⁷ el-Bakara 2/113.

¹⁴⁴⁸ Muammer Esen, “Kur'an'ın Ehli-i Kitaba Bakışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (Nisan 2010), 93-110; Bilal Gökkır, “Kur'an'daki Ehl-i Kitap ‘Öteki’ Mi? İslâm Araştırmalarında Oryantalizmin Kavramsal Etkisi”, *İslam Araştırmaları Dergisi* /14 (Temmuz 2005), 37-54.; Ali Can, “Kur'ân Ayetleri Işığında Ehl-i Kitâb'a Karşı Bütüncül Bir Yaklaşım”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2014), 301-336.

Bey, bu başlıkta da herhangi bir açıklama yapma gereği duymaz. Yine paylaşılan ayetin sure ve ayet numarası verilmemiştir. Ayetin de tamamı değil ilgili görülen kısmı paylaşılmıştır.¹⁴⁴⁹

“وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ”

“Biz seni övgü ile tesbih ederken ve senin kutsallığını dile getirip dururken.”¹⁴⁵⁰

Aslında pek çok ayette meleklerin konuşmasına şahit olunmaktadır.¹⁴⁵¹ Anlaşıldığı kadarıyla Tâhir Bey, konuyu muhtasar tutmak için tek ayetle yetinmiş görünmektedir.

3.7.33. İlk ve Âhîr Nazil Olan Âyât-ü Kur’âniyye (İlk ve Son İnen Kur’an Ayetleri)

Delilü’t-tefâsîr’in bu başlığında Kur’an’da ilk ve son inen ayet hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Matbu nüshalarda “İlk ve Âhîr Nazil Olan Âyât-ü Kur’âniyye” başlığı mevcutken el yazması nüshada diğer konularda olduğu gibi bu başlık mevcut değildir. Ancak el yazması nüshada önceki konudan ayrı olduğunu belirtmek için bu konunun üstüne satır ortasına çekilen kısa bir çizgiyle belli edilmek istenmiştir. Tâhir Bey, ilk nâzil olan ayete ilişkin üç görüş paylaşmıştır. Tâhir Bey’in paylaştığı ilk görüşde ilk nâzil olan ayet için “sûre-i ‘alak da” denilmiş ancak bu suredeki kaç ayet olduğu belirtilmemiştir. Örnek olarak “إِقرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ” / *Yaratan rabbinin adıyla oku!*” ayeti paylaşılmış devamı olduğu belli edilmek istendiği için ayete üç nokta eklenmiştir.¹⁴⁵² İlk inen ayetin bu olduğuna ilişkin İbn Abbas ve Cumhur kaynak gösterilmiştir. İlk inen ayetler hakkında ikinci görüş Câbir b. Abdullah’a dayandırılmış ve Müddessir suresi olduğu belirtilmiştir. Ancak Tâhir Bey, bu surenin kaç ayeti olduğunu belirtmemiştir. Sureye ilişkin yalnızca “يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ” / *Ey örtüsüne bürünen! Kalk ve uyar!*¹⁴⁵³ kısmını vermiş ayetini sonuna üç

¹⁴⁴⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 12a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 26; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 26.

¹⁴⁵⁰ el-Bakara 2/30.

¹⁴⁵¹ Örneğin: el-Bakara 2/32,102. Âl-i İmrân 3/42,45, en-Nisâ4/97. el-En’am 6/93. el-Enfâl 8/50. ez-Zuhruf 43/77. Kâf 50/23.

¹⁴⁵² Matbu nüshalarda üç nokta var iken el yazmasına beş nokta konulmuştur.

¹⁴⁵³ el-Müddessir 74/1-2.

nokta koyup¹⁴⁵⁴ devamı olduğunu belli etmek istemiştir. İlk inen ayete ilişkin üçüncü görüşte “ba‘dı kavle göre” denilip hiçbir kaynak gösterilmeden Fâtihâ suresi olduğu yazılmıştır. Fâtihâ suresine ilişkin hiçbir ayet kaydedilmemiştir. Son nâzil olan ayete ilişkin Tâhir Bey, iki görüş paylaşmıştır. Hangi sure olduğunu belli etmeden ve ayet numarasını vermeden ayetin yalnızca şu kısmı paylaşılmıştır:

“الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتِمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا”

“Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet’i beğendim”.¹⁴⁵⁵

Son inen ayete ilişkin ikinci görüşte el yazması nüshada “*kîle kavle nazaran*”, matbu nüshalarda “*ba‘dı rivâyete nazaran*” denilen “إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ / *Allah’ın yardımı gelip...*” kısmıdır. Buna göre ayetin sonuna iki nokta konularak¹⁴⁵⁶ surenin tamamı olduğu belli edilmek istendiği görülmektedir.¹⁴⁵⁷

İsmail Hilmi Bilgin’in çalışmasında en sahih kaynaklarda Hz. Peygamber’e ilk inen ayetlerin Alak suresinin ilk beş ayeti olduğu ve bu konuda genel bir kabul bulunduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada Alak suresinden sonra vahyin bir süre kesilmesinin ardından Müddessir suresinin ilk ayetlerinin nazil olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bütün bir sure olarak nâzil olan ilk surenin de el-Fâtihâ olduğu kaydedilmiştir.¹⁴⁵⁸ Yine başka bir çalışmada Alak suresinin ilk beş ayetinin Hz. Peygamber’e inen ilk vahiy olması noktasında pek çok rivayetin birleştiği belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmada ilk inen ayetlerin Alak suresi olmasına yönelik rivayetlerin tarihçi, muhaddis ve müfessirlerce sıhhat yönünden ilk sırayı aldığı belirlenmiştir.¹⁴⁵⁹

Tâhir Bey’in kaynağını verdiği bilgiler doğrudur. Ancak hepsinin kendi içinde değerlendirme ve incelemeye tabi tutulması şarttır. Tâhir Bey, herhangi bir

¹⁴⁵⁴ Matbu nüshalarda üç nokta varken el yazması nüshaya dört nokta konulmuştur.

¹⁴⁵⁵ el-Mâide 5/3.

¹⁴⁵⁶ El yazması nüshada bu ayetin ilgili kısmı sonuna beş nokta, matbu nüshalara iki nokta konulmuştur.

¹⁴⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 12a-12b; a.mlf., *Delîlû’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 26; a.mlf., *Delîlû’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 26.

¹⁴⁵⁸ İsmail Hilmi Bilgin, “İlk Nazil Olan Ayetlerin İçerdiği Mesajların Kur’an Bütünlüğü İçerisindeki Yeri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Haziran 2015), 99.

¹⁴⁵⁹ Bayram Ayhan, “İlk İnen Vahye Dair Rivayetlerde Geçen Bazı İbarelerin Tahlili”, *Dergiabant* 3/6 (Aralık 2015), 17.

açıklamada bulunmadığı için ilk inen ayet hakkında ayrı bir araştırması varsa bile bu öğrenilememektedir.

Tâhir Bey, en son inen ayete ilişkin el-Mâide 5/3. ayetinin bir kısmını paylaşmış ve herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Ancak en son nâzil olan ayete ilişkin *Tefsir Usulü* ve *Tefsir* eserlerinde farklı görüşlerin olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada Maide 5/3, Bakara 2/278. ve Bakara 2/281. ayetlerin en son inen ayet olarak rivayet edildiği bilgisi paylaşılmıştır. Yine bu çalışmada en son inen ayetin tespitine ilişkin İslam âlimlerinin yoğun gayret gösterdiği ancak Hz. Peygamber'den ulaşan merfu bir haber bulunmaması nedeniyle konuya ilişkin kesin tespitte bulunmanın zorluğu ifade edilmiştir.¹⁴⁶⁰ Başka bir çalışmada Maide 5/3. ayetin son inen ayet olması hakkındaki rivayetlerin bazı müfessirlerce kabul edilmediği belirtilmiştir.¹⁴⁶¹

Bu konuya ilişkin yapılan açıklamalardan anlaşılmıştır ki Tâhir Bey, ilk ve son inen ayetlere ilişkin verdiği bilgiler hem sınırlı hem de hiçbir incelemeye tabi tutulmamıştır.

3.7.34. Muğayyebâtı Beyân Eden Âyet-i Kerîme (Bilinmeyen Şeyleri Açıklayan Ayet)

Delîlü't-tefâsîr'in bu başlığında, Allah'tan başka kimsenin bilmesinin mümkün olmadığı akıl ve duyuların anlayamadığı varlıklar ve olaylar anlamına gelen *mugayyebât*¹⁴⁶² konusuna ilişkin iki ayetin paylaşıldığı görülmektedir.

Matbu nüshalarda mevcut olan “*Mugayyebâtı Beyân Eden Âyeti Kerîme*” başlığı, el yazması nüshada bir yan başlık olarak görünmektedir.¹⁴⁶³ Tâhir Bey, bu başlıkta iki ayet paylaşmıştır. Hiçbir açıklama yapılamayan sure ve ayet numaraları verilmeyen bu ayetlerden ilki, el yazması nüshada ve H 1324 baskılı nüshada yanlış yazılmıştır. H 1325 baskılı nüshada bu ayetin düzeltildiği görülmektedir. El yazması nüshada kelimelerin yer değiştirdiği, ayete ilişkin yanlış olan yerlerin üstüne

¹⁴⁶⁰ Mesut Erdal, “Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur’ân’ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2001), 61,76.

¹⁴⁶¹ Gülhan Maden, “Münâsebâtü'l-Kur’ân İlmi Çerçevesinde Mâide Suresinin Değerlendirilmesi”, *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* /3 (Aralık 2022), 173.

¹⁴⁶² İlyas Çelebi, “mugayyebât” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/374.

¹⁴⁶³ Yan başlık olarak değerlendirme nedenimiz Tâhir Bey’in “*Mugayyebâtı Beyân Eden Âyeti Kerîme*” yazdıktan üst üste iki nokta koymuş olmasıdır.

“te’hir” ve “takdim” yazılarak hata belli edilmiştir. Ancak H 1324 baskılı nüshada hata aynen devam etmiştir. Tâhir Bey’in ilk paylaştığı ayet:

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ

“Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah’ın katındadır; O, yağmuru yağdırmakta; rahimlerdekini bilmektedir. Hiç kimse yarın ne elde edeceğini bilemez; hiç kimse nerede öleceğini bilemez.”¹⁴⁶⁴

Tâhir Bey, bu ayetin son kısmını kaydetmemiştir. İkinci paylaşılan ayet ise:

وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنَ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٌ فِي ظُلُمَاتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ

“Gaybın anahtarları Allah’ın yanındadır; onları O’ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O’nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır”¹⁴⁶⁵ ayetidir.¹⁴⁶⁶

Tâhir Bey’in paylaştığı ilk ayete ilişkin farklı görüşler vardır. Kimilerince ayetteki bilinmeyen sayısı beş değil ikidir.¹⁴⁶⁷ Süleyman Gezer’in çalışmasında ilk dönem müfessirlerinin zihninde gaybın üç olduğu şeklinde bir yaklaşımın bulunmadığı belirtilmiştir. Bu ayete ilişkin farklı fikirlerin ortaya atılması ise tefsir faaliyetinin zaman zaman ayetin bağlamını aşmasına ve ona yeni anlamlar yükleyen faaliyet olmasına bağlanmıştır.¹⁴⁶⁸ Bu ayete ilişkin yapılan bir çalışmada beş bilinmeyenden kastın Allah’ın gücüne dikkat çekmek olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmada erken dönem müfessirlerin bu ayete yaklaşımı yeterli görülmemiş,

¹⁴⁶⁴ Lokmân 31/34.

¹⁴⁶⁵ el-En’âm 6/59.

¹⁴⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 12b; a.mlf., Delîlû’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 26-27; a.mlf., Delîlû’t-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 26-27.

¹⁴⁶⁷ Salih Karacabey, “Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (Ocak 1994), 90.

¹⁴⁶⁸ Süleyman Gezer, “Lokman Sûresinin 34. Ayeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015), 19.

modern müfessirlerin yaklaşımı ise anlamı daraltma olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁶⁹ Bu ayet üzerinde başka çalışmalar da vardır.¹⁴⁷⁰

Bütün bu çalışmalara bakıldığında Tâhir Bey'in kayıtlarından konuyu çok muhtasar tutma çabasında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sure ve ayet numarası vermemesi, paylaşılan ayetlerin mealinin verilmemesi okuyucu kitlenin kültürel kalitesi hakkında ipucu vermektedir.

3.7.35. Furu' İlmi Tefsîr (Tefsir İlminin Dalları)

Delîlü't-tefâsîr'in bu başlığında tefsir ilmin alt dallarının hangi ilimler olduğu başlıklar halinde Arapça olarak kaydedilmiştir. Bu ilimler hakkında herhangi bir açıklama yapılmadığı görülmektedir. Tâhir Bey'in buradaki konu başlıkları Süyûtî'nin *el-İtkân* isimli eserindeki konu başlıklarıyla hemen hemen aynıdır. Buradaki sıralama *el-İtkân*'dan biraz farklıdır.¹⁴⁷¹

Matbu nüshalarda "*Furu' İlmi Tefsir*" şeklinde kaydedilen başlık, el yazması nüshada "*Cedvel-i Furu' İlmi Tefsir*" şeklinde parantez içine alınarak kaydedilmiştir. Üç nüshada da bu başlığa aynı dipnot düşülmüştür. Dipnotta şu cümle kayıtlıdır:

*"İşbu cedvelin şerh ve tafşîli bi'l haşşa el-İtkân ile Mevzû'âtî'l-'ulûm ve Mahzenü'l-'ulûm da muharrerdir"*¹⁴⁷²

Tâhir Bey, bu başlığa toplam elli beş (55) madde sıralamış ve Arapça olarak kaydetmiştir. Tâhir Bey'in kaydettiği maddeler şu şekildedir:

- 1- Müfessirliğin şartları, ilmi ve adabları
- 2- Müfessirin ihtiyaç duyduğu alet ilimleri
- 3- Ayetlerin Mekkî ve Medenî ilmi

¹⁴⁶⁹ Selim Gülverdi, "Lokman Suresi 34. Ayetin Kelami Açından Yorumu", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 4 (Ekim 2018), 54.

¹⁴⁷⁰ Davut Ağbal, "Nüzul Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûrvei 34. Âyet ve Mugayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 168-195.

¹⁴⁷¹ Bu konuda *el-İtkân*'ın içindekiler bölümüne bakılabilir. "bk." Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirasatî'l-Kur'aniyye (Suudi Arabistan: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye / Mektebetu İbadirrahman, 2013).

¹⁴⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 13a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 27; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 27.

- 4- Ayetlerden yerde ve göklerde inenlerin ilmi
- 5- Ayetlerden ilk inen ve son inenlerin ilmi
- 6- Kur'ân'ın nüzul sebepleri ilmi
- 7- Sahabenin lisanı üzere nazil olan (ayetlerin) ilmi
- 8- Ayetlerin nüzulünün tekrarlanması ilmi
- 9- (Ayetin) Nüzulünün hükmünden sonra olması, hükmünün nüzulünden sonra olması ilmi
- 10- Toplu olarak inen ve tek olarak inen ayetlerin ilmi
- 11- Bazı peygamberlere inen ayetler ve sadece Rasulullah'a inen ayetler ilmi
- 12- Kur'ân'ın fasılları ilmi
- 13- Benzer ayetlerin ilmi
- 14- Ayetlerden yolcu ve mukim iken (inenlerin) ilmi
- 15- Gece ve gündüz (inen ayetlerin) ilmi
- 16- Ayetlerden yazın ve kışın (inenlerin) ilmi
- 17- Ayetlerden yatakta ve uykuda (inenlerin) ilmi
- 18- Lafzan mevsûl, mânen mefsul beyân ilmi
- 19- Ayetlerin münasebeti ilmi
- 20- Surelerin girişleri ilmi
- 21- Surelerin sonu ilmi
- 22- Ayetlerin muhkem ve müteşabih ilmi
- 23- Vücûh-Nezâir ilmi
- 24- Kur'an'dan mütevatir ve meşhur ilmi
- 25- Müfredâtü'l Kur'ân ilmi
- 26- Bedâiyu'l Kur'ân ilmi
- 27- İ'câzü'l-Kur'ân ilmi
- 28- Kur'an'da şüphe ve itirazları çürütme ilmi

- 29- Havvâsü'l Kur'ân ilmi
- 30- Kur'an'ın cedel ilmi
- 31- Kur'an'ın takdim ve tehir ilmi
- 32- Kur'an'da bulunan yeminler ilmi
- 33- Kur'an'ın fazileti ve en faziletlisi ilmi
- 34- Kur'an'ın faziletleri ilmi
- 35- Müphemâtü'l Kur'an ilmi
- 36- Mantûkü'l Kur'an ve Mefh'mü'l Kur'an ilmi
- 37- Kur'an'ın mutlak ve mukayyedi ilmi
- 38- Müşkilü'l Kur'an ilmi
- 39- Garîbü'l Kur'an ilmi
- 40- İ'râbü'l Kur'an ilmi
- 41- Kur'an'ı alma ve öğrenme ilmi
- 42- Kur'an'ın inzalinin keyfiyeti ilmi
- 43- Cem'ül Kur'an ve tertibi ilmi
- 44- Hicaz dilinin dışındaki Kur'an'da gelenler (yani Hicaz lehçesi dışında Kur'an'da bulunan kelime ve ifadeler) ilmi
- 45- Arap dilinin dışında Kur'an'da bulunan (kelimeler) ilmi
- 46- İsm-i a'zam'ın tasrifı ilmi
- 47- Kur'an tilavetinin adabı ilmi
- 48- Mushafın yazılmasının adabı ilmi
- 49- Kur'an'ın ve surelerin isimleri ilmi
- 50- Kur'an'dan istinbat ilimlerinin bilinmesi ilmi
- 51- Kur'an'da mecaz ve hakikat ilmi
- 52- Kur'an'da teşbih ve isti'âre ilmi
- 53- Kur'an'da olan hitap üsluplarının ilmi

54- Kur'an'da vuku bulan isimler, künyeler ve lakaplar ilmi

55- Kur'an hasr ve ihtisas ilmi¹⁴⁷³

Matbu nüshalarda kırk beşinci maddede dipnot ile karşılaşılmaktadır. Bu dipnot el yazması nüshada mevcut değildir. Dipnotta es-Suyûtî'nin *el-Muhezzeb fî mâ fi'l-Kur'an mine'l-Muarrab* eserinde zikretmeye değer bilgiler bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca dipnota Tâhir Bey, kayda aldığı maddelerdeki her bir “*furu‘at*”ın bir ilim halinde ele alınıp bunlar hakkında müstakil pek çok eserin yazıldığı belirtilmiştir.

Tâhir Bey, el yazması nüshadan sonra da ulumu'l Kur'an'a ilişkin eserleri incelemeye devam etmiş olmalı ki bunu dipnota yansıtmıştır Eseri dipnotta özellikle zikretme nedeni okuyucuyu esere yönlendirme isteği olmalıdır.

3.7.36. Süver-i Qur'âniyede Mevcûd Esmâ-i Hüsnâ (Kur'an Surelerinde Allah'ın İsimleri)

Kur'an'da Allah'a nispet edilen isimler *Esmâ-i Hüsnâ* olarak ifade edilmektedir.¹⁴⁷⁴ *Delilü't-tefâsîr*'in bu başlığında Kur'an'da geçen Allah'ın isimlerinden bazıları paylaşılmıştır.

Matbu nüshalarda “*Süver-i Qur'âniyede Mevcûd Esmâ-i Hüsnâ*” başlığı mevcut iken el yazması nüshada bu başlık “*Sûre-i Kur'âniye de Mevcud Esmâ-i Hüsnâ*” şeklindedir. Tâhir Bey, burada yirmi dört (24) surede geçen Allah'ın isimlerini paylaşmıştır. Bütün nüshalarda sure isimleri herhangi bir numara verilmeden parantez içine alınmış, sure ismi yanına Allah'ın isimleri kaydedilmiştir. El yazması nüshada kayıt daha düzenli görünmektedir. Tâhir Bey'in hiçbir açıklama yapmadığı ve hiçbir kaynak ismi zikretmediği bu başlığa eklediği isimler matbu nüshada numara verilmeden yan yana yazılmıştır. El yazması nüshada da numara verilmeden kaydedilen sureler, alt alta yazılmış daha derli toplu bir görüntü sağlanmıştır. Tâhir Bey'in kaydı şu şekildedir:

1- Fâtihâ'a suresinde: Allah, Rab, Rahmân, Rahîm, Mâlik.

¹⁴⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 13a-14b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 27-28; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 27-28.

¹⁴⁷⁴ Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/404.

- 2- Bakara suresinde: Muhît, Gadîr, Alîm, Hakîm, Tevvâb, Basîr, Vâsi', Bedî', Semi' Kâfî, 'Alîm, ¹⁴⁷⁵ Raûf, Îlah, Vâhid, Gafûr, Halîm, Gâbîd, Bâsid, Hay, Gayyûm, Aliyy, Azîm, Velî, Ganî, Hamîd, Şâkir
- 3- Âl-i İmrân suresinde: Gâim, Vehhâb, Semi' Basîr.
- 4- Nisâ suresinde: Garîb, Hasîb, Şehîd, Afuvv, Mugît, Vekîl.
- 5- En'am suresinde: Fâtır, Gâhir Gâdir, Latîf.
- 6- Enfal Suresinde: Ni'me'l Mevlâ, Ni'me'n Nasîr.
- 7- Hûd suresinde: Hafîz, Garîb, Mucîb, Gaviyy, Mecîd, ¹⁴⁷⁶ Fe'âl, Vedûd.
- 8- Ra'd suresinde: Kebîr, Mûte'âl.
- 9- İbrahim suresinde: Mennân.
- 10- Hicr suresinde: Hallâk.
- 11- Enbiyâ suresinde: Sâdık, Vâris.
- 12- Mu'minûn suresinde: Kerîm.
- 13- Subh ¹⁴⁷⁷ suresinde: Bâis
- 14- Nûr suresinde: Hak, Mubîn, Nûr.
- 15- Sebe'suresinde: Fettâh.
- 16- Gâfir suresinde: Gâfir, Gâbil, Şedîd, Zî't Tavl.
- 17- Zâriyat suresinde: Rezzâk, Ze'l Kuvve, Metîn.
- 18- Tûr suresinde: Berr.
- 19- Kamer ¹⁴⁷⁸ suresinde: Muktedir.
- 20- Rahmân suresinde: Bâkî, Ze'l Celâl, ve'l İkrâm.
- 21- Hadîd suresinde: Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın.

¹⁴⁷⁵ 'Alîm ismi el yazması nüshada eksiktir. Matbu nüshalara daha sonra eklenmiş görünmektedir.

¹⁴⁷⁶ El yazması nüshada "yâ" harfinin noktaları epey ayrı yazılmıştır. Bu nedenle kelime "Mucib" şeklinde okumaya da müsait görünmektedir. Ancak doğru okuma matbu nüshalara göredir.

¹⁴⁷⁷ Tâhir Bey'in kayıtlarında sure-i Subh (سورة صبح) ifadesi geçmektedir. Kur'anda Subh adıyla bir sure yoktur. Tekvîr suresi 18. ayette Subh (sabâh) kelimesi "ve sabahın soluk alıp verdiği zamana" ayetinde geçmektedir. Ama el-Bâis ismi Kur'anda geçmemektedir. Eğer el-Bâis ismi tekvîr suresi ile ilişkili ise bu surede kıyametin kopuşunun anlatılması ve tekrar diriltirmeden bahsedilmesiyle ilgili olmalıdır. Kuranda el-Bâis isminin olmadığına yönelik "bk." Bekir Topaloğlu, "Bâis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/525.

¹⁴⁷⁸ Tâhir Bey sure ismini "Sûre-i İgterabet (اقتربت)" şeklinde kaydetmiştir.

22- Haşr suresinde: Kuddûs, Selâm, Mu'min, Muheymin, Azîz, Cebbâr, Mutekebbir, Hâlik, Bâr'i Musavvir.

23- Burûc suresinde: Mubdî' Muîd.

24- İhlâs suresinde: Ehad, Samed.¹⁴⁷⁹

Tâhir Bey, surelerde geçen Esmâ-i Hüsnâ'ya ilişkin kaynağını paylaşmamıştır. Tâhir Bey'in burada paylaştığı bilgilerin muhtasar olduğu anlaşılmaktadır. Güncel bir çalışmada Kur'an surelerinde geçen Esmâ-i Hüsnâ sayısının çok daha fazla olduğu görülmektedir.¹⁴⁸⁰

Tâhir Bey, bu başlığı kapamadan iki mevzuda daha bilgi vermiştir. El yazması nüshada bu mevzulardan ilki, konunun üstüne ve altına ortaya birer çizgi çekilerek kaydedilmiştir. Matbu nüshalarda ise bu ilk konun altına ve üstüne üçgen şeklinde üç nokta konulmuş ve konu ayrılmak istenmiştir. Tâhir Bey burada şu cümlesini kaydetmiştir.

“Kur'an-ı kerîmde ba'dı âyât-ı celîle mevzun olarak şerefnâzil olmuş ise de kelâm-ı manzumede kaşr-ı maşşûr olduğuna nazaran, bu gibi âyât-ı kerimeye kelâm-ı manzûm itlâkı câiz değildir”

Bu açıklamadan sonra beş ayetin sırasıyla numara verilerek paylaşıldığı görülmektedir. Paylaşılan ayetlerin hiçbirinde ayetlerin tamamı verilmemiştir. Tâhir Bey, ayetlerin sure ve ayet numaralarını paylaşmamış yalnızca Arapça ilgili kısmı paylaşmakla yetinmiştir.¹⁴⁸¹ Bu ayetler sırasıyla şu şekildedir:

1- *لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا / Allah için harcayınca kadar iyiliğe ermezsiniz... ”¹⁴⁸²*

2- *فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ / dileyen iman etsin dileyen inkâr etsin... ”¹⁴⁸³*

¹⁴⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, 'İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 15a-16a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 29-30; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 29-30.

¹⁴⁸⁰ “bk.” Mehmet Altın, *Esmâ-i Hüsnânın Semantik Tahlili ve Geçtiği Ayetlerle İlgisi* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).; Sıtkı Güllü, “Kur'an-ı Kerim'deki Esmâ-i Hüsnâ ve Grupları”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 16 (Nisan 2012), 121-148.

¹⁴⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, 'İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 16a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 30; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 30.

¹⁴⁸² Âl-İ İmrân 3/92.

¹⁴⁸³ el-Kehf 18/29.

- 3- وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ / havuz gibi lengerler, yerinden kalkmaz kazanlar (imal ederlerdi) ...¹⁴⁸⁴
- 4- وَمِنْ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ / Gecenin bir kısmında O'nu tesbih et...¹⁴⁸⁵
- 5- تَاللّٰهِ لَعَلَّ أَثَرَكَ اللَّهُ عَلَيْنَا / Allah'a ant olsun, hakikaten Allah seni bize üstün kılmış...¹⁴⁸⁶

Bu bilgilerden sonra matbu nüshalara üçgen şeklinde üç nokta konularak yeni bir başlık açılmadan kısa bir bilgi paylaşılmıştır. El yazması nüshada da paylaşılan bu bilgi için herhangi bir konu başlığı mevcut değildir.

El yazması ve matbu nüshalarda Kur'an'da otuz iki (32) yerde "kadîr" kelimesinin olduğu belirtilmiştir. El yazması nüshada Kur'an'da otuz (30) yerde "tehlîl ayeti" (Tevhid) bulunduğu kaydedilirken,¹⁴⁸⁷ matbu nüshalarda Kur'an'da bulunan tehlîl ayet sayısı otuz bir (31) olarak verilmiştir.¹⁴⁸⁸

DİA'da bulunan "Kadîr" maddesinde, kadîr isminin Kur'an'da beş ayette çoğul, yedi ayette tekil olarak geçtiği belirtilmiştir. Ayrıca kadîr isminin kırk beş ayette zât-ı ilâhiyyeyi nitelediği kaydedilmiştir.¹⁴⁸⁹

DİA'da "Kelime-i Tevhid" maddesinde "lâ ilâhe illallah" lafzının Kur'an'da üç (3) yerde, "lâ ilâhe illâ hû", lafzının otuz (30) yerde, "lâ ilâhe illâ ene" lafzı üç (3) yerde, "lâ ilâhe illâ ente" lafzının da üç (3) yerde geçtiği kaydedilmiştir.¹⁴⁹⁰ Tâhir Bey'in tehlil ayeti sayısına ilişkin verdiği bilginin eksik olduğu anlaşılmaktadır.

El yazması eserde Kur'an'da bulunan tehlil ayeti ve kâdir kelimesi hakkındaki bilgiden sonra "secdeye hâvî olan sûreden birinci nâzil olan sûre-i Necm

¹⁴⁸⁴ Sebe' 34/13.

¹⁴⁸⁵ Kâf 50/40.; et-Tûr 52/49.

¹⁴⁸⁶ Yûsuf 12/91.

¹⁴⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 16a.

¹⁴⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, Delîlû't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 30; a.mlf., Delîlû't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 30.

¹⁴⁸⁹ Bekir Topaloğlu, "Kâdir", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/124.

¹⁴⁹⁰ Hatice Kelpetin Arpaguş, "Kelime-i Tevhid", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/214.

dir” bilgisi kayıtlıdır.¹⁴⁹¹ Bu bilgi ile matbu nüshalarda karşılaşılmamaktadır. Ayrıca Necm suresinde secde ayetinin varlığı mezhepler arasında ihtilafı bir konudur.¹⁴⁹²

3.7.37. Vakfı Cāiz Olmayan Maḥal (Kur’an’da Durulması Doğru Olmayan Yerler)

Matbu nüshalardaki “*Vakfı Cāiz Olmayan Maḥal*” şeklindeki konu başlığı el yazması nüshada mevcut değildir. El yazması nüshada bu konu önceki konunu devamına kaydedilmiştir. Tâhir Bey, el yazması nüshada Kur’an’da bazı yerlerde özürsüz olarak vakıf yapmanın büyük hataya sebebiyet vereceği kaydeder. Matbu nüshalarda el yazmasındaki nüshada bulunan kayda ek olarak vakıf hatası yapan kişinin küfre düşebileceği de eklenmiştir.¹⁴⁹³ Tâhir Bey, konuya ilişkin vakıf hatalarına yönelik sekiz (8) yeri ayet numaralarını vermeden ancak hangi surede yer aldıklarını belirterek kaydeder. Bunlar:

- 1- Bakara suresi 17. ayette *فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِ* kısmında vakfedip ayette *بِنُورِهِ* diye başlanırsa.
- 2- Âl-i İmrân suresi 181. ayette *قَالُوا* kısmında vakfedip ayetin *إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ* kısmından başlanırsa.
- 3- Mâide suresi 73. ayette *قَالُوا* kısmında vakfedip ayetin *إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ* kısmından başlanırsa.
- 4- Mâide suresi 64. ayette *وَقَالَتِ الْيَهُودُ* kısmında vakfedip ayetin *يَا اللَّهَ* kısmından başlanırsa.
- 5- Tâhir Bey, Mâide suresinde olduğunu belirterek ayetin *وَمَا كُنَّا* kısmında vakfedip *بِالْبَيْنِ* kısmında başlansa vakf hatası olacağını kaydetmiştir. Tâhir Bey, sure ismi vermiş ancak ayet numarası vermemiştir. Bu nedenle araştırmada Tâhir Bey’in kaydettiği şekilde bir ayetle karşılaşılmamıştır. Ancak Mâide suresi, 84. ayet *وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا* şeklinde kayıtlıdır. Tâhir Bey’in kaydetmek istediği ayet Mâide suresi 84. ayet olmalıdır.

¹⁴⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, “*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 16a.

¹⁴⁹² Akif Yıldırım, “Bağlamı Açısından Secde Ayetlerinin Değerlendirilmesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Haziran 2024), 63.

¹⁴⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, “*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 16b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 30; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 30.

- 6- Tevbe suresi 30. ayette وَقَالَتِ النَّصَارَىٰ كِيسْمِندَا vakfedip ayetin كِيسْمِندَا kısmından başlanırsa.
- 7- İbrâhim suresi 22. ayette إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِي كِيسْمِندَا kısmında vakfedip ayetin إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَنْتُمْ بِمُصْرِي kısmından başlanırsa. Ancak Diyanet İşleri Başkanlığınca basılan Mushaf’da Tâhir Bey’in durulmaz olarak kaydettiği yerde (ط) “Tî durağı” mevcuttur.
- 8- İsrâ suresi 111. ayette لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ كِيسْمِندَا kısmında vakfedip ayetin لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ kısmından başlanırsa.¹⁴⁹⁴

Tâhir Bey’in bu konu başlığında ismini zikretmediği vakf türü “*vakf-ı kabîh*”tir.¹⁴⁹⁵ Bu tür vakf hataları ayetin manasının anlaşılmasına neden olur.¹⁴⁹⁶ Belirli zaruretler halinde kabîh vakf yapılsa da sonrasında mana bütünlüğü için durulan yerin gerisinden almak gerekir. Ayrıca vakf-ı kabîh örneğini çoğaltmak mümkündür.¹⁴⁹⁷ Tâhir Bey, vakf-ı kabîh konusunda matbu nüshalarda kişinin küfre bile düşebileceğini kaydetmişti. Oysa kabîh vakf meselesi ile ilgili bir çalışmada bu hatayı yapan kişinin harama düşmediği, kabîh okuma neticesinde ortaya çıkan yanlış anlama inanması halinde ister kıraat ederken olsun ister olmasın günahkâr olacağı değerlendirilmiştir.¹⁴⁹⁸

3.7.38. Esmâ-i Şeytân (Şeytanın İsimleri)

Delilü't-tefâsîr’in bu başlığında irade sahibi, kendinin farkında olan insandan farklı bir varlık olan şeytanın isimleri kaydedilmiştir. Kutsal kitaplar arasında şeytana ait en ayrıntılı ve net ifadeler Kur’an’da bulunmaktadır.¹⁴⁹⁹

¹⁴⁹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 16b-17a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 30-31; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlmi Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 30-31.

¹⁴⁹⁵ Sözlükte “güzelin tersi” anlamına gelen *kabîh* kelimesi, ıstılahta ise Kur’an da durulmaması gereken bir kelimedede durulması ile anlamın yanlış anlaşılması yahut anlamın anlaşılabilir hale gelmesidir. Liebi’l Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerîyya (İbn Fâris) *Mu‘cemü mekâyisi’l-luğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Lübnan: Dârü’l-Fikr Basım Yılı Mevcut Değil), “Ka-be-ha”, 5/47.; Recep Koyuncu, “Vakf-İbtidânın Ayetlerin Anlaşılmasındaki Rolü”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/1 (Haziran 2015), 175-176.

¹⁴⁹⁶ Abdurrahman Çetin, “Vakf ve İbtidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/462.

¹⁴⁹⁷ Koyuncu, “Vakf-İbtidânın Ayetlerin Anlaşılmasındaki Rolü”, 175.

¹⁴⁹⁸ Müsâid B. Süleyman Et-tayyâr, “Mushaflardaki Vakf İşaretlerine İlişkin Bir Değerlendirme”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 15/2 (Aralık 2015), 413.

¹⁴⁹⁹ Harun Işık, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’a Göre Şeytan”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Haziran 2018), 68-69.

Matbu nüshalarda “*Esmā-i Şeytān*” başlığı ile karşılaşılmaktadır. El yazması nüshada bu şekilde bir konu başlığı olmamakla birlikte bu konunun iki kısa ortalanmış satır çizgisi içine alındığı görülmektedir. Tâhir Bey Kur’an’da Şeytan’ın on dokuz (19) yerde isminin geçtiğini belirtir. Tâhir Bey bu konuya ilişkin hiçbir açıklamada bulunmamıştır. Kaydedilen isimler şunlardır: “İblîs, şeytân, ğarûr, vesvâs, ħannâs, kâfir, şâġir, mârid, tâif, fâtin, melû’n, mez’ûm, medĥûr¹⁵⁰⁰, meĥzûf, kefûr, ĥuzûl, ‘aduvv, muĥîl, murîd.”¹⁵⁰¹

Tâhir Bey, Kur’an’da geçmesine rağmen Şeytan’a ait “Tâġût”¹⁵⁰² ismini listesine kaydetmemiştir. Tâhir Bey’in listesine kaydetmediği Şeytan’a ait bazı isim ve sıfatlar, Kur’an’da ve hadislerde geçmektedir.¹⁵⁰³ Kur’an’da şeytana ait isimlerin bazılarının sıfat kabul edildiği anlaşılmaktadır. Haruk Işık, çalışmasında şeytana ait Kur’an’da geçen isim sayısını beş olarak belirlemiştir.¹⁵⁰⁴

3.7.39. Mevâđiu ‘ Secde (Secde Yerleri)

Delilü’t-tefâsîr’in daha önceki konu başlıkları arasında “*Mevâđiu ‘ Secde*” başlığı ile karşılaşılmıştı. Bu başlıkta konunun daha geniş şekilde ele alındığı görülmektedir. Secde ayetlerine ilişkin “*Mevâđiu ‘ Secde*” başlığı matbu nüshalarda mevcuttur. Ancak el yazması nüshada bu konu da herhangi bir konu başlığı mevcut değildir. Tâhir Bey, Kur’an’da on dört (14) yerde secde ayeti bulunduğunu kaydetmiştir. Hangi surelerde secde ayeti olduğunu kaydeden Tâhir Bey, ayet numaralarını vermemiştir. Ayrıca bazı sure isimleri yerine ilk ayetlerinin yazıldığı görülmektedir. Bu ayetlerden yedisinin farz, üçünün vacip, dördünün sünnet olduğunu belirtilmiştir. Farz olanlar grubuna: Â’raf, Râ’d, Nahl, İsrâ, Meryem, Subh, Sâd sureleri kaydedilmiştir. Tâhir Bey’in “sûre-i Subh” (صبح) ile hangi sûreyi kastettiği tam olarak bilinmemiştir. Burada el-Hac 18 ve 77’de secde olup sayılmayan sûre Hac’dır. Ancak ilgili ayetlerde “subh” kelimesi geçmemektedir.

¹⁵⁰⁰ Bu isim el yazması nüshada (مخور) şeklinde (خ) harfi ile yazılmıştır. Matbu nüshalarda ise bu isim (محور) şeklinde (ح) harfi ile yazılmıştır. A’raf Suresi – 18. Ayete bakarak matbu nüshalardaki kullanımın doğru olduğunu anlamaktayız.

¹⁵⁰¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 17a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 31; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 31.

¹⁵⁰² Bakara 2/256,257.; Nisâ 4/51,60,76.; Mâide 5/60.; Nahl 16/36.; Zümer 39/17.

¹⁵⁰³ Telat Genç, *Kur’ân’a Göre Şeytan* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 84-85; Nurettin Şentürk, *Hadislere Göre Şeytan* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015),12.

¹⁵⁰⁴ Işık, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’a Göre Şeytan”, 53.

Vacip olanlar grubuna: Furkân, Elif Lâm Mîm, Hâ Mîm şeklinde kayıt yapıldığı görülmektedir. Tâhir Bey'in "Elif Lâm Mîm" şeklinde kaydettiği sure Secde suresi (15. ayet) olmalıdır. Yine Tâhir Bey'in, "Hâ Mîm" şeklinde kaydettiği sure Fussilet (37. ayet) olmalıdır. Sünnet olan secde ayetleri grubuna: Nahl, Necm, İnşikâk, İkra' (Alak) sureleri kaydedilmiştir.¹⁵⁰⁵ Matbu nüshalarda bu başlığın en sonuna "secdeye hâvî olan sûreden birinci nâzil olan sûre, sûre-i Necm dir"¹⁵⁰⁶ cümlesi kaydedilmiştir. Ancak bu cümle el yazması nüshada "secdeye hâvî olan sûreden birinci nâzil olan sûre-i Necm" şeklinde daha önceki konulardan birinin altına kaydedilmiştir.¹⁵⁰⁷ Bu cümlenin yeri, el yazması nüshada şaşmış görünmektedir. Tâhir Bey, ele aldığı konuya ilişkin kaynak zikretmemiştir. DİA'da "Tilâvet Secdesi" maddesinde, tilâvet secdesinin hükmü hakkında Hanefî mezhebinde vacip, diğer üç Sünnî mezhepte sünnet olduğu belirtilmektedir. Câferî mezhebinde ise tilâvet secdesinin hükmüne ilişkin bazı surelerdeki ayetlerde farz diğer bazı ayetlerde sünnet olduğu görüşüne sahip oldukları belirtilmiştir.¹⁵⁰⁸

3.7.40. Tertîb-u Nüzûlü Kur'an (Kur'an Surelerinin İniş Sırasına Göre Sıralanması)

Delîlü't-tefâsîr'in bu konu başlığında Kur'an'da buluna surelerden Mekke'de ve Medine'de inenlerin hangileri olduğu kaydedilmiştir.

Matbu nüshalarda yer alan "*Tertîbu Nuzûli Kur'an*" başlığı el yazması nüshada mevcut değildir. Bu konu el yazması nüshada önceki konunun devamı niteliğinde ele alınmış görünmektedir. Tâhir Bey, bu konu başlığında sureleri "Mekkî" ve "Medenî" olarak iki kısma ayırmıştır. Yapmış olduğu kayda ilişkin bilgiyi, Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinden aldığını belirtmiştir. Tâhir Bey'in pek çok surenin adı yerine surenin ilk ayetini yazdığı görülmüştür. Mekki olan sureler parantez içerisine alınarak şu şekilde kaydedilmiştir:

¹⁵⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 17a-17b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 31-32; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 31-32.

¹⁵⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 31-32; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 31-32.

¹⁵⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 16a.

¹⁵⁰⁸ Abdurrahman Çetin, "Tilâvet Secdesi", 41/157.

(Fâtiha), (ikra' bismi rabbike),¹⁵⁰⁹ (Nûn),¹⁵¹⁰ (Yâ eyyuhe'l müzzemmil),¹⁵¹¹ (Yâ eyyuhe'l müddessir),¹⁵¹² (Tebbet yedâ ebî Leheb),¹⁵¹³ (ize's-şemsü kuvvirat),¹⁵¹⁴ (Sebbihî'sme rabbike),¹⁵¹⁵ (ve'l leyli izâ yeğşâ),¹⁵¹⁶ (ve'l fecr),¹⁵¹⁷ (ve' d-đuhâ),¹⁵¹⁸ (elem neşrah leke)¹⁵¹⁹ (ve'l 'asr),¹⁵²⁰ (ve'l 'âdiyât),¹⁵²¹ (innâ e'taynâ ke'l kevser),¹⁵²² (el-hâkumu't tekâsür),¹⁵²³ (era-eytellezî),¹⁵²⁴ (kul yâ eyyuhe'l kâfirûn),¹⁵²⁵ (elem tera keyfe fe'ale rabbuke),¹⁵²⁶ (kul e'uzu bi rebbi'l felak),¹⁵²⁷ (kul e'uzu bi rabbin-nâs),¹⁵²⁸ (kul huve'llahu ehad),¹⁵²⁹ (ve'n necmi),¹⁵³⁰ ('abese),¹⁵³¹ (innâ enzelnâ hu fî leyleti'l kadr),¹⁵³² (ve's şemsi ve đuhâhâ),¹⁵³³ (ve's semâ-i zâtî'l burûc),¹⁵³⁴ (ve't tîn),¹⁵³⁵ (li ilâfî kureyş),¹⁵³⁶ (el-kâri'atü),¹⁵³⁷ (lâ uksimu bi yevmi'l kıyâmeti),¹⁵³⁸ (veylün li külli hümezetin),¹⁵³⁹ (ve'l mürselâti),¹⁵⁴⁰ (kâf),¹⁵⁴¹ (lâ uksimu bi hâzel beled),¹⁵⁴² (ve's semâ-i ve't tânk),¹⁵⁴³ (ikterabeti's sâ'atu),¹⁵⁴⁴

¹⁵⁰⁹ Alak suresi.

¹⁵¹⁰ Kalem suresi.

¹⁵¹¹ Müzzemmil suresi.

¹⁵¹² Müddessir suresi.

¹⁵¹³ Tebbet suresi.

¹⁵¹⁴ Tekvîr suresi.

¹⁵¹⁵ A'lâ suresi.

¹⁵¹⁶ Leyl suresi.

¹⁵¹⁷ Fecr suresi.

¹⁵¹⁸ Duhâ suresi.

¹⁵¹⁹ İnşirâh suresi.

¹⁵²⁰ Asr suresi.

¹⁵²¹ Âdiyât suresi.

¹⁵²² Kevser suresi.

¹⁵²³ Tekâsür suresi.

¹⁵²⁴ Maûn suresi. El yazması nüshada kayıt (أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ) şeklindedir. Matbu nüshalarda ise (أَرَأَيْتَ) şeklindedir.

¹⁵²⁵ Kâfirûn suresi.

¹⁵²⁶ Fil suresi.

¹⁵²⁷ Felak suresi.

¹⁵²⁸ Nâs suresi.

¹⁵²⁹ İhlas suresi.

¹⁵³⁰ Necm suresi.

¹⁵³¹ Abese suresi.

¹⁵³² Kadr suresi.

¹⁵³³ Şems suresi.

¹⁵³⁴ Bürûc suresi.

¹⁵³⁵ Tîn suresi.

¹⁵³⁶ Kureyş suresi.

¹⁵³⁷ Kâria suresi.

¹⁵³⁸ Kıyâme suresi.

¹⁵³⁹ Hümeze suresi.

¹⁵⁴⁰ Mürselât suresi.

¹⁵⁴¹ Kâf suresi.

¹⁵⁴² Beled suresi.

¹⁵⁴³ Tânk suresi.

¹⁵⁴⁴ Kamer suresi.

(şâd),¹⁵⁴⁵ (el-A'râf), (kûl ûhiye),¹⁵⁴⁶ (Yâsin), (Furkân), (el-Melâiketü),¹⁵⁴⁷ (kâf hâ yâ 'ayn şâd),¹⁵⁴⁸ (tâhâ), (el-vâkı'atü),¹⁵⁴⁹ (tâ sîn mîm eş-şu'arâ)¹⁵⁵⁰ (tâ sîn),¹⁵⁵¹ (el-kaşas), (benî isrâîl),¹⁵⁵² (Yûnus), Hûd), (Yûsuf), (el-Hicr), (el-En'âm), (es-Saffât), (Lokman), (Sebe'), (ez-Zümer), (Hâ-mîm el-Mü'min), (Hâ-mîm el-Secde), (Hâ mîm 'ayn sîn kâf),¹⁵⁵³ (Hâ mîm ez-Zuhurf), (Hâ mîm ed-Duhân), (el-Câsiye), (el-Ahkâf), (ez-Zâriyât), (el-Gâsiye), (el-Kehf), (en-Nahl), (innâ erselnâ Nûhan),¹⁵⁵⁴ (el-İbrâhîm), (el-enbiyâ), (el-Mü'minûn), (elif-lâm-mîm tenzîlû's secde),¹⁵⁵⁵ (et-Tûr), (Sûretu'l Mülk), (el-Hâkka), (Seele sâilun),¹⁵⁵⁶ ('Amme yetesâelûn),¹⁵⁵⁷ (en-Nâziât), (ize's semâun fetarat),¹⁵⁵⁸ (ize's semâun şekkat),¹⁵⁵⁹ (er-Rûm), (el-Ankebût), (veylûn li'l mutaffifîn).¹⁵⁶⁰

Tâhir Bey, el yazması ve matbu nüshalarda Mekki surelerin ilki olarak el-Fatiha suresini koymuştur. *El-İtkan*'ın üç farklı baskısına bakıldığında Mekki surelerinin ilki el-Fatiha olmayıp el-Fatiha suresi *el-Müddessir*'den sonra kaydedilmiştir. *El-İtkan*'da bulunan sure sıralaması ve sure isimlerine yönelik kayıt şekli, Tâhir Bey'in kaydı ile uyumaktadır.¹⁵⁶¹ Medenî olan surelerin kaydı şu şekildedir:

¹⁵⁴⁵ Sâd suresi.

¹⁵⁴⁶ Cin suresi.

¹⁵⁴⁷ Fâtır suresi. Emin Işık, "Fâtır Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/240.

¹⁵⁴⁸ Meryem suresi.

¹⁵⁴⁹ Vâkı'a suresi.

¹⁵⁵⁰ Şuarâ ve Kasas surelerinin ilk ayetleri aynıdır. Tâhir Bey iki surenin karışma ihtimaline karşı ilk ayetten sonra hangi sure olduğunu burada belirtmiştir.

¹⁵⁵¹ Neml suresi.

¹⁵⁵² İsrâ suresi. M. Kâmil Yaşaroğlu, "İsrâ Suresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/177; Mustafa Kayhan, "Benî İsrail Sûresinden İstisna Edilen ve Medenî Kabul Edilen Âyetlerin Değerlendirilmesi", *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/17 (2018), 221.

¹⁵⁵³ Şûrâ suresi.

¹⁵⁵⁴ Nuh suresi.

¹⁵⁵⁵ Secde suresi. Ayet Tâhir Bey'in kaydettiği şekilde (الم تنزيل السجد) şeklinde olmayıp (الم تنزيل الكتاب لا ريب فيه من رب العالمين) şeklindedir.

¹⁵⁵⁶ Me'âric suresi.

¹⁵⁵⁷ Nebe suresi.

¹⁵⁵⁸ İnfitâr suresi.

¹⁵⁵⁹ İnşikâk Suresi.

¹⁵⁶⁰ Mutaaffifîn Suresi.

¹⁵⁶¹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Suudi Arabistan: Vezaretu's Şuuni'l İslâmiyyeti ve'l Evkafive'd Da'veti'l İrşad, Basım yılı mevcut değil), 1/72- 73; es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Kahire: El-Heyetu'l Mısıriyyetü'l 'Ammetu li'l Kitab, 1974), 1/96-97.; Süyuti, *el-İtkan*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, 1/50.

(Bakara), (Enfâl), (Âl-i İmrân), (Ahzab), (Mümtehhine), (Nisâ), (izâ zü'l ziletîl),¹⁵⁶² (Hadîd), (Kıtâl),¹⁵⁶³ (Ra'd), (Rahmân), (İnsân), (Talâk), (Lem yekûn),¹⁵⁶⁴ (Haşr), (İzâ câe nasrullah),¹⁵⁶⁵ (Nûr), (Hac), (Münâfikûn), (Mücâdele), (Hucurât), (Tahrîm), (Saff), (Cum'a Suresi), (Tahrîm), (Tegâbün), (Fetih), (Mâide), (Berâetun)¹⁵⁶⁶ şeklinde kayıt son bulmuştur.¹⁵⁶⁷

El-İtkan 'a bakıldığında Medeni surelerden on sekiz surenin kaydedilip "geri kalan sureler" denilerek tamamının kaydedilmediği görülmektedir. Tâhir Bey, ise Medeni surelere yirmi dokuz (29) sure kaydetmiştir. Ayrıca Tâhir Bey'in medeni sureler için kaydettiği sure sıralaması *el-İtkan* ile uyuşmamaktadır.¹⁵⁶⁸

Mekkî ve Medenî surelerin kaydından sonra Tâhir Bey, parantez içerisinde "merhum Kânî Efendinin süveri Kur'an-ı azîmü's şânı tertibi ile olan inşasıdır" notunu düşmüştür. Tâhir Bey, bu eserin ismini kaydetmemiştir. Yapılan çalışmalarda Tâhir Bey'e atıf yapılarak eserin varlığından bahsedilir ancak eserin ismi tespit edilememiş görünmektedir. Eserde Kânî Efendi'nin Kur'an surelerini sondan başa doğru mensur şeklinde kaydettiği belirtilir.¹⁵⁶⁹ Tâhir Bey'in Kânî Efendi'ye ait mensur metni yaklaşık olarak üç buçuk sayfadan oluşmaktadır. Nas suresinden başlayıp Fâtihâ suresinde sonlanan mensur metnin ağıdalı bir dili olduğu görülmektedir. Metinde Kur'an surelerinin en çok bilinen konularından bazılarıyla sure isimlerinin mensur şekilde yorumlandığı görülmektedir.¹⁵⁷⁰

¹⁵⁶² Zilzâl Suresi.

¹⁵⁶³ Muhammed suresi. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/566.

¹⁵⁶⁴ Beyyine suresi.

¹⁵⁶⁵ Nasr suresi.

¹⁵⁶⁶ Tevbe suresi.

¹⁵⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 17b-18b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 32-33; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 32-33.

¹⁵⁶⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk.Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Suudi Arabistan:Vezaretü's Şuuni'l İslâmiyyeti ve'l Evkafîye'd Da'veti'l İrşad, Basım yılı mevcut değil), 1/ 73;es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, thk.Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim (Kahire: El-Heyetü'l Mısıriyyetü'l 'Ammetu li'l Kitab, 1974), 1/97;Süyuti, *el-İtkan*, çev.Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik, 1/50.

¹⁵⁶⁹ İsa Kayaalp, "Kânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/306; Burhan Çonkor, "Latîfî'nin "Esmâü süveri'l-Kur'an" İsimli Manzûm Sûre Tertibi: Yazma Nüshaları, Metin ve Değerlendirme", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018), 38; İdris Söylemez, "Kur'an Surelerine Daid Yazılmış Manzûm Bir Örnek: 'Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin Tertîb-i Süveri'l Kur'anı'", *Universal Journal of Theology* 4/1 (Eylül 2019),4.

¹⁵⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 18b-20b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal

3.7.41. Hâzihi Huṭbetü Fî Te'dâdi Süveri'l-Kur'an (Kur'an Surelerinin Sayısı Hakkında Hutbe)

Tâhir Bey'e ait el yazması nüshada ve matbu nüshalarda bu başlık ile karşılaşılmaktadır. Yaklaşık iki (2) sayfalık Arapça mensur bir dua olan bu paylaşımın kime ait olduğu hakkında açıklama yapılmamakla birlikte bu mensur Arapça duanın Kânî Efendi'ye ait olduğu iddia edilmiştir.¹⁵⁷¹ Ancak bu mensur duanın Kânî Efendi'ye ait olduğunu iddia eden çalışmanın da tek kaynağı, Tâhir Bey'in *Delilü't-tefâsîr* eseridir. Bu nedenle Tâhir Bey'in yeni bir başlık açarak paylaştığı bu metnin aidiyeti şüphelidir. Bu mensur dua, Fâtihâ suresiyle başlayıp Nas suresi ile sona ermektedir. Sadeleştirilmiş şekliyle örnek vermek gerekirse:

*“Allah'ım Kur'an'ın Fâtihâ'sı hakkı için bize hayır kapılarını aç, Bakara suresinin sırlarını bize kolaylaştır, bizi A'raf ashabından kılma, Yâsîn, Saffât, Sâd hakkı için bizi amellerin ayrıldığı gün müminler zümresine kat, günahlarımız Kâf Dağı gibi olsa da bizi bağışla, Müddessir ve Müzzemmil hakkı için bizi kıyamet azabından uzaklaştır, Mürselât ve Nebe hakkı için ölüm sarhoşluğunu bize kolaylaştır. Allah'ım yüce isminle bizi Gâşiye'nin azabında kurtar, ey kardeşlerim eğer Kur'an okursanız İhlas ile okuyun, cinlerin ve insanların şerrinden Felak ve Nâs'ın Rabbine sığının.”*¹⁵⁷²

Tâhir Bey, bu hutbeden sonra yeni bir başlık açmamıştır. Ancak el yazması nüshaya mensur sure isimlerini içeren dua sonrası satır ortasına bir çizgi çekmiştir. Matbu nüshalarda mensur sure isimlerini içeren dua sonrası üçgen şeklinde üç nokta konularak konunun bittiği belli edilmek istenmiştir. Tâhir Bey'in burada kısa bir açıklama yaptığı görülmektedir. Mütেকaddimîn ve müteahhirin ulema arasında tefsir yazarların sayılamayacak kadar çok olduğunu belirten Tâhir Bey, meşhur tefsirlerin iki kısma ayrıldığını belirtir. Bunların tefsir-i zâhirî ve tefsir-i bâtinî ya da tefsir-i

Matbaası, 1324), 33-37; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 33-37.

¹⁵⁷¹ Ali Akpınar, “Kur'an Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensur ve Manzum Eserler Ve Manzum Bir Örnek”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Haziran 2009), 7.

¹⁵⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 20b-21b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 37-38; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 37-38.

âfâkî¹⁵⁷³ ve tefsir-i enfüsî¹⁵⁷⁴ olduğu belirtilmiştir. Müfessirlerin hâkim olduğu ilim çeşidi ve zahiri yahut manevi zevkine göre tefsir yaptıklarını belirten Tâhir Bey, şu sözleri söyleyerek kısa bir tefsir eser-müellif listesi verir:

“şırf lisân-ı tahkik¹⁵⁷⁵ ve tasavvufla yazılup enfüsî te’vil namlarıyla yâd olunanların esâmîsî” (tasavvufta ait olup işârî yorumları içeren eser ve müellif isimleri)”

Bu cümleye bir dipnot düşen Tâhir Bey, bu tür tefsirleri mütalaa ederek zevk almak için ilim sahibi olmanın yanı sıra tasavvufî ıstılâhâtı bilmek ve “âlimler peygamberlerin varisleridir” sırrına tam vakıf olan bir zâta intisap etmek gerektiğini bildirmiştir.¹⁵⁷⁶ Tâhir Bey, bu cümleden sonra el yazması nüshada ve H 1325 baskılı matbu nüshada on dört (14) tefsir ve müfessir kayda alarak kısa açıklamalarda bulunmuştur.¹⁵⁷⁷ Ancak bu kaydın H 1324 baskılı nüshada baskı hatası nedeniyle diğer konu başlığında müfessir listesi verilirken İbn Hamid’in tefsiri ve İbn Hâkim’in tefsiri arasına kaydedildiği görülmektedir. Tâhir Bey, H 1324 baskılı nüshada da diğer nüshalardaki gibi “şırf lisân-ı tahkik¹⁵⁷⁸ ve tasavvufla yazılup enfüsî te’vil namlarıyla yâd olunanların esâmîsî”¹⁵⁷⁹ cümlesini kaydetmiştir. Ancak baskı hatası nedeniyle tefsir-müfessir listesi buraya kaydedilmemiştir. El yazması nüshada tefsir eserlerinin cilt sayısı satır başına yazılırken H 1324 ve H 1325 baskılı

¹⁵⁷³ “Âfâk” kelimesinin terimleşmesinde Türk-İslam ilim ve fikir adamları Fussilet 41/53. Ayetten hareket etmişlerdir. “Âfâk” dış dünya, madde alemi olarak anlaşılmıştır. Metin Yurdağür, “Âfâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/397.

¹⁵⁷⁴ Enfüs, insanın iç dünyası-ruh alemi. Yurdağür, “Âfâkî”, 1/397.

¹⁵⁷⁵ Tâhir Bey “*tahkik*” kelimesine tüm nüshalarda bir dipnot düşmüştür. Bu dipnotta lisânı tahkik ve tasavvuf ıstılâhâtı tabirlerine yönelik İbnü’l Arabî’nin, Abdurrahman Bistâmî’nin ve İmam Kâşânî’nin “ıstılâhât-ı süfiyye” adıyla lügatleri olduğunu belirtilmiştir. Ayrıca Seyyid Şerîf Cürcânî’nin *et-Ta’rifât* adlı eserinde de pek çok ıstılâhât-ı süfiyye tabirinin açıklandığını bildirir. “bk.” Ahmet Vural, “Tasavvuf İstilahlarını Ele Alan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme”, *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 5 (Aralık 2018), 65-90.

¹⁵⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 21b-22a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 38-39; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 38-39.

¹⁵⁷⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 22a-23a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 39-41.

¹⁵⁷⁸ Tâhir Bey “*tahkik*” kelimesine tüm nüshalarda bir dipnot düşmüştür. Bu dipnotta lisânı tahkik ve tasavvuf ıstılâhâtı tabirlerine yönelik İbnü’l Arabî’nin, Abdurrahman Bistâmî’nin ve İmam Kâşânî’nin “ıstılâhât-ı süfiyye” adıyla lügatleri olduğunu belirtilmiştir. Ayrıca Seyyid Şerîf Cürcânî’nin *et-Ta’rifât* adlı eserinde de pek çok ıstılâhât-ı süfiyye tabirinin açıklandığını bildirir. “bk.” Ahmet Vural, “Tasavvuf İstilahlarını Ele Alan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme”, *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 5 (Aralık 2018), 65-90.

¹⁵⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 39.

matbu nüshada eserlerin cilt sayıları sona alınmıştır. Ayrıca müfessirlerin hicri vefat tarihleri kaydedilmiştir.

3.7.42. Meslek Ma'rûf Müfessirîn Üzere Muḥarrer Tefâsir-i Şerîfe¹⁵⁸⁰ (Bilinen Müfessirlerin Kayda Alınmış Tefsir Eserleri)

El yazması ve diğer iki matbu nüshayı karşılaştırarak yaptığımız incelemede toplamda iki yüz yetmiş altı (276) eser kaydedilmiştir.¹⁵⁸¹ El yazması nüshada müfessir listesi hazırlanırken her sayfasının üstüne bir cetvel hazırlandığı görülmektedir. Bu cetvelde sağdan sola doğru “ cilt”, “müfessirlerin isimleri”, “vefat tarihleri” ve “mülâhazât” başlıkları yer almıştır. El yazması eserde eğer eser matbu ise “mülâhazattan” sonra mim (ا) harfi kullanılarak bu durum belli edilmek istenmiştir. Matbu nüshalarda ise el yazmasında olduğu gibi bir cetvel söz konusu değildir. Ancak matbu nüshalardaki bilgilerin sıralanışı el yazmadakine benzemektedir. Tek fark eserin cilt sayısının el yazmada olduğu gibi en başa değil en sona kaydedilmesidir. Tâhir Bey’in eserlerin çoğunluğunun ismini müfessirin ismi ile kaydettiğini görmekteyiz. El yazması, H 1324 ve H 1325 yıllarına ait nüshaları incelediğimizde aralarında bazı farklılıklarla karşılaşmaktayız. Bu farklılıklar: müfessirlerin vefat tarihleri, eserlere ilişkin açıklamalardaki farklar, cilt ve matbaa bilgisi farkları ve nüshaların hepsinde ortak olamayan eser isimleridir. Genel olarak eser sıralaması tüm nüshalarda aynıdır. Ancak el yazması nüshada bazen matbu nüsha sıralamasına göre değişiklik olduğu görülebilmektedir. Ayrıca baskı hatası ve yanlış eser ismi kaydı olduğunu düşündüğümüz yerlerde bulunmaktadır. Bunları yeri geldikçe açıklamaya çalışacağız. Biz “*Meslek Ma'rûf Müfessirîn Üzere Muḥarrer Tefâsir-i Şerîfe*” başlığından hemen önceki konu başlığının sonuna kaydedilen on dört (14) eser-müfessir listesini de bu başlıkla birleştirerek kayda aldık.

3.7.42.1. Vefat tarihleri

Öncelikle Tâhir Bey’in tefsir eseri listesinde sunduğu müelliflere ait vefat listeleri kronolojik bir sıraya tabi değildir. Tâhir Bey’in sıralamasına sadık kalarak ekte sunacağımız eser-müellif listesine bakıldığında bu rahatlıkla görülebilmektedir.

¹⁵⁸⁰ Bu listeye Tâhir Bey’in bu başlıktan hemen önce kaydettiği on beş (15) Tefsir-Müfessir listesini de ekliyoruz.

¹⁵⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘*İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 22a-32b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 39-58; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 39-58.

Örneğin bizim yirmi ikinci (22) sırada kayda aldığımız İbn Berrecân'ın vefatı “H 627” tarihidir. Yirmi üçüncü (23) sırada yer alan İbn Cüreyç'in vefat tarihi ise “H 150” olarak kaydedilmiştir. Yirmi dördüncü (24) sırada kayda alınan el-Betarî'nin vefat tarihi “H 310” olarak kaydedilmiştir.

Süyûtî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn* eserinde yüz otuz altı (136)¹⁵⁸² müfessiri kaydetmiştir. Bu eserdeki sıralamada da müfessirlerin kronolojik bir sıralamaya tabi tutulmadan kayda aldığı görülmektedir.¹⁵⁸³ Tâhir Bey'in kayda aldığı müfessir listesinde elli dokuz (59) müfessirin vefat tarihi bilgisi kaydedilmemiştir. Bizim ek listede sunacağımız on ikinci (12) sırada kayıtlı Ya'küb-i Çerhî'nin vefat tarihi el yazmada mevcut değildir.¹⁵⁸⁴ Matbu nüshalarda vefat tarihi kısmında yalnızca 9 (dokuz) rakamı çıkmıştır.¹⁵⁸⁵ Burada muhtemel baskı hatası olmalıdır. Ya'küb-i Çerhî'nin vefat tarihi “H 851”dir.¹⁵⁸⁶ Bizim on dokuz (19) numarada kaydettiğimiz İbn Ebû Şeybe'nin vefat tarihi el yazması nüshada ve H 1324 baskılı nüshada “h.235” olarak verilirken¹⁵⁸⁷ H 1325 baskılı nüshada vefat tarihi “H 565” olarak verilmiştir.¹⁵⁸⁸ H 1325 baskılı nüshada baskı hatası olmalıdır. El yazması ve H 1324 baskılı nüshada verilen vefat tarihi doğru olmalıdır.¹⁵⁸⁹ Yine bizim sunacağımız ek listede kırk yedinci (47) sırada kayıtlı olan İbn Tayfûr es- Secâvendî'nin vefat tarihi

¹⁵⁸² *Tabakâtü'l-Müfessirîn* deki müfessir sayısının yüz otuz yedi (137) olduğunu belirten güncel bir çalışmada da Süyûtî'nin kayda aldığı müfessirlerden üçünün vefat tarihini kaydetmediği belirtilmiştir. Ancak güncel başka bir çalışmada ilk tabakât eseri olduğu belirtilen Süyûtî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn* adlı eserinde yüz otuz altı (136) müfessir kaydettiği belirtilmiştir. Enes Temel, “Tabakâtü'l-Müfessirîn Literatürünün Müfessir Kimliğinin Tespitine Katkıları – I: Süyûtî'nin Tabakâtü'l-Müfessirîn'i Bağlamında Tematik ve Metodolojik Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 396; Esat Özcan, “Tefsir Tabakât Eserleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /44 (Aralık 2020), 85.

¹⁵⁸³ “bk.” Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kuveyt: Şeriketü Dâri'n-Nevâdiri'l Kuveytiyyeti, Basım 2010).

¹⁵⁸⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 23a.

¹⁵⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 42; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 41.

¹⁵⁸⁶ Arif Nevşahî, “Ya'küb-i Çerhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/281.

¹⁵⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 23a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 40.

¹⁵⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 41.

¹⁵⁸⁹ Ali Yardım, “İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/442.

el yazması ve H 1324 baskılı nüshada “H 604” olarak verilirken¹⁵⁹⁰ H 1325 baskılı nüshada “H 804” olarak verilmiştir.¹⁵⁹¹ Verilen iki farklı vefat tarihi de DİA’daki ilgili madde de verilen bilgi ile örtüşmemektedir.¹⁵⁹² Yine Ebû Mansur Mâtürîdî’nin vefat tarihi el yazması nüshada “H 733” olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁹³ H 1324 ve H 1325 baskılı matbu nüshada ise Mâtürîdî’nin vefat tarihi “H 333” olarak verilmiştir.¹⁵⁹⁴ El yazması nüshadaki tarihin hatalı olup bu hatanın matbu nüshalarda düzeltildiğini anlamaktayız.¹⁵⁹⁵ Yine el yazması nüshada Bedreddin Zerkeşî’nin vefat tarihi “H 794” olarak verilirken¹⁵⁹⁶ H 1324 ve H 1325 baskılı matbu nüshalarda bu tarih “H 796” olarak verilmiştir.¹⁵⁹⁷ Bu konuda el yazmasında yazılan tarihin tercih edildiğini anlamaktayız.¹⁵⁹⁸ Bakî b. Mahled’in vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı matbu nüshada “H 276” olarak verilmişken¹⁵⁹⁹ H 1325 baskılı nüshada vefat tarihinin “H 286” olarak verilmiştir.¹⁶⁰⁰ El yazması ve H 1324 baskılı nüshanın vefat tarihinin tercih edilen tarih olduğunu anlamaktayız.¹⁶⁰¹ H 1325 baskılı nüshada baskı hatası olabilir. Hâce Muhammed Parsa’nın vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada “H 832” olarak verilirken¹⁶⁰² H 1325 baskılı

¹⁵⁹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 24a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 43.

¹⁵⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 43.

¹⁵⁹² Tayyar Altıkulaç, “Secâcendî, Muhammed b. Tayfûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/268.

¹⁵⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 25a.

¹⁵⁹⁴ Bursalı Mehmet Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 44; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 44.

¹⁵⁹⁵ Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/147.

¹⁵⁹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 26a.

¹⁵⁹⁷ Bursalı Mehmet Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 46; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 46.

¹⁵⁹⁸ Menderes Gürkan, “Zerkeşî, Bedreddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/289.

¹⁵⁹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 26a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 46.

¹⁶⁰⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 46.

¹⁶⁰¹ M. Yaşar Kandemir, “Bakî b. Mahled”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/541.

¹⁶⁰² Bursalı Mehmed Tâhir, *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 27b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 49.

nüşhada “H 232” olarak verilmiştir.¹⁶⁰³ H 1325 baskılı nüsha da baskı hatası olmalıdır. El yazması ve H 1324 baskılı nüshada verilen tarih doğruya en yakındır.¹⁶⁰⁴ Deylemî'nin vefat tarihi el yazmada mevcut değilken¹⁶⁰⁵ matbu nüshalarda vefat tarihi “H 500” olarak kaydedilmiştir.¹⁶⁰⁶ Ebû Mansûr el-Herevî'nin vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada “H 370” olarak verilirken¹⁶⁰⁷ H 1325 baskılı nüshada bu tarih “H 270” olarak verilmiştir.¹⁶⁰⁸ Sirâceddin el-Hindî'nin vefat tarihi el yazması nüshada “H 273” olarak kaydedilmişken¹⁶⁰⁹ matbu nüshalarda vefat tarihi kaydedilmemiştir.¹⁶¹⁰ Bunun tam tersi olan durumla da karşılaşılmaktadır. Sekâ-i Mısri'nin vefat tarihi el yazması nüshada mevcut değilken¹⁶¹¹ matbu nüshalarda “H 1300” tarihi kaydedilmiştir.¹⁶¹² Muînüddin el-Îcî'nin-Îcî'nin vefat tarihi el yazması nüshada “H 907” iken¹⁶¹³ matbu nüshalarda bu tarih “H 905” olarak kaydedilmiştir.¹⁶¹⁴ Tâhir Bey'in matbu nüshalarda değiştirdiği bu vefat tarihi daha isabetli görünmektedir.¹⁶¹⁵ Ali Mehâyimî el-Hindî'nin vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada “H 835” olarak kaydedilmiştir.¹⁶¹⁶ H 1325 baskılı nüshada ise Ali Mehâyimî el-Hindî'nin vefat tarihi “H 834” olarak

¹⁶⁰³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 49.

¹⁶⁰⁴ DİA da Muhammed Pârsâ'nin vefat tarihi h.822 olarak verilmiştir. Hamid Algar, “Muhammed Pârsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/561.

¹⁶⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 28a.

¹⁶⁰⁶ Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 49; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 49.

¹⁶⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 28b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 51.

¹⁶⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 51.

¹⁶⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 28b.

¹⁶¹⁰ Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 51; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 51.

¹⁶¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 29a.

¹⁶¹² Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 51; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 51.

¹⁶¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 29b.

¹⁶¹⁴ Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 52; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 52.

¹⁶¹⁵ Muhammed Eroğlu, “Îcî, Muînüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/415.

¹⁶¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 30a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 53.

kaydedilmiştir.¹⁶¹⁷ Tâhir Bey'in H 1325 baskılı nüshada kaydettiği "H 835" tarihi daha isabetli olmalıdır.¹⁶¹⁸ Bedreddin Muhammed'in vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshalarda "H 960" iken¹⁶¹⁹ H 1325 baskılı nüshada "H 950" olarak kaydedilmiştir.¹⁶²⁰ Ahmed el-Mevsîlî'nin vefat tarihi el yazması nüshada "H 980" iken¹⁶²¹ matbu nüshalarda "H 680" olarak kaydedilmiştir.¹⁶²² Molla Gürânî'nin vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada "H 893" olarak verilmişken¹⁶²³ H 1325 baskılı nüshada bu tarih "H 803" olarak verilmiştir.¹⁶²⁴ El yazması ve H 1324 baskılı nüshada verilen vefat tarihi isabetli görünmektedir.¹⁶²⁵ Mevlânâ Şerefeddin Merîsî'nin vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada "H 655" olarak verilmişken¹⁶²⁶ H 1325 baskılı nüshada "H 565" olarak verilmiştir.¹⁶²⁷ Mekkî b. Ebû Tâlib'in vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada "H 437" iken¹⁶²⁸ H 1325 baskılı nüshada "H 438" dir.¹⁶²⁹ El yazması ve H 1324 baskılı nüshalarda verilen "H 437" tarihi daha isabetli görünmektedir.¹⁶³⁰ Hiçbir künye belirtmeksizin kayda aldığı Nu'mânî'nin vefat tarihi el yazma nüshada kayıtlı değildir.¹⁶³¹ Nu'mânî'nin

¹⁶¹⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 53.

¹⁶¹⁸ Abdulhamid Birşık, "Behâimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/360.

¹⁶¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 30b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 54.

¹⁶²⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 54.

¹⁶²¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 31a.

¹⁶²² Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 55; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 55.

¹⁶²³ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 31a.; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 55.

¹⁶²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 55.

¹⁶²⁵ M.Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/248-249.

¹⁶²⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 31b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 56.

¹⁶²⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 56.

¹⁶²⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 57.

¹⁶²⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 57.

¹⁶³⁰ Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/575.

¹⁶³¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32a.

vefat tarihi H 1324 baskılı nüshada “H 598” iken¹⁶³² H 1325 baskılı nüshada “H 597” olarak kaydedilmiştir.¹⁶³³ Nakkaş Ebubekir Muhammed Mevsilî’nin vefat tarihi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada “H 351” olarak verilmişken¹⁶³⁴ H 1325 baskılı nüshada “H 531” olarak verilmiştir.¹⁶³⁵ Doğru tarih el yazması ve H 1325 baskılı nüshada verilen “H 351” olmalıdır.¹⁶³⁶

Anladığımız kadarıyla genellikle el yazması nüsha ve H 1324 baskılı nüshanın vefat tarihi konusunda müttetik olduğu durumlarda H 1325 baskılı nüshadaki farklılığın nedeninin çoğunlukla baskı hatası olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda el yazması nüshadaki tarihin matbu nüshalarda değişmesi ise Tâhir Bey’in düzeltmeye gittiğini göstermektedir. Tâhir Bey, bu listeyi hazırlarken hangi kaynak ya da kaynaklardan istifade ettiğini belirtmemiştir. Bu nedenle araştırmacıların müfessirlerin vefat tarihlerin belirlerken *Delilü’l-tefâsîr*’den alacakları bilgiler tek başına yeterli olmayacaktır.

3.7.42.2. Nüshalarda Kaydedilen Tefsir Eseri İsim ve Açıklamalara İlişkin Farklılıklar ve Tahmini Yazım Yanlışları

İncelediğimiz el yazması ve matbu nüshalarda zaman zaman eser isimlerine ilişkin bazı farklılıklarla karşılaştık. Tâhir Bey’in “*Tefsîr-Müfessîr Listesi*” konu başlığından hemen önce kaydettiği on dört tefsir-müfessir listesi arasında matbu nüshalarda bir dipnotla karşılaşılmaktadır. Bu dipnot el yazması eserde mevcut değildir.¹⁶³⁷ Matbu nüshalarda Sadreddin Konevî’nin *İ’câzü’l-beyân fî te’vîli ümmi’l-Kur’ân* adlı eserine düşülen dipnotta Tâhir Bey, i’câzü’l-Kur’ân’a ait eser veren sekiz (8) müellifin ismini kaydetmiştir. Bu kişiler şunlardır:

¹⁶³² Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 57.

¹⁶³³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 57.

¹⁶³⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 32a; a.mlf., *Delilü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 58.

¹⁶³⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’l-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 58.

¹⁶³⁶ Mojahed Alhout, *Hicri Dördüncü Asırda Hadisçilerin Tefsir Konusundaki Gayret ve Çabaları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 40.

¹⁶³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 22b.

- 1- Ebû Abdillâh Muhammed b. Zeyd el-Vâsitî (öl. 320/932)¹⁶³⁸ (Eserin Abdülkâhîr Cürcânî tarafından şerh edildiği bilgisi de eklenmiştir.)
- 2- Fahreddin er-Râzî¹⁶³⁹
- 3- Ahmed bin Muhammed el-Hattâbî (öl. 388/998)¹⁶⁴⁰
- 4- Kâdî Ebû Bekir el-Bâkîllânî (öl.403/1013)¹⁶⁴¹
- 5- İbn Serâfe (ابن سرافة)¹⁶⁴²
- 6- Rummânî (öl.384/994)¹⁶⁴³
- 7- İbn ebü'l İsba' (öl.654/1256)¹⁶⁴⁴
- 8- Zemlekânî (öl.727/1327)¹⁶⁴⁵

H 1325 baskılı nüshada Mevlânâ Fenârî'nin 'Aynü'l-a'yân isimli eseri kaydedilirken baskı hatası kaynaklı olduğunu anladığımız “‘Ayn” ismi iki satır atlanarak Yazıcızâde'nin kaydının sonuna eklenmiştir.¹⁶⁴⁶ El yazması ve H 1324 baskılı nüshada böyle bir hata yoktur.¹⁶⁴⁷ Baba Ni'metullah'ın eserinin ismi *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye* şeklinde kaydedilmiştir.¹⁶⁴⁸ Ancak

¹⁶³⁸ Bu müellif ile ilgili DİA da madde bulamadık ancak bir doktora tezinden ulaştığımız bilgiye göre bu Mutezili ulemadan olduğu anlaşılan bu zatın eserinin adı *i'câzü'l-Kur'ân fî nazmihi ve te'lîfihi* dir. Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 107.

¹⁶³⁹ Fahreddin Râzî'nin eserinin adı *Nihâyetü'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* dir. Yusuf Şevki Yavuz, “Fahreddin er-Râzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/94.

¹⁶⁴⁰ Hattâbî'nin eserinin adı *Beyânü i'câzi'l-Kur'ân* dir. Salih Karacabey, “Hattâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/490.

¹⁶⁴¹ Bâkîllânî'nin eseri *i'câzü'l-Kur'ân* dir. Şerafettin Gölcük, “Bâkîllânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/534.

¹⁶⁴² DİA *i'câzü'l-Kur'ân* maddesinde bu alanda pek çok eser olduğu belirtilmiştir. Bu madde de *i'câzü'l-Kur'ân* alanına ait zikredilen isimler arasından İbn Serâfe (ابن سرافة) ismi ile karşılaşılmamıştır. “bk.” Yusuf Şevki Yavuz, “i'câzü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403-406.

¹⁶⁴³ Rummânî'nin eserinin adı *en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân* dir. Sedat Şensoy, “Rummânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/243.

¹⁶⁴⁴ İbn ebü'l İsba'ın bu eserinin adı *Bedî'u'l-Kur'ân* olmalıdır. İsmail Durmuş, “İbn Ebü'l-İsba'”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/468.

¹⁶⁴⁵ Zemlekânî'nin eseri *el-Burhânü'l-kâşif 'an i'câzi'l-Kur'ân* dir. Hacı Mehmet Günay, “İbnü'z-Zemlekânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/243.

¹⁶⁴⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 40.

¹⁶⁴⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 22b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 40.

¹⁶⁴⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 22b.; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 41.

eserin tam adının *el-Fevâtiḥu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtiḥu'l-ğaybiyye el-mûdḥatü li'l-kelimi'l-Kur'âniyye ve'l-ḥikemi'l-furḳâniyye* olduğu görülmektedir.¹⁶⁴⁹ Bu da Tâhir Bey'in eserin tam adını kaydetmediğini göstermektedir. Necmeddîn-i Dâye'nin *Baḥrû'l-ḥaḳâ'ik- 'Aynü'l-ḥayât* isimli eserine yapılan açıklamada el yazması nüshadaki açıklamada sure-i Necm'den aşağısının müellifin halifesi Necmeddîn-i Dâye'nin ait olduğu bilgisi kaydedilmiştir.¹⁶⁵⁰ Her iki matbu nüshada ise Tûr suresinden aşağısının halifesi Necmeddîn-i Dâye'nin olduğu bilgisi kaydedilmiştir.¹⁶⁵¹ İbn Cerîr Muhammed Taberî'nin ismi el yazmada doğru kaydedilmişken¹⁶⁵² matbu nüshalarda baskı hatası kaynaklı olduğunu anlağımız *el-Betarî* şeklinde verilmiştir.¹⁶⁵³ Hâce Ya'kûb-i Çerhî'nin *Hakâikü't-te'vil fi vekâyi'i't-tenzîl* adlı tefsirine ilişkin yapılan açıklamada eserin dilinin Farsça olduğu bilgisi el yazması nüshada mevcut değildir.¹⁶⁵⁴ Ancak bu bilgi matbu nüshalarda mevcuttur.¹⁶⁵⁵ Tâhir Bey'in listesindeki isimlerden İbn Hibbân Muhammed el-Büstî el yazma nüshada doğru kaydedilmiştir.¹⁶⁵⁶ Ancak bu isim H 1324 baskılı nüshada el-Beşî şeklinde hatalı çıkmıştır.¹⁶⁵⁷ El yazması nüshada kayıtlı ismin doğru olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁵⁸ Listedeki isimlerden İbn el-Negîb el-Mukaddes ismi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada doğru kaydedilmiştir.¹⁶⁵⁹ Ancak bu isim H 1325 baskılı nüshada İbnü'l Gayb el-Mukaddes şeklinde hatalı basılmıştır.¹⁶⁶⁰ Listedeki

¹⁶⁴⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 41.

¹⁶⁴⁹ Yaşar Kunt, "Ni'metullah b. Mahmûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/132.

¹⁶⁵⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 22b.

¹⁶⁵¹ Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 41; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 40.

¹⁶⁵² Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 23b.

¹⁶⁵³ Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 40; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 41.

¹⁶⁵⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 23a.

¹⁶⁵⁵ Bursalı Mehmet Tâhir Bey, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 42; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 41.

¹⁶⁵⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 23b.

¹⁶⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 40.

¹⁶⁵⁸ Eyüp Yaka, "Sahîh Adlı Eseri Çerçevesinde İbn Hibban'ın Tefsîr Anlayışına Dair Tespitler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/17 (Haziran 2008), 84.

¹⁶⁵⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 24b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 44.

¹⁶⁶⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 44.

kayıtlardan İbn Gamer Gammâs (ابن قمر قماس)¹⁶⁶¹ isminin Muhammed b. Korkmaz olduğunu anlaşılmaktadır.¹⁶⁶² El yazması nüshada *Tefsîr-u Bakkâlî* şeklinde kayda¹⁶⁶³ matbu nüshalarda “Hârizmî” ekinin getirildiğini görülmektedir.¹⁶⁶⁴ Müfessir-eser listesinde el yazması ve matbu nüshalarda tamamen olmasa da çoğunlukla benzer sıralama mevcuttur. İstisnai durumlar sıralamada nadirdir. Bu istisnalardan biri de bizim ek listede 108 numarada kaydettiğimiz Burhâneddin Mahmud’dur.¹⁶⁶⁵ Burhâneddin Mahmud’dan sonra el yazması nüshada, matbu nüshalarda olamayan iki isimle daha karşılaşılmaktadır. Bu isimler *Keşfu’l esrârın* müellifi Ebu’l Fazl ve Ahmed b. Muhammed isimleridir.¹⁶⁶⁶ Yine bizim ek listeye 115 numarada kaydettiğimiz Dehlî Müftüsüne ait *Tebcîlû’t tenzil* adlı eseri el yazması nüshada göremedik.¹⁶⁶⁷ Yine listedeki *Hatîb Tebrîzî* ismi el yazması ve H 1324 baskılı nüshada doğru yazılmışken¹⁶⁶⁸ H 1325 baskılı nüshada matba hatasından kaynaklı olduğunu düşündüğümüz *Tebzîrî* şeklinde kaydedilmiştir.¹⁶⁶⁹ Ebû Hilâl Askerî’nin (öl. 390) *Tefsîru’l Askerî li-Mevlânâ ebî Hilâl Hasen* isimli tefsiri¹⁶⁷⁰ el yazmada *Tefsîru’l Askerî li-Mevlânâ ebî Hilâl* şeklinde kaydedilip hemen altına *Tefsîr-u Hasen* şeklinde yeni bir tefsir daha kaydedilmiştir.¹⁶⁷¹ El-Hasen eki ayrı bir tefsir eseriymiş gibi ikinci defa alt satıra yanlışlıkla kaydedilmiş

¹⁶⁶¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 24a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 43; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 43.

¹⁶⁶² “bk.” Selami Yalçın, “İbn Korkmaz’ın “Fethu’r-Rahmân fî Tefsîri’l-Kur’ân” İsimli Tefsirinin Kaynakları ve Yöntemi”, Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6 / 1 (Haziran 2022), 27-53.

¹⁶⁶³ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 26a.

¹⁶⁶⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 46; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 46.

¹⁶⁶⁵ Bu kayıt tüm nüshalarda mevcuttur. Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 26a; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 47; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 47.

¹⁶⁶⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 26b.

¹⁶⁶⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 26a-26b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 47; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 47.

¹⁶⁶⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 27b; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 49.

¹⁶⁶⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 49.

¹⁶⁷⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 53; a.mlf., *Delilü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 53.

¹⁶⁷¹ Bursalı Mehmed Tâhir, ‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye, 30a.

olmalıdır. El yazması ve H 1325 baskılı nüshada *et-Tıbyân* tefsiri¹⁶⁷² H 1324 baskılı nüshada *el-Bütyân* şeklin okumaya müsait basılmıştır.¹⁶⁷³ Baskı hatasından kaynaklı olduğunu düşünmekteyiz. Yine bu eserin i'râbü'l-Kur'ân'a ait olduğu açıklaması matbu nüshalarda yer alırken el yazması nüshada mevcut değildir. Yine Tâhir Bey, müfessir listesinde el yazması ve H 1324 baskılı nüshada kayıtlı Alaeddin Bağdâdî ismine H 1325 baskılı listede Alaeddin Muhammed Bağdâdî olarak Muhammed isminin de eklendiği görülmektedir.¹⁶⁷⁴ Matbu nüshalarda kayıtlı müfessir Sıddık Hasan Hân Hindî'ye ilişkin kaydı el yazması nüshada bulamadık.¹⁶⁷⁵ Tâhir Bey'in hiçbir açıklama yapmadan yalnızca "Tefsîru'l-Kurtûbî li-Muhammed b. Kâ'b el-Kurtûbî" şeklindeki kaydındaki¹⁶⁷⁶ isim Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî olabilir.¹⁶⁷⁷ Fahreddin er-Râzî'nin tefsirine ilişkin yapılan açıklamalarda el yazmasında olmayan yeni bir kısmın matbu nüshalara eklendiği görülmektedir. Burası Râzî'nin tefsirinin Süleyman Tevfik Bey¹⁶⁷⁸ tarafından *Tafsîlü'l beyân fî tefsîri'l Kur'ân* ismiyle tercüme edilip neşri hakkında kısa bir açıklamadır.¹⁶⁷⁹ El yazması nüshadaki *Tefsîru'l Kelbî* (öl.146) kaydı matbu nüshalarda bulunamamıştır.¹⁶⁸⁰ Şeyh Ebu Ali Tarsûsî'nin (öl.561) *Tefsîr-u Mecme'u'l cevâmi'* adlı tefsiri el yazması nüshada

¹⁶⁷² Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 30a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 53.

¹⁶⁷³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 53.

¹⁶⁷⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 30a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 54; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 54.

¹⁶⁷⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 30a-30b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 55; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 55.

¹⁶⁷⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 31a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 55; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 55.

¹⁶⁷⁷ Aramızda Tâhir Bey'in kaydettiği şekilde isimle karşılaşmadık. Ancak *el-Kurazî* ismi bu isme yakın görünmektedir. "bk." Mehmet Emin Maşalı, "Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/542-543

¹⁶⁷⁸ "bk." Eshabil Bozkurt, Ayşe Banu Karadağ, "Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tevfik" *RumeliDE Dil Ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* /1 (Ekim 2014), 38-59.

¹⁶⁷⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 31a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 55; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 55.

¹⁶⁸⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 31a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 55-56; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 55-56.

kayıtlıdır.¹⁶⁸¹ Ancak bu eser matbu nüshalarda görülememiştir. El yazması nüsha ve matbu nüshalardaki sıralamalarda bazen müellif-eser yerlerinin farklı sıralamalarda olduğu görülmektedir. Örneğin Tefsîr-u Mukâtil'in el yazması nüshadaki sıralaması neredeyse listenin sonlarında,¹⁶⁸² matbu risalelerde ise Tefsîr-u Mukâtil el-Ezdî (matbulara *el-Ezdî* eklenmiştir) şeklide kaydedilmiş olup eser-müfessir listesinin baş taraflarında kayıtlıdır.¹⁶⁸³ Matbu nüshalardaki *Merâhu 'abîd li-keşfi ma'ne'l-Kur'ânî'l-mecîd* adlı tefsir ve açıklama¹⁶⁸⁴ el yazması nüshada bulunamamıştır. El yazması ve H 1324 baskılı nüshada Tefsîru'l Mehdevî kaydı H 1325 baskılı nüshada Tefsîru'l Mehdî şeklinde verilmiştir.¹⁶⁸⁵ Matbu nüshalarda kayıtlı Aydinî Hacı Paşa'nın eserini¹⁶⁸⁶ el yazması nüshada bulamadık. El yazması eserde kayıtlı Nûreddin Seyyid b. Hanefî'nin *Cem'ul beyân fî tefsîri'l Kur'ân*¹⁶⁸⁷ adlı eseri matbu nüshalarda bulunamamıştır. Matbu nüshalarda kayıtlı *Tâcü't tefâsir* adlı eser¹⁶⁸⁸ el yazması nüshada bulunamamıştır. El yazması Nüshada *Tefsîru'l-vücûh ve'n nezâir* adlı eserin Hasen ed- Dâmegânî'ye ait olduğu kaydedilmiştir.¹⁶⁸⁹ Matbu nüshalara bu bilgiye ek olarak Mağribî' ve İbn Cevzî'nin *Tefsîru'l-Vücûh ve'n nezâir* isminde eserleri olduğu bilgisi eklenmiştir.¹⁶⁹⁰ El yazması ve H 1324 baskılı nüshada *Tefsîr-u Dehrânî* şeklindeki kayıt H 1325 baskılı nüshada *Tefsîr-u Dehmânî* şeklinde verilmiştir.¹⁶⁹¹ Tâhir Bey, eserlerin birçoğunun ismini müelliflerinin ismiyle

¹⁶⁸¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 31b.

¹⁶⁸² Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32a.

¹⁶⁸³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 43; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 43.

¹⁶⁸⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 57; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 57.

¹⁶⁸⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32a; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 57; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 57.

¹⁶⁸⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 57.

¹⁶⁸⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32a.

¹⁶⁸⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 58; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 58.

¹⁶⁸⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32b.

¹⁶⁹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 5.; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 58.

¹⁶⁹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32b; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 58; a.mlf., *Delilü't-tefâsir. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 58.

kaydetmiş olup örnek olarak “*Tefsîr-u İbn Nekkâş*”ı gösterebiliriz. Vefat tarihi ile ilgili Mustafa Demir’in çalışmasında müellifin eserin adının *İhkâmu’l-ahkâm* olduğunu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹² Yine Kuşeyrî’nin eseri *Letâifu’l irşâd* şeklinde kaydedilmiştir.¹⁶⁹³ Ancak DİA’da ilgili maddede ve diğer araştırmalarda eser *Letâifu’l-İşârât* ismiyle kaydedilmiştir.¹⁶⁹⁴ Tâhir Bey’in kayıtları bazen araştırmacılar için yeterli olamayabilir. Örneğin *Tefsîr-u Ekmeluddîn* (öl.786) şeklinde yapılan kayıttaki¹⁶⁹⁵ müfessir ve eseri tam olarak tespit edilemeyebilir. Bizim de vefat tarihini esas alarak yaptığımız aramada bu müfessirin el-Keşşâf’a yazdığı şerhe birikimlerini aktaran Ekmeleddin Bâbertî olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹⁶ Yine Tâhir Bey’in yalnızca *Tefsîr-u Alâüddîn Bağdâdî* (öl.741) şeklinde düştüğü kayıttaki müellifin Hâzin el-Bağdâdî olup eserinin adının *Lübâbu’t-Te’vîl fi Maânî’t-Tenzîl* olduğu görülmektedir.¹⁶⁹⁷ Tâhir Bey’in sunduğu bu kıymetli eser-müellif listesinin araştırılmaya muhtaç olduğuna başka bir örnek daha verilebilir. Tâhir Bey, Mevlânâ Muhammad Hızır tarafından yazılan *Tibyân* adlı tefsirin Türkçe olduğunu açıklamaya eklemiştir.¹⁶⁹⁸ Ancak *Delîlü’t-tefâsîr*’in H 1325 baskılı nüshasının kaynak gösterildiği bir çalışmada bu bilginin hatalı olup eserin aslının Arapça olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁹⁹ Yine Tâhir Bey’in listesindeki kayıtların

¹⁶⁹² Mustafa Demir, *İlk Fikhî Tefsîr ve Müellifi Mukâtil B. Süleyman* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2010), 26.

¹⁶⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 44; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 44.

¹⁶⁹⁴ “bk.” Faysal Yıldırım, “Letâifu’l-İşârât’ta Tasavvufî Kavramların İnşasında Metodoloji”, *Antakiyat* 6 / 1 (Haziran 2023), 119-144; Haydar Bekiroğlu, “Kuşeyrî’nin Letâif’inde İşârî Anlam Dünyası”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 12 (Temmuz 2017), 89-119.; Ahmet Bedir, “Kuşeyrî’nin Letâifu’l-İşarat Adlı Tefsiri’nde “Besmele”nin Yorumu”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 6 (Mart 2001), 189-213; Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/473-475.

¹⁶⁹⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 25b; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 45; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 45.

¹⁶⁹⁶ “bk.” Arif Aytekin, “Bâbertî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/377-378; Mesut Kaya, “Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 1011.

¹⁶⁹⁷ Bu bilginin verildiği çalışmada da Tâhir Bey’in Osmanlı Müellifleri eserinin referans gösterildiği görülmektedir. Hidayet Aydar, “Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 7/3 (Summer 2012), 312.

¹⁶⁹⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*, 26b; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 47; a.mlf., *Delîlü’t-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 47.

¹⁶⁹⁹ Recep Arpa, “Ayıntabi Mahmad Efendi’s Tafsîr Al-Tibyân: Is It An Original Composition or A Translation?”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 35 (December 2016), 60.

araştırmacılar için bakir olabileceğine yönelik bir örneği de Zeki Duman'ın araştırmasında görülmektedir. Tâhir Bey'in Gazzâlî'nin (505) *Yâkûtu't-te'vîl fî tefsîri'l tenzil* isminde bir kaydı vardır.¹⁷⁰⁰ Oysa Duman yaptığı araştırmada bu eserin İmam Gazzâlî'ye ait olmadığını benzer isimde başka bir müellife ait olabileceğini tespit etmiştir.¹⁷⁰¹ İbn Tayfûr es-Secâvendî'nin tefsire ilişkin eseri tüm nüshalarda *'İberu'l meânî fî tefsîri seb'il mesânî* şeklinde kaydedilmiştir.¹⁷⁰² Ancak eserin adının DİA'da ilgili madde de *'Aynü'l-me'ânî fî tefsîri's-seb'i'l-meşânî* şeklinde kaydedildiği görülmektedir.¹⁷⁰³

3.7.42.3. Nüshalarda Paylaşılan Eserlere Ait Cilt Sayıları ve Matbu Bilgiler

El yazması ve matbu nüshalarda eserlere ilişkin verilen bilgilerden biri de eserin cilt sayısı ve matbu olduğu bilgisidir. Ancak el yazması ve matbu nüshalarda kaydedilen aynı esere ait paylaşılan cilt sayısının bilgisi ve eserin matbu olduğu bilgisinde bazı farklılıklar olabilmektedir. Konuyu uzatmamak için bazı örnekler vermekle yetineceğiz. Sadreddin Konevî'nin *Fâtiha Tefsiri* eserinin cilt sayısı el yazması nüshada bir (1) olarak belirtilmişken matbu nüshalarda cilt sayısı verilmemiştir.¹⁷⁰⁴ Kâfiyecî'nin (öl.879) *Tefsîru'l âyati'l müteşâbihât* eserinin bir (1) cilt olduğu el yazması nüshada mevcut iken matbu nüshalarda bu bilgi kayıtlı değildir.¹⁷⁰⁵ İbnü'l Cevzî el-Bağdâdî'nin (öl.597) *Zâdü'l-mesîr* eserinin cilt sayısı el

¹⁷⁰⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 30b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 54; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 54.

¹⁷⁰¹ M. Zeki Duman, "İmam Gazalî'nin Tefsîr Anlayışı, Metodu ve Tefsiri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 / 6 (Ocak 1989), 75-76.

¹⁷⁰² Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 24a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 43; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 43.

¹⁷⁰³ Tâhir Bey Tayfûr es-Secâvendî'nin vefat tarihini h.604 olarak verirken DİA da h.560 olarak verilmiştir. Tayyar Altıkulaç, "Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/268.

¹⁷⁰⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 22b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 41; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 40.

¹⁷⁰⁵ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 23a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 39; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 41.

yazması nüshada kayıtlıyken matbu nüshalara cilt sayısı kaydı düşülmemiştir.¹⁷⁰⁶ İbn Kemal'in (öl.940) *Tefsîr-u İbn Kemal* eserinin cilt sayısı el yazması nüshada kayıtlı değildir ancak matbu nüshalara iki (2) cilt olarak kaydedilmiştir.¹⁷⁰⁷ Ebû Hayyân el-Endulisî (öl.745) *Bahru'l muhît fî't tefsir* adlı eserinin cilt sayısı el yazması nüshada dört (4) cilt olarak verilmişken matbu nüshalarda cilt sayısı kaydedilmemiştir.¹⁷⁰⁸ Ebu'l Leys es-Semerkandî'nin (öl.383) *Tefsîr-u ebi'l-Leys es-Semerkandî* eserinin dört (4) cilt olduğu bilgisi matbu nüshalarda kayıtlı iken el yazması nüshada cilt sayısı mevcut değildir.¹⁷⁰⁹ Cemaleddin Dehlevî'nin (vefat tarihi mevcut değil) *Tefsîr-u Cemâlî 'ale't-tenzîl'il Celâlî* isimli eserinin matbu bilgisi el yazması nüshada kayıtlıdır. Ancak matbu nüshalarda matbu bilgisine ilişkin herhangi bir kayıt mevcut değildir.¹⁷¹⁰ Hâzin'in (öl.730) *Lubâbu't-te'vîl fî meâni'tenzîl* adlı eserinin cilt sayısı el yazması nüshada iki (2) cilt, matbu nüshalarda dört (4) cilt olarak kaydedilmiştir.¹⁷¹¹ Zeynep Eski'nin bu konu ile ilgili çalışmadaki bilgilerden *Lübâbü't-Te'vil*'in üç (3) cilt olduğunu ancak bazı tefsirlerle birlikte birleştirilerek dört (4) cilt halinde de basıldığını anlamaktayız.¹⁷¹² Süyûtî'nin *ed-Durru'l-menşûr* adlı eserinin cilt sayısı el yazması nüshada mevcut değilken matbu nüshalarda altı (6) cilt olarak kaydedilmiştir. Yine *Tefsîr-u Demîrî* adlı eserin bir (1) cilt olduğu bilgisi el yazma nüshada mevcut iken matbu

¹⁷⁰⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 23b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324),40; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 42.

¹⁷⁰⁷ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 24b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324),43; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 43.

¹⁷⁰⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 25a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 44; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 44.

¹⁷⁰⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye,25a; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 44; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 44.

¹⁷¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye, 26b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 48; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 48.

¹⁷¹¹ Bursalı Mehmed Tâhir, 'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye,27b; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 49; a.mlf., *Delilü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 49.

¹⁷¹² Zeynep Eski, *Hâzin Tefsîrinin Ebu't-Tevfik eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (I. Cüz) (Fatıha Suresi-Bakara Suresi 1-141)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 13.

nüshalarda cilt sayısı belirtilmemiştir. Rağıb İsfahânî'nin eserine ait cilt sayısı el yazmada bir (1) olarak verilmişken, matbu nüshalara cilt sayısı kaydedilmemiştir. Aynı eserin matbu olduğu bilgisi ise matbu nüshalara kaydedilirken bu kayıt el yazması nüshada görülmemektedir. Ahmed b. Abdullah'ın *Tefsîr-u Zubedu âsâr'il mevâhibi ve'l envâr* adlı eserinin cilt sayısı el yazması nüshada verilmemişken matbu nüshalarda iki (2) cilt olduğu belirtilmiştir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* isimli eserinin cilt sayısı ve matbu bilgisi el yazması nüshada kayıtlı değilken matbu nüshalara iki (2) cilt olup matbu olduğu bilgisi kaydedilmiştir. Şihabuddin Sivâsî'nin (öl.780) *'Uyunu't-tefâsîr* adlı eserinin cilt sayısı el yazması nüshada mevcut değildir. Ancak matbu nüshalara iki (2) cilt olarak kayıt düşülmüştür. Mevlânâ ebu Ca'fer Muhammed Tûsî'nin (öl.560) *Mecmau'l beyân li ulumi'l Kur'ân* adlı eserinin cilt sayısı ve matba bilgisi el yazması nüshada mevcut değil iken matbu nüshalarda bu eserin matbu olup beş (5) cilt olduğu bilgisi kaydedilmiştir.¹⁷¹³ Yine Şam Müftîsî Mahmud Efendi'nin (öl. 1305) *Dürrü'l-esrâr* adlı eseri el yazması ve H 1324 baskılı nüshada iki (2) cilt olarak verilmişken matbu nüshada dokuz (9) cilt olarak kaydedilmiştir.¹⁷¹⁴ *Dürrü'l-esrâr* üzerinde yapılan bir çalışmada eserin iki (2) ciltten oluştuğu belirtilmiştir.¹⁷¹⁵

3.7.43. Kâdi 'İyağ Hâdretlerinin Esmâ-i Süveri Kur'âniyeyi Müteğamın Hutbe-i Belîğaları (Kâdî İyâz'ın Kur'an Surelerinin İsimlerini İçeren Belagatlı Hutbesi)

Delîlü't-tefâsîr'in matbu nüshalarında mevcut olan bu başlık el yazması nüshada mevcut değildir. El yazması nüsha müfessir-eser listesi ile son bulmaktadır. İki sayfadan biraz daha fazla olan bu başlıkta sure isimlerinin Mushaf sıralamasına göre tertiplenerek, sure isimleri kullanılarak surelerde öne çıkan özelliklerin

¹⁷¹³ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 28a-29b; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 49-52; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 49-52.

¹⁷¹⁴ Bursalı Mehmed Tâhir, *'ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*, 32a; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 57; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 57.

¹⁷¹⁵ Mine Ayyıldız Özer, "Huruf-ı Mühmele ile Yazılmış Olmaları Yönüyle Feyzî-i Hindî ve Mahmûd Hamza Efendi Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 8/13 (Aralık 2023), 5.

verildiği görünmektedir.¹⁷¹⁶ Bu duayı aramamızda Ahmed b. Muhammed Makkarî'nin *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭîb* isimli eserinde bulduk.¹⁷¹⁷ Örnek olması açısından hutbenin Türkçeye çevireceğimiz bazı kesitleri “Hamt Allah’a mahsustur, Allah sözünü hamt ile açtı. Ahkâmını Bakara’da açıkladı, Nisâ ve Âl-i İmrân’da (bunu) destekledi. İbrahim’e ateşi serin ve güvenilir kıldı. Lokman’a hikmetini açıkladı” şeklindedir.

3.7.44. Edîb Meşhûr İbn Câbir Endelüsî'nin Esmâ-i Süveri Kur'an Tevriyeli Na'tı Nübüvviyesidir (Ünlü Edebiyatçı İbn Câbir Endelüsî'nin Kur'an Surelerinin İsimlerini Kullanarak Yazdığı Tevriye (Uzak Anlam) Sanatına Dayanan Övgüsel Na'tıdır)

Tâhir Bey'in el yazması nüshada mevcut olmayan ancak matbu nüshalara eklediği üç (3) sayfadan oluşan bu kasidede, Kur'an sureleri kullanılarak Hz. Peygamber ve aşere-i mübeşşereye¹⁷¹⁸ methiyeler dizilmektedir.¹⁷¹⁹ Asıl isminin *Kaşide fi esmâ'i süveri'l-Kur'an* olduğu anlaşılan bu eserin Kādî İyâz'ın surelerin isimlerinden oluşturarak hazırladığı uzun hutbesinden esinlenerek İbn Câbir (öl.780) tarafından hazırlandığı şeklinde bir görüş vardır.¹⁷²⁰ Ancak Makarrî, eserinde paylaştığı bu kasideye ilişkin insanların çoğunun bu kasideyi Kādî İyâz'a nisbet ettiklerini ve kendisinin ilk önce böyle olduğunu sandığını ancak daha sonra bu kasidenin Kādî İyâz'ın olmadığını İbn Câbir'in olduğunu anladığını belirtir.¹⁷²¹ Bu kasidenin Kādî İyâz'a ait olduğu değerlendirilen güncel bir çalışma ile karşılaşılmaktadır. Bu çalışmada amacının tanınmadığı düşünülen bu kasideyi tanıtmak ve edebiyat tarihine katkı sağlamak olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu çalışmada Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi Bölümünden faydalanılan bir nüshada üzerinde çalışıldığı belirtilmiştir. Çalışmada kaside Arapça metni ve Türkçe

¹⁷¹⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 59-61; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 59-61.

¹⁷¹⁷ Eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Makkarî Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭîb* (Beyrut: Dâru's Sâdır, 1968), 7/333-334.

¹⁷¹⁸ Cennetle müjdelenen on sahabe. “bk.” Ali Yılmaz, “Aşere-i Mübeşşere Algısının Tarihsel Gerçeklik Perspektifinde Değerlendirilmesi”, İSTEM 29 (Aralık 2017), 79-101.

¹⁷¹⁹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1324), 61-63; a.mlf., *Delîlü't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'an'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325), 61-63.

¹⁷²⁰ Burhan Çonkor, Latîfî'nin “Esmâü süveri'l-Kur'an” isimli Manzûm Süre Tertibi: Yazma Nüshaları, Metin ve Değerlendirme”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (10Aralık 2018), 37-38; Hulusi Kılıç, “İbn Câbir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/384.

¹⁷²¹ Muhammed el-Makkarî Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭîb*, 7/323-224.

çevirisiyle paylaşılmıştır.¹⁷²² Ancak bu kasidenin farkına çok daha önceki yıllarda varılmıştır. *Cevâhirü’z-zevâhir* isimli Osmanlı Türkçesi ile hazırlanan iki ciltlik risalede *Kasîde-i Bedîyye* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. *Cevâhirü’z-zevâhirde*’de bu kasidenin İbn Câbir el-Endülüsî’nin olduğu belirtilmiştir. *Cevâhirü’z-zevâhirde* bu kasidenin belağat yönüyle kıymetine atıf yapılmıştır. Beş, on şerhe muhtaç olduğu belirtilen bu eserin kenarda köşede unutulmuş bir şekilde bırakılmasına gönülleri razı olmadığı için eserin orijinal dilinde (Arapça) ve genel olarak Türkçe manasıyla verildiği belirtilmiştir. *Cevâhirü’z-zevâhir’in* ilk cildinde bu kasidenin başından “ قد ابصرت عنده الدنيا تغايبها ” mısrasına kadar-bu mısra dâhil- açıklaması yapılmıştır.¹⁷²³ Kasidenin geri kalan kısmı ise *Cevâhirü’z-zevâhir’in* ikinci cildinde yer yer dipnotlarda kullanılarak izah edilmiştir.¹⁷²⁴ *Cevâhirü’z-zevâhirde* açıklaması kaydedilen bu kasidenin Latin harflerine aktararak hazırlanmış bir çalışması ile de karşılaşılmaktadır. Bu çalışmada sadeleştirme yoluna gidilmediği yalnızca *Cevâhirü’z-zevâhir*’de Osmanlıca Türkçesiyle yapılan açıklamanın latin harfleriyle aktarıldığı görülmektedir.¹⁷²⁵

¹⁷²² “bk.” Recep Dikici, “Kâzî ‘İyâz’ın Hz. Peygamberi Medhettiği Kasîdesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, 28/3 (Eylül 1992), 45-52.

¹⁷²³ Nureddin Ali-Mustafa Sîret, *Cevâhirü’z-zevâhir* (İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Enver, Basım 1310), 1/10-24.

¹⁷²⁴ Nureddin Ali-Mustafa Sîret, *Cevâhirü’z-zevâhir* (İstanbul: Enver Efendi Matbbası, Basım 1310), 2/16-32.

¹⁷²⁵ Ali Benli, “Üsküdar Kadısı Ali Nureddin Yüce ve Kasîde Fî Esmâî’s-Süver Tercümesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, /44 (2013), 67-86.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırmanın sonunda Osmanlı fikir adamlarından Mehmed Tâhir Bey'in *Delilü't-tefâsîr* isimli eserini inceledik. Baba tarafından da anne tarafından da tahsilli ve kültürlü bir aileden geldiği anlaşılan Tâhir Bey'in takvaya önem veren tasavvufi kimliğe sahip bir ailede yetiştiği anlaşılmaktadır. Babasının kültüre, ilme ve ilmi tartışmalara önem veren birisi olarak dost çevresiyle olan sıkı münasebeti; Tâhir Bey'in ilme ve araştırmaya olan yatkın karakterinin şekillenmesinde önemli bir yer edinmiştir. Dedesinin askeri konumu, özellikle de babasının memurluğu ve ailesini geride bırakarak Osmanlı Rus Savaşına gönüllü olarak katılması, babasının savaşta şehit düşmesi Tâhir Bey'in askerliğe olan ilgisinin ve milliyetçi duygularının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Çalışkanlığı ve başarısıyla etrafındakilerin daima dikkatini çeken Tâhir Bey'in yakınları ve öğrencileri tarafından sevilen bir kişiliği olduğu anlaşılmaktadır. Yalnızca askerlik vazifesiyle yetinmeyen Tâhir Bey, coğrafya, tarih ve hitabet öğretmenliği icra etmiş, Milletvekilliği yapmıştır. Hat sanatına olan ilgisi, kitaplara olan aşırı düşkünlüğü, siyasi faaliyetleri, tasavvufi olan ilişkisi; Arapça, Farsça ve Fransızca için özel çaba harcaması ve daha pek çok görevde vazife alması onu gerçek manada bir Osmanlı aydını yapmaktadır. Şahsi gayretleri neticesinde Balkanlarda ve dergâh-tekke kütüphanelerindeki araştırmaları, tahkik memurluğu sayesinde farklı yerlerde yaptığı kütüphane incelemeleri, İstanbul kütüphanelerinde yaptığı bir buçuk yıllık araştırmaları ve orada tuttuğu kayıtları günümüz araştırmacıları için çok önemlidir. Bu çalışmalar neticesinde elde ettiği pek çok önemli esere ait içerik ve müellif bilgisi vermiş, eserin el yazması ya da matbu olduğu bilgilerini de kayıt altına almıştır. Bununla birlikte incelediği eserlerin hangi kütüphanede bulunduğu bilgisini de paylaşmayı ihmal etmemiştir.

Tarihimizdeki önemli şahsiyetlerin mezarlarını bulmak için gösterdiği olağanüstü çaba ve bu çalışmalarını kayda dökmesi paha biçilemez birer hazine olarak önümüzde durmaktadır. Vatan mücadelesi için gösterdiği çabalar ve ilmi faaliyetlerinin yanında, bulunduğu hiçbir mevkiden ve karşılaştığı dünyevi fırsatlardan maddi bir çıkar ve makam elde etmeye çalışmaması, ömrünün sonunda

dahi kirada oturup borçlarını zor öder durumda olması ve ilmi çalışmalarını bastırmak için gösterdiği gayret, mümtaz ahlakı hakkında fikir vermektedir.

Tâhir Bey'in eğitimi, vazifeleri, çalışmaları, vatanperverliği, fedakarlıkları ve özel hayatı göz önüne alındığında örnek alınması gereken mümtaz bir Osmanlı aydını olduğu görülmektedir. Çalışmamızdan edindiğimiz izlenim göstermektedir ki Tâhir Bey'in pek çok yönünün araştırılıp incelenmesi bizlere önemli katkılar sağlayacaktır.

İncelediğimiz biyografi türündeki dergi yazılarından bazı isimler, DİA'da bulunamamıştır. Ayrıca *Osmanlı Müellifleri* ve dergi yazılarındaki aynı kişi hakkında kaleme alınan yazılarda, bazen farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Dergi yazıları ya da *Osmanlı Müellifleri*'nde ele alınan aynı kişi hakkında bazen daha fazla bilgi verildiği de görülmüştür. Bu nedenle Tâhir Bey'in biyografi yazıları referans gösterilerek hazırlanan yazılarda muhakkak *Osmanlı Müellifleri* ve eğer varsa ilgili kişiye ait biyografi yazısı dergilerden araştırılmalı ve mukayese edilmelidir. Bu sayede daha fazla bilgiye ulaşmak mümkün olacaktır.

Bu biyografi yazılarında pek çok eserin nerede bulunduğu bilgisi kayda alınmıştır. Bu sebeple biyografi araştırmaları için Tâhir Bey vazgeçilemez kaynaklardan biri olmalıdır. Bizim incelememizde, DİA'da, Celâlzâde Mustafa Bey'e ilişkin maddede Mustafa Bey'in divanının olmadığı açıkça belirtilmiştir. Ancak Tâhir Bey'in Celâlzâde Mustafa Bey'e ilişkin yazısında Mustafa Bey'in bir divançesi olduğunu belirtip divançeden bir de beyit paylaşmıştır. Yine dergi yazılarındaki biyografiye ilişkin çalışmalar ve *Osmanlı Müellifleri*'nin eş zamanlı incelenmesini gerektiren bir sebep de muhtemel baskı hatalarıdır. Biz, tespit edebildiklerimizi çalışmamızda kayda aldık.

Tâhir Bey, biyografi yazılarında isim benzerliği nedeniyle karışma ihtimali olan kişiler hakkında da zaman zaman malumat vermiştir. Vefat tarihlerine çok önem veren Tâhir Bey'in DİA tarafından pek çok biyografi maddesinde kaynak olarak kullanıldığı ya da referans gösterildiği görülmüştür. Ancak yine de araştırmacılar DİA'daki ilgili maddeyle yetinmeyip, Tâhir Bey'in ilgili yazılarına tekrar dönüp bakmalıdır. Örneğin DİA'da Tâhir Bey'i açıkça referans göstererek Hibrî Ali Efendi'nin *Hediyyetü'l-Hibrî* isimli eserini 1083'te tamamlandığı belirtilmektedir. Ancak Tâhir Bey'in dergi yazısında bu eserin 1072'de, *Osmanlı*

Müellifleri'nde ise 1073'te tamamlandığı kaydedilmiştir. Araştırma yapacakların bu konuyla ilgili detaylı tetkik yapması faydalı olacaktır. Araştırmacılar için vazgeçilmez olan ana kaynakların önemi bu çalışmada da görülmüştür. Bizim de çok istifade sağladığımız *Osmanlı Müellifleri*'nin sadeleştirmesindeki hatalar araştırmacıları ciddi yanlışlara sürükleyebilir. Bu nedenle biyografi alanındaki yazılar için araştırmacılar orijinal baskılara müracaat etmelidir.

Yalnızca biyografi alanında dergi yazıları kaleme almayan Tâhir Bey'in cihada teşvik amacıyla hazırladığı yazılar; dönemin toplum-din, toplum-ahlak ilişkisini araştıranlar için de önemli bilgiler vermektedir. Yine bizim incelediğimiz farklı alanlara ait yazı türlerinde de araştırmacılar için önemli bilgiler bulunabilir. Tâhir Bey, bu yazılarında da bibliyografya ilmini yansıtmayı ihmal etmemiş, hatta bazen yazısını bibliyografik bir tarzda inşa etmiştir.

Tâhir Bey'in risaleleri üzerinde çalışan araştırmacıların farklı zamanlarda ve farklı matbaalarda yayımlanan aynı risaleleri eş zamanlı tetkik etmeleri daha doğru sonuca ulaştırabilir. Bizler, aynı esere ait tespit edebildiğimiz farklılıkları çalışmamızda ortaya koymaya çalıştık. Bu farklılıklar, genellikle ek bilgiler şeklinde karşımıza çıkabilmektedir.

Tâhir Bey'in biyografi alanında yazdığı eserlerde belirli bir metot kullandığı açıktır. O, araştırmalarını birincil kaynaklara dayandırma konusunda hassastır; ancak istisnai durumlarda bunun dışına çıkmıştır. Ayrıca özellikle bibliyografyaya yönelik farklı risale ve dergi yazılarındaki kayıtlarda ek bilgilerle karşılaşılabilmektedir. Bu nedenle Tâhir Bey'in aynı konu hakkında kaleme aldığı farklı yayınlardaki yazılar mukayeseli olarak incelenmelidir.

Risalelerini incelediğimiz Tâhir Bey'in amaçları şu şekilde sıralanabilir: Öncelikle o, Türkleri yalnızca savaşçı olarak tanıyan ve tanıtan Batılıların yanıldıklarını oysa Türklerin ilmi sınıfta da önemli yerleri olduğunu ispatlama gayretindedir. İkinci olarak Tâhir Bey'in amacı İslam coğrafyasında yaygın kullanılan Arapça ve Farsça nedeniyle Türk asıllı ulemanın Arap ya da Fars asıllı sanılmasının yanlış olduğunu ortaya koyarak Türk milletinin de ilmi sahada önemli bir yer işgal ettiğini açığa çıkarmaktır. Üçüncü amacı da Tâhir Bey'in Osmanlı ulemasının büyüklüğünü ortaya koyma gayretidir. İncelediği eserlerden ciddi şekilde etkilendiği anlaşılan Tâhir Bey'in bu kıymetli kişilerin herhangi bir sebepten

ötürü unutulmalarını engellemek ve gelecek kuşaklarca tanınmasına vesile olmak istemektedir. Dördüncü olarak tasavvufa ve tasavvuf sınıfına olan ilgi ve sevgisi bilinen Tâhir Bey'in meşayih sınıfına ait çalışmalarındaki amacının manevi bir hizmet sunarak rahmete ulaşmak olduğu söylenebilir. Konu ile ilgili İbnü'l Arabî'ye ilişkin çalışmalarındaki asıl amacının ise İbnü'l Arabî'nin görüşlerini yaymaktan ziyade İbnü'l Arabî hakkındaki olumsuz görüşlere bir cevap niteliğinde olduğu değerlendirilebilir. Tâhir Bey'in çalışmalarının merkezinde bibliyografik yazılar olduğu kesindir. Ancak İbnü'l Arabî felsefesini seven ve etkisinde kaldığı açıkça görülen Tâhir Bey'in araştırmaları, tasavvuf alanı için de önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca meşayih sınıfını ele alırken bu sınıfın hazırladığı ve Tâhir Bey'in kayda aldığı tefsir alanına ait eserler, araştırmacılar için pek kıymetli görülmektedir.

Müntehabât-ı Mesâri've *Ebyât* risalesinden de anlaşıldığı üzere edebiyat ve şiiri seven Tâhir Bey'in risaleleri, araştırmacılar için hala birer hazine olarak önümüzde durmaktadır. Bu çalışmalar arasında şüphesiz *Osmanlı Müellifleri* adlı üç ciltlik eseri, barındırdığı bilgiler nedeniyle çok mümtaz bir yere sahiptir.

Tâhir Bey'in çalışmalarını özel kılan en önemli özellik, çalışılan kişi ya da konuya ilişkin orijinal belge ve eserler üzerinden malumat sağlamaya çalışmasıdır. Neredeyse her türlü Arapça, Farsça ve Osmanlıca; evrak, belge ve eseri rahatça okuyabildiği anlaşılan Tâhir Bey'in bu üç dili okuyup anlamada uzman olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şahsi gayretlerinin haricinde, devlet tarafından kütüphanelerde inceleme yapmak için görevlendirilmesi de pek çok önemli eserin varlığından ve nerede bulunduğundan haberdar olmamızda bizim için çok faydalı olmuştur. Ulumu'l Kur'an ve tefsir alanına ilişkin pek çok önemli eserin varlığının ve yerinin tespiti için başta *Osmanlı Müellifleri* eseri olmak üzere Tâhir Bey'in tüm risalelerinin, gazete yazılarının ve mektuplarının incelenmesi; bu alana önemli katkılar sağlayacaktır.

Dönemin askeri, siyasi olayları, kültürel yaşantısı ve fikir atmosferi hakkında malumat sahibi olmak isteyenler için de Tâhir Bey'in yazılarında önemli bilgiler bulunmaktadır. Asıl mesleği askerlik olmasına rağmen, ortaya koyduğu risaleler ve pek çok gazete yazısı da Osmanlı aydın kesminin İslam ilimlerine olan ilgisine ve araştırmalarına önemli bir örnektir.

Tâhir Bey'in pek çok yazısında görüleceği üzere ulema sınıfı ilmi kudretini tefsir ilmindeki yeteneğiyle göstererek ispatlamak istemiştir. Tâhir Bey, İslami ilimlere olan ilgisini ve bu konuyla ilgili çabasını ispatlamak için hiç de kolay olmayan tefsir ilmi alanında kendini ispatlamak istemiş olmalıdır ki muhtasar bir tefsir usulü eseri hazırlamıştır.

Eserin ismi olan *Delîlü't-tefâsîr* ve risalenin içerdiği konular birbirine uyumludur. Tâhir Bey'in İfâde-i mahsusa kısmında belirttiği üzere eserde ulumu'l Kur'an'a ilişkin temel konular, müfessirlerin tabakaları ve müfessirlerin eserlerine ilişkin muhtasar bir şekilde bilgi verdiği görülmektedir. Ancak bibliyografya ilminin ışığını bu çalışmaya da yansıtan Tâhir Bey, pek çok yerde verdiği dipnotlarla konularla ilişkili eser ve müellif ismi kaydetmeyi ihmal etmeyerek araştırmacılar için yol göstermiştir.

Tâhir Bey, konuları hangi kaynaklardan aldığını tek tek belirtmemiştir. Ancak Tâhir Bey'in iyi bir ulumu'l Kur'an alt yapısına sahip olduğunu eserlerindeki ifadelerden anlamaktayız. Muhtemelen tefsir alanına ilişkin bu eserlerin çoğuyla kütüphanelerde yaptığı araştırmalarda karşılaşmış, bu eserler dikkatini ve ilgisini çekmiş, *Delîlü't-tefâsîr* adlı eseri hazırlayarak karşılaştığı ve önemli gördüğü bu eserleri okuyucuya duyurmak istemiştir. Zikrettiği kaynaklardan anlaşılabileceği üzere Tâhir Bey'in tefsir alanına ilişkin önemli görülen pek çok eseri bizzat incelediği anlaşılmaktadır. Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'in başında faydalandığını zikrettiği altı kaynak olsa da müellifin çok daha fazla kaynaktan beslendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *Delîlü't-tefâsîr*'in H 1324 ve H 1325 yılında arka arkaya basılması da bu alana ilgi duyan önemli bir kitlenin varlığını ispatlamaktadır.

Delîlü't-tefâsîr'de bulunan konular bir tefsir usulü eseri ile mukayese edildiğinde, öncelikle bu risaledeki bilgilerin muhtasar olduğu görülmektedir. Bu risalede konuların munfasal olmasının yanında ne kadar iyi özetlenmiş olsa da tefsir usulü eserlerindeki bazı konuların bu risalede yer almadığı görülmektedir. Tâhir Bey'in genellikle dönemin sade dilini kullanarak ele aldığı risalede ayetlerin Türkçe karşılıkları verilmemiştir. Ayrıca ayetlerin hangi surede yer aldığı ve ayet numaraları genellikle verilmemiştir. Ayetlerin bazen dalgınlık yahut baskı hatası nedeniyle yanlış yazıldığı da tespit edilmiştir. *Delîlü't-tefâsîr*'de ve Tâhir Bey'in dergi yazılarındaki Kur'an ayetlerinin tercümelerinin çoğunlukla verilmemesi okuyucu kitlesinin ayetlere aşina olduğunu gösterebilir. Bazen ayetin yalnızca ilgili

yerleri kaydedilmiş ancak tamamı kaydedilmemiş görülmektedir. *Delîlü't-tefâsîr*'de az da olsa bazı yerlerde kullanılan yoğun Farsça kelimeler günümüz okuyucusunu yorabilir.

El yazması nüshanın rika yazı türünde olması okuyucu kitlesinin az sayıda olmasına neden olacaktır. Ayrıca *Delîlü't-tefâsîr*'in nüshaları arasında küçük çaplı farklılıklar mevcuttur. Matbu nüshalara el yazması nüshada olmayan ek bilgilerin eklendiği de görülmüştür. Ayrıca matbu nüshalardaki bazı baskı hatalarından kaynaklandığını düşündüğümüz (eser-müellif ismi, vefat tarihi gibi) önemli sayılabilecek bilgi farklılıkları araştırmacının yanlış bilgiye yönelmesine sebebiyet verebilir. Bu nedenle araştırmacının el yazması nüsha ve iki ayrı matbu nüshayı birlikte ele alarak değerlendirme yapması daha doğru olur. Bu nedenle tek bir nüsha üzerinden hareket edilerek ele alınan çalışmalar, farkına varılmadan sorunlar doğurabilir.

Delîlü't-tefâsîr'in kaynakçaları arasında gösterdiği eserlerden *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an* adlı eserin doğrudan ve tamamının bu alanla ilgili olduğu görülmektedir. Ana kaynaklar arasında kaydedilen *Müfhimâtü'l-aqrân fî mübhemâti'l-Kur'an* ise alanımızın belli bir konusuna ilişkindir. Ana kaynak olarak gösterilen diğer dört eser ise ansiklopedik tarzda hazırlanmış eserlerdir. Bu çalışmalar doğrudan ulumu'l Kur'an alanı için hazırlanmamış ancak bu alana ilişkin kısmi bilgiler veren önemli eserlerdir.

Yine *Delîlü't-tefâsîr*'de kullanılan yahut bakılması istenen incelediğimiz diğer kaynakların doğrudan tefsir usulü eserleri olmayıp ya ulumu'l Kur'an'a ait belli konuların işlendiği kaynaklar ya da ulumu'l Kur'anla ilişkili dolaylı kaynaklar olduğu görülmektedir. Kendisinin Tefsir alanı uzmanı olmaması ancak bibliyografya âlimi olması nedeniyle incelediği ve etkilendiği kaynaklardan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle eserinde kaynak olarak *el-İtkân* dışında tefsir usulü çalışmalarının köşe taşı olarak isimlendirilecek eserlerle karşılaşmamaktadır.

Delîlü't-tefâsîr'in konu sıralamasına çalışmamızda sadık kaldık. Ancak *Delîlü't-tefâsîr*'deki konu sıralaması, klasik ve güncel tefsir usulü eserlerindeki konu sıralamalarıyla mukayese edildiğinde, *Delîlü't-tefâsîr*'in konu sıralamasının karışık olduğu ve bir bütün halinde ele alınmadığı görülmektedir.

El yazması nüshadaki konu başlıklarının pek çoğunun olmadığı yahut başlık yerine konunun altına çizgi çekilmekle yetinildiği görülmüştür. Bu konu başlıklandırılmalarının matbu nüshalara getirildiği görülmüştür. Ayrıca Tâhir Bey, vermiş olduğu bilginin hangi kaynaktan alındığını pek çok yerde belirtmemiştir. Tâhir Bey'in bazı açıklamalarından sonra konuya ilişkin teferruatlı bilgilerin bulunduğu kaynakları belirtmesi, onun tefsir usulü alanına ilişkin pek çok kaynağı incelediğini açıkça göstermektedir.

İbnü'l Arabî'den etkilendiği bilinen Tâhir Bey'in tasavvufi yönü *Delîlü't-tefâsîr*'de kendini göstermiştir. Tâhir Bey'in Kur'an'ın bâtinî mânâlarına önem verdiği ve bazı tanımlamalarını buna göre seçtiği görülmektedir. Bâtinî tefsirin anlaşılmasını; tasavvufi ıstılahın hakimiyeti, “Âlimler peygamberlerin varisidir.” hadisine vâkıf olmaya ve bir zâta intisap zorunluluğuna bağlayan Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'de yaptığı bazı tanımların ve açıklamaların okuyucular tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için tasavvuf literatürüne hâkim olmak gerektiği anlaşılmaktadır. Çalışmada tespit edilen “ayna metaforu” buna örnek verilebilir.

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'de kayda aldığı ayetlerin sure ayet numarası ve Türkçe karşılıklarını vermemesi okuyucunun işini zorlaştırabilmektedir. Yine bazı durumlarda konuya ilişkin ayetin yalnızca ilgili bir bölümünü paylaşmakla yetinmesi okuyucu kitlesinin belli bir alt yapıya sahip olmasını gerekli kılmaktadır.

Tefsir alanına ilgi duyan bir okuyucunun yalnızca *Delîlü't-tefâsîr*'de kayda alınan bilgilerle yetinmeyip güncel bilgileri araştırması gerekmektedir. *Delîlü't-tefâsîr*'de paylaşılan bazı bilgilerle yetinmesi araştırmacıyı hataya düşürebilir. Tâhir Bey'in bazı durumlarda ele aldığı konuya ilişkin genel bilgi vermeden konu hakkında tali bilgilere geçtiği görülmektedir. Detaylıca açıklamaya çalıştığımız vakıf mahalleri konusu ve Kur'an'da bulunan kelime sayıları meselesi bu duruma örnek teşkil eder. Konuları muhtasar verme çabası muhtemelen *Delîlü't-tefâsîr*'in okuyucu kitlesinin yine bu alanda belli bir alt yapıya sahip olduğu düşüncesiyle ilişkilidir.

Tâhir Bey, müfessir ve eserleri için hazırladığı listede yer alan eserlerin kütüphane bilgisini *Delîlü't-tefâsîr*'de kaydetmemiştir. Özellikle *Osmanlı Müellifleri* ve diğer çalışmalarında tespit ettiği eserlerin hangi kütüphanelerde bulunduğu bilgisini kaydetme gayretinin *Delîlü't-tefâsîr*'de görülmemesi araştırmacılar için büyük bir kayıptır.

Delîlü't-tefâsîr'in Kur'an ilimlerine yahut tefsir okumaya ilgisi olanlar için önemli bir kaynak olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu risale sayesinde okuyucu muhtasaran sahip olduğu malumatla Kur'an ayetlerini anlama konusunda bir metodun varlığından haberdar olduğu gibi alana ilişkin pek çok kaynakla da tanışma fırsatı bulmuş olur.

Tâhir Bey'in *Delîlü't-tefâsîr*'de kullandığı hadislerin sıhhatleri bizim alanımız olmadığı için incelenmedi; ancak bu konu, hadis alanı çalışmacılarının araştırmalarına açıktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed. “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan İlmi Araştırmalar* 4/ (1999), 249-303.
- Abay, Muhammed. “Tefsir Nasıl Bir İlimdir”, *İslamî İlimler de Metodoloji/Usul III*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1.Basım, 2011.
- Abay, Muhammed. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Abay, Muhammet. “Kur’an ve Tefsire Dair Başvuru Kaynakları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. 10/19-20 (1 Eylül 2012), 390-437.
- Abdurrahman Eşref Efendi. *Tezkiretü’l-hikem fî tabakâti’l-ümem*. Kahire: Dârü’t-Tibâati’l-Âmire, 1252.
- Abdülkerim el-Cîlî. *İnsan-ı Kâmil*. Çev.Abdülaziz Mecdi Torun. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 2002.
- Abdülkerîm el-Cîlî. *İnsânü’l-kâmil fî ma’rifeti’l-evâhir ve’l-evâ’il*. İstanbul : İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, OE_Yz_000127, 1a-658a.
- Açıkgöz, Burak Fatih. “Bir Kişi İki Şahsiyet: İbnü’l Arabî”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /17 (Haziran 2013), 143-169.
- Adam, Baki. “Tevrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/40-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Adıgüzel, Adnan- Mert, Celalettin. “Ali Haydar’ın ‘Kosova Meydan Muharebesi’ Adlı Risalesinin Çeviri Metni”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (December 2015), 179-210.
- Afyoncu, Erhan. *Osmanlı’nın Hayaleti*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Ağbal, Davut. “Kur’ân’ın Üç Aşamalı İndirilişi”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (Haziran 2018), 73-100.
- Ağbal, Davut. “Nüzul Ortamındaki Tarihî Veriler Işığında Lokman Sûresi 34. Âyet ve Mugayyebât-ı Hamseye Farklı Bir Yaklaşım”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 168-195.
- Ağbal, Davut. *Muhyiddin İbnü’l-Arabî’de İşârî Tefsir*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

- Ahmed Cevdet Paşa, *Hulâşatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân*. çev. Yaşar Akaslan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. Basım, 2022.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Hulâşatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân*. İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1. Basım, 1303.
- Ahundova, Sevinç. *Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur'an Tercmesi Cevâhirü'l Asdâf Üzerine Dil İncelemesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Akaslan, Yaşar (ed.). *Ulûmu'l Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Akay, Ali. “Çeteci Abdullah Paşa'nın Enhârü'l-Cinân İsimli Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2012), 67-86.
- Akbulut, Uğur. *Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Tarih ve Tarihçi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Akça, Esra. *Kur'an'da Adı Geçen Ancak Peygamber Olup Olmadığı İhtilaflı Olan Kişiler*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Akçura, Yusuf. *Türk Yılı*. İstanbul: Yeni Matbaa, 1928.
- Akdemir, Furat. “Kur'an Kavramları Bağlamında Tenzih”. *Journal Of Social And Humanities Sciences Research RESEARCH Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi* 7/55 (Haziran 2020), 1786-1799.
- Akgündüz, Ahmet. “Gaznevî, Ömer bin İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/487-488. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Akkuş, Mehmet. “Nazîrâ İbrâhim Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/454-455. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Akpınar, Ali. “Kur'an Surelerinin İsimlerine Dair Yazılmış Mensur ve Manzum Eserler ve Manzum Bir Örnek”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (Haziran 2009), 5-18.
- Akpınar, Cemil. “Hanîf İbrâhim Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/39-42. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Akpınar, Cemil. “Dâvûd-i Karsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/29-32. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Akpınar, Ömer Faruk. “Fezâilü’l-Kur’an Edebiyatı”. *İSTEM* /17 (Aralık 2011), 177-194.
- Akpınar, Turgut. “Amasya Tarihi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aksoy, Hasan. “Şemseddin Sivâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/523-526. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Aktepe, M. Münir. “Abdurrahman Eşref Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/161. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Akün, Ömer Faruk. “Bursalı Mehmed Tâhir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/452-461. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Akyüz, Zafer. “Belâgat İlminin Kur’ân-ı Kerîm’in İ’câz ve Tefsir Araştırmalarına Etkisinin Tarihi Seyri”. *Universal Journal of Theology* 5/2 (Aralık 2020), 217-239.
- Algar, Hamid. “Muhammed Pârsâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/560-562. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Alhout, Mojahed. *Hicri Dördüncü Asırda Hadisçilerin Tefsir Konusundaki Gayret ve Çabaları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ali Haydar. *Kosova Meydan Muharebesi*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebu’z-Ziya, 1. Basım, 1328.
- Alper, Hülya. “Sırât-ı müstakîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/119-120. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Altıkulaç, Tayyar. “İzmîrî, Mustafa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/530. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Altıkulaç, Tayyar. “Mekkî b. Ebû Tâlib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/575-576. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Altıkulaç, Tayyar. “Secâvendî, Muhammed b. Tayfûr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/268-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Altın, Mehmet. *Esmâ-i Hüsnânın Semantik Tahlîlî ve Geçtiği Âyetlerle İlgisi*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Altıntaş, Emre. *Mahmud Esad Seydişehirî’nin Fıkıh Düşüncesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Altıntaş, Ramazan. “Şîrvânî, Sadreddinzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/208-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmud. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-meşânî*. thk. Seyyid Muhammed Seyyid, Seyyid İmran. 1. Cilt. Kahire: Darü'l-Hadis, 2005.
- Alyanak, Çiğdem Münibe. “Türk Devletleri Teşkilatı 12. Aksakallar Konseyi Toplantısı İstanbul'da başladı “. Anadolu Ajansı (9 Şubat 2022). Türk Devletleri Teşkilatı 12. Aksakallar Konseyi Toplantısı İstanbul'da başladı (<https://www.aa.com.tr>)
- Anadolu Ajansı. “Diyarbakır'da Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'ın Mezarı Bulundu”. Erişim 8 Temmuz 2023.
- Apa, Enver. “Müteşabih Ayetler’ Kavramı Hakkında Tarihi ve Semantik Bir İnceleme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/ 2 (Ağustos 2002), 151-168.
- Apaydın, Hacı Yunus vd., *İlmihal*. 1. Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 15. Basım, 2008.
- Arıkan, Zeki. “Târîh-i Cevdet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/75-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Arpa, Recep- Birişik, Abdulhamit. “Osmanlı Dönemi Tefsir Çevirileri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18 (Eylül 2011), 191-232.
- Arpa, Recep. “Ayıntabi Mahmad Efendi’s Tafsîr Al-Tibyân: Is It An Original Composition or A Translation?”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 35 (December 2016), 55-96.
- Arslan, Şükrü. “Şîhabuddin Es-Sivasî ve Uyunu’t Tefâsir’indeki Metodu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Haziran 1993),122-135.
- Arslan, Yahya. “Fahreddin Er-Râzî’nin Mefâtihu’l-Gayb Adlı Eserinde Münâsebetü’l-Kur’an’a Yaklaşımının Değerlendirilmesi”. *İslami İlimler Dergisi* 18/2 (Kasım 2023), 99-121.
- Asker, Naile. “Göroğlu Destanında Mistik ve Hami Yardımcılar: Hazreti Ali, Kalenderler, Erenler, Aksakallar”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 97 (March 2021), 95-110.

- Aslan Nasi- Derviş Dokgöz. “Allah’ın Hükümleriyle Hükmetme Meselesi: Maide Suresi 44., 45. Ve 47. Ayetler Özelinde”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2023), 310-328.
- Aslan, Nasi. Aydın, Şeref, Mustafa. “Zâhir ve Bâtın Bağlamında Tevilin Sınırları/Fıkıh Tasavvuf İlişkisi -Taharet Örneği-”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 21/1 (Haziran 2021), 381-407.
- Aslan, Taner. “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* /47 (2008), 79-120.
- Aşçı, Emine. “İttihat ve Terakki”. *Millî Mecmuâ* /9 (Temmuz-Ağustos 2019), 6-12.
- Ata, Mehmet Mahfuz. “Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/62 (2019), 1666-1676.;
- Ata, Mehmet Mahfuz. “Örnekleriyle Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiîn Dönemi Tefsir Anlayışı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi = The Journal of International Social Research* 12/62 (2019), 1666-1676.
- Atik, M. Kemal. “Abdullah B. Mes’ud ve Mushafının Kur’an Tarihindeki Yeri”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /5 (Mart 2005), 1-64.
- Atik, M. Kemal. “Übey B. Kâ'b ve Kur'an İlmindeki Yeri”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (Ocak 1987), 149-177.
- Atmaca, Gökhan. “Kur’an İlimleriyle İlgili Hikmet Yorumları Üzerine Bir Analiz El-İtkân Fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân Örneğinde”. *Tokat İlmîyat Dergisi* 10/1 (Haziran 2022), 21-48.
- Ayar, Ali Rıza. “Abdurrahman Eşref Efendi’nin (öl.1738) Mir’âtü’s-1738) Mir’âtü’s El Yazmasının Tanıtılması”. *Uluslararası Amasya Sempozyumu Tarih-Dil-Kültür Edebiyat.* ed. M. Fatih Köksal. vd. 2/777-786. Ankara: Kibatek, 2017.
- Aydar, Hidayet. “Osmanlı Dönemi Tefsir Hareketi ve Dönemin Tefsir Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Abdülhamid Dönemi Osmanlı Coğrafyasında İslami İlimler.* ed. Hidayet Aydar vd. 183-288. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Aydar, Hidayet. “Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası”. *Turkish Studies International Periodical*

For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume,
7/3(Summer 2012), 307-327.

- Aydar, Hidayet. *Hanım Müfessirler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım. 2015.
- Aydın, Halil İbrahim. “Muhtevâ ve Üslup Açısından Kur’an’da Secde Âyetleri”. *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2023), 60-86.
- Aydın, İbrahim Hakkı. “Molla Fenârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/245-247. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aydın, İsmail. “Meâni’l-Kur’ân “. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/207-209. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Aydoğmuş, Abdullah. “Bursalı Mehmet Tâhir Bey ve Konya Ziyareti”. *Merhaba Akademik Sayfalar* 14/31(Kasım 2014), 484-496.
- Aygün, Abdullah. “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (Aralık 2015), 140-160.
- Ayhan, Bayram. “İlk İnen Vahye Dair Rivayetlerde Geçen Bazı İbarelerin Tahlili”. *Dergiabant* 3/6 (Aralık 2015), 1-20.
- Aykut, A. Said. “İbn Battûta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/361-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aytekin, Arif. *Bikâî’nin İbn Arabî Eleştirisi*. İstanbul: Küresel Kitap Yayıncılık, 2019.
- Aytekin, Arif. “Bâbertî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/377-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ayyıldız Özer, Mine. “Huruf-ı Mühmele ile Yazılmış Olmaları Yönüyle Feyzî-i Hindî ve Mahmûd Hamza Efendi Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım”. *Ağrı İslami İlimler Dergisi* 8/13 (Aralık 2023), 89-108.
- Ayyıldız, Mahmut. *Kara Çelebi Muhammed et-Tirevî’nin Fâtîha Sûresi Tefsiri (Tahlil- Tahkik)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Ayyıldız, Mahmut. “Tefsirin Gayesi ve İşlevi: İbn Âşûr’a Göre Kur’ân Lafızlarında Anlam Genişlemesinin İmkân ve Sınırları”, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 127-160.
- Azamat, Nihat. “Melâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/24-25. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Azamat, Nihat. "Sarı Abdullah Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/145-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Balık, Macit. "Muallim Nâci". *Tanzimat Edebiyatı (Şiir-Roman)*, ed. Özcan Bayrak. vd. 1/217-241. İstanbul: YKesit Yayınları, 2014),
- Baltacı, Cahit. "Abdullah Ahıskavî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/80-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Bardakçı, Murat. "Hortlayan bir dert: İttihadçılık". *Habertürk* (16 Eylül 2024).
Hortlayan bir dert: İttihadçılık
- Bardakçı, Murat. "Türkçe fermanı hakikaten Karamanoğlu Mehmed Bey'e mi ait?", *Habertürk* (14 Mayıs 2020), "Türkçe fermanı" hakikaten Karamanoğlu Mehmed Bey'e mi ait?
- Başkan, Ömer. "Taşköprizâde'nin Miftâhu's-Sa'âde'si Bağlamında Osmanlı İlimler Tasnifi Geleneğinde Tefsir Tarihi Algısı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/21 (Haziran 2012), 135-161.
- Bayir, Elif. *"İnsan-ı Kâmil Anlayışının Metafizik Boyutu"*. Elâzığ: Fırat üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bayram, Abdullah. *"Tefsir Usûlü Kavram ve Kaynakları"*. ed. Osman Kara-Süleyman Kaya. /13-32. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 1. Basım, 2023.
- Baysal, Sıddık. "Tanımları Üzerinden Tefsir İlminin Mahiyetine İlişkin Bir Değerlendirme". *Dini Araştırmalar* 18/14-12 (Aralık 2015), 221-242.
- Bedir, Ahmet. "Kuşeyrî'nin Letâifü'l-İşarat Adlı Tefsiri'nde "Besmele"nin Yorumu". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 / 6 (Mart 2001), 189-213.
- Bedüzzaman Said Nursî. *Sözler*. İstanbul: rnk Neşriyat, 1. Basım. 2015.
- Beki, Niyazi. "Kur'an'da İnzal ve Tenzil Kavramları". *EKEV Akademi Dergisi* /57 (Kasım 2013), 255-268.
- Bekiroğlu, Harun. "İstidlâl Biçimlerinin ve Farklı Düşünce Tarzlarının Tefsire Etkisi: Âyeti Örneği وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ". *Usul İslam Araştırmaları* 28/28 (Ekim 2017), 43-70.
- Bekiroğlu, Haydar. "Kuşeyrî'nin Letâif'inde İşârî Anlam Dünyası". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 /12 (Temmuz 2017), 89-119.

- Belek, Muhammed Zahid. *Hz. Ali'nin Kur'an Tasavvuru ve Ayetleri Tefsiri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Benli, Abdullah. "Kur'an Tanımındaki Unsurların Tahlili". *Bilimname* 18/1 (2010), 21-37.
- Benli, Ali. "Üsküdar Kadısı Ali Nureddin Yüce ve Kasîde Fî Esmâî's-Süver Tercümesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, /44 (2013), 67-86.
- Bergamalı Cevdet Bey. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1927.
- Bergamalı Cevdet Efendi. *Târîh-i Tefsîr*. İstanbul: Dârü'l Fünûn Matbaası, 1. Basım, 1340.
- Bilgili, Ahmet. "Bir Dış İskân Uygulamasının Sosyolojik Çözümlemesi (Ulupamir Örneği)". *Istanbul Journal of Sociological Studies* 25 (September 2011), 139-151.
- Bilgin, İsmail Hilmi. "İlk Nazıl Olan Ayetlerin İçerdiği Mesajların Kur'an Bütünlüğü İçerisindeki Yeri". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (Haziran 2015), 97-114.
- Bilgin, Mustafa. *Tefsirde Mu'tezile Ekolü*. Bursa: UUludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirîn*. 1. Cilt. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 1. Basım, 2014.
- Birişik, Abdulhamid. "Behâimî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/360. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/383-388. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdülhamit "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Birişik, Abdülhamit. "es-Seb' u'l-Mesânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/261-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Birişik, Abdülhamit. "Müfessir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/496-499. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Birişik, Abdülhamit. “Sûre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Boyalık, M. Taha. “Molla Fenârî’nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 18 (July 2007), 73-100.
- Bozkurt, Eshabil. -Karadağ, Ayşe Banu. “Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tevfik”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* /1 (21 Ekim 2014), 38-59.
- Bursalı Mehmed Tahir. “Fezâil-i Cihâd Hakkında Müellefât-ı Osmâniyye”. *Sebilürreşâd* 9/228 (15 Safer 1331), 347-348.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Osmanlı Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”. *Sebilürreşâd* 9/218 (28 Zilkade 1330). 186-187.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Osmanlı Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”. *Sebilürreşâd* 9/223 (29 Muharrem 1331), 267.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Osmanlı Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”, *Sebilürreşâd* 9/217 (21 Zilkade 1330), 165-166.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Meşâyih-i Osmâniyyeden Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâli*. İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm- İbrâhîm Hilmî, 1318.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *‘ilm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur’ân’a Dâir Ma’lûmât-ı İcmâliyye*. İstanbul: İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, OE_Yz_000779, 1a-33b.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Abdullah Ahîskavî (Ebû Muhammed Abdullah Ziyaeddîn Ahîskavî)”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/136 (13 Rebûlâhîr 1329), 89-90.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Abdullah Eyyûbî (Reîsü’l Kurrâ Abdullah bin Mehmed Sâlih Eyyûbî)”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/135 (6 Rebûlâhîr 1329), 75-76.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Abdüllatîf Râzî Efendi “. *İslâm Mecmuası* 2/21 (29 Kanun-u sâni Recep 1330), 544-545.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Ahkam-ı Kuraniyyenin İfası İçin Ulema Davetname-i Resmi Bekliyor!”. *Sebilürreşâd* 9/219 (25 Zilhicce 1330), 200-201.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Ahkam-ı Kuraniyyenin İfası İçin Ulema Davetname-i Resmi Bekliyor”. *Sırât-ı Müstakîm* 9/219 (1 Teşrîn-i sâni 1328), 109.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Ahlâk Kitaplarımız”. Sad. Sadettin Özdemir. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/22 (2009), 161-176.

- Bursalı Mehmed Tâhir. “Ahlâk Kitaplarımız”. Sad. Sadettin Özdemir. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/22 (2009), 161-176.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Âkşemseddîn (Şeyh Mehmed Bin Hamza)”. *İslâm Mecmuası* 1/2 (13 Safer 1329), 52-53-54.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Altıparmak Mehmed Efendi”. *Sebilürreşâd* 8/201 (26 Receb 1330), 361.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Atpazarî Osman Fazlı-i İlâhî”. *Sebilürreşâd* 2/45 (30 Ramazan 1330), 29-30.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Atpazarî Seyyid Osman Fazlı-i İlâhî”, *Sırât-ı Müstakîm* 2/45 (27 Cemaziyelâhir 1327), 298-299.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Âtûfî (Hayreddîn Hızır bin Mahmûd bin Ömer Âtufî)”. *Sebilürreşâd* 12/292 (20 Cemâzilevvel 1332), 100-101.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “*Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*”, (M. Akif Erdoğan, Kitap Transkripsiyonu). İzmir: Akademi Kitabevi, Basım 1994.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Cârullah Veliyyüddîn (Ebu Abdullah Veliyyüddîn bin Mustafa)”. *Sırât-ı Müstakîm* 5/129 (23 Safer 1329), 410-411.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Celâlzâde Koca Nişancî Mustafa Bey”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/182 (11 Rebîulevvel 1330), 415-416.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Dâvûd-i Kayserî, Şerefeddîn Dâvud bin Mahmûd Kayserî”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/134 (28 Rebîulevvel 1329), 55.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Eski ve Yeni Ahlak Kitaplarımız”. *Sırât-ı Müstakîm* 1/13 (24 Şevval 1326), 201-202.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Eski ve Yeni Ahlak Kitaplarımız”. *Sırât-ı Müstakîm* 1/22 (28 Zilhicce 1326), 346.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Fâiz Halil Efendi”. *Sebilürreşâd* 8/189 (1 Cemâzilevvel 1330), 119-120.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Fezail-i Cihad Hakkında Müellefat-ı Osmaniyye”. *Sebilürreşâd* 9/228 (15 Safer 1331), 347-348.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Hayal-Karagöz”. *Sırât-ı Müstakîm* 1/17 (23 Zilkade 1326), 266-267.

- Bursalı Mehmed Tâhir. “Hibrî Ali Efendi”. *Sebîlürreşâd* 9/209 (23 Ramazan 1330), 10-11.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Hibrî Ali Efendi”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/159 (28 Ramazan 1329), 39.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Hulûsî Efendi (Derûnîzâde Muhammed Hulûsî Efendi)”. *Cerîde-i Sûfiyye* 3/85 (30 Rebîülevvel 1332), 388.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “İdrîs-i Bitlisî”, *Sebîlürreşâd* 12/305 (22 Şaban 1332), 333-334.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “İzmîrî Mevlânâ Mehmed bin Velî bin Resûl”. *Sebîlürreşâd* 11/281 (2 Rebîülevvel 1332), 328-329
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Kâfiyecî (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyecî)”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/158 (21 Ramazan 1329), 23-24.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Kâfiyecî (Ebu Abdullah Muhammed Muhyiddin b. Süleyman b. Mesud Rûmî-i Kâfiyecî)”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/158 (21 Ramazan 1329), 23.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Lâlî Ahmed Efendi”. *Sebîlürreşâd* 12/297 (25 Cemayizelâhir 1332), 203-204.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Mantıkî Mustafa Efendi”, *Sebîlürreşâd* 11/263 (23 Şevval 1331), 40-41.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Mardînî Abdüsselâm Efendi”. *Sırât-ı Müstakîm* 5/109 (2 Şevval 1328), 77-78.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Mehmed Kadrî Efendi”. *İslâm Mecmuası* 2/24 (3 Rebîülâhir 1331), 589-590.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Mevlânâ Mustafâ-yı Mostârî”, *Sebîlürreşâd* 9/213 (22 Şevval 1330), 87.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Mevlâna Müftî Ebû Said el-Hâdimî”. *Sebîlürreşâd* 9/211 (7 Şevval 1330), 49-50.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Molla Halîl Siirdi”, *Sırât-ı Müstakîm* 5/127 (19 Safer 1329), 377-378.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Muhammed bin Bedreddîn Münşî”. *Sebîlürreşâd* 10/259 (25 Ramazan 1331), 404.

- Bursalı Mehmed Tâhir. “Mütercim-i Kâmûs Ahmed Efendi”, *Sırât-ı Müstakîm* 7/180 (26 Safer 1330), 383-84.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Nâzirâ İbrahim Efendi”. *Sebîlürreşâd* 12/290 (6 Cemâziyelevvel 1332), 68-69.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Nisâiyyâta Ait Eserler”. *İslam Mecmuası* 1/5 (27 Mart 1330), 139-141.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Osmanlı Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”. *Sırât-ı Müstakîm* 1/13 (24 Şevval 1326), 201-203.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Osmanlı Menâkıb-ı Harbiyesinden Bir Nebze”. *Sırât-ı Müstakîm* 1/13 (24 Şevval 1326), 201-203.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Saçaklızâde Mehmed b. Ebubekir Maraşî”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/131 (8 Rebîulevvel 1329), 8.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Sadreddin Konevî (Ebü'l-Meâlî Mevlânâ Eş-Şeyhu'l Kebîr Sadreddin Konevî)”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/141 (19 Cemâziyelevvel 1329), 166-167.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Sanat-ı Hat”. *Sebîlürreşâd* 8/192 (22 Cemâziyelevvel 1330), 184-185.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Sarı Abdullah Efendi “, *Sırât-ı Müstakîm* 6/154 (21 Şâban 1329), 375-376.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Sırât-ı Müstakîm Cerîde-i İslamiyyesine”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/134 (28 Rebîulevvel 1329), 64.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Süleyman Efendi (Köstendilli Mollazâde Süleyman Şeyhî Efendi)”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/145 (18 Cemâziyelâhir 1329), 233.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şârih-i Füsûs Şeyh Abdullah Bosnevî”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/137 (20 Rebîülâhir 1329), 104-105.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şemseddin Sivâsî Ebu's Senâ Şeyh Şemseddin Ahmed Sivâsî”. *Sebîlürreşâd* 8/206 (2 Ramazan 1330), 464-64.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şeyh Abdullah Salâhî-i Uşşâkî”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/157 (14 Ramazan 1329), 12-13.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şeyh Abdülehad en-Nûrî”. *Sırât-ı Müstakîm* 7/161 (12 Şevval 1329), 69-70.

- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şeyh Ali Çelebi b. Hüsrev İznîkî”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/140 (12 Cemaziyelevvel 1329), 157-158.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şeyh İbrahîm Hakkı Erzurumî”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/156 (7 Ramazan 1329), 407-408.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Şeyh Yâkub Afvî”. *Sebîlürreşâd* 11/271 (20Zilhicce1331), 174.-175.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Tefrikanın Şonı Memâddır”, *Sebîlürreşâd* 9/219 (25 Zilhicce 1330), 201-202.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Üsküdârî Hamid Efendi “. *Sırât-ı Müstakîm* 5/107 (18 Ramazan 1328), 44.
- Bursalı Mehmed Tâhir. “Yûsuf Zâde Abdullah Hilmi Efendi”. *Sebîlürreşâd* 12/289 (28 Rebûlâhir 1332), 49.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Ahvâli*. İzmir: Keşişyan Matbaası, 1324.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Delîlû't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*. İstanbul: Hilal Matbaası, 1324.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Delîlû't-tefâsîr. İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1325.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Divân-ı Hazreti Üftâde*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaa 1329.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Hacı Bayrâm-ı Velî*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası 1331.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Hacı Bayrâm-ı Velî*. İstanbul: Orhaniye Matbaası 1341.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye 1335.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Kâtip Çelebi*. İstanbul: Kanaat Matbaası 1331.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*. Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Menâkıb-ı Harb*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye 1333.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Mevlâna eş-Şeyh İsmail Hakkı el-Celvetî kuddise sırrehu hazretlerinin muhtasaran terceme-i halleriyle matbû ve gayr-i matbû âsârını hâvî risaledir*. Basım yeri mevcut değil: Matbaa-i Bahriyye, 1329.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Müntehabât-ı Mesâri' ve Ebyât*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaa, 1328.

- Bursalı Mehmed Tâhir. *Nazar-ı İslâm'da Fakr*. İstanbul: Müşterekü'l Menfe'a Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*, sad. İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, 3.Cilt. 1975.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*, sad. İsmail Özen-A. Fikri Yavuz. İstanbul: Meral Yayınevi. 1. Cilt. (Yayın yılı mevcut değil)
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 1.Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 2.Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3.Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1342.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Siyasete Mûteallik Âsâr-ı İslâmiyye*. İstanbul: Kader Matbaası 1330.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Terceme-i Hâl ve Fezâil-i Şeyh-i Ekber Muhyiddîn-i Arabî*. Kostantiniyye: Kitâbhâne-i İslâm ve Askerî, 1316.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1.Basım,1314.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Türkler'in Ulûm ve Fünûna Hizmetleri*. İstanbul: Necmi-i İstikbal Matbaası, 2.Basım,1327.
- Bursalı Mehmed Tâhir. *Ulemâ-yi Osmâniyyeden Altı Zâtın Terceme-i Hâli*. İstanbul: Kitâbhâne-i İslâm- İbrâhîm Hilmî, 1321.
- Büyük, Enes. *Tefsirin Mahiyeti Sorunu (Tanımı İşlevi ve İlişkili Olduğu İlimler)*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Can, Ali. "Kur'ân Ayetleri Işığında Ehl-i Kitâb'a Karşı Bütüncül Bir Yaklaşım". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2014), 301-336.
- Caner, Oğuzhan. *İdeoloji ve Milliyetçilik Kavramları Açısından Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Cavlak, Hamza. *İşari Tefsirlerde İnsan*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Cebecioğlu, Ethem. "İbnü'l Arabî, Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Cerrahoğlu, İsmail. “Abdullah ibn Abbas Tefsir İlmindeki Yeri”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 11/2 (1972), 74-83.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Abdullah ibn Mes’ud ve Tefsirdeki Yeri”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* 9/98-99 (1970), 202-205.
- Ceylan, Serdar. “Bursalı Mehmed Tâhir Bey ve Konya Ziyareti Özel Sayısı Üzerine”, *Merhaba Akademik Sayfalar* 14/31(Kasım 2014), 482-483.
- Cihan, Ahmet Kâmil (ed.), *el-Fevâ'idü'l-hâkâniyye*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2019.
- Cora, Mustafa. “Kur’ân Tefsirinin Önemi/Kulluk ve Dini Görevle İlgisi”. *Kesit Akademi Dergisi* /18 (Şubat 2019), 87-100.
- Coşkun, Muhammed. “Muhammed Âbid Câbirî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Gözden geçirilmiş 2. Basım) Ek-1./235-238. Ankara: TDV Yay
- Çağıl, Necdet. “Kur’an’da Yer Alan Başlıca Ziraî Temalar”. *Dini Araştırmalar* 10/30 (Haziran 2008), 193-214.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Âtûfi, Hayreddin Hızır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/99-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. “İbnü'l-Arabî’ye Göre İlâhî İsimlerin Âlemde Tecellisi: Allah-Âlem Münasebeti Etrafında Ortaya Çıkan Bazı Problemler”. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 14/31 (2013), 1-32.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Çavdar Karatepe, Tuba. “İslâm mecmuası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/53-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelebi, Emin. “Kozmolojik Birlik ve Ontolojik Çeşitlenme: İbn Arabî ve Spinoza Örneği”. *Ekev Akademi Dergisi* 14/44 (Yaz 2010), 49-60.
- Çelebi, İlyas. “Hızır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/406-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. “Mugayyebât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/374-375. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Çelik, Ahmet. “Seydişehirli Mahmud Esad Efendi”. *Akademik Sayfalar*. 19/49 (23 Aralık 2020), 7870-784.
- Çelik, Hüseyin. “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Kur’an’ı Tefsir Etme Şekilleri”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/3 (Temmuz 2016), 119-137.

- Çelik, İsa. “Bursalı Mehmed Tâhir’in Yorumuyla Nazar-ı İslâm’da Fakr”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 10/22 (Şubat 2010), 187-207.
- Çetin, Abdurrahman. “Kur’ân’a Göre Kur’ân’ın İsim ve Sıfatları”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Ocak 1993), 67-102.
- Çetin, Abdurrahman. “Kur’an’ı Anlamanın Önemi ve Bu Konudaki Çalışmalar”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000).
- Çetin, Abdurrahman. “Tilâvet Secdesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/157-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. “Vakf ve İbtidâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/461-463. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Abdurrahman. “Tilâvet Secdesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/157-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çetin, Ayhan. *Türkçülerin Din Anlayışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Çetin, Musa. “Abdurrezâk’ın Hadis İlmindeki Yeri”. *Ekev Akademi Dergisi* /50 (2012), 113-132.
- Çetin, Mustafa. “Abdullah İbn Abbas (r.a.) ve Tefsiri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /1 (1983), 227-238.
- Çetintaş, Bekir. *Kırâat-ı Seb’a Usûl ve Kâideleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Çiçek, Mehmet- Yazıcı, Burhan. “Edirnevî’nin Tabağâtü’l-Müfessirîn Adlı Eserinin Tefsir Tabakat Literatüründeki Yeri”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/41 (Haziran 2020), 115-142.
- Çiçek, Yakup. “Harîrizade Mehmed Kemaleddin Efendi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/7-10(Ocak 2014), 407-484.
- Çol, Muhammet. “Müfessirin İhtiyaç Duyduğu Kaideler Üzerine Sistemantik Bir İnceleme Denemesi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /42 (Aralık 2019), 205-226.
- Çonkor, Burhan. “Delîlü’t-Tefâsîr Adlı Risâlenin Tanıtımı ve Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi”. *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2/1 (30 Haziran 2018), 37-47.

- Çonkor, Burhan. “Latîfî’nin “Esmâü süverî’l-Kur’ân” İsimli Manzûm Sûre Tertibi: Yazma Nüshaları, Metin ve Değerlendirme”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018), 35-50.
- Danacı, Sibel. “Kur’ân-ı Kerim’in Metinleşme Süreci ve Sûrelerin Tertibine Dair Görüşlerin Değerlendirilmesi”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Nisan 2020), 138-166.
- Dartma, Bahattin. “Osmanlı Müfessirlerinden Şihabuddin Es-Sivasi 860-1455 ve Tesiri”. *Dini Araştırmalar* 4/11 (Haziran 2001), 133-145.
- Dartma, Bahattin. *İlk Osmanlı Müfessirlerinden Şihabuddîn es-Sivâsî ve Kur’an Yorumu*. Ankara: Sivas Kemal İbn Hümam Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2011.
- Deliser, Bilal. “Tarihsel Arka Planlı Yüzyıl Okumaları- I: Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük Tefsir Tarihi/Tabakatü’l Müfessirîn İlk Üç Tabakası”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 7/3 (Aralık 2023), 298-329.
- Demir, Halis. Yılmaz, Teyfik,” Mahmut Es’ad Seydişehrî’nin Hayatı ve Tehîs-i Fıkıh Adlı Eserindeki Metodu”. *Gökmedrese İlahiyat Araştırmaları*-9. ed. Dursun Ali Aykıt. /65-93. Ankara: Sonçağ, 2021.
- Demir, Mustafa. *İlk Fıkıhî Tefsir ve Müellifi Mukâtil B. Süleyman*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2010.
- Demir, Recep. “İsim ve Sıfatları Çerçevesinde Kur’ân”. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2013), 263-282.
- Demir, Recep. “Kur’an’daki Hikmet Kavramı Çerçevesinde Kur’an-Sünnet Bütünlüğü”. *Diyanet İlmi Dergi* 57/4 (Aralık 2021), 1061-1090.
- Demir, Serhat. *II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük ve İslâmcılık*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Demir, Ziya. *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Demirbaş, Bülent. *Türk Devlet Tarihinde Milliyetçilik*. Kırşehir: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Demirbaş, Osman. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

- Demirci Sabri. “Maide Suresi 44, 45 ve 47. Ayetleri Hakkında Mufessirlerin Görüşlerinin Tahlili”. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/2 (Haziran 2013), 391-413.
- Demirci, Cahide. *İbn Arabi ve Spinoza’da Tanrı Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Demirci, Mehmet. “Tefsir İlminin Mahiyeti”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Nisan 2017), 21-46.
- Demirci, Mehmet. “Tefsir İlminin Özellikleri ve İlimler İçindeki Yeri”. *İslâmî İlimler de Metodoloji/Usul III*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1.Basım, 2011.
- Demirci, Muhsin. “Herevî, Ahmed bin Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/220-221. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Demirci, Muhsin. “Tefsir İlim midir? Değil midir?”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji- III*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1.Basım, 2011.
- Demirli, Ekrem. “Sadreddin Konevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/420-425. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Demiroğlu, Ayla. “Devletşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/244-245. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dereli, Muhammed Vehbi. “İşârî Tefsir Anlayışına İlişkin Bazı Mülahazalar”. *Diyanet İlmi Dergi* 48/4 (2012), 23-38.
- Dereli, Muhammet Vehbi. “Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /49 (2020), 65-87.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 30. Basım, 2013.
- DİA. “Melâmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/25-29. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Dikici, Recep. “Kâzî ‘İyâz’ın Hz. Peygamberi Medhettiği Kasîdesi”. *Diyanet İlmi Dergi*, 28/3 (Eylül 1992), 45-52.
- Diyanet Kuran. “Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim”. Erişim 24 Ekim 2024.
- Doğan, Hüseyin. “Tefsir-Tevil Ayrımı ve Tevilin Dini Naslarda İfade Ettiği Anlam Dünyası”, *İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, (2017), 1/389-408.

- Doğan, Mehmet Zeki- Güneş, Abdulbaki. “Tefsir Tarihine Kısa Bir Bakış”. *İlahiyat* 2 (Haziran 2019), 47-66.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Kur’an Nedir*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 2. Baskı, 1967.
- Duman, Ali. “Taşköprüzâde Ahmed Efendi ve Mevzu’âtü’l-’Ulûm’da Yer Alan Usul ve Fıkıh ile İlgili İlimler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Haziran 2004), 47-64.
- Duman, M. Zeki- Altundağ, Mustafa. “Hurûf-ı Mukattaa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/401-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Duman, M. Zeki. “İmam Gazalinin Tefsir Anlayışı, Metodu ve Tefsiri”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/6 (Ocak 1989), 61-77.
- Duman, M. Zeki. “Levh-ı Mahfûz ve Kur’an”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (Mayıs 2008), 9-44.
- Duman, M. Zeki. “Tabiûn Döneminde Tefsir Faaliyeti (Meşhur Müfessirler, Kaynakları ve Bu Tefsirin Değeri)”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/4 (Ocak 1987), 209-238.
- Dumlu, Ömer. Tefsir Tarihi Yazıcılığı Açısından Ömer Nasuhi Bilmen’in Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü’l-Müfessirîn Adlı Eseri Üzerine. *Tefsir Tarihi Yazımı Sempozyumu*. ed. Mustafa Karagöz. 137-154. Ankara: Araştırma Yayınları, 1 Basım, 2015.
- Durdudiler, Zeynep. “*Mehmed Akif Ersoy’un Milliyetçilik Anlayışı*”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Durmuş, İsmail. “Nehcü’l-belâga”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/538-540. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “İbn Ebü’l-İsba’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/467-468. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. “Zeyil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/339-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Düzenli, Mesut Bayram. “18. YY. Divanları Işığında Osmanlı Devleti’nde İç İsyanlar”, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/9 (13 Eylül 2017), 183-222.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Fıkhü’l-ekber*. çev. Mustafa Öz. *İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri*. İstanbul: İFAV, 2017

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî. *El-Bahrü'l muhît*. çev. Yakup Yüksel. 1. Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 2022.
- Ekinci, İsmail. *Abdulganî b. İsmail en-Nablûsî ve Dîvânü'l Hakâik ve Mecmû'u'r-Rekâik İsimli Eseri*. Konya: Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Er, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlmine Katkıları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Er, İbrahim Halil. “Kur'an Kaç Ayetten Oluşmaktadır”. *Millî Gazete* (01 Ocak 2017).
Kur'an kaç ayetten oluşmaktadır- Millî Gazete
- Eraydın, Selçuk. “Melamiyye Tarikatı”. *İslam Medeniyeti Dergisi* 3/25 (20 Ekim 1972), 17-20.
- Erdal, Mesut. “Dinin Kemâle Erdirilmesi Bağlamında Kur'ân'ın En Son İnen Âyetleri Üzerine Bir Tetkik”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (2001), 61-80.
- Erdoğan, Ali. “Seydişehrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/25-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eroğlu, Muhammed. “İcî, Muînüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/414-416. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Erşahin, Süleyman. *Bir Siyasetname Örneği Sarı Abdullah Efendi'nin Tedbîrî'neş'eteyn fî Istılâh'n nüshateyn Adlı Eserinin Transkripsyonu ve Değerlendirilmesi*. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Ertem, Rekin. “Elifbâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/39-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Ertuğrul, Muzaffer. “Mûsâ Peygamber'in Yol Arkadaşı Hızır'ın Kimliği”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 293-332.
- Ertuğrul, Resul. “Kutbuddîn eş-Şîrâzî (ÖL. 710/1311)'nin Fethu'l-Mennân Tefsirinin Özgün Yönleri”. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 29 (June 2014), 133-178.
- Esen, Muammer. “Kur'an'ın Ehl-i Kitaba Bakışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (Nisan 2010), 93-110.

- Eski, Zeynep. *Hâzin Tefsîrinin Ebu't-Tevfîk eş-Şeyh İbrahim Tercümesi (Metin-İnceleme) (1. Cüz) (Fatîha Suresi-Bakara Suresi 1-141)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ethem, Mürsel. “Bağlam Merkezli Bir Tahlil: Fâtîha Suresinin Altıncı ve Yedinci Ayetleri”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Eylül 2015), 73-103.
- Fatîn Davud. *Hâtîmetü'l- Eş'âr (FATÎN TEZKİRESİ)*. sad. Ömer Çifçi. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa. *Serâirü'l-Kur'ân fî tekvîni ve ifnâi ve iâdeti'l-ekvân*. İstanbul: Dâru'l Hilâfeti'l Aliyye Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Cevahirü'l-Kur'an*. çev. Ersan Urcan. İstanbul: Çelik Yayınevi, 1. Baskı, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Cevahirü'l-Kur'an*. thk. eş-Şeyh Muhammed Raşid Rızâ Kabbânî. Beyrut: Dâr-u İhyâu'l 'Ulûm, 2. Basım, 1406/1986.
- Genç, Telat. *Kur'ân'a Göre Şeytan*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gezer, Süleyman. “Lokman Sûresin34. Ayeti Çerçevesinde Tefsirde Bir Mahiyet Sorgulaması”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/27 (2015),5-21.
- Girit, Kadir. *Dönemin Olayları Işığında Resneli Niyazi Bey*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Gökbayır, Satılmış. “Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3/1(Aralık 2012), 61-96.
- Gökbulut, Hasan. “Kâfiyeci”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/154-155. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Gökdağ, Kamuran. Mehmet Zahit Tiryaki. “Mehmed Emin Üsküdârî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK 2./633. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

- Gökkır, Bilal. “Kur’an’daki Ehl-i Kitap ‘Öteki’ Mi? İslâm Araştırmalarında Oryantalizmin Kavramsal Etkisi”. *İslam Araştırmaları Dergisi* /14 (Temmuz 2005), 37-54.
- Gökyay, Orhan Şaik. “Kâtib Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Gölcük, Şerafettin. “Bâkılânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/531-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Melâmîlik ve Melâmîler*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Gördük, Yunus Emre. “İşârî Tefsirin Mahiyeti, Meşrûiyeti ve Bâtınî Yorumdan Farkı”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 11/2 (Ağustos 2011), 9-47.
- Görener, İbrahim. “Türkçe’de Usûl Kelimesinin Kullanımı Hakkında Bir Değerlendirme: Tefsir Usûlü Örneği”. *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* /27 (Güz 2003), 179-200.
- Gül, Asiye. *Kur’an’ın ve Tasavvuf’un İlme Verdiği Önem ve Kur’an da İlmi Ledün*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Güleç, Hasan. “Ayşî Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/287. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Gülle, Sıtkı. “Kur’ân-ı Kerîm’deki Esmâ-i Hüsnâ ve Grupları”, *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 16 (Nisan 2012), 121-148.
- Gülverdi, Selim. “Lokman Suresi 34. Ayetin Kelami Açısından Yorumu”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 4 (Ekim 2018), 22-58.
- Günay, Hacı Mehmet. “İbnü’z-Zemlekânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/242-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Gündoğar, Hamdi. “İmam Matürîdî ve Fahrreddin er-Razî’de Fatîha Suresinin Tefsiri”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1 (Nisan 2017), 9-26.
- Gündüz, İrfan. “Sadreddin Konevî’nin eş-Şeceretü’n-numaniyye fi’l-devleti’l-Osmaniyye’ye Yaptığı Şerhin Değerlendirilmesi”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 4 (Aralık 1989), 101-111.
- Güneş, Abdülbaki. *Kur’an’da Ayet ve Ayet Bütünlüğü*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Güneş, Cengiz. *Kavram ve Olgu Yönüyle Kur’an’da Ticaret*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

- Güneş, Cengiz. “Kur’ân’ın Ticaret Dili ve Kavramları”. *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 2/1 (Temmuz 2019), 101-125.
- Güngör, Emre. “Tefsirde İhtisar Geleneği ve Muhtasar Tefsirler”. *Tafsir Dergisi* 4/1 (Haziran 2024), 32-49.
- Gür, Merve Nur. *Ali el-İznîkî’nin “Cevahir el-Esrar fî Ma’ arif el-Ahcar” Adlı Eserinin Çeviri ve İncelemesi*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmed Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Gürkan, Menderes. “Zerkeşî, Bedreddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/289-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Gürman, Ceyda. “Medineli Kadın Sahâbe ve Tâbiûnun Tefsire Katkıları”. *Eskiye* 43 (Mart 2021), 77-93.
- Hacımurtazaoğlu, Kemal. *Arap Dilinde İsm-i Ta’fîlin Ameli (Mes’eletü’l-Kuhl)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyalbilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Haldun, Özkan. “Kitabeli Erzurum Çeşmeleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* /45 (Mayıs 2018), 345-370.
- Hamid, Abdusettar. “Sahabe Tefsiri Üzerine”. çev. Ömer Dumlu. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* /7 (1992), 359-374.
- Harman, Ömer Faruk. “İncil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/270-276. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Harman, Vezir. “Osmanlı Döneminde Felsefî Tartışmalardan Arındırılmış Önemli Kelâm Metinleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/28 (Ekim 2018), 141-167.
- Hasan Kazım (Hukuk Matbaası Müdürü). “Bursalı Tâhir Bey”. *Ceride-i Sûfiyye* 5/129 (16 Şevval 1335). 310.
- Hazer, Dursun. “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2002), 274-293.
- Hızlı, Mefail. “Bursalı Mehmed Tâhir ve Bursa Tarihinin Kaynakları”. *Bursa Araştırmaları*, /24 (Bahar 2009), 6-7.
- <http://www.aa.com.tr>
- Hüseyin Vassâf. “Bursa Mebusu Muhterem Tâhir Beyefendiye”. *Sırât-ı Müstakîm* 6/133 (21 Rebûlevvel 1329), 38-39.

- Işık, Emin. “Fâtır Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/240-241. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Işık, Emin. “Fâtiha sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/252-254. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Işık, Harun. “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an’a Göre Şeytan”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (Haziran 2018), 35-74.
- İbn Fâris, Liebi’l Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerriyya. *Mu‘cemü mekâyisi’l-luğa*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 5. Cilt. Lübnan: Dârü’l-Fıkr Basım Yılı Mevcut Değil.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *Bedâ’i’u’t-tefsîr*. çev. Mehmet Emin Çimendağ. 2. Cilt. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2011.
- İdiz, Ferzende. “İmam Suyûtî’nin İbn Arabî’ye Dair Bir Risalesi Tenbihü’l-ğabî bi tebrieti İbn Arabî”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012) 329-356.
- İlhan, Nadir. *Netâyicü’l-fünûn ve Mehâsinü’l Mütûn*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- İnalcık, Halil. *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 4. Basım, 2017.
- İsfahânî, Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *Müfredât Kur’an Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdülbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.
- İsmâil Hakkı Bursevî. *Muhtasar Rûhu’l-Beyân Tefsîri*. çev. Abdullah Öz vd. 1.Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 8. Basım, 2012.
- İsmâil Hakkı Bursevî. *Muhtasar Rûhu’l-Beyân Tefsîri*. çev. Abdullah Öz vd. 2.Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 8. Basım, 2012.
- İşpirli, Mehmet. “Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İşpirli, Mehmet. “Devhatü’l-meşâyih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

- Jeffery, Arthur. “Ubey b. Ka’b Mushafı- II (23 – 114. Sureler)”. Çev. Alpaslan Sarı-
M. Kemal Atik. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Dergisi* /14 (Nisan 2009), 123-153.
- Kabakçılı, Osman. “Elmalılı Tefsiri Bağlamında Nisa Sûresi 29. Âyetin Tefsir İlmi
Açısından Analizi”. *International Social Sciences Studies Journal* 7/87
(2021), 3762-3769.
- Kaçalin, Mustafa S. “Mütercim Âsım Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi*. 32/200-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kâfiyeci, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr*. çev.
İsmail Cerrahoğlu Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi- Ankara
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Kâfiyeci, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *et-Teysîr fî kavâ’idi ‘ilmi’t-tefsîr*. thk.
Mustafa Muhammed Hüseyin ez-Zehebî. Kahire: Mektebetü’l Kudüs, 1.
Basım 1419/1998.
- Kahraman, Ferruh. “Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Tefsirinin Kur’an İlimlerindeki Yeri”.
Diyanet İlmi Dergi 49/1 (Mart 2013), 7-22.
- Kahraman, Kemal. “Loti Pierre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/214.
Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kanarya, Bayram. “Sûre ve Ayetler Arasında ‘Tefâdul’ Meselesiyle İlgili
Yaklaşımların Kritiği”. *Şarkiyat* 8/1 (Mayıs 2016), 197-216.
- Kanat, Sedat. *Osmanlı Devleti’ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*. Erzurum: Atatürk
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kandemir, M. Yaşar. “Bakî b. Mahled”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.
4/541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kandemir, M. Yaşar. “Hz. Ali”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/375-
378. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kara, Mustafa. “Abdullah Bosnevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/87.
İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kara, Mustafa. “Cerîde-i Sûfiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/410.
İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Karacabey, Salih. “Hadisler Çerçevesinde Mugayyebât-ı Hamse Meselesi”. *Uludağ
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Ocak 1994), 83-101.

- Karacabey, Salih. “Hattâbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/489-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karacelil, Süleyman. *Tefsir Usûlü’nün Yapısı ve İşlevi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Karagöz, Mustafa. “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri- Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 19 (Eylül 2012), 61-108.
- Karagöz, Mustafa. “Tefsir İlim midir? Nasıl Bir İlimdir?” Tartışmasına Tefsir Müktesebatı Çerçevesinde Bir Yaklaşım”. *ERUIFD* 1/16 (2013), 41-56.
- Karagöz, Mustafa. “Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkması ve Mahiyeti”. *Bilimname* 2/5 (2004), 45-60.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım. 2015.
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 3. Baskı, 2015.
- Karaismailoğlu, Adnan. “Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/16-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karakuş, Abdulkadir. *Übey Bin Ka’b, İlmî Şahsiyeti, Kiraati ve Tefsirdeki Metodu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Karaoğlu, Arslan. “Tefsirlerde Rivâyet ve Dirâyet Ayırımının Objektifliği Sorunsalı”. *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 6/1 (July 2023), 1-30.
- Karataş, Ali. “Tefsir İlminde Rivayet Algısı”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Mayıs 2018), 21-57.
- Karataş, Zübeyir. “Fahreddîn er-Râzî ve Seyyid Kutub Özelinde Sosyal Çevrenin Tefsire ve Müfessire Etkisi: en-Nisâ/59. Âyet Örneği”. *Şarkiyat* 15/1 (Temmuz 2023), 122-136.
- Kartal, Abdullah. “Abdülkerîm El-Cîlî’de Din ve İnanç: İmân ve İnkâr Üzerine Farklı Bir Yaklaşım”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/1 (Ocak 2003), 215-232.
- Kâtib Çelebi. *“Keşfü’z-zünûn ‘an esâmî el-kutub ve-l-fünûn”*. 1. Cilt. Dersaadet: Matbaatü’l-Âlem, 1. Basım, 1310.

- Kaya, Mesut. “Memlûk Dönemi Tefsir Eğitimi ve Çalışmaları: Tarihsel Bir Değerlendirme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Aralık 2020), 993-1015.
- Kaya, Murat. “Osmanlı Ulemâsının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları” *Araştıran Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi* /15-16 (2013), 65-97.
- Kaya, Münir Yaşar. “Besmelenin Ayet Olması İle İlgili Tartışmalar ve Fıkhî Hükümlere Etkisi”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 295-317.
- Kayaalp, İsa. “Kâfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/306-307. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kayacan, Murat. “İsmail Cerrahoğlu’nun Tâbiîn Dönemi Tefsiri ve İsrâiliyat Literatürüne Bakışının Analizi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Nisan 2019), 66-84.
- Kayhan, Mustafa. “Beni İsrail Sûresinden İstisna Edilen ve Medenî Kabul Edilen Âyetlerin Değerlendirilmesi”. *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 13/17 (2018), 221-250.
- Kayhan, Veli. “Doğru Okuma Bağlamında Mushafa İşaret Konulması: İ’câm ve Sonrası”. *Bilimname Düşünce Platformu* 1/12 (2007), 101-136.
- Kayhan, Veli. “Vakf ve İbtida İlmî ve Kur’an Tefsirindeki Yeri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Aralık 2006), 293-336.
- Kayhan, Veli. *Kur’an’ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*. Bursa: Kurav Yayınları, 1. Basım, 2007.
- Kelpetin Arpaguş, Hatice. “Kelime-i Tevhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/214-215. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kerslake, Celia. “Celâlzâde Mustafa Çelebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/261,262. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Keseroğlu, Hasan S.-Yurtoğlu, Bilal. “Kâtip Çelebi’nin Keşfü’z-Zunûn’unda Sınıflama Yöntemi”. *Türk Kütüphaneciliği* 33/2 (30 Haziran 2019), 89-111.
- Keskin, Hasan. “Ayetlerin Sayısı Hakkındaki İhtilaf Nedenleri”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Aralık 2009), 49-67.

- Khyzer Bin Dost, Muhammed. “Kur’ân-ı Kerîm’in İstatiksel Görünümü ve Mekki-Medenî Sûreler Arasındaki Simetri”. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (Mart 2009), 26-43.
- Kılıç, Hulusi. “İbn Câbir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/384-385.İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kılıç, Mahmud Erol. “el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 13/251-258. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kılıçarslan, Mehmet. “Molla Fenârî’nin ‘Aynü’l-A’yân Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”. *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, /70 (Eylül 2018), 339-356.
- Kırca, Celal. “Mâtürîdî’nin Tefsir, Te’vil Anlayışı ve Metodu”. *Ebû Mansur Semerkandî Mâtürîdî*. Yayınlayan: Ahmet Hulusi Köker. /51-69. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Matbaası, 1986.
- Kırca, Celal. *Kur’an’a Yönelişler*. Ankara: Fecir Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Kocabaş, Savaş. “Hırsızlık Âyetinde ‘El Kesme’nin ‘Güç Kesme ve Engelleme’ Şeklindeki Modern Yorumunun Analizi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (Nisan 2020), 215-252.
- Kocaoğlu Uyur, Fazilet Pınar- Karaçay, Yaşam. “Türkçü Bir Alim: Bursalı Mehmet Tâhir Efendi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/14 (Mayıs 2018), 325-350.
- Kocaoğlu, Fazilet Pınar. *Türk Tarihçiliğinde İki Türkçü İsim: Necip Asım (1861-1935) ve Bursalı Mehmed Tâhir (1861-1924?)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Koç, Mehmet Akif. *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri-İbn Ebî Hâtim (öl. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Koçkuzu, Ali Osman. “Bedreddin Aynî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/271-272.İstanbul: TDV Yayınları, 1991
- Koçyiğit, Hikmet. “Kur’an’ın Bölümlemesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Haziran 2013), 363-393.
- Koçyiğit, Hikmet. “Tefsirin İşlevi”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 169-204.

- Koçyiğit, Hikmet. “Tefsirlerin Sınıflandırılması Meselesi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/31 (Haziran 2014), 45-84.
- Koltuk, Nuran. “Osmanlı Hürriyet Cemiyeti”. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi* 10/21 (30 Nisan 2024), 198-219.
- Korkmaz, Fatma. *Bursalı Mehmet Tâhir’in Hayatı ve Eserleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1994.
- Koyuncu, Recep. “Vakf-İbtidânın Ayetlerin Anlaşılmasındaki Rolü”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 15/1 (Haziran 2015), 163-188.
- Kozan, Ali.-Demirbaş, Ali. “Bir Osmanlı Aydını Bursalı Mehmed Tâhir Bey’in Menâkıb-ı Harb Risalesi”. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihin Peşinde*, 5/9 (2013), 37-71.
- Kubat, Mehmet (ed.), vd. “İslam ve Yorum: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar”. 1.Cilt. Ankara: Malatya İlahiyat Vakfı, 1. Basım, 2017.
- Kunt, Yaşar. “Ni‘metullah b. Mahmûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 2007).
- Kurmuş, Ömer S. *Bursa’da Düünden Bugüne Tasavvuf Kültürü* (İstanbul: Graphis Matbaa, 2002), 142-149.
- Kurt, Erdal. *Muhyiddin İbn Arabî ile İmam Rabbânî’nin Varlık Anlayışlarının Karşılaştırılması*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2013.
- Kurt, İsmail. *Mâverdi’nin en-Nüket ve’l- Uyûn Adlı Eserinde Sahâbe Tefsiri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kurt, Yaşar. “Fâtîha Sûresi ve Kıraati”. *Ekev Akademi Dergisi* 9/24 (2005), 155-174.
- Kurtoğlu, Orhan. “Türk Dünyasının Münbit Bir Şehri Olan Diyarbakır’daki Edebi Çevreler ve Hamilik “. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* /43 (23 Temmuz 2018), 135-144.
- Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kutluer, İlhan. “Keşfü’z-Zunûn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/321-322. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kutluer, İlhan. “Miftâhu’s-sa‘âde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/18-19. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Kütahyevî, Mehmed Şerif b. Abdullah b. Abdülbâki er-Rumî el-Hanefî. *Misbâhu'l-â-yâti'l-celîleti'l-Furkâniyye ve miftâhu't-tefâsîri'l-cemîleti'l-Kur'âniyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289.
- Ljubović, Amir. “Eyyûbîzâde Mustafa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/33-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Maden, Gülhan. “Münâsebâtü'l-Kur'ân İlmi Çerçevesinde Mâide Suresinin Değerlendirilmesi”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 3 (Aralık 2022)*, 164-206.
- Mahmutoglu, Temel. “Erken Dönem Coğrafya Algısında Kur'ân'ın Kurucu Rolü”, *Hitit İlahiyat Dergisi 23/Din ve Coğrafya (Nisan 2024)*, 85-103.
- Makkarî, Eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed Tilimsânî. *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelûsi'r-raḥîb*. 7. Cilt. Beyrut: Dâru's Sâdır, 1968.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Muhammed b. Kâ'b el-Kurâzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/542-543. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Osmanlı dan Günümüze Kur'an ilimleri /Tefsir Usulü Çalışmaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 10/19-20 (2012)*, 109-163.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. Yunus Vehbi Yavuz. 8. Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Mehmed Salâhî. *Kâmûs-ı Osmânî*. Hazırlayan: Ali Birinci. 2. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî*, sad. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınlar, 1996.
- Mertoğlu, M. Suat. “Süyûtî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/198-201. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mevdûdî, Ebü'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 1. Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Mihçioğlu, Abdurrahman. *İbrahim Hakkı Erzurûmî'nin Tezkiretü'l-Ahbâb İle Hamsûn ve Mi'e Hikme isimli Eserleri (Metin ve İnceleme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Molla Câmi, Nûrûddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed. *Tefsîru Molla Câmi*. Çev. Davut Ağbal. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Muallim Nâci. *Lugat-ı Nâcî*. nşr. Kirkor Faik. İstanbul: Asır Matbaa Kütüphane ve Mücellithanesi, 1318.
- Muallim Nâci. *Muammâ-yı İlâhî yahud Bâzı süver-i Kur'âniyye'nin evâilindeki hurûf-ı teheccî*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebu'zziyâ, 1302.
- Muallim Vahyî. *Müslümanlık ve Türklüğü Yükseltmeye Çalışanlar Bursalı Tâhir Bey*. İstanbul: Matbaa-i Orhâniye, 1334.
- Muhammed et-Tâhir b. Âşûr. "Tefsir, Tevil ve Tefsir'in İlim Oluşu Hakkında". çev. Enes Büyük. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 3/2 (Aralık 2016), 157-168.
- Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 23. Cilt. Tunus: Daru't-Tunusiyye li'n-Neşri, 1984.
- Muhammed Hamidullah. *Kur'an-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip-Mahmud Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2022.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî. *El-Akl ve Fehmü'l-Kur'an*. çev. Veysel Akdoğan. İstanbul: İşaret Yayınları, 2. Basım, 2006.
- Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 1995.
- Namlı, Ali. "İsmâil Hakkı Bursevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/102-104. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Namlı, Tuncer. "Dil ve Vahiy Tarihine Işık Tutan Çarpıcı Sure Başlıkları: Mukattaa Harfleri". *Eskiye* /30 (Mayıs 2015), 85-131.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî. *et-Teyssîr fî 't-tefsîr*. çev. Muhammed Coşkun. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Nev'î. *Netâyicü'l-fünûn ve mehâsinü'l-mütûn*. İstanbul: İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, Bel_Yz_O.000018, 1a-76a.
- Nevşahi, Arif. "Ya'kûb-i Çerhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/281-282. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Nihat, Uzun. “Kur’ân’ı Tanımlamanın Keyfiyeti: Kur’ân Tanımlarının Tarihsel Serencamı Üzerine Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 2/1 (Nisan 2018), 100-140.
- Nisâ Suresi 11-12. Ayet Tefsiri- Diyanet İşleri Başkanlığı
- Nureddin Ali-Mustafa Sîret. *Cevâhirü’z-zevâhir*. 1 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Hüseyin Enver, 1310.
- Nureddin Ali-Mustafa Sîret. *Cevâhirü’z-zevâhir*. 2. Cilt. İstanbul: Enver Efendi Matbaası, 1310.
- Oğuzay, Fatih. “Hz. Peygamber’in Tarıma Bakışı ve Medine Merkezli Tarımsal Düzenlemeleri”. *İslami İlimler Dergisi* 15/2 (Kasım 2020), 215-242.
- Okcu, Abdulmecit. “Nisâ Sûresi 29. Âyette Geçen Ticaret Kelimesinin Farklı Okunuşları ve Hukûkî Yansımaları”. *EKEV Akademi Dergisi* 19/61 (Ocak 2015), 257-276.
- Okuyan, Mehmet. “Gâzi Ahmet Muhtar Paşa ve Tefsîri. Kur'an Mesajı” *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2/13,14,15 (1999), 177-183.
- Öge, Ali- Üren, Halil İbrahim. “Âyet Sayılarındaki İhtilafların Sûrelere Göre Tespiti”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2021), 915-954.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım. 1993.
- Önder, Abdullah. “Hurûf-u Muka-tta’a I”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 5 (Nisan 2019), 97-116.
- Önder, Abdullah. “Hurûf-u Mukatta’a II”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 6 (Ekim 2019), 1-36.
- Önen, Hacı. “Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler: İsfahânî ve Süyûtî”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 25/2 (Ocak 2023), 495-513.
- Önen, Hacı. “Sahâbe ve Tâbiîn Tefsirlerinin Önemi ve Bağlayıcılığı”. *International Academic Social Resources Journal* 9/3 (Mayıs 2024), 283-292.
- Öngören, Reşat. “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/441-448. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özcan, Abdulkadir. “eş-Şekâ’îku’n-nu’mâniyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/485-486. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özcan, Abdulkadir. “İdrîs-i Bitlisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/485-488. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Özcan, Abdülkadir. “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 1 (Mart 2013), 271-293.
- Özcan, Esat. “Tefsir Tabakât Eserleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2020), 66-87.
- Özcan, Tahsin. “Nazmîzâde Murtaza Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/461-463. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özcan, Tahsin. “Saçaklızâde Mehmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/368-370. İstanbul: TDV Yayınları, 2008).
- Özçelik, İsmail. “Kâtip Çelebi’nin Penceresinden Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatına İlişkin Bazı Düşünceler”. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Kasım 2017), 216-247.
- Özçelik, Mustafa. “Çok Yönlü Bir Osmanlı Âlimi Bursalı Mehmed Tâhir”. *Bursa Günlüğü* /15 (Ocak-Şubat-Mart 2022), 32-35.
- Özdemir, Ahmet. “Fıkıh Mezheplerinin Dârü’l-Harb İle İlişkilerde Savaşı Esas Almalarının Sebepleri ve Günümüz Açısından Tahlili”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 13/1 (Mart 2013), 113-134.
- Özden, Hilmi. “Büyük Türk Bilgini İbn-i Sînâ (MS 980-1037)”, *Osmangazi Tıp Dergisi* (Aralık 2023), 4-22.
- Özel, Ahmet. “Nablusî, Abdülganî b. İsmâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/268-270. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özen, Şükrü. “Mâtürîdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Özensel, Ertan. “Kırgız Toplumunda Bir Kurum Olarak Aksakallar”. *İnsan ve Toplum* 14/1 (8 Mart 2024), 24-45. Yayınları, 2003.
- Özensel, Ertan. “Kırgız Toplumunda Bir Kurum Olarak Aksakallar”. *İnsan ve Toplum* 14/1 (8 Mart 2024), 24-45.
- Özer, Reşit. “Sahabe Tefsirinin Bilgi ve Kaynak Değeri”. *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 3 (Aralık 2022), 136-163.
- Özervarlı, M. Sait. “Hibrî AliEfendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

- Özgel, İshak. “Kur’ân’ın Üç Aşamalı Nüzûlü Anlayışının Lügavî Temelleri Üzerine Bir Değerlendirme (Kur’ân Tasavvuru Oluşturmaya Doğru)”. *Araştırmalar-İnsan Bilimleri Araştırmaları* 3/5-6 (2001), 89-114.
- Özgül, M. Kayahan. “Tanzîmat’tan Cumhuriyet’e Klasik Edebiyat Çalışmaları (1839-1922)”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* /9 (Mayıs 2007), 47-172.
- Özkızıl, Bekir. “Esbâb-ı Nüzûl Tefsir İlişkisi Tevbe Sûresi Örneği”. *İlsam Akademi Hakemli Dergisi* 1/1 (Mart 2021), 109-134.
- Özsoy Demiray, Belkıs. “Kur’ân’ın Tarihi Kaynak Değeri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/1/40 (Haziran 2018), 268-292.
- Öztürk, Asım. *İslam Savaş Hukukunun Kökenleri: Kur’an ve Sünnette Savaş*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Öztürk, Mustafa. “Müteşabih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü’nün (Ulûmü’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”. *Bilimname* 6/15 (2008), 29-46.
- Öztürk, Mustafa. “Tefsirde Zahir-Batın Düalizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum”. *İslâmiyât* 2/3 (1999), 101-120.
- Öztürk, Mustafa. Mertoğlu, M. Suat. “Zemahşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Pak, Zekeriya. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Bilay Yayıncılık, 3. Basım, 2022.
- Pakiş, Ömer. “Molla Halil Siirdi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/250-251. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Pakiş, Ömer. “Zerkeşî’ye Göre Mana, Tefsir ve Te’vil”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2006), 315-335.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Arâisu’l-Kur’an’da Türkler”. *Bilimname* 4/10 (2006), 13-31.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Delîlü’t-Tefâsîr”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/7 (January 1990), 265-271.
- Pazarbaşı, Erdoğan. “Osmanlı Dönemi Alim ve Müfessirlerinin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri”. *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları*. ed. Bilal Gökkır vd. 1/329-347. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 1. Basım, 2011.

- Pazarbaşı, Erdoğan. “Osmanlı Dönemi Kur’an Tefsirlerinde Türklerle İlgili Değerlendirmeler”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/11 (Aralık 2001), 113-139.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Tefsîru’l Fahri’r-Râzî el-Müştehiru bi’t-Tefsîri’l Kebîr-i ve Mefâtîhu’l-ğaybi*. 28. Cilt. Beyrut: Dâru’l Fikir, 1. Basım, 1981.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü’l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *et-Tefsîrû’l-kebir Mefâtîhu’l-ğayb*, 4. Cilt. Ankara: Akçağ Yayıncılık, 1. Basım. 1989.
- Remzi, Hüseyin. *Lûgat-ı Remzî*, nşr. Ali Birinci 2. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2018.
- Resneli Ahmed Niyazi. *Hatırât-ı Niyazi- Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebîr-i Osmanîden Bir Sahîfe*. İstanbul: Sabah Matbaası, 1326.
- Sadan, Hamza. “Kur’an’da İç İletişim”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 10/5 (Kasım 2023), 1690-1712.
- Sak, Hasan İslam. *Muhyiddin İbnü’l Arabî’nin Kur’an İlimlerine Yaklaşımı: el-Fütühâtü’l-Mekkiyye Örneği*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Sapanca, Cüneyt. *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Sarıkel, Betül. - Bulut, Ali. “Tefsîr-i Mevâkib’in Meâl Özellikleri Açısından Tahlili”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2022), 88-103.
- Savvaf, Şeyh Muhammed Mahmud. “Fâtihâ Sûresi ve Tefsiri”. çev. Hikmet Akdemir. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (1997), 35-59.
- Selvi, Dilaver. “Her Ayetin Bir Zahirî Bir Bâtını Vardır’ Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2 (Nisan 2011), 7-41.
- Serkis Orpilyan -Seyyid Abdülzâde Mehmed Tâhir. *Mahzenü’l-ulûm* 1. Cilt. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1308.
- Severcan, Şefaettin. “Bursalı Mehmed Tâhir Efendi Siyasete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyyesi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* /4 (1990), 585-595.

- Seyyid Süleyman el-Hüseyinî. *Kenzü'l esrâr fi'l havâsi ve'l ezkâr*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1344.
- Sırrı Paşa (Sırrî-i Giridî). *Sırrı Meryem*. Diyarbakır: Matbaa bilgisi mevcut değildir, 1311.
- Sırrı Paşa (Sırrî-i Giridî). *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1312.
- Sırrı Paşa (Sırrî-i Giridî). *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*. sad. Mustafa Talu. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Soysaldı, Mehmet. “Kur’an Sünnet İlişkisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Haziran 2002), 1-17.
- Sönmez, Mahmut. “Kur’ân’da Göklerin Şeytanlardan Korunma Mes’elesi”. *Genç Mütefekkirlere Dergisi* 2/1 (Haziran 2021), 26-59.
- Sönmez, Mahmut. “Nehcü’l-Belâğa Bağlamında Hz. Ali’nin Tefsir”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (Haziran 2021), 47-76.
- Söylemez, İdris. “Kur’ân Surelerine Daid Yazılmış Manzum Bir Örnek: ‘Şeyhülislâm Yahyâ Efendi’nin Tertîb-i Süverî’l Kur’anı’”. *Universal Journal of Theology* 4/1 (Eylül 2019), 1-14.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Kur’an-Tarih İlişkisi Üzerine”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık 2017), 13-44.
- Subaşı, Muhammed Sadık. “Kur’ân’ın Bâtini (içsel) ve Zâhiri (Dışsal) Şifası”. *Batman Akademi Dergisi* 8/1 (Haziran 2024), 35-45.
- Sülün, Murat. “Şehâbeddin Sivâsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/418-420. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Süveysî, Muhammed. “Hendese”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/196-1999. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’ân*, çev. Sakıp Yıldız, Hüseyin Avni Çelik. 1. Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1987.
- Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Müfhimâtü’l-akrân fi mübhemâti’l-Kur’ân*. İstanbul: İ.B.B. Kütüphanesi, Nadir Eserler, OE_Arp_0951, 2a-74a.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Müfhimâtü'l-aqrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*. çev. Ömer Tiryaki vd. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2020.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. çev. Sakıp Yıldız. vd. 2. Cilt. İstanbul: Hikmet Neşriyat, Basım 1987.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim. Suudi Arabistan: Vezaretu's Şuuni'l İslâmiyyeti ve'l Evkafî Ve'd Da'veti'l İrşad, Basım yılı mevcut değil.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim. Kahire: El-Heyetu'l Mısıriyyetü'l 'Ammetu li'l Kitab, 1394/1974.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kuveyt: Şeriketü Dâri'n-Nevâdiri'l Kuveytiyyeti, 1431/2010.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-itkân*. thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim. Suudi Arabistan: Vezâratu's Şuûni'l İslâmiyyeti ve'l Evkâf-i ve'd Dâvet-i ve'l İrşâdi, Basım Yılı mevcut değildir.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *Mu'terekü'l-aqrân fî müstereki'l-Kur'ân*. 1. Cilt. Lübnan: Darül-Kütübil-İlmiyye, 1. Basım, h.1408/m.1988.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'aniyye. Suudi Arabistan: Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye / Mektebetu İbadirrahman, 2013.
- Şahinoğlu, M. Nazif. "Abdülkerîm el-Cîlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/250. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Şelebi, Abdülcelil. "Batini Tefsirin Doğuşu ve Nedenleri". çev. Gıyasettin Arslan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2004), 99-108.
- Şemseddin Samî. *Kāmûsü'l-a'lâm*. 1.Cilt. İstanbul: Mihrân Matbaası 1306.

- Şemseddin Sâmî. *Kāmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmed Cevdet. Dersaaadet: ikdam Matbaası, 1318.
- Şemseddin Sâmî. *Kāmûs-ı Türkî*. nşr. Ahmed Cevdet. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317, “Dîvânçe”, 646.
- Şemseddin Sâmî. *Kāmûs-ı Türkî*. Yayın Yönetmeni Mustafa Karagüllüoğlu. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Şemseddin Sâmî. *Kāmûsü'l-A'lâm*. 4.Cilt. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1311.
- Şensoy, Sedat. “Rummânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Şensoy, Sedat. “Ta'likât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/508-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şentürk, Nurettin. *Hadislere Göre Şeytan*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Şevket, Ferik (Rumeli İlleri Genel Müfettişi Vekili Osmanlı Üçüncü Ordusu Kumandanı Birinci -Orgeneral- Mahmud). *Osmanlı Askeri Teşkilatı ve Kıyafeti*. Ankara: Ankara Basımevi, 1983.
- Tanrıverdi, Hasan. “Vahdet-i Vücut ve Panteizm Karşılaştırması”. *Dini Araştırmalar* 15/40 (Haziran 2012), 65-89.
- Taşköprizâde, 'İsâmu'd-dîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafâ. *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâdefî mevdû'âtî'l-'ulûm*. 2. Cilt. Beyrut : Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1. Basım, 1985.
- Tayşi, Mehmet Serhan. “Cemâl-i Halvetî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/302-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tayşi, Mehmet Serhan. “Ali Dede, Bosnevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/386. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Tayyâr, Müsâid B. Süleyman. “Mushaflardaki Vakf İşaretlerine İlişkin Bir Değerlendirme”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*. Recep KoyuncuTrc 15/2 (Aralık 2015), 413-420.
- Tek, Abdürrezak. *Müstekîmzâde Süleyman Sadeddîn'in Risâle-i Melâmiye-i Bayrâmiye Adlı Eserinin Metni ve Tahlili*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Tekin, Mahmut. *Kur'an'da Nebatat*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- Tekineş, Ayhan. “Alternatif İslâmî tıp ‘Tıbb-ı Nebevî’”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, /4 (Haziran 1998), 57-72.
- Temel, Enes. “Tabakâtü’l-Müfessirîn Literatürünün Müfessir Kimliğinin Tespitine Katkıları – I: Suyûtî’nin Tabakâtü’l-Müfessirîn’i Bağlamında Tematik ve Metodolojik Bir İnceleme”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 381-420.
- Tomakin, Ahmet Yasin. “Bursalı Mehmed Tâhir: Hayatı, Eserleri ve Bibliyografya Üzerine Düşünceleri”. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 / 17 (Ağustos 2017), 101-118.
- Tomakin, Ahmet Yasin. *Bursalı Mehmet Tâhir ve Tarihle İlgili Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2009.
- Topaloğlu, Bekir. “Tevbe Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/585-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Topaloğlu, Bekir. “Bâis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Topaloğlu, Bekir. “Esmâ-i Hüsnâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Topaloğlu, Bekir. “Kâdir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/124. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Tuna, Salih. “Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu”. *İslam Araştırmaları Dergisi* 50 (July 2023), 145-150.
- Tunçbilek, H. Hüseyin. “Muhyiddin İbn Arabî’de Vahdet-i Vücûd Telâkkisi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (Haziran 2008), 7-23.
- Turan, Osman. *Türkiye’de Manevî Buhran Din ve Laiklik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2. Basım, 2011.
- Turan, Osman. *Türkiye’de Siyasi Buhranın Kaynakları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Turgay, Nurettin. “Etbâu’t-TâbiinDöneminde Tefsir Çalışmaları/ Tefsir İlminin Tedvini”. *Diyanet İlmi Dergi* 49/4 (Aralık 2013), 33-48
- Turgay, Nurettin. “Sahabenin Tefsir İlmindeki Yeri”. *Bilimname* 7/14 (2008), 35-58.
- Turgay, Nurettin. “Tabiunun/Tabiilerin Tefsir İlmindeki Yeri”. *Bilimname* 8/18 (2010), 93-113.

- Turgut, Ali. “Abdullah Eyyûbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/102. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Tuzcu, Kemal. “İslam Dünyasında Kitap Kavramı ve Yazma Metodolojisinin Oluşması”. *Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 17/44 (2017), 1-16.
- Tülücü, Süleyman. “Muallakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi- I (Türkiye)”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (Eylül 2005), 1-70.
- Tülücü, Süleyman. “Muallakât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/308-310. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Türer, Osman. “Gazzîzâde Abdülatif Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/540. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Türker, Ömer. “Mukâtil b. Süleymân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/134-136. Ankara : TDV Yayınları, 2020.
- Türkmen, Nihal Çağman. *Ali Dede Bosnevî, Hayatı, Eserleri ve Fezâilü'l-Cihâd'ı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Tüzün, İdris. Midilli, Âdem. “Kur’ân’da Belâgat Örnekleri”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/35 (Haziran 2016), 111-125.
- Uçarol, Rifat. “Gazi Ahmed Muhtar Paşa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/448. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. 1
- Uçman, Abdullah. “Muallim Nâci”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/313-316. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uçman, Abdullah. “Abdülahad Nûri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/178-179. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Uğur, Hakan. “Kur'an’da Hikmet Kavramı -Tefsirlere Göre Hikmet Ayetleri”. *Marîfe Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (Aralık 2010), 135-158.
- Uğur, Mücteba. “Abdüsselâm Efendi. Mardînî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/300-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Uludağ, Süleyman. “İbn Arabî”. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Uludağ, Süleyman. “Hankah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/42-43. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Uludağ, Süleyman. “Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Hevâzin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 26/473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Uludağ, Süleyman. “Murakabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/204. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uludağ, Süleyman. “Ricâlü'l-Gayb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/81-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Uzun, Nihat. “Tefsir Disiplini Açısından Bâtını ve İşari Yorumun İlmi Değeri”. *Kur'an'ın Bâtini ve İşari Yorumu*. ed. Mustafa Öztürk. 1/181-236. İstanbul: Kuramer, 1. Basım, 2018.
- Uzuner, Ömer Sami. “Muhammed Nûru'l-Arabî'de Melâmet Tasavvuru: İbnü'l-Arabî'de Melâmet Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 22/48 (30 Kasım 2021), 1-16.
- Ümit, Nazlı Miraç. “Türk Basınında Karagöz Tarihi '1900-1930' History Of Karagoz In Turkish Press '1900-1930' (Osmanlıcadan Çeviri/ Translation From Ottoman Turkish)”. *Art-Sanat Dergisi* /5 (Ocak 2016), 189-1204.
- Ünal, Mehmet. “Afvî, Yâkub”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/38. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Vural, Ahmet. “Tasavvuf İstilahlarını Ele Alan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme”. *AKADEMİAR Akademik İslam Araştırmaları Dergisi* 5 (Aralık 2018), 65-90.
- Yaka, Eyüp. “Sahîh Adlı Eseri Çerçevesinde İbn Hibban'ın Tefsir Anlayışına Dair Tespitler”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/17 (Haziran 2008), 83-124.
- Yalçın, Selami. “İbn Korkmaz'ın 'Fethu'r-Rahmân Fî Tefsiri'l-Kur'ân' İsimli Tefsirinin Kaynakları ve Yöntemi”. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (Haziran 2022), 27-53.
- Yardım, Ali. “İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yarız, Enes. “Âyetlerin Sonunda Vakf Meselesi”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2018), 161-172.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “İsrâ Suresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Muhammed Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/566-567. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. “Molla Gürânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/248-250. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yaşlı, Fatih. *Milliyetçilik ve faşizm Türkiye’de ırkçı milliyetçilik üzerine bir inceleme / Nationalism and fascism an analysis on racist nationalism in Turkey*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Yavuz, Adil. “Tıbb-ı Nebevî Hadislerinin Kaynakları ve Kapsamı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (Temmuz 2020), 15-34.
- Yavuz, Hasan. “Osmanlı Devleti Zamanında Hac Yollarında Urban Saldırıları ve Alınan Önlemler”. *Bitlis İslamiyat Dergisi* 5/1 (Haziran 2023), 40-53.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İ’câzü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Peygamber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/257-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Taşköprizâde Ahmed Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/151-152. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Yazıcı, İshak. “Bahrü’l-Ulûm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/517-518. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yazıcı, Tahsin. “Fars Edebiyatı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/85-87. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. Hazırlayan: Asım Cüneyd Köksal- Murat Kaya.4. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. Hazırlayan: Asım Cüneyd Köksal- Murat Kaya.5. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. Hazırlayan: Asım Cüneyd Köksal- Murat Kaya.6. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2023.

- Yeniçeri, Celal. *Uzay ve Varlık Ayetleri Tefsiri İslâm Açısından Kâinat ve İmkânları*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2017.
- Yetik, Erhan. “Ankaravî, İsmâil Rusûhî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldırım, Akif. “Bağlamı Açısından Secde Ayetlerinin Değerlendirilmesi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59 (Haziran 2024), 61-87.
- Yıldırım, Duran Ali. “Molla Fenari”nin Tefsir ilmine Yaklaşımı”. *Karaman Araştırmaları II*. ed. Hüseyin Muşmal. vd. /449-460. Konya: Palet Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Faysal. “Letâifü’l-İşârât’ta Tasavvufî Kavramların İnşasında Metodoloji”. *Antakiyat* 6 / 1 (Haziran 2023), 119-144.
- Yıldırım, İlyas. “Molla Fenari: İlmi Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (Şubat 2017), 255-284.
- Yıldız, Durmuş Ali. *Cevdet Bey’in Tefsir Tarihi’nin Tefsir Usûlü ve Tarihi Açısından Tahlili*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yıldız, Sakıb. “Atpazarî Osman Fazlı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Ahmet. “Müstekimzâde Süleyman Sâdeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/113-115. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Ali. “Aşere-i Mübeşşere Algısının Tarihsel Gerçeklik Perspektifinde Değerlendirilmesi”. *İSTEM* 29 (Aralık 2017), 79-101.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Aziz Mahmud Hüdâyî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/338,340. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yılmaz, Hasan. “Önemli Bazı İsim ve Sıfatları Çerçevesinde Kur’ân”. *Ekev Akademi Dergisi* 11/31 (2007), 81-98.
- Yılmaz, Hatice. *Bursalı Mehmed Tâhir’in Osmanlı Müellifleri Adlı Eserinin Tashihi: Tarikatlar ve Meşayih Fashı*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yılmazer, Zeynep. *Tefsir Usulü Alanında Telif Edilmiş Türkçe Eserler Üzerine Bir Değerlendirme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

- Yurdagür, Metin. “Âfâkî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/397. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Yurdagür, Metin. “Lekânî İbrâhîm b. İbrâhîm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/130-131. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yurt, Yusuf. “Secavend Durakları ve Tefsirle İrtibatı = Sajawand Waqfs and Their Connection with Tafsir”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12/23 (2023), 330-372.
- Yüksel, Emrullah. “Cevheretü’t-tevhîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/457-458. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. çev. Halil Aldemir. 1. Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun vd. 1. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-keşşâf*, çev. Muhammed Coşkun vd. 3. Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî eş-Şâfiî. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Maraşlı vd. 1. Cilt. Beyrut: Dâru’l Marife, 1. Basım, 1410/1990.
- Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhilü’l-irfân fî ‘ulûmi’l-Ḳur’ân*, çev. Halil Aldemir. 1. Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 2015.

EKLER

Ek 1. Tâhir Bey'in *Delîlü 't-tefâsîr'* de Kayda Aldığı Müfessir Listesi

1. İbn Abbas (öl.61) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbn 'Abbâs* 1 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eserin İbn Abbas tarafından yazılmayıp Süyûtî tarafından İbn Abbas'ın sözlerinin toplanarak meydana getirildiği kaydedilmiştir.
2. İbnü'l Arabî (öl.638) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Şeyhu'l ekber* 60 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada İbn Arabî'nin sekiz (8) ciltlik tefsiri daha olduğu belirtilmiştir. Ayrıca altmış (60) ciltlik tefsirin Meryem suresinin yarısına kadar olduğu kaydedilmiştir.
3. Baklî (öl.606) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Rûzbihân-ı Baklî-i Şirâzî* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser isminin '*Arâ'isü'l-beyân fî hakâ'iki'l-Kur'ân*' olduğu belirtilmiştir.
4. Sadreddin Konevî (öl.673) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Fâtihâ-ı şerîfe* 1 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada bu eser adının '*Î'câzü'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân*' olduğu kaydedilmiştir.
5. Kâşânî (öl.730) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Kemâleddin Kâşânî* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada *Tefsîr-u Muhyiddîn-i Arabî* namıyla tab olunduğu kaydedilmiştir.
6. Ahmed Emir Buharî (öl.922) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Ahmed Emir Buharî* 2 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
7. Mevlânâ Fenârî (öl.834) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Fâtîha* 1 ciltten oluşur. Açıklamada eser isminin '*Aynü'l-a'yân*' olduğu belirtilmiştir.
8. Mevlânâ Camî' (öl.898) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Mevlânâ Camî'* 2 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
9. Yazıcızâde Mehmed Efendi (öl.855) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Fâtîha*'dır. Açıklama mevcut değildir.
10. Baba Ni'metullah (öl. 902) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Şeyh Ni'metullah* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser isminin '*el-Fevâtiḥu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtiḥu'l-gaybiyye*' olduğu belirtilmiştir.

11. Necmeddîn-i Dâye (öl.681) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ* 2 ciltten oluşur. Açıklamada eser isminin *Bahrü'l-ḥaḳā'ik- 'Aynü'l-ḥayât* olduğu *Te'vîlâtü'n-Necmiyye* ismiyle şöhret bulduğu belirtilmiştir. Ayrıca el yazması nüshada bulunan açıklamada sure-i Necm'den aşağısının müellifin halifelerinden Necmedîn-i Dâye'ye ait olduğu bilgisi paylaşılırken H 1324 ve H 1325 baskılı matbu nüshada Tûr suresinden aşağısının müellifin halifelerinden Necmeddîn-i Dâye'ye ait olduğu bilgisi paylaşılmıştır.
12. Ya'küb-i Çerhî (vefat tarihi el yazması nüshada mevcut olmayıp H 1325 baskılı matbu nüshada yalnızca dokuz -9- rakamı çıkmıştır) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Hâce Ya'küb-i Çerhî* 1 ciltten oluşur. Açıklamada eser isminin *Hakâikü't-te'vil fî vekâyi'i't-tenzîl* olup eserin Farsça olduğu kaydedilmiştir.
13. Cemâleddin Halvetî (öl.899) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Şeyh Cemâleddin Halvetî* 1 ciltten oluşur. Açıklamada Fâtiha suresi ile ed-Duhâ suresinin sonuna kadar tefsir edildiği bilgisi kaydedilmiştir.
14. İsmâil Hakkı (öl.1138) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Şeyh İsmâil Hakkı* 4 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Rûhu'l beyân* olup tasavvufî bir dille yazıldığı belirtilmiştir.
15. İbrahim bin Mu'akkal (öl.295) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbrahim bin Mu'akkal el-Nesefî* dir. Açıklama mevcut değildir.
16. İbn Ebû Hâtim (öl.327) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn ebî Hâtim Abdurrahman er-Râzî* dir. Açıklama mevcut değildir.
17. İbn Ebû Cemre (öl.565) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebî Cemretü'l Endülüsi* dir. Açıklama mevcut değildir.
18. Mevlânâ Muhyiddîn Kâfiyeci (öl.879) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l âyati'l müteşâbihât* 1 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
19. İbn Ebû Şeybe (öl.235) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru ibn ebî Şeybe el-Kûfî* dir. Açıklama mevcut değil.
20. İbn Ebû Meryem (öl.565) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru ibn ebî Meryem Nasru'l Şirâzî* dir. Açıklama mevcut değil.

21. İbnü'l Esîr el-Cezerî (öl.606) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbnü'l Esîr el-Cezerî*'dir. Eser isminin *el-Ensâf fî'l cem'i beyne'l keşfi ve'l keşşâf* olduğu kaydedilmiştir.
22. İbn Berrecân (öl.627) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ibn Berrecân el-Eşîlî*'dir. Eser isminin *el-İrşâd fî tefsiri'l Kur'ân* olup havas (özel ilimler) erbabının tercihi olduğu belirtilmiştir.
23. İbn Cüreyc (öl. 150) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ibn Cüreyh el-Mekkî*'dir.
24. İbn Cerîr Muhammed Taberî (öl.310) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbn Cerîr Muhammed el-Taberî* 30 ciltten oluşur. Açıklamada ümmetin büyükleri arasında kabul gören Süyûtî ve Nevevî ebî Hâmid Esferâî gibi kimselerin bu tefsiri övdükleri belirtilmiştir. Ayrıca eser isminin *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* olduğu kaydedilmiştir.
25. İbn Meca'a Burhaneddin Kenânî (öl.890) tarafından hazırlanan *Tefsîru ibn Meca'a Burhaneddin Kenânî* 10 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
26. İbnü'l Cevzî el-Bağdâdî (öl.597) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbnü'l Cevzî el-Bağdâdî* 25 ciltten oluşur. Açıklamada eser isminin *Zâdü'l-mesîr* olduğu belirtilmiştir.
27. İbn Hibbân (öl.354) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Hibbân el-Beşî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
28. İbn Hamîd (öl.249) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ibn Hamîd*'dir. Açıklama mevcut değil.
29. İbn Haskîm (öl.569) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Hakîm*'dir. Açıklama mevcut değildir.
30. İbn Dehhân (öl.569) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Dehhân en-Nahvî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
31. İbn Zerîn el-Hamevî (öl.680) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Zerîn el-Hamevî*'dir. Açıklama mevcut değildir.

32. İbnü'z Zemlekânî (öl.551) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ibn Zemlekânî*'dir. Eser isminin *Nihâyetu't te'vîl fî esrâri et-tenzîl* olduğu kaydedilmiştir.
33. İbn Zehrâ (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Zehrâ*'dır. Açıklama mevcut değildir.
34. İbn Seyyydü'l kü'l (سید الكل) (öl.697) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Seyyidü'l küll*'dür. Eserin Meryem suresine kadar olduğu belirtilmiştir.
35. İbn Ziyâ (öl.854) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Ziyâ*'dır. Açıklama mevcut değildir.
36. İbn Zafer (öl.565) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Zafer*'dir. Açıklama mevcut değildir.
37. İbn 'Âdil Dîmâşkî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn 'Âdil Dîmâşkî*'dir. Açıklamada eser adının *el-Lubâb min ulumi'l kitâb* olduğu kaydedilmiştir.
38. Abdüsselâm Mısrî (öl.660) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Abdüsselâm Mısrî*'dir. Açıklama mevcut değil.
39. İbn 'Arefe (öl.803) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn 'Arefe*'dir. Açıklama mevcut değildir.
40. İbn Atiyye'l Kadîm (öl.383) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Atiyye'l Kadîm*'dir. Açıklama mevcut değildir.
41. İbn Atiyye el- Gırnâtî (öl.542) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Atiyye'l Muteahhar el-Gırnâtî*'dir. Açıklamada eser isminin *el-Muharreru'l vecîz fî tefsiri'l kitabi'l Azîz* olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca bu tefsiri Ebu Hayyan ve diğer bazı kimselerin övdüğü belirtilmiştir.
42. İbn 'Akîl (öl.769) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn 'Akîl el Mısrî*'dir. Açıklamada bu tefsirin Âl-i İmrân suresinin sonuna kadar olduğu kaydedilmiştir.
43. İbn 'Ayniyye (öl.197) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn 'Ayniyye el-Kûfi*'dir. Açıklama mevcut değildir.

44. İbn Hâzin Ali b. İbrâhîm (.735) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Hâzin Ali b. İbrâhîm*'dir. Açıklamada eser isminin *Lübâbü't-te'vîl* olduğu kaydedilmiştir.
45. İbn Fûrek (ö. 406) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Fûrek Nisâbüri*'dir. Açıklama mevcut değildir.
46. İbn Gamer Gammâs (öl.882) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Gamer Gammâs*'dır. Açıklamada eser isminin *Fethu'r Rahmân fî tefsiri'l kurân* olduğu belirtilmiştir. Muahharan ihtisâr ederek Nesru'l cumân 159 fî fethi'r Rahmân- tesmiye ile eylemiştir. Ayrıca son zamanlarda kısaltılarak *Nesru'l cumân fî fethi'r Rahmân* olarak adlandırıldığı belirtilmiştir.
47. İbn Tayfûr (öl.604) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Tayfûr Secâvendî*'dir. Açıklamada eser isminin *'İberu'l meânî fî tefsiri seb'al mesânî* olduğu kaydedilmiştir.
48. İbn Kesîr (öl.774) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbn Kesîr* 10 ciltten oluşur. Açıklamada ayetlerin çoğunun birer hadis-i şerif ile tefsir olunduğu belirtilmiştir.
49. Ebu Abdullah Muhammed (vefat tarihi mevcut değil) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebî Abdullah Muhammed*'dir. Açıklamada eser isminin *Durretu't tenzîl ve gurretu't te'vîl* olduğu kaydedilmiştir.
50. İbn Kemal (öl.940) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbn Kemal* 2 ciltten oluşur. Açıklamada Saffat suresine kadar olduğu belirtilmiştir.
51. İbn Mâce el-Kazvinî (öl. 273) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Mâce el-Kazvinî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
52. İbn Merduye Mervezî (öl. 235) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Merduye Mervezî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
53. İbn Mektûm 'Abdulkâdir (öl.747) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Mektûm 'Abdulkâ*'dır. Açıklamada eser isminin *el-Durru'l legîd mine'l bahri'l muhîl* olduğu kaydedilmiştir.
54. Mukâtil el-Ezdî (öl.150) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Mukâtil el-Ezdî*'dir. Açıklama mevcut değildir.

55. İbn Munzir en-Nisâburî (öl.318) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Munzir en-Nisâburî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
56. İbn Münîr (öl.733) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbn Münîr* 10 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
57. İbn Nekkâş (öl.763) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Nekkâş*'dir. Açıklamada, Süyûtî'nin belirttiğine göre, bu eser hazırlanırken başka bir tefsirden istifade edilmemiştir.
58. İbn el-Negîb el-Mukaddes (öl.698) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u İbn el-Negîb el-Mukaddes* 50 ciltten oluşur. Açıklamada eser isminin *et-Tahrîru ve't tehyîru li akavâli'l eimmeti fî meânî kelâm es-semi' el-basîr* olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İmam Şa'rânî ve bazı büyük âlimlerin bu tefsiri övdüğü kaydedilmiştir.
59. İbn Vehb el Kureşî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Vehb el-Kureşî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
60. Abdülkerîm Kuşeyrî (öl.465) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbn Hevâzin Abdülkerim Kuşeyrî*'dir. Açıklamada eser adının *Letâifu'l irşâd* olduğu ve Meryem suresine kadar olduğu belirtilmiştir.
61. Ebû Abdurrahman (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebâ Abdurrahman*'dir. Açıklama mevcut değildir.
62. Âtîk bin Muhammed el-Herevî (vefat tarihi mevcut değil) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebî Bekr el-Herevî*'dir. Açıklamada müellifin Alparslan Selçûkî'nin çağdaşı olduğu belirtilmiştir.
63. Ebû 'Abdûs (vefat tarihi mevcut değil) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebî 'Abdûs*'dur. Açıklama mevcut değildir.
64. Ebu'l Hasen el-Eşârî (öl.320) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebu'l Hasen el-Eşârî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
65. Ebû Hayyân el-Endulisî (öl.745) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Ebî Hayyân el-Endulisî* 4 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Bahru'l muhîr fî't tefsîr* olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca son zamanlarda 2 cilt üzere (2. cilt?) *en-Nehru'l mâd mine'l bahr* ismiyle kısaltıldığı belirtilmiştir.

66. Ebû Zerr el-Herevî (öl.436) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Tefsîru ebî Zerr el-Herevî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
67. Ebû Mansur Mâtürîdî (öl.333) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebû Mansur Mâtürîdî*'dir. Açıklamada eser adının *Te'vilatu'l Kur'ân* olduğu kaydedilmiştir.
68. Ebû Talib Kirmânî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebî Talib Kirmânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
69. Ebû'l 'Âliye er-Riyâhî (vefat tarihi mevcut değil) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebû'l 'Âliye er-Riyâhî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
70. Ebû 'Amru'l 'Irâkî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebî 'Amru'l 'Irâkî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
71. Ebu'l Abbas (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebî'l Abbas el-Simav/Semav* 13 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
72. Ebu'l Leys es-Semerkandî (öl.383) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebî'l-Leys es-Semerkandî* 4 ciltten oluşur. Açıklamada bu tefsirin h.854'te İbn Arabşâh tarafından Türkçeye tercüme edildiği kaydedilmiştir.
73. Ebu'l Kâsım (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebi'l Kâsım b. Ceyb*'dir. Açıklama mevcut değildir.
74. Ebû muhalled/muhled (مخلد) (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebî muhalled/muhlid*'dir. Açıklama mevcut değildir.
75. Eşrefzâde Şeyh İzzeddin Burûsevî (öl.1153) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Enîsu'l Cenân* 4 ciltten oluşur. Açıklamada eserin Eşrefzâde Şeyh İzzeddin Burûsevî'nin olduğu belirtilmiştir.
76. Ebû Hafs Ömer bin İshak Gaznevî (öl.773) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebû Hafs Ömer bin İshak Gaznevî*'dir. Açıklamada eser adının *Sirâcu'l Hindî* olduğu belirtilmiştir.
77. Ebûbekir bin Ali el-Kirmânî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ebubekir bin Ali el-Kirmânî*'dir. Açıklamada eser isminin *el-musevver fi's suver* (المصور في السور) olduğu kaydedilmiştir.

78. Ebu'l Kâsım Kuşeyrî (öl.465) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebû'l Kâsım Kuşeyrî*'dir. Açıklamada eser isminin *el-Beşîru fî ilmi't tefsîr* olduğu kaydedilmiştir.
79. Ahmed Karamânî (öl.971) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u El-Asmm li'ş-Şeyh Ahmed Karamânî* 12 ciltten oluşur. Açıklamada Mücadele suresine kadar olduğu kaydedilmiştir.
80. Süyûtî (öl.911) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l İklîl fî İstinbâtı't Tenzîl* matbu eserdir. Açıklama mevcut değildir.
81. Ekmeleddîn (öl.786) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ekmeluddîn*'dir. Açıklama mevcut değildir.
82. İmâmü'l-Haremeyn (öl.478) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İmâmü'l-Haremeyn*'dir. Açıklama mevcut değildir.
83. Muhammed b. Ahmed el-Endülüsî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Endülüsî*'dir. Açıklamada eser adının *Tıbyân fî tefsîri'l Kur'ân* olduğu kaydedilip müellifinin ismi verilmiştir.
84. Enmâtî (öl. 303) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Enmâtî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
85. İmam Muhammed bin İsmâil el-Buhârî (öl.256) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İmam Muhammed bin İsmâil el-Buhârî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
86. Ebüssuûd (öl.982) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Ebüssuûd* matbu eserdir. Açıklamada eser adının *İrşâdü'l- 'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* olduğu belirtilmiştir.
87. Ebû Muhammed el-Cüveynî (öl.438) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebû Muhammed el-Cüveynî*'dir. Açıklamada eserdeki her ayetin on vecih üzere tefsir edildiği belirtilmiştir.
88. Ebu'l Hasen Ali Havârizmî (öl.539) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebû'l Hasen Ali Havârizmî*'dir. Açıklama mevcut değildir.

89. Ebû Hafs Ömer en-Neseî (öl.538) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u ebî Hafs Ömer en-Neseî* matbu eserdir. Açıklamada eser adının *et-Teysîr* olduğu kaydedilmiştir.
90. Ebû Cafer el-Nehhâs el-Mısrî (öl.337) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebî Cafer el-Nehhâs el-Mısrî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
91. Ebû Hanîfe Dineverî (öl.290) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ebû Hanife el-Dineverî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
92. Ebubekir Muhammed bin Aziz Sicistânî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Ebubekir Muhammed bin Aziz Sicistânî* matbu eserdir. Açıklamada eser adının *Ğaribu'l Kur'ân* olduğu kaydedilmiştir.
93. İbrâhim Me'mûnî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İbrahim Me'mûnî*'dir. Açıklamada eser adının *Fethu'l mubîn* olduğu kaydedilmiştir.
94. Bedreddin Simâvî (öl.824) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Bedreddin Simâvî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
95. Bedreddin Aydînî (öl.956) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Bedreddin Aydînî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
96. Burhâneddin (öl.689) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Burhâneddin*'dir. Açıklama mevcut değildir.
97. Bedreddin Zerkeşî (öl.794) tarafından hazırlanan eser, *el-Burhân*'dır. Açıklamada eserin Meryem suresine kadar olduğu belirtilmiştir.
98. Ahmed b. Muhammed el-Besîlî (öl.830) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Besîlî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
99. Zâhireddin Muhammed Nisâbûrî (öl.577) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Besâir*'dir. Açıklama mevcut değildir.
100. Begavî (öl. 516) tarafından hazırlanan *Me'âlimü't-tenzîl* matbu eserdir. Açıklamada Taceddin Ebu Nasr tarafından ihtisar olduğu kaydedilmiştir.
101. Burhâneddin İbrâhim el-Bikâî (öl.885) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Burhâneddin İbrâhim el-Bikâî*'dir. Açıklamada eser adının

Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyât ve's-süver olduğu ancak *Münasebetu'l-Bikâi* şeklinde şöhret bulduğu belirtilmiştir.

102. Bakî b. Mahled (öl.276) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Bakî b. Mahled el-Kurtûbî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
103. Bakkâlî (öl.562) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Bakkâlî-i Hârizmî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
104. Mevlânâ Mushlihiddin (öl.1051) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Beypazarî*'dir. Açıklamaya müellifin ismi kaydedilmiştir.
105. Bulkînî (öl.868) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Bulkînî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
106. Beyzâvî (öl.685) tarafından hazırlanan *Envâru't tenzîl ve esrârü't te'vîl* 2 ciltten oluşur. Açıklamada bu tefsirin elli (50) civarı hâşiyesi, otuz beşden (35) fazla ta'likî bulunduğu ve ulema arasında çok meşhur olduğu belirtilmiştir.
107. Beyhakî (öl.544) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Beyhakî*'dir. Açıklamada Beyhakî'nin şöhretinin Fâhru'z zamân olduğu belirtilmiştir.
108. Burhaneddin Mahmûd el-Kirmânî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Burhaneddin Mahmûd el-Kirmânî*'dir. Açıklamada eser adının *Ġaraibu'l 'acâib* olduğu kaydedilmiştir.
109. Mevlânâ ebu'l Fazl (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u... Rûmî Mevlânâ ebu'l Fazl*'dir. Açıklamada eser adının *Keşfu'l esrâr* olduğu belirtilmiştir.
110. Ahmed b. Muhammed. Buraya el yazması eserde yalnızca isim kaydedilip başka bir bilgi kaydedilmemiştir. Matbu nüshalarda mevcut değildir.
111. Muhammed bin Abdurrahman el-Bekri's Sıddîkî eş-Şânî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Teshîlu es-sebîl fî fehmi meânî el-tenzîl*'dir. Açıklama mevcut değildir.
112. Kadı Adudidîn (öl.756) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Tahkîk*'dir. Açıklama mevcut değildir.

113. Mevlâna Muhammed Hızır (öl.773) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Tibyân* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eserin Türk dilinde yazıldığı belirtilmiştir.
114. Abdalbâki Tebrîzî (öl.1033) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Tebrîzî*’dir. Açıklama mevcut değildir.
115. Dehlî müftüsü Seyyid Nâsuriddin Muhammed (öl.1322) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Tebcîlü’t tenzil*’dir. Açıklama mevcut değildir.
116. Ali bin Ahmed el-Urmevî (öl.704) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Tebsîru’r Rahmân*’dır. Açıklama mevcut değildir.
117. Seâ’lebî (öl.427) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Seâ’lebî*’dir. Açıklamada eseri adının *el-Keşf ve’l beyân* olduğu belirtilmiştir.
118. *Tefsîru’ş-Şemâlî*. (Kayıt yalnızca bu şekilde düşülmüş olup ek hiçbir bilgi hiçbir nüshada mevcut değildir.)
119. Süfyân-ı Sevrî (öl.161) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sevrî*’dir. Açıklamada müellif adı zikredilirken “mezhep sahibi” ifadesi kullanılmıştır.
120. Cemâleddin Karamânî (öl. 930) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Cemâleddin Karamânî*’dir. Açıklamada eserin Mücâdele suresinden Kur’an’ın sonuna kadar olduğu belirtilmiştir.
121. Cemaleddin Dehlevî (vefat tarihi mevcut değil) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Cemâlî ‘ale’t tenz’îl el-Celâlî* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada Cemâleddin Dehlevî tefsirinin Türkçeye tercümesi olduğu belirtilmiştir.
122. Cemaleddin Muhammed Ebu’l Belhî (öl.699) tarafından hazırlanan eser, *Tef sîru Cemaleddin Muhammed Ebu’l Belhî* 80 ciltten oluşur. Açıklamada eser isminin *Hâfil* olduğu kaydedilmiştir.
123. Ebu’l Mehâsin Hüseyin Cürcânî (öl.640) tarafından hazırlanan eser, *Celâu’l ezhâb ve celâu’l ehzân*’dır. Açıklamada müellif ismi kaydedilmiştir.
124. Şeyh Taceddin İbrahim Edirnevî (öl.970) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Câmiu’l envâr*’dir. Açıklama mevcut değildir.

125. Celâleddin Mahallî-Celâleddin Süyûtî (öl.864) tarafından hazırlanan eser, *Celâleyn*'dir. Açıklamada eserin ilk yarısını Celâleddin Süyûtî, diğer yarısını Celâleddin Mahallî'nin yazdığı belirtilmiştir. Ayrıca *Cumel* ismindeki haşiyesinin sonradan 2 cilt halinde basıldığı belirtilmiştir.
126. Mevlânâ Muhammed Hüseyin el-Hindî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Cemâleyn li-Mevlânâ Muhammed Hüseyin el-Hindî* 2 ciltten oluşur.
127. *Cevâhiru'l Esdâf*. Açıklamada eser müellifi zikredilmemiştir. Açıklamaya eserin İsfendiyar Bey zamanında yazıldığı bu nedenle h.797 ilâ h.833 tarihleri arasında olması gerektiği kaydedilmiştir.
128. Şah Muhammed el-Kazvinî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Hakîm*'dir. Açıklama mevcut değildir.
129. Havfî/Hûfî (öl.430) tarafından hazırlanan eser, *el-Burhân*'dir. Açıklama mevcut değildir.
130. Hüseyin Ali bin el-Kâşîfî (öl.900)) tarafından hazırlanan eser, *Mevâhibu'l 'aliyye*'dir. Açıklamada bu eserin Farsça yazıldığı ilk olarak İdrîs-i Bitlîsî tarafından tercüme edildiği daha sonra da bazı ilavelerle Ferâh İsmail tarafından tercüme olunduğu ve *Mevâkıb* olarak isimlendirildiği belirtilmiştir.
131. Hâzin (öl.730) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Hâzin* 4 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Lubâbu't te'vîl fî meâni'tenzîl* olduğu belirtilmiştir.
132. Hulvânî (öl. 494) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Hulvânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
133. Haddâdî (öl.800) tarafından hazırlanan *Keşfu't tenzîl fî hakâyiki't te'vîl* 2 ciltten oluşur. Açıklamada eser müellifinin Şeyh Ebubekir Ahmed el-Haddâdî el- Mısrî olduğu kaydedilmiştir.
134. Hüsameddin Bitlîsî (öl.900) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Hüsâmî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
135. Hatîbi Şîrbînî (öl.970) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Hatîb Şîrbînî* 4 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Sirâcu'l munîr fî'l ia'neti*

alâ ma'rifetin ba'de meânî kelâmu rabbune'l hakîmu'l habîr olduğu belirtilmiştir.

136. Harakî Dimeşkî (öl. 334) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Harakî Dimeşkî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
137. Hatib Tebrîzî (öl.502) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru Hatib Tebrîzî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
138. Halef ibn Ahmed Sicistânî (öl.399) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Halef ibn Ahmed Sicistânî*'dir. Açıklamada büyük tefsirlerden olduğu belirtilmiştir.
139. Hâce Muhammed Parsa (öl.832) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Hâce Muhammed Parsa*'dır. Açıklama mevcut değildir.
140. Celâleddîn Süyûtî (öl.898) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u ed-Durru'l menşûr* 6 ciltten oluşur, matbudur. Açıklama mevcut değildir.
141. Devânî (öl.907) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Devânî*'dir. Açıklamada kul (قل) ile başlayan sureleri tefsir ettiği için eserin Gulâgul/Gülâ-gül (قلاقل) ismiyle müsemma olduğu kaydedilmiştir.
142. Şeyh Abdülmelik Deylemî (öl.500) tarafından hazırlanan eser, *Futûhu'r Rahmân fî işârâti'l Kurân*'dır. Açıklamada yalnızca müellifin tam adı verilmiştir.
143. Abdulaziz Ahmed Dîrînî (öl.694) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Dîrînî*'dir. Açıklamada eserin üç bin iki yüz (3200) beytitten oluşan manzum bir eser olduğu belirtilmiştir.
144. Demîrî (öl.808) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Demîrî* 1 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
145. Mevlânâ Ahmed Demenhûrî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Demenhûrî*'dir. Açıklamada eser adının *Feyzu'l amîm fî ma'nel Kur'âni'l azîm* olduğu ve müellifinin tam adı verilmiştir.
146. Rağîb İsfehânî (öl.540) tarafından hazırlanan *Tefsîru- Rağîb İsfehânî* 1 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eserin müfredat yönüyle müfessirlerin çoğuna kaynak olduğu belirtilmiştir.

147. Reşîdî (öl.718) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Reşîdî*’dir. Açıklama mevcut değildir.
148. Rummânî (öl.384) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Rummânî*’dir. Açıklamada Abdülmelik Herevî tarafından ihtisar olduğu kaydedilmiştir.
149. Rûh b. Ubâde el- Basrî (öl.205) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Rûh b. Ubâde el- Basrî*’dir. Açıklama mevcut değildir.
150. Ez-Zâhidî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u ez-Zâhidî*’dir. Açıklama mevcut değildir.
151. Abdülkâdir Geylânî Ahmed b. Abdullah (vefat tarihi mevcut değil) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Zubedu âsâr’il mevâhibi ve’l envâr* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eserin Türkçe olup adının *Târihu’l itmâm* olduğu belirtilmiştir.
152. Zemahşerî (öl.538) tarafından hazırlanan *Keşşâf hakâyiku’t tenzil* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada bu eserin şöhretinin ufuklara kadar yayıldığı, belagat yönüyle müfessirlerin çoğuna kaynaklık ettiği ve fudelâ tarafından da haşiyeler yazıldığı belirtilmiştir.
153. Zeyd ibn Eslem el-Medenî (öl.136) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Zeyd ibn Eslem el-Medenî*’dir. Açıklama mevcut değildir.
154. Eşrefzâde Abdulkâdir Necîb Bursevî (öl.1202) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Zubdetu’l beyân*’dır. Açıklama mevcut değildir.
155. Zekeriyyâ el-Ensârî (öl.910) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru Zekeriyyâ el-Ensârî*’dir Açıklamada eser adının *Fethu’r Rahmân bi keşfi ma yeltebis fî’l Kurân* olduğu kaydedilmiştir.
156. Sıbt İbnu’l Cevzî (öl.654) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sıbt İbnu’l Cevzî*’dir. Açıklama mevcut değildir.
157. Subkî (öl.756) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Subkî*’dir. Açıklamada eser adının *ed-Durru’n nazîm fî tefsîr-i Kur’âni’l azîm* olduğu belirtilmiştir.
158. Ebû Mansûr el-Herevî (öl.370) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sebu’t tıvâl li ebî Masûr el-Herevî*’dir. Açıklama mevcut değildir.

159. Sehâvî (öl.643) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u u Sehâvî* 4 ciltten oluşur. Açıklamada eser müellifinin 'İlmuddîn ebu'l Hasen Ali bin Muhammed el- Mısırî olduğu kaydedilmiştir.
160. Süddî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Süddî* dir.
161. Sirâcüddin el- Hindî (öl.273) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sirâcüddin el- Hindî* dir. Açıklama mevcut değildir.
162. Sa'îd bin Mansûr (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sa'îd bin Mansûr* dur. Açıklama mevcut değildir.
163. Ali Semerkandî (öl.862) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Semerkandî li'-Şeyh Ali* 4 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Bahru'l 'ulûm* olduğu bu tefsirin Mücâdele suresinin sonuna kadar olduğu kaydedilmiştir.
164. İmam Mansur Mervezî (öl.500) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sem'âni li'l İmam Mervezî* dir. Açıklama mevcut değildir.
165. Sekâ-i Mısırî (öl.1300) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Şeyh Sekâ-i Mısırî* dir. Açıklama mevcut değildir.
166. 'Alâuddevle (öl.737) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Sem'âni lil İmâm A'lâuddevle* 13 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
167. Ebûbekir Muhammed (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Süver-i ibâdî li'l İmâm Ebûbekir Muhammed* dir. Açıklamada eserin Farsça olduğu belirtilmiştir.
168. Seyyid Şerîf (öl.816) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Seyyid Şerîf* dir. Açıklama mevcut değildir.
169. Ali Asgar Kanevicî el-Hindî (öl.1140) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sevâbugu't tenzil* dir. Açıklama mevcut değildir.
170. Şeyh Şihabuddin Sivâsî (öl.780) tarafından hazırlanan *'Uyunu't tefâsîr* 2 ciltten oluşur. Açıklamada eserin *Tefsîr-u Şeyh* namıyla tanındığı kaydedilmiştir.

171. Şerefeddin ibn Bârizî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Şerefeddin ibn Bârizî* dir. Açıklamada eser adının *el-Bustân fî't tefsîri'l Kur'ân* olduğu kaydedilmiştir.
172. Ebû Muhammed 'Abdulvehhâb (öl.500) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Şirâzî li Mevlâna ebû Muhammed 'Abdulvehhâb* dır. Açıklama mevcut değildir.
173. Bağdad Müftüsü Şihabuddin Mahmud Âlûsî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Şihabuddin Mahmud Âlûsî Müftî-i Bağdad* 9 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamaya eser adının *Rûhu'l-me'ânî* olduğu kaydedilmiştir.
174. Şemsüddin Muhammed es-Semerkandî (öl.971) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Şemsüddin Muhammed es-Semerkandî* dir. Açıklamada eser adının *Sahâifu't tefsîr* olduğu belirtilmiştir.
175. Şeyh Yusuf Mantukî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsî-ru Şeyh Yusuf Mantukî* dir. Açıklamada eser adının *'Atiyyetü subhâniyye* olduğu kaydedilmiştir.
176. Mevlânâ Sâlih Tirmizî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru Sâlihî li Mevlânâ Sâlih Tirmizî* dir. Açıklama mevcut değildir.
177. Muhsin Muhammed bir Murtazâ (öl.1050) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru es-Sâfi* dir. Açıklama mevcut değildir.
178. Ebu'l Hasen Muhammed Fakîh (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru's-Sâlihâtü li ebi'l Hasen Muhammed Fakîh* dır. Açıklama mevcut değildir.
179. Ebûbekir Muhammed (öl.330) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Sayrafi* dir. Açıklamada Ebûbekir Muhammed meşhur şafii fakihlerden olduğu belirtilmiştir.
180. Muînüddin el-Îcî (öl.905) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u es-Safevî li's Seyyid Muînüddin el-Îcî* 1 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Cami'ul beyân* olduğu kaydedilmiştir.

181. Dahhâk bin Muzâhim Horasânî (öl.150) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Dahhâk bin Muzâhim Horasânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
182. Ebu'l Feth Seîm er-Râzî (öl.447) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Ziyau'l kulûb li ebi'l Feth Selîm er-Râzî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
183. Mevlânâ ebu Ca'fer Muhammed Tûsî (öl.560) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Tûsî li Mevlânâ ebu Ca'fer Muhammed Tûsî* 5 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Mecmau'l beyân li ulumi'l Kur'ân* olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca imameyn mezhebi üzere olduğu bilgisi eklenmiştir.
184. Tîbî (öl.743) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Tîbî* 6 ciltten oluşur. Açıklamada *el-Keşşâf* tefsiri üzerine yazılan en muteber hâşiye olduğu kaydedilmiştir.
185. Abdullah b. Hâmid (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Abdullah b. Hâmid*'dir. Açıklama mevcut değildir.
186. *Tefsîr-u Abdülhak*. Açıklama mevcut değildir.
187. Abdühamîd el-Kîsî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Abdülhamîd el-Kîsî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
188. Abdurrezzak ibn Humâm Sağânî (öl.211) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Abdurrezzak ibn Humâm Sağânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
189. Abdurrezzak bin Rızkullah (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Metâliu' envâr u't tenzîl* 4 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
190. 'Abdussamed (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u 'Abdussamed* 3 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
191. Abdulkâdir Cürcânî (öl.474) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Abdulkâdir Cürcânî*. 1 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
192. 'Abdulmu'ti Sehâvî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u 'Abdulmu'ti Sehâvî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
193. Abdullah b. Hamîd (öl.249) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Abdullah b. Hamîd*'dir. Açıklama mevcut değildir.

194. Attâbî (öl.589) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Attâbî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
195. Mevlânâ 'İlmüddîn (öl.604) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Irakî li-Mevlânâ 'İlmüddîn*'dir. Açıklama mevcut değildir.
196. 'İzzeddin b. Abdülaziz (öl. 660) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u 'İzzeddin b. Abdülaziz*'dir. Açıklama mevcut değildir.
197. Teftâzânî (öl.767) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u 'Allâme-i Teftâzânî*'dir. Açıklamada eserin Farsça olup adının *Keşfü'l esrâr* olduğu kaydedilmiştir.
198. Ebû Hilâl Askerî (öl. 390) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Askerî li-Mevlânâ ebî Hilâl Hasen*'dir. Açıklama mevcut değildir.
199. Atâ b. Ebû Rebâh (öl.114) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Atâ ibn ebî Rebâh*'dir. Açıklama mevcut değildir.
200. Ali Mehâyimî el-Hindî (öl.835) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Ali Muhâyymî el-Hindî* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Tefsîru'r rahmân ve yettesîru'l mennân* olduğu kaydedilmiştir.
201. Abdullah bin Huseyin 'Ukberî (öl.616) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u 'Ukberî* matbu eserdir. Açıklamada eser adının *et-Tibyân* olduğu i'râbü'l-*Qur'ân*'a dair olduğu belirtilmiştir.
202. İkrime (öl.107) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u İkrime*'dir. Açıklamada İkrime'in İbn Abbas'ın talebesi ve ravisi olduğu bilgisi verilmiştir.
203. Aliyyu'l Kâri (öl.1014) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Aliyyu'l Kâri*'dir. Açıklamada eser adının *Envâru'l Kurân ve esrâru'l Kurân* olduğu belirtilmiştir.
204. Kutbeddin Şîrâzî (öl.710) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Allâme li-Mevlânâ Kutbeddin Şîrâzî* 40 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Fethu'l mennân* olduğu belirtilmiştir.
205. Alâeddîn Muhammed Bağdadî (öl. 741) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Alâeddîn Muhammed Bağdadî*'dir. Açıklama mevcut değildir.

206. Alâeddin Tükmânî (öl.750) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Alâeddin Tükmânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
207. Alâeddin Muhammed Neccârî (öl. 853) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u el- 'Alâî li-Mevlânâ Alâeddîn Muhammed Neccârî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
208. 'Avfî (vefat tarhi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u 'Avfî* 23 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
209. 'Ayşî Muhammed Tirevî (öl.1016) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u 'Ayşî li-Mevlânâ Muhammed Tirevî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
210. Abdullah bin Ahmed en-Nesefî (öl. 710) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Abdullah bin Ahmed en-Nesefî* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Ahmed en-Nesefî'nin künyesinin Hafızüddin ebu'l Berakât olduğu belirtilmiştir.
211. Ali bin Ceyb (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîru Ali bin Ceyb* 1 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Ezhâru't tenzîl* olduğu belirtilmiştir.
212. Mevlânâ Muhammed Gırnatî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u el-Gırnatî li-Mevlânâ Muhammed*'dir. Açıklama mevcut değildir.
213. Gazzâlî (öl.505) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l Gazzâlî İmâm Huccetu'l İslâm* 40 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Yâkûtu't te'vîl fî tefsîri'l tenzîl* olduğu kaydedilmiştir.
214. Şeyh Bedreddin Muhammed (öl.960) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u el-Ğazzî Şeyh Bedreddin Muhammed*'dir. Açıklama eserin manzum olduğu kaydedilmiştir.
215. Mevlânâ Muhammed Kurabâî (öl.1000) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Kurabâî li Mevlânâ Muhammed*'dir. Açıklama mevcut değildir.
216. Feyzî-i Hindî (öl.944) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Feyzî-i Hindî* matbu esrdir. Açıklamada eser adının *Sevâtı'ul -ilhâm* olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca bu eserin noktasız harflerle yazıldığı bu nedenle kemal ve üstünlüğüne işaret olunduğu belirtilmiştir.

217. Sıddîk Hasan Hân Hindî (öl.1307) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u fethu'l beyân fî mekâsidi'l Kur'ân* 10 ciltten oluşur, matbudur. Açıklama mevcut değildir.
218. Kutbüddin Muhammed el-Berâkî (öl. 698) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Kutbüddin Muhammed el-Berâkî* dir. Açıklamada eser adının *Tefrîd* olduğu kaydedilmiştir.
219. Katâde (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Katâde* dir. Açıklama mevcut değildir.
220. Kuteybe bin Ahmed (öl.316) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Kuteybe bin Ahmed* dir. Açıklama mevcut değildir.
221. Kurtûbî (öl.671) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Kurtûbî li Mevlânâ ebî Abdullah Muhammed* 16 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Cami'*, *ahkâmu'l kur'ân* olduğu kaydedilmiştir.
222. Muhammed bin Ka'b el-Kurtûbî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru 'l Kurtûbî li Muhammed bin Ka'b el-Kurtûbî* dir. Açıklama mevcut değildir.
223. Kazvinî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Kazvinî li Mevlânâ ebû Yûsuf* 30 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
224. Kutbeddîn İznîkî (öl.861) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Kutbeddîn İznîkî* 3 ciltten oluşur.
225. Fahrüddîn Râzî (öl.606) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l kebiru'l İmâm Fahrüddîn Râzî* 8 ciltten oluşur. Açıklamada eser adının *Mefâtihu'l gayb* olduğu belirtilmiştir. Râzî'nin ayetleri çoğunu zamanında ilim ve fenne tatbik ederek hikmete uygun şekilde açıkladığı belirtilmiştir. Ayrıca Tâhir Bey, bu tefsirin kendi zamanının ariflerinden Süleyman Tevfik Bey tarafından *Tafsîlu'l beyân fî tefsîru'l Kur'ân* ismiyle tercüme edildiği ve cüz-cüz yayınlandığını belirtmiştir.

226. Kevâşî (öl. 680) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru 'l Kevâşî li Mevlânâ Muvaffaküddin Ahmed Mevsîlî*'dir. Açıklamada bu eserde ilm-i kıraatın izah edildiği belirtilmiştir.
227. Mevlânâ Ahmed bin İsmâil (öl.893) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru 'l Gürânî li Mevlânâ Ahmed bin İsmâil*'dir. Açıklamada eser adının *Ġāyetü'l-emânî fî tefsîri'l-keîâmî'r-rabbânî* olduğu belirtilmiştir. Ayrıca açıklamaya Zemahşerî ve Beyzâvî'nin bu eserin bazı yerlerine kaynaklık ettiği kaydedilmiştir.
228. Kelbî (öl.146) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Kelbî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
229. Mevlâna Muhammed el-Mâruf Bilbî Hâfız (öl.1166) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u "Lübbü't-tefâsîr"*'dir. Açıklamada eser müellifinin adı kaydedilmiştir.
230. Baba Zâde Muhammed Efendi (öl.995) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Larendevî*'dir. Açıklamada eser müellifinin adı kaydedilmiştir.
231. Lütfullah Erzenî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Lütfullah Erzenî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
232. Muhammed el- Mu'aylikî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Levâmiu'l burhân*'dir. Açıklama mevcut değildir.
233. Müslim er-Râzî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Müslimu'r Râzî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
234. Maverdî (öl.540) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Maverdî li İmam Ebu'l Hasen Ali*'dir. Açıklama mevcut değildir.
235. Merîsî (öl.655) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l Merîsî li Mevlânâ Şerefeddîn* 20 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
236. Mücâhid (öl.103) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Mücâhid*'dir. Açıklama mevcut değildir.
237. *Tefsîru'l Mâsî* (vefat tarihi mevcut değildir). Açıklama mevcut değildir.

238. Mes'ûdî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsir-u Mes 'ûdî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
239. *Tefsîru 'l Mücerred li-ebî Şuca'*. Açıklama mevcut değildir.
240. Muhammed bin Eyyûb er-Râzî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Muhammed bin Eyyûb er-Râzî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
241. Abdurrahman el-Necârî'nin (öl.456) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Muhammed bin Abdurrahman el-Necârî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
242. Müseyyeb bin Şerîk (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsir-u Müseyyeb b. Şerîk*'dir. Açıklama mevcut değildir.
243. Mevlânâ Alauddîn'nin (öl.875) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Musannifek li-Mevlânâ Alauddîn*'dir. Açıklamada eserin Farsça olup adının *Muhammediyye* olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Fatih Sultan Muhammed Han'ın emriyle Edirne'de yazıldığı belirtilen tefsirin Murselât suresinin aşağısındaki sureleri kapsadığı belirtilmiştir.
244. Şeyh Ebu Ali Tarsûsî (öl.561) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Mecme'u'l cevâmi*'dir. Açıklama mevcut değildir.
245. Şeyh Aziz Mahmud Hüdâyî (öl. 1308) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Mecâlis*'dir. Açıklamada müellifin adı kayıtlıdır.
246. Şeyh İsmail Hakkı Kütahyevî (öl.1280) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Miftâhu't Tefâsir* matbu eserdir. Açıklamada eser müellifinin ismi kaydedilmiştir. Ayrıca bu eserin Fâtihâ suresi tefsiri olduğu belirtilmiştir.
247. Hüsameddin Muhammed Semerkandî (öl.628) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru Metlau'l meânî ve menbeu'l mebânî*'dir. Açıklamada müellifin adı kaydedilmiştir.
248. Mu'âfâ b.İsmail el-Mevsili (öl.630) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l Mu'âfâ li-ibn İsmâil Mevsili*'dir. Açıklamada eser adının *el-beyân fî tefsîri'l kurân* olduğu kaydedilmiştir.

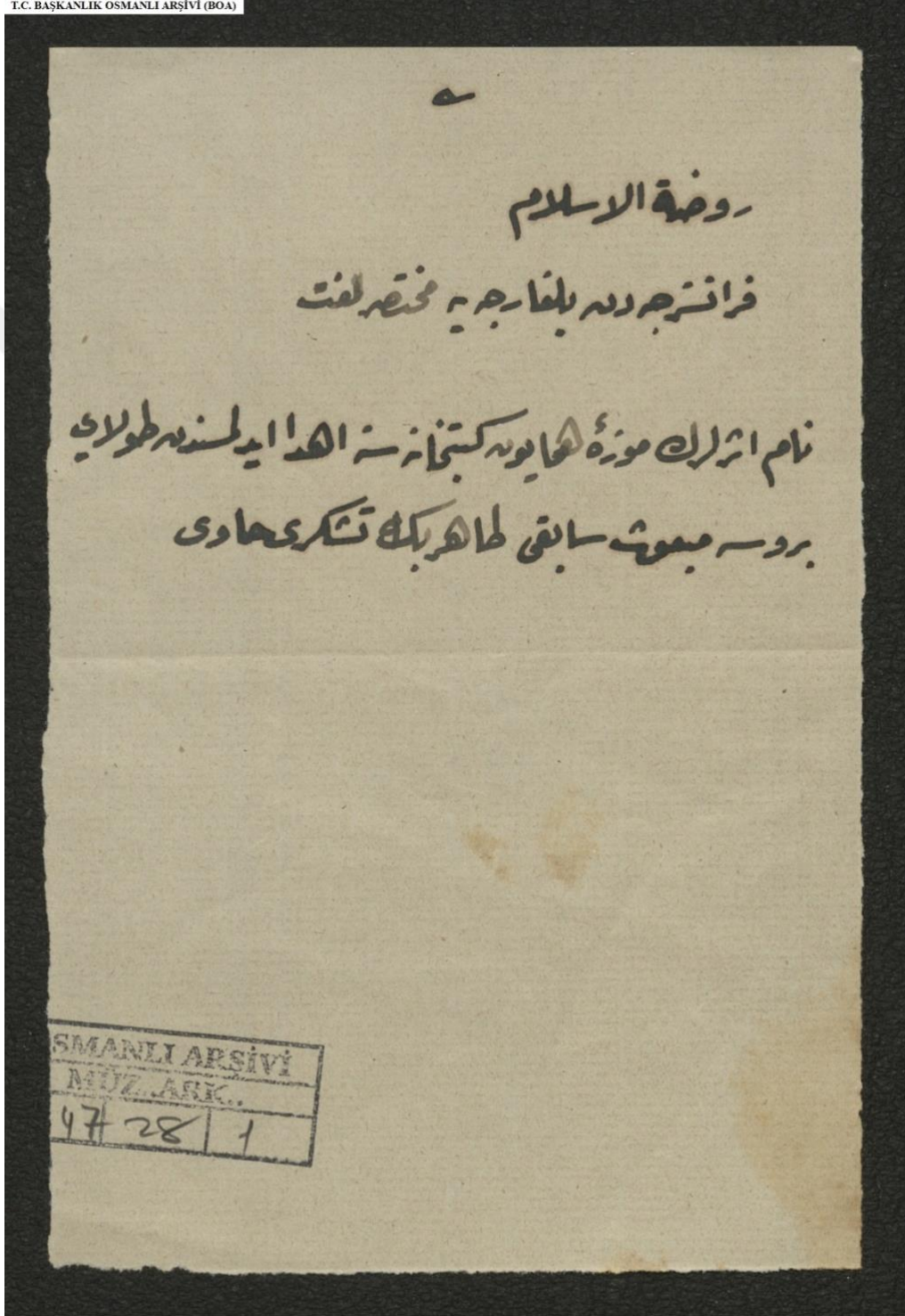
249. Şeyh Muhammed Nevevî el Câvî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Merâhu 'abîd li-keşfi ma 'ne'l-Kur'âni'l-mecîd* 2 ciltten oluşur. Açıklamada müellifin adı kaydedilmiştir.
250. Mevlâna Şehâbeddin Ahmed (öl.728) tarafından hazırlanan eser, *Tefsir-u Mukaddes li-Mevlâna Şehâbeddin Ahmed*'dir. Açıklama mevcut değildir.
251. Mekkî bin ebî Tâlib (öl.438) hazırlanan eser, *Tefsir-u Mekkî bin ebî Tâlib*'dir. Açıklama mevcut değildir.
252. Bedreddin Saruhânî (öl.1000) tarafından hazırlanan eser, *Tefsir-u Münşî li-Mevlâna Muhammed bin Bedreddin Saruhânî*'dir. Açıklamada bu eserde Hafs kıraatının ayrıntılı şekilde izah edildiği belirtilmiştir.
253. Ebu'l Abbas Mehdevî (öl. 403) tarafından hazırlanan eser, *Tefsiru'l Mehdevî li Mevlâna Ebu'l Abbas*'dir. Açıklamada eser adının *et-Tafdîl'ul câmiu'l li ulûmu't tenzil* olduğu belirtilmiştir.
254. Melikü'l Müeyyed el-Hindî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Melikü'l Müeyyed el-Hindî* 9 ciltten oluşur, matbudur. Açıklama eser adı *Fethu'l beyân* olarak kaydedilmiştir.
255. Şam Müftîsî Mahmud Efendi (öl. 1305) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Müftî-i Şâm Mahmud Efendi* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Dürrü'l esrâr* olduğu ve mühmele harfleri ile yazıldığı kaydedilmiştir.
256. Aydînî Hâcî Paşa (öl.800) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Mecmeu'l envâr fî cemî'il esrâr* 5 ciltten oluşur. Açıklamada müellif ismi kaydedilmiştir.
257. Nâsır b. Mansûr (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Nâsır b. Mansûr* 8 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
258. Necmeddin Tebrîzî (öl. 646) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Necmeddin Tebrîzî* 3 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
259. Nu'mânî (öl.597) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Nu'mânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.

260. Nasreddin Ali el- Ġaznevî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Nasreddin Ali el- Ġaznevî*'dir. Açıklamada eser adının *Tefsîru't tefsir* olduğu kaydedilmiştir.
261. Mevlânâ Ebîbekr Muhammed Mavsîlî (öl. 351) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Nekkâş li Mevlânâ Ebîbekr Muhammed Mavsîlî*'dir. Açıklamada eser adının *Şîfa-u's sudûr fî tefsiri'l Kur'ânı'l kerim* olduğu kaydedilmiştir.
262. Nûreddinzâde (öl.981) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Nûreddinzâde li'ş-Şeyh Muslihiddîn*'dir. Açıklama eserin En'am suresine kadar olduğu belirtilmiştir.
263. Nîsâbûrî (öl.406) tarafından hazırlanan *Tefsîr-u Nîsâbûrî li'l 'allame Nizamüddin Hasen* 4 ciltten oluşur, matbudur. Açıklamada eser adının *Ġarâ'ibü'l-Kur'ân ve regâ'ibü'l-furkân* olduğu kaydedilmiştir.
264. Nûreddin Seyyid b. Hanefî ed-dîn (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Nûreddin Seyyid b. Hanefî er-Râzî*'dir. Açıklamada eser adının *Cem'ul beyân fî tefsiri'l kur'ân* olduğu belirtilmiştir.
265. Nîsâbûrî (öl.467) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Vâhidî lil-İmâm ebi'l Hasen Ali Nîsâbûrî*'dir. Açıklamada müellifin *Basît, Vesît, Vecîz* isimlerinde üç tefsirinin olduğu ve bu tefsirlere *el-Hâvî* denildiği belirtilmiştir.
266. Vâkîdî (öl.207) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Vâkîdî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
267. *Tefsîru'l Vâbî*. Vefat tarihi ve açıklama mevcut değildir.
268. *Tefsîr-u Varaka b. Ömer*. Vefat tarihi ve açıklama mevcut değildir.
269. Vekî'nin (öl.177) tarafından hazırlanan eser, *Tefsiru Veki*'dir. Açıklama mevcut değildir.
270. *Tefsîr-u Vehb*. Vefat tarihi ve açıklama mevcut değildir.
271. Şeyh Osman el-Mîrganî (öl.1290) tarafından hazırlanan *Tâcu't tefâsir* 2 ciltten oluşur, matbudur. Açıklama mevcut değildir.

272. Hasen ed- Dâmegânî, Mağribî' ve İbn Cevzî (vefat tarihleri mevcut değildir. İsim sıralaması bu şekildedir.) Tarafından hazırlanan eser, *Tefsîru'l-Vücûh ve'n nezâir*'dir. Açıklama mevcut değildir.
273. İbn Mubârek ed-Dîneverî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l Vâdih ibn Mubârek ed-Dîneverî* 2 ciltten oluşur. Açıklama mevcut değildir.
274. Dehrânî (öl. 615) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Dehrânî*'dir. Açıklama mevcut değildir.
275. Heysem b. Bişr (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Heysem b. Bişr*'dir. Açıklama mevcut değildir.
276. Yakub bin Osman el-Gaznevî (vefat tarihi mevcut değildir) tarafından hazırlanan eser, *Tefsîr-u Yakub bin Osman el-Gaznevî*'dir. Açıklama mevcut değildir.

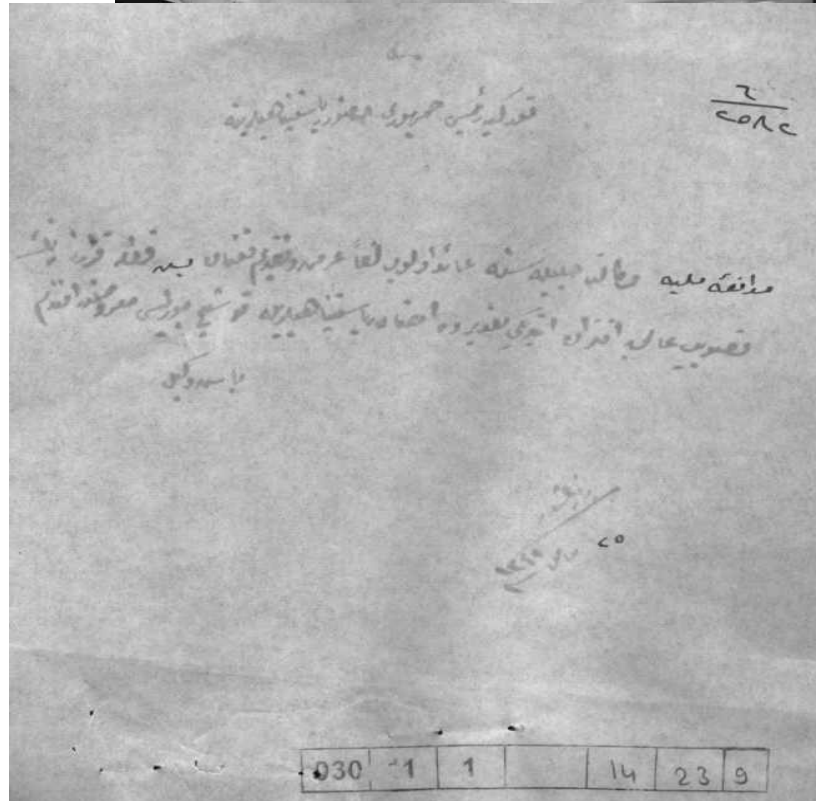
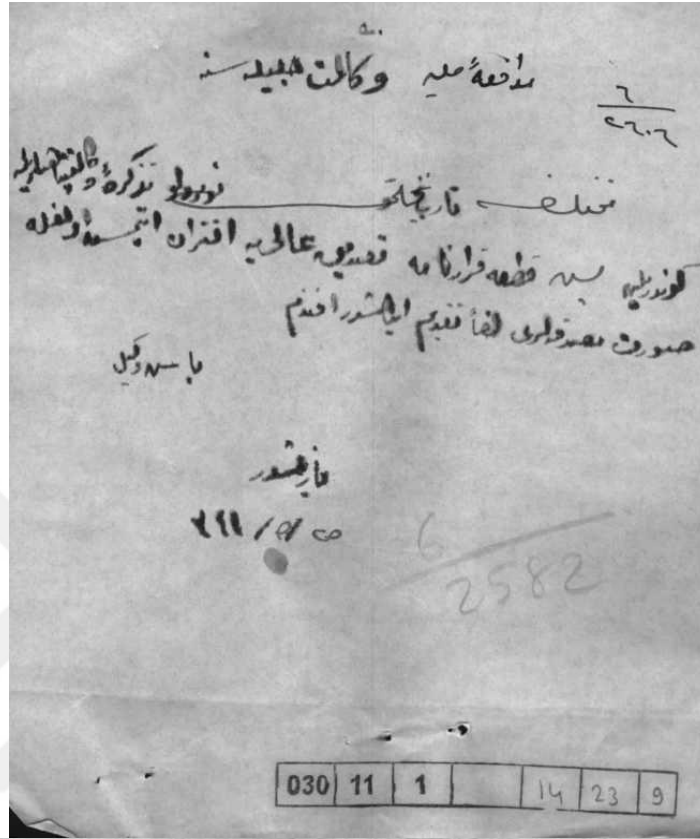
Ek 2. Diğer Ekler

- Bursalı Mehmed Tâhir Bey' in Müze Kütüphanesi'ne hediye ettiği *Ravzatü'l-İslam* ile Fransızcadan Bulgarca'ya çevrilen *Muhtasar Lügat* adlı kitaplardır. (47/C/4948)

MÜZ.ARK..00047.00028.001

Ek 3. Yüzbaşılardan Bursalı Hüseyin Hüsnü, Acaralı Mehmed Halis, Aksaraylı Emin Ali ve Bursalı Mehmed Tâhir ile İmam Süleymaniyeli Abdülkadir'in emekliye sevkleri.

باسمه و تقدیر

۶۸۵۱

آفتره و پرونده بر نامه شماره ۱۰۲۸۵۱ از هیئت مدیره
این به هیئت مدیره تقدیم می شود این پرونده
برای بررسی و اقدام

مقامات عالی رتبه

۴۰

باسمه و تقدیر
۲۳۴۵

۱۳۰۱

030	11	1		۱۴	23	9

آخريه
۲۴۱ - ۵ - ۷۷

T. C.
4. GRAF NIK
MILITARY ARSIV

مجلس شورای اسلامی
وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی

۷۸۵۱

۱- آهسته و پرسوده بر نامه باده نزدانی روسی که ظاهر انقلاب به عدالت باشد ۴۴۰ ۹۸ اوجیه فرود شده
محمود و در آید که کند - نیز شایه اهل و با بر به نقاشی سونی سلسله مدونه بر توفیق مکتبی نقاشی و اسنقا خانو تارستان ابرو مایه
نورضا اجرای نقاشی شبیه نقشه -

۲- اشیاء و اوراقی که احوال مدونه مدونه و دیگر مایه و -

نور کا بنو گره ی
خانقاهی

۲۴۱ - ۵ - ۷۷

باز و گلی

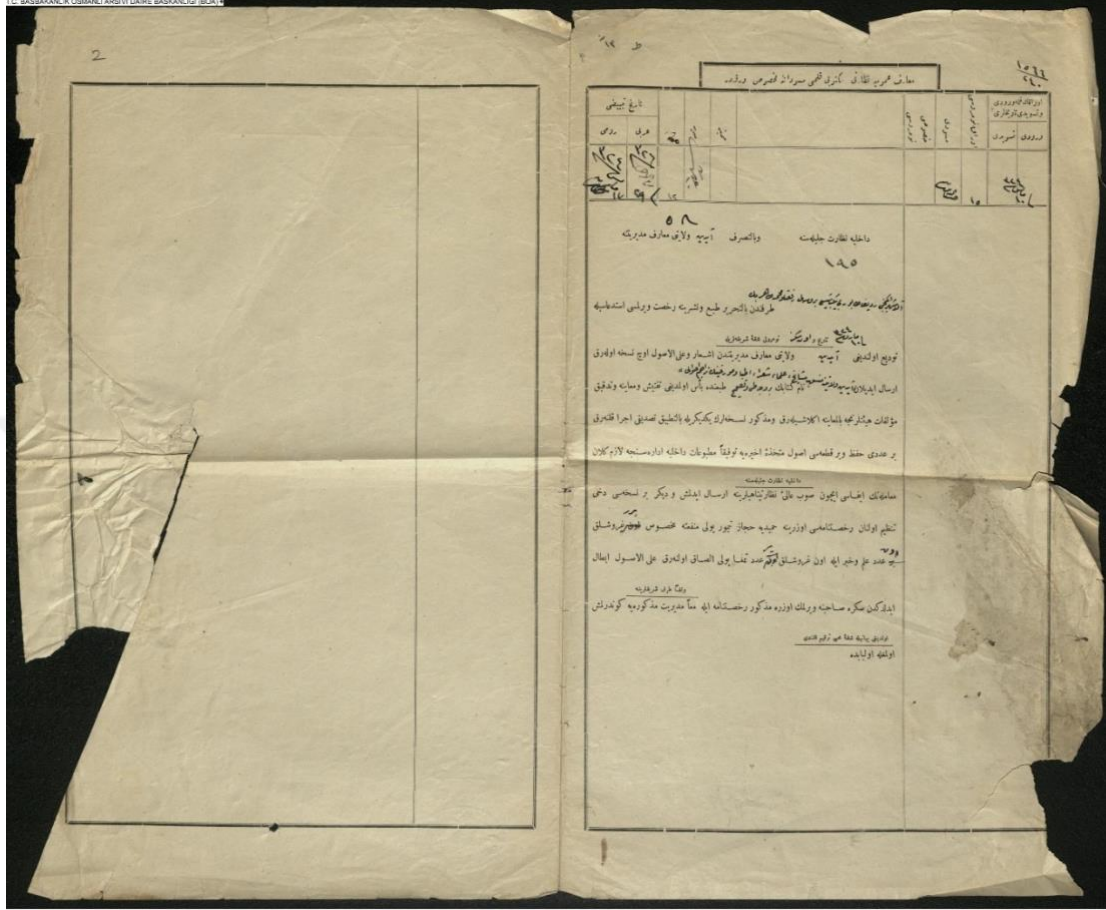
عزت

مدینه بزه گلی

۱۱/۱۱

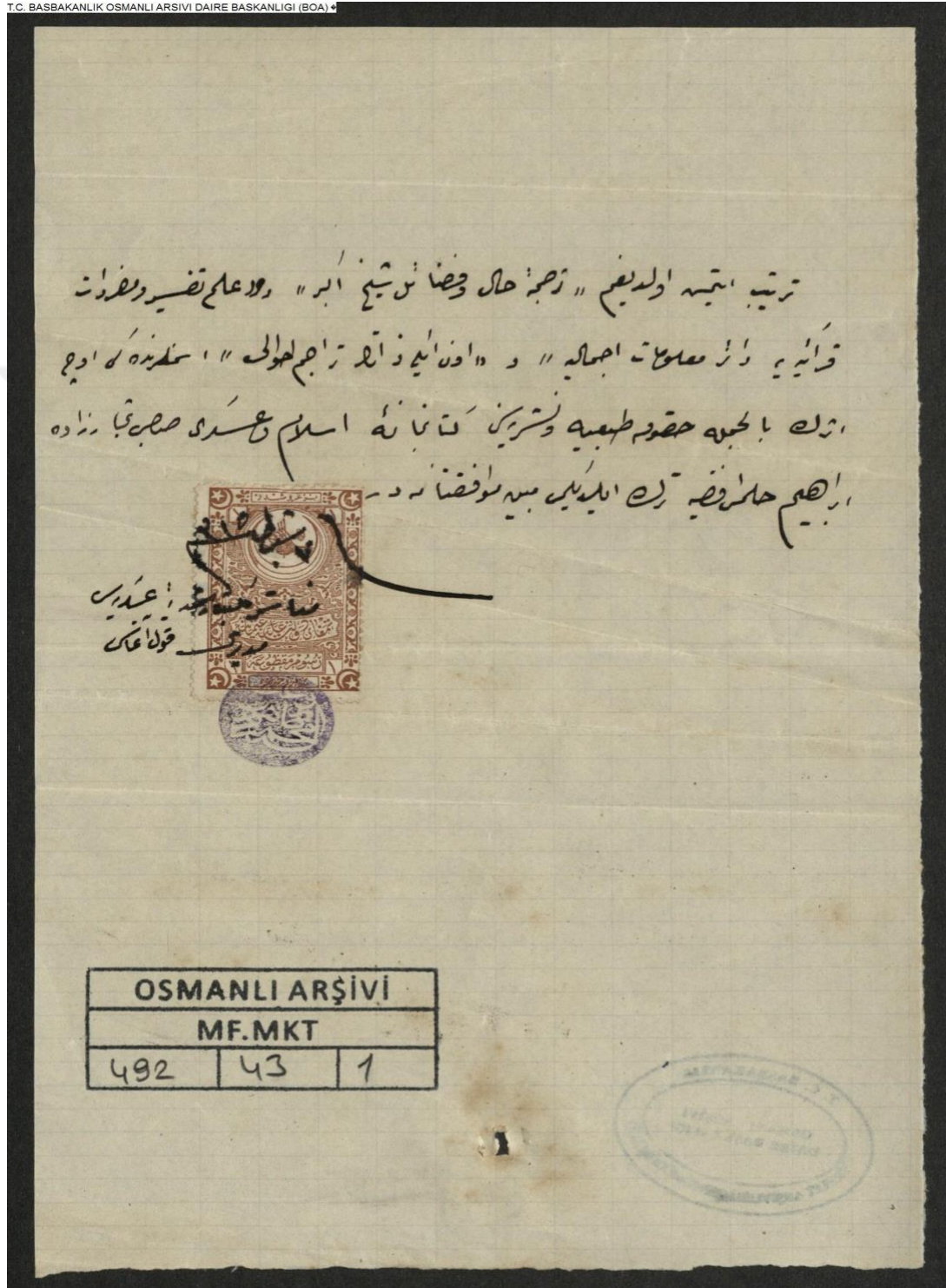
030	11	1		14	23	9

Ek 4. Alaşehir İkinci Redif Taburu Binbaşı Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in yazdığı "Aydın Vilayetine Mensub Meşayih, Ulema, Şuara, Etıbbıa ve Müverrihinin Teracim-i Ahvali" isimli kitabın basılmasına izin verildiği.

ME.MKT.01058.00006.001

Ek 5. İbrahim Hilmi Efendi'nin basmak için ruhsat isteği Kolağası Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'nin yazmış olduğu On iki Zatın Teracim-i Ahvali adlı eserin incelenmek üzere Meşihat'e gönderildiği.

MF.MKT.00492.00043.001

رضی بظاہر

دولت اعظم حضور
قوله انما برکت مسوفا هر چه افق طرقتن باز میباید که تا با علما و علمای و طریقه طریقتی و قدر و میزان را در این دوزخ
زاجی و صافی (نام از آن طریقتی حضرت سید عبدالحق یثا بنیامین علیه السلام در بیست و سه استماع ایدم و با به از دوزخ
حضرت را لا مکتب

طریقه طریقتی قدسیت عنونه حفظه الله او به این دانه بعضی تراجمی از کتب طریقتی و بعضی از کتب علمی و بعضی از کتب
کتاب به شریعت و بعضی از اصول و بعضی از فروع و بعضی از کتب علمی و بعضی از کتب طریقتی و بعضی از کتب علمی و بعضی از کتب طریقتی
در بعد از انچه اجماع اجلا حفظه

OSMANLI ARŞIVI		
MF.MKT		
492	43	2

انجمنه الامانه
۲۷

۲۷۴۲
۲۱۵

۲۶۲۱

۷۴۰

۷۶-۷

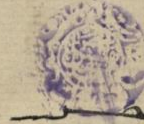
مقامات من اخذ و ربطه حضرت طاهر عنق و صیدان

۲۰۲

مستغنی طاهر علم بیه تمهید غنای حضرتند اود ای دانه ترجمه های صادی امله اورده طبع و نشین در وقت طبع ایمنی ترجمه و ترجمه
ایمانه باقیه اورده ارا ارده علم الاموال مجری شیخ طریقه ترجمه ترجمه حقیقه صبا انصاف بیه والای قضا بانجامه ارا یو طریقه بایع ارا و قضا
حضرت صدر الاموال سرایا سولای دنا سولای

کتابخانه ۹۱

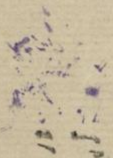
درودی ۱۴

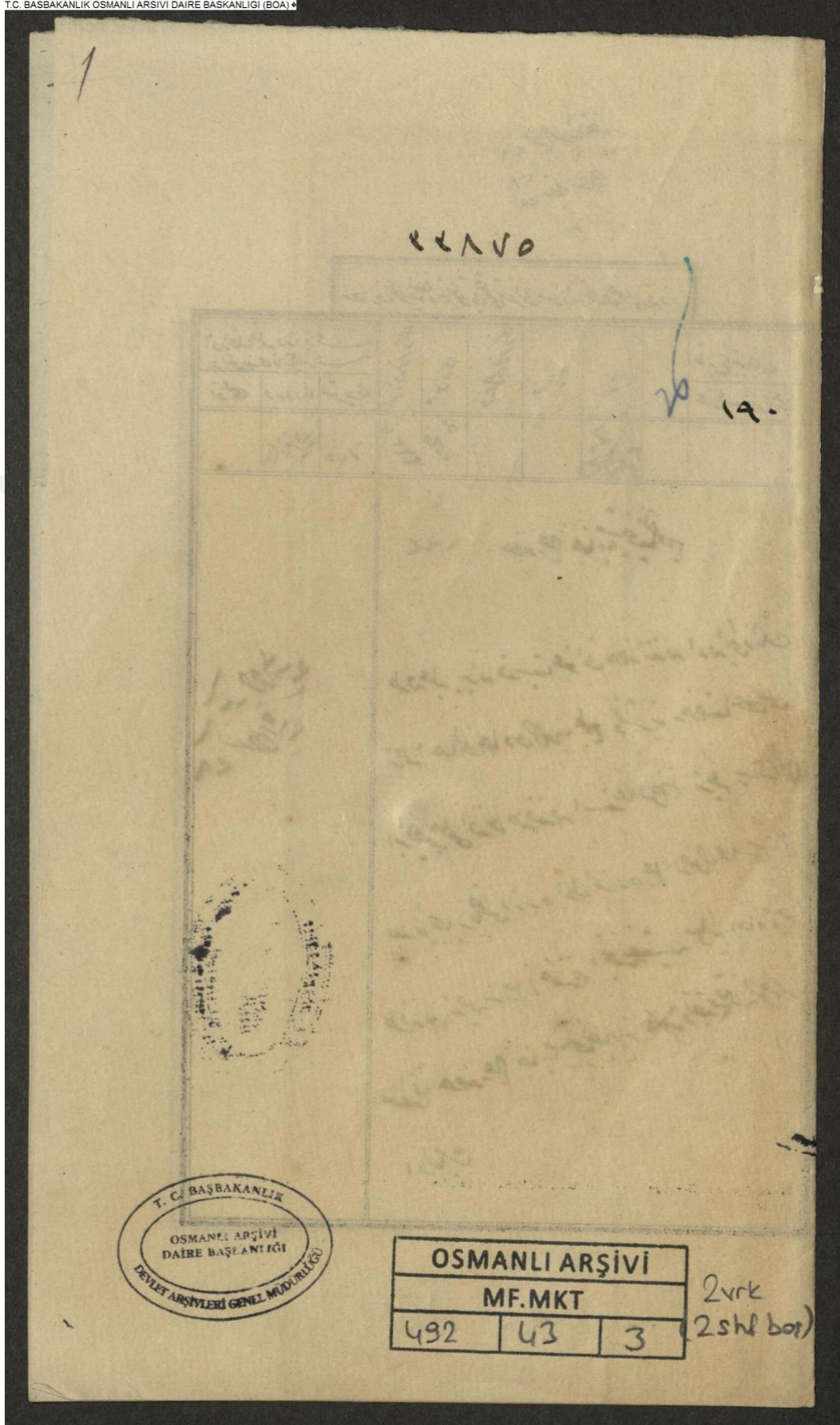

۱۴

MF.MKT

2

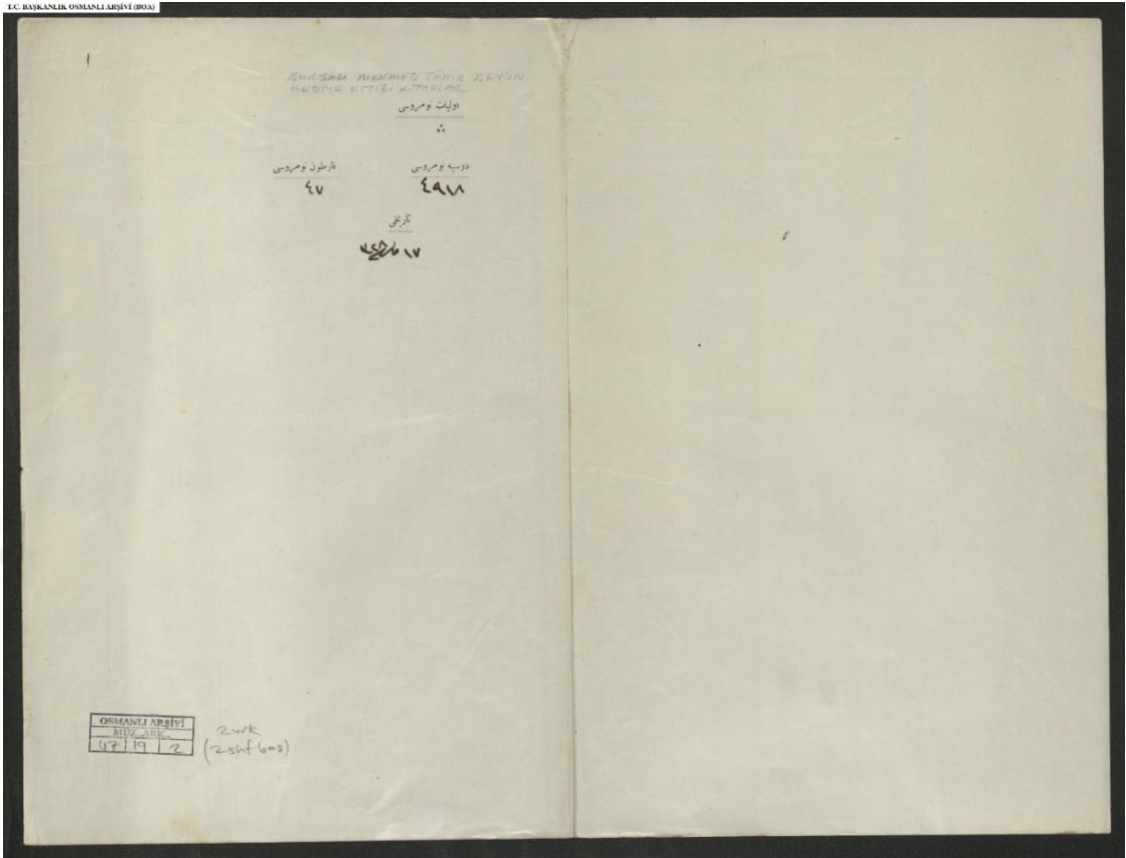

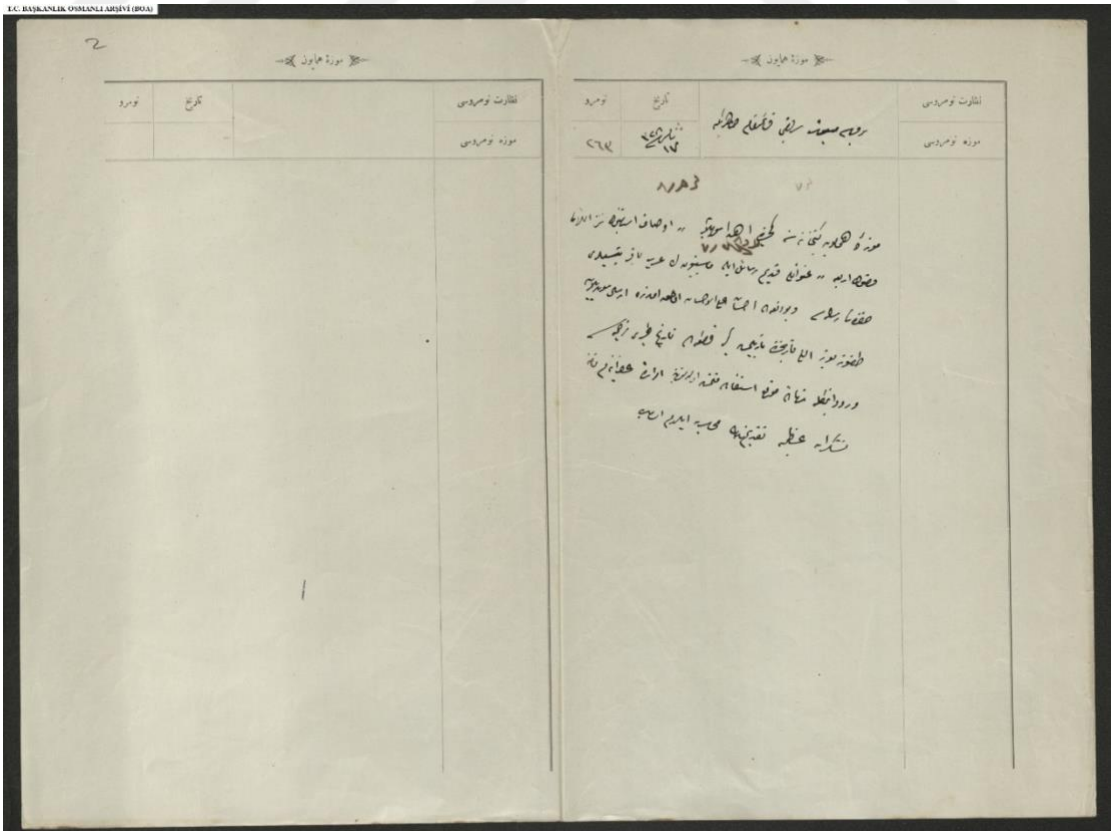
MF.MKT.00492.00043.003

T.C. BAŞKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

MÜZ.ARK. 00047.00019.002

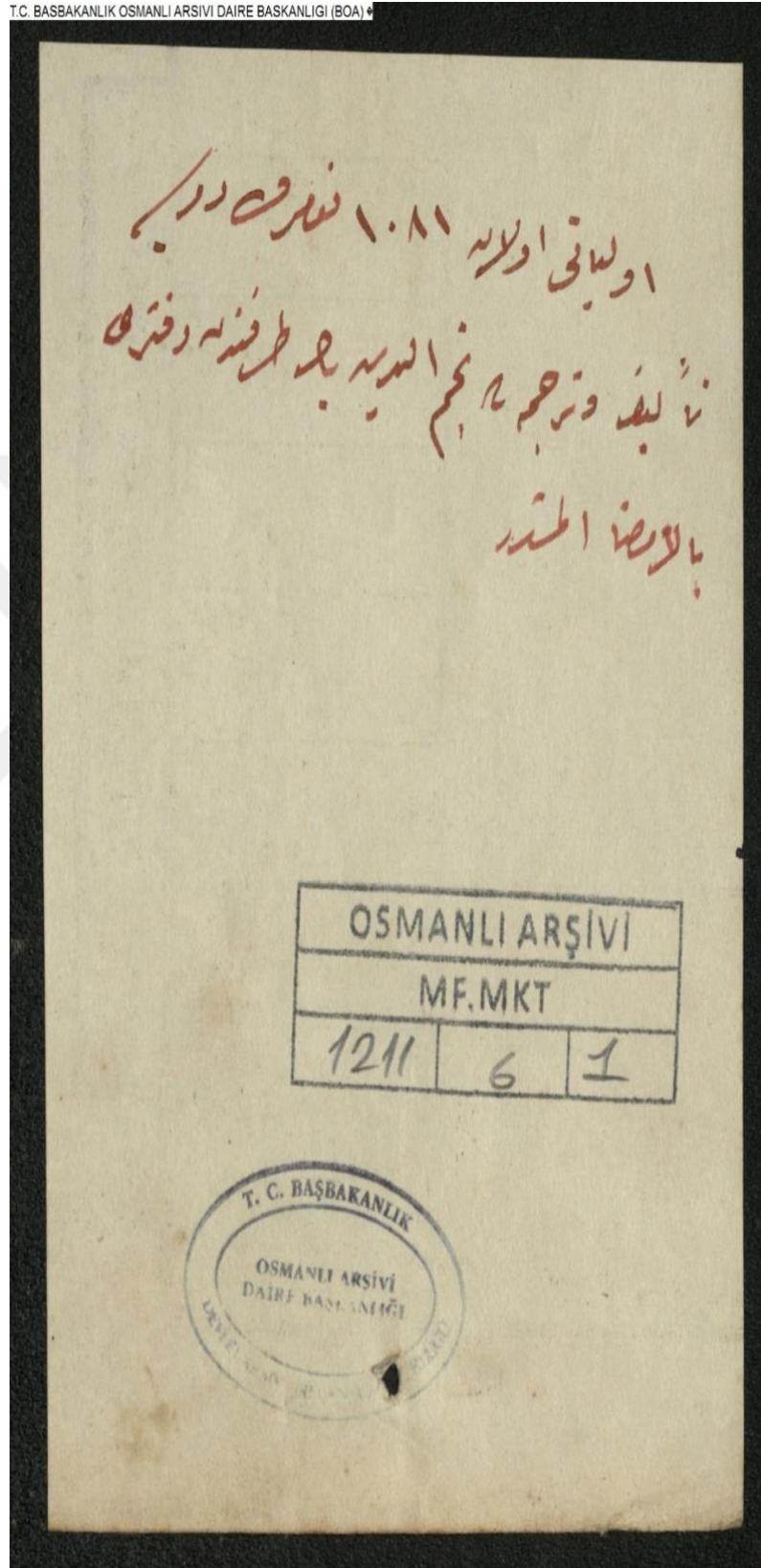

MÜZ.ARK. 00047.00019.002

Ek 7. Bursa sabık Mebusu Tâhir Bey'in "*Osmanlı Müellifleri*" isimli eserinin üçüncü cildinin baskısı için 1400 liraya ihtiyacı olduğunu Mustafa Kemal Paşa'ya arzı.

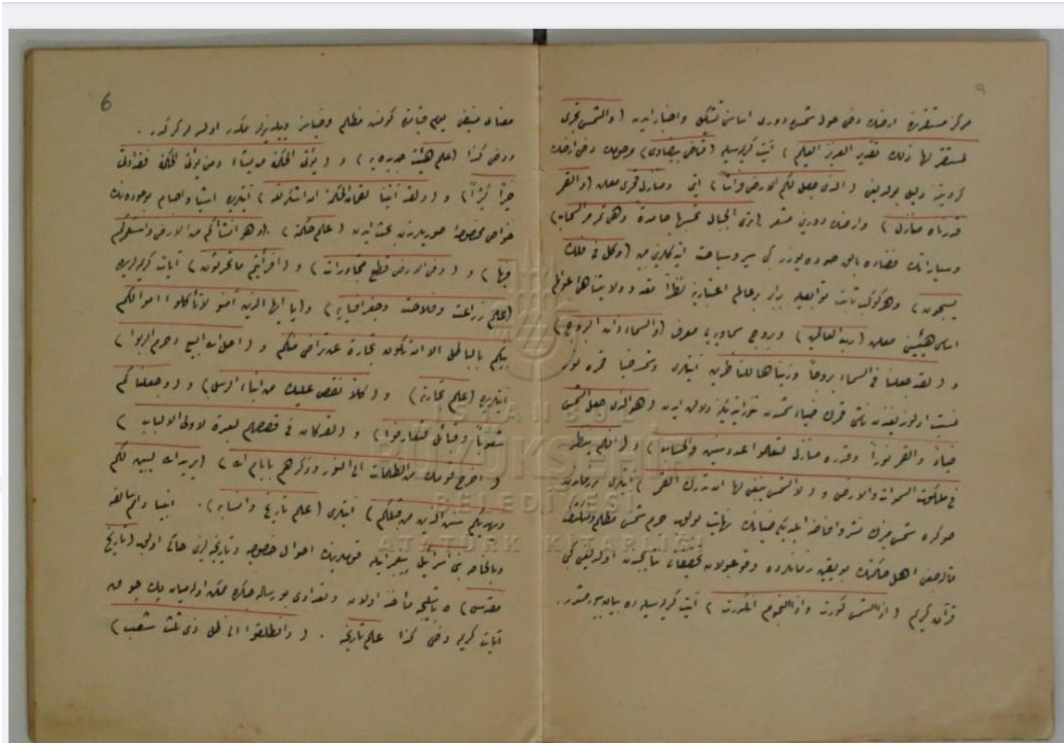

Ek 8. Maarif Nezareti hesabına Tâhir Bey tarafından hazırlanan *Osmanlı Müellifleri* isimli eserin beşyüz adedinin yazarın kendisine Matbaa-i Amire tarafından teslimi.

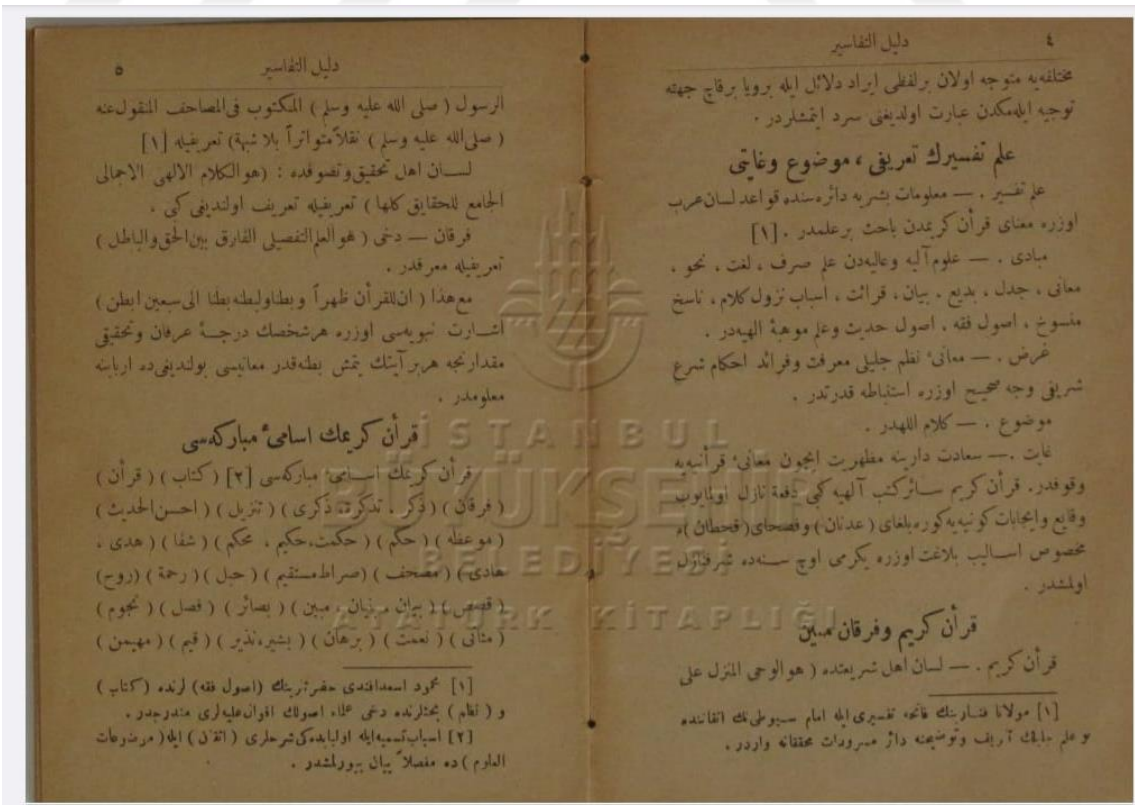

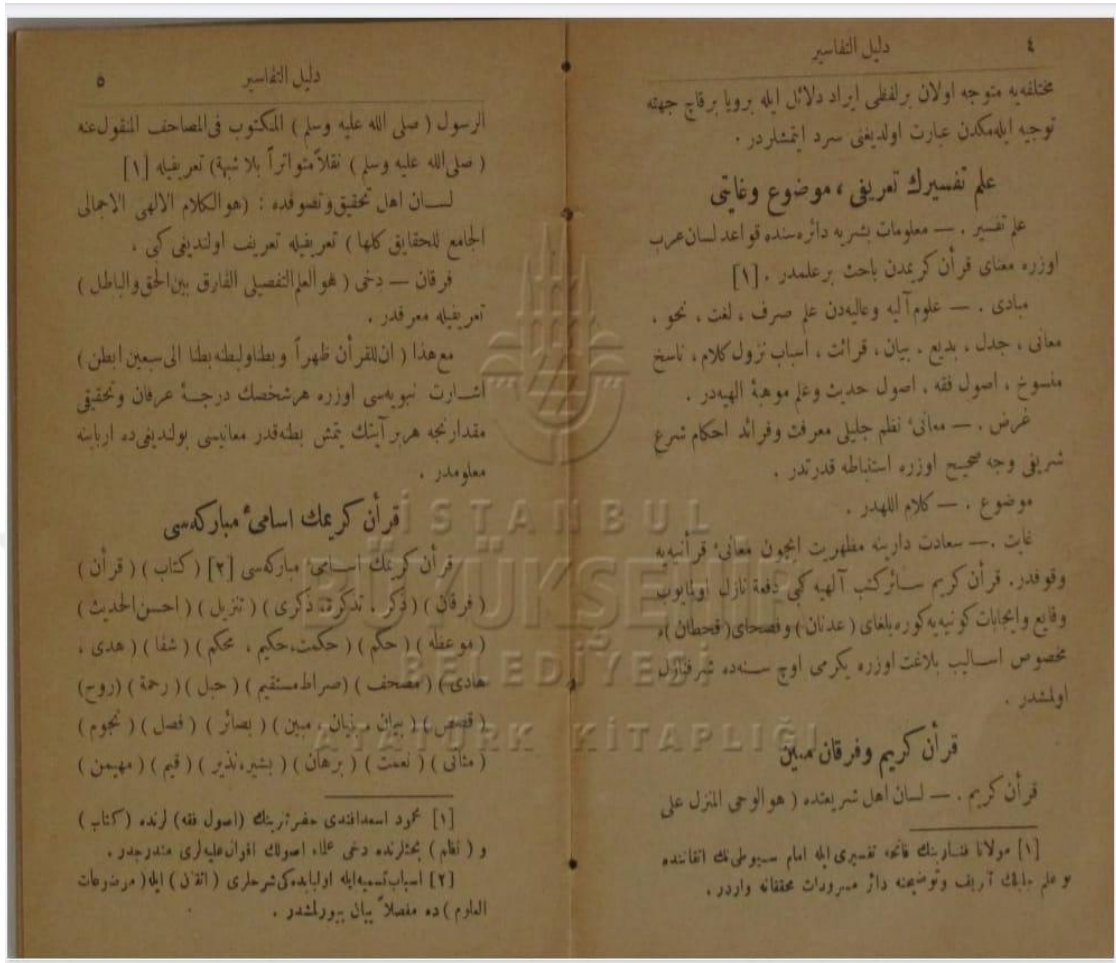
MF.MKT.01211.00006.001

Ek 9. *Delilü't-tefâsîr İlm-i Tefsîr ve Müfredât-ı Kur'ân'a Dâir Ma'lûmât-ı İcmâliyye'nin* el yazması nüshasından bir sayfa.

Ek 10. *Delilü't-tefâsîr* 'in H 1324 baskılı nüshasından bir sayfa.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Selahattin CENGİZ

EĞİTİM

2001-2006 Niğde İmam Hatip Lisesi

2008-2013 Erciyes İlahiyat Fakültesi

2023-2025 Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Niğde Ömer Halisdemir İslami İlimler Fakültesi Yüksek Lisans Programı

İŞ DENEYİMİ

Ardahan/Göle ESÇAL, Sivas Kongre Lisesi, Niğde Fen Lisesi, Niğde Faik Şahenk Mesleki Teknik Anadolu Lisesi, Niğde Abdulhamit Han Ortaokulu, Niğde Atatürk Anadolu Lisesi, Niğde Emin Emine Teoman 3. Kademe Okulu, Niğde Özel Eğitim 3. Kademe Okulu.

YABANCI DİL

YDS/Arapça 66,25.

YAYINLARI

Makaleler 1. Gögen R., Cengiz S. & Bulut D. (Haziran 2025). “Zihinsel Yetersizliği Olan Öğrencilerin Eğitiminde Kur’an Tilavetinin Önemi”. Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi. TUDEAR 19,51-80.

